

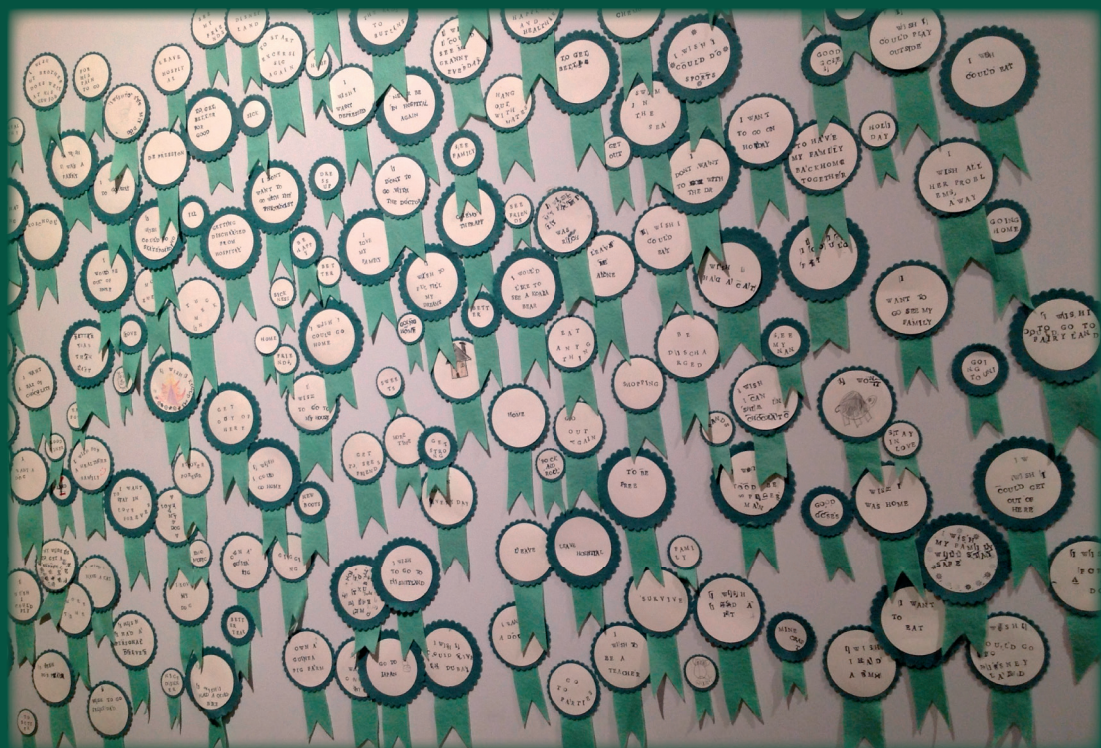
Priredili:

Zorica Kuburić

Marija Zotović

Marko Škorić

Aleksej Kišjuhas

ISTRAŽIVANJA U OBLASTI SOCIJALNOG RADA, SOCIJALNE ZAŠTITE I SOCIJALNE POLITIKE

Novi Sad, 2015.

Zorica Kuburić
Marija Zotović
Marko Škorić
Aleksej Kišjuhas

ISTRAŽIVANJA U OBLASTI SOCIJALNOG RADA, SOCIJALNE ZAŠTITE I SOCIJALNE POLITIKE

Co-funded by the
Tempus Programme
of the European Union

Novi Sad, 2015.

Istraživanja u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike

Izdavač: Univerzitet u Novom Sadu i Filozofski fakultet

Recenzenti:
Nevenka Žegarac
Slađana Zuković
Natalija Perišić

Priredili:
Zorica Kuburić
Marija Zotović
Marko Škorić
Aleksej Kišjuhas

Lektura i prelom teksta:
Futura, Petrovaradin

Štampa:
Futura, Petrovaradin

Fotografija na koricama:
Zorica Kuburić
(Message of hope for their future, Museum of Childhood, London)

Novi Sad, 2015.

ISBN: 978-86-499-0202-2

Monografija je realizovana u okviru projekta
„Strengthening Higher Education
for Social Policy making and Social Services delivery“
544246-TEMPUS-1-2013-1-RS-TEMPUS-JPCR

Sadržaj i stavovi izneti u ovoj publikaciji
ne izražavaju nužno stavove Evropske Unije

“The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.”

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
-----------------------	----------

I ISTRAŽIVANJA SOCIJALNE POLITIKE.....	13
---	-----------

Zastupljenost rada sociologa u ustanovama iz sistema socijalne zaštite u AP Vojvodini <i>Zorica Kuburić i Adela Zobenica</i>	15
--	----

Društvene mreže, resursi, kapital i podrška kao determinante zdravlja <i>Marko Škorić, Aleksej Kišjuhas i Jovana Škorić</i>	31
---	----

Pregled dominantnih stanovišta o odnosu socijalne sigurnosti i ekonomskog razvoja <i>Ana Bilinović</i>	53
--	----

Socijalna politika kao osnova države blagostanja <i>Ana Nešić i Žolt Lazar</i>	73
---	----

Zadruagarstvo kao oblik socijalnog preduzetništva: mogućnosti i okruženja <i>Srdan Šljukić i Marica Šljukić</i>	85
---	----

Uloga sociologa u kreiranju mera socijalne politike: primer rodno osetljivih socijalnih usluga u lokalnoj zajednici <i>Ana Pajvančić-Cizelj i Višnja Baćanović</i>	103
--	-----

Problem siromaštva u opštini Svrljig <i>Zorica Kuburić i Ivana Dimitrijević</i>	115
--	-----

II ISTRAŽIVANJA U SOCIJALNOM RADU	139
--	------------

Pripremljenost stručnjaka u predškolskim ustanovama za prevenciju i zaštitu dece od seksualne zloupotrebe <i>Jasmina Klemenović i Dragana Mašić</i>	141
---	-----

Usluge u lokalnoj zajednici za porodice dece sa smetnjama u razvoju: uloga predškolskih ustanova <i>Ivana Mihić i Milana Rajić</i>	157
--	-----

Dnevni boravak za decu i mlade sa problemima u ponašanju: primer dobre prakse <i>Tijana Karić, Ljiljana Marković, Ivan Stojilović i Vladimir Mihić</i>	179
--	-----

Planiranje porodičnog smeštaja za sibilinge: prikaz slučaja <i>Olivera Isaković, Vesna Šilić, Ivana Mihić i Ljubica Kuridža</i>	197
Posvećenost hranitelja detetu na smeštaju: procena i značaj za planiranje podrške <i>Vesna Šilić, Olivera Isaković i Ivana Mihić</i>	219
Afektivna vezanost i penološki povrat <i>Karolina Vereš i Ivana Mihić</i>	239
Stres i strategije prevladavanja kod maloletnih delinkvenata <i>Marina Oros, Marija Zotović i Marina Simić</i>	263
III METODOLOGIJA U SOCIJALNOJ POLITICI	
I SOCIJALNOM RADU	281
Osnovne karakteristike akcionih istraživanja <i>Snežana Stojšin</i>	283
Participativna akciona istraživanja i socijalni rad <i>Jovana Čikić</i>	299
Pristupi evaluaciji obrazovnih programa u socijalnom radu <i>Stefan Ninković i Nebojša Majstorović</i>	329
SHESPSS: OSNOVNI PODACI O PROJEKTU	349

CONTENTS

FOREWORD	7
I RESEARCH IN SOCIAL POLICY	13
Involvement of sociologists in social protection institutions in Vojvodina <i>Zorica Kuburić and Adela Zobenica</i>	29
Social networks, resources, capital and support as determinants of health <i>Marko Škorić, Aleksej Kišjuhas and Jovana Škorić</i>	52
An overview of dominant standpoints on the relationship between social security and economic development <i>Ana Bilinović</i>	72
Social policy as the basis of the welfare state <i>Ana Nešić and Žolt Lazar</i>	83
Cooperatives as a form of social entrepreneurship: possibilities and limitations <i>Srđan Šljukić and Marica Šljukić</i>	102
The role of sociologists in social policy making: the case of gender-sensitive social services in the local community <i>Ana Pajvančić-Cizelj and Višnja Baćanović</i>	113
The problem of poverty in the municipality of Svrlijig <i>Zorica Kuburić and Ivana Dimitrijević</i>	138
II RESEARCH IN SOCIAL WORK	139
Preparedness of professionals in preschool institutions for the prevention and protection of children from sexual abuse <i>Jasmina Klemenović and Dragana Mašić</i>	155
Community based services for families of children with disabilities: The role of preschool institutions <i>Ivana Mihić and Milana Rajić</i>	177
Day center for children and youth with behavior problems - an example of good practice <i>Tijana Karić, Ljiljana Marković, Ivan Stojilović and Vladimir Mihić</i>	195
Planning foster family placement for siblings: a case report <i>Olivera Isaković, Vesna Šilić, Ivana Mihić and Ljubica Kuridža</i>	218

The socioemotional investment of foster parents: assessment and contribution for planning the support for the foster family <i>Vesna Šilić, Olivera Isaković and Ivana Mihić</i>	237
Attachment and recidivism in penology <i>Karolina Vereš and Ivana Mihić</i>	261
Stress and coping strategies in juvenile delinquents <i>Marina Oros, Marija Zotović and Marina Simić</i>	280
III METHODOLOGY IN SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK	281
Basic characteristics of action research <i>Snežana Stojšin</i>	297
Participatory action research and social work <i>Jovana Čikić</i>	328
Approaches to the evaluation of social work educational programs <i>Stefan Ninković and Nebojša Majstorović</i>	329
SHESPSS: BASIC INFORMATION ABOUT THE PROJECT	349

PREDGOVOR

Ovaj zbornik je nastao kao rezultat rada na TEMPUS projektu “Jačanje visokog obrazovanja za razvoj socijalne politike i pružanja socijalnih usluga” (SHESPSS – *Strengthening Higher Education for Social Policy making and Social Services delivery*, br. 544246-2013). Takođe, u pitanju je zajednički poduhvat sociologa, psihologa, pedagoga i ostalih stručnjaka koji se bave i/ili su posvećeni temama socijalne politike i socijalnog rada. Kao takav, on inkorporira različite aspekte iz ova dva značajna i sve značajnija domena javnih politika i profesionalnog i društvenog angažmana. Prva celina, “Istraživanja socijalne politike”, posvećena je problematizaciji odnosa između različitih socijalnih politika i društvenog konteksta u najširem smislu.

Rad “Zastupljenost rada sociologa u ustanovama iz sistema socijalne zaštite u AP Vojvodini” Z. Kuburić i A. Zobenice prikazuje rezultate istraživanja o zastupljenosti sociologa, kao i o njihovoj percepciji profesije i sopstvenog angažmana u okvirima sistema socijalne zaštite. Nakon opisa problematike sociologije i sociologa unutar ovog sistema autorke su pristupile kvalitativnoj analizi dubinskih intervjuva zaposlenih sociologa. Među ključcima istraživanja su i procene sopstvenog statusa kao “lošeg” i “degradirajućeg” od strane navedenih profesionalaca, što u izvesnom smislu upozorava i obavezuje na promenu ovakvog nepovoljnog statusa u budućnosti.

U radu “Društvene mreže, resursi, kapital i podrška kao determinante zdravlja” autori M. Škorić, A. Kišjuhas i J. Škorić analiziraju društvene determinante zdravlja i zagovaraju transdisciplinarnu perspektivu u vezi sa istraživanjem zdravlja i/ili bolesti individue. Na ovaj način, ukazuje se na međudnos zdravlja i društvenog i kulturnog okruženja, a posebno koncepta društvenih mreža, resursa, kapitala i podrške, što predstavlja značajan doprinos razvoju celovitih i adekvatnih politika javnog zdravlja i socijalne politike.

Zatim, A. Bilinović u radu “Pregled dominantnih stanovišta o odnosu socijalne sigurnosti i ekonomskog razvoja” izlaže četiri dominantna stanovišta o odnosu između ekonomskog razvoja i socijalne sigurnosti, odnosno pozitivne i negativne efekte socijalne sigurnosti na ekonomski razvoj.

Navedeni su i brojni primeri (visoko produktivnih) programa socijalne sigurnosti koji imaju snažan socijalno-investicioni i razvojni uticaj, ali i primeri onih socijalnih davanja koja su negativno uticala na nacionalne ekonomije. S tim u vezi, ukazuje se na to da iako socijalna sigurnost može da predstavlja prepreku za ekonomski razvoj, različiti programi socijalne sigurnosti, odnosno socijalne politike, mogu da čine i značajnu ekonomsku investiciju.

Sledeći rad, "Socijalna politika kao osnova države blagostanja" A. Nešić i Ž. Lazara, takođe problematizuje socijalnu politiku, ali kroz njenu stabilizacionu ulogu u društvu koje se nalazi u stanju društvenih promena. U tom smislu, autori razmatraju društvene preduslove konceptualizacije socijalne politike koja bi doprinela uspostavljanju države blagostanja, odnosno niz institucionalno-normativnih mera kojima se unapređuje blagostanje građana države i smanjuju negativni efekti industrijalizacije, urbanizacije i slobodnog tržišta. Autori zagovaraju i novi model države blagostanja koji je zasnovan na realnim potrebama građana, u čemu adekvatna socijalna politika mora da igra ključnu ulogu.

Srđan i Marica Šljukić u tekstu "Zadrugarstvo kao oblik socijalnog preduzetništva: mogućnosti i ograničenja" ukazuju na blisku povezanost između zadruga i socijalnog preduzetništva i izdvajaju zadruge i zadrugarstvo kao jedan od najčešćih oblika u kojima se javljaju socijalna preduzeća, uz raspravu o njihovoj društvenoj utemeljenosti i društvenom značaju. Uz prateću analizu društvene nejednakosti i brige države za siromašne, socijalno preduzetništvo se razmatra kao fenomen sa ekonomskim i socijalnim elementima koji blisko korespondiraju sa zadrugarstvom. S druge strane, ističu se i postojeća ograničenja socijalnog preduzetništva i zadruga u Srbiji, ali i mogućnosti za njihov rast i razvoj.

"Uloga sociologa u kreiranju mera socijalne politike: primer rodno osetljivih usluga u lokalnoj zajednici" jeste rad A. Pajvančić-Cizelj i V. Baćanović, gde se poziva na praktični angažman sociologa u kreiranju mera socijalne politike, istovremeno ukazujući na jaz između (društvene) nauke i javnih politika u srpskom društvu. U tom smislu, ističe se značaj podizanja kompetencija sociologa u domenu identifikacije potreba ranjivih društvenih grupa u lokalnoj zajednici, kao i značaj praćenja efekata ovih politika u praksi. S tim u vezi, autorke ukazuju na nužnost šireg (i/ili sociološkog) razumevanja socijalne politike kao osnove za uspostavljanje društvene kohezije i održivog društvenog razvoja.

Poslednji rad ove celine zbornika o socijalnoj politici jeste “Problem siromaštva u opštini Svrljig” Z. Kuburić i I. Dimitrijević koji je empirijskog karaktera i posvećen je istraživanju siromaštva u jednoj od najnerazvijenijih opština na jugu Srbije. Istraživanje je ukazalo na produbljivanje regionalnih razlika, odnosno na činjenicu da je siromaštvo u ovom delu zemlje sve izraženija pojava. U tom smislu, ističe se važnost adekvatnih mera socijalne politike, kao i na važnost promene stavova i praktičnog odnosa prema siromaštvu, te siromašnim pojedincima i društvenim grupama u celini.

Druga celina zbornika, “Istraživanja u socijalnom radu”, sadrži sedam radova, od kojih prvi nosi naslov “Pripremljenost stručnjaka u predškolskim ustanovama za prevenciju i zaštitu dece od seksualne zloupotrebe” sadrži prikaz relevantnih saznanja iz oblasti zaštite deteta od seksualne zloupotrebe, kao i osnovne procedure preventivnog delovanja u vaspitno-obrazovnim ustanovama. Autorke J. Klemenović i D. Mašić prezentuju i empirijsko istraživanje na uzorku ispitanika iz dva vrtića u unutrašnjosti Srbije čiji rezultati su od značaja s obzirom na opšti utisak da pomenuta problematika još uvek nije na adekvatan način zastupljena u našoj praksi, posebno ustanovama za decu predškolskog uzrasta.

U sledećem radu, “Usluge u lokalnoj zajednici za porodice dece sa smetnjama u razvoju: uloga predškolskih ustanova”, takođe se razmatra uloga predškolskih ustanova i opisuju se usluge u lokalnoj zajednici za porodice dece predškolskog uzrasta sa smetnjama u razvoju. Autorke I. Mihić i M. Rajić prikazuju rezultate istraživanja načina na koji, iz ugla vaspitača, vrtići planiraju i realizuju dodatnu podršku porodicama dece sa smetnjama. Ti rezultati ukazuju na dominantan medicinski pristup u radu predškolskih ustanova sa porodicama dece sa smetnjama i pokazuju slabu povezanost ustanova sa drugim resursima unutar lokalne zajednice.

Zatim, u radu “Dnevni boravak za decu i mlade sa problemima u ponašanju: primer dobre prakse”, T. Karić, Lj. Marković, I. Stojilović i V. Mihić prikazuju delatnost organizacije IAN, koja je prva i jedina organizacija civilnog sektora u Srbiji licencirana za dnevni boravak dece i mladih sa problemima u ponašanju, počev od marta 2014. godine. Ova organizacija sprovodi vaspitne naloge, vaspitne mere i posebne obaveze za maloletne učinioce krivičnih dela, koje su predviđene Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivično-pravnoj zaštiti maloletnih lica. Organizacija svoje aktivnosti planira i sprovodi sa ciljem prevencije i smanjenja an-

tisocijalnog ponašanja, maloletničke delinkvencije i resocijalizacije dece i mladih sa problemima u ponašanju.

Tekst "Planiranje porodičnog smeštaja za sibringe: prikaz slučaja" O. Isaković, V. Šilić, I. Mihić i Lj. Kuridže razmatra psihološke razloge koji govore u prilog zajedničkom smeštaju sibringa u alternativnu porodicu, kao i emocionalne i razvojne potrebe koje idu u prilog njihovom odvojenom smeštanju. Kroz prikaz slučaja predstavljeno je planiranje porodičnog smeštaja za sibringe koji se smeštaju u različite porodice. Teorijsko pitanje koje se u radu razmatra jeste sigurnost u okviru relacije dete – roditelj, sa fokusom na značaj te relacije za nesmetan psihosocijalni razvoj i individualizaciju.

Sledeći rad takođe razmatra problematiku alternativnog porodičnog smeštaja i nosi naslov "Posvećenost hranitelja detetu na smeštaju: procena i značaj za planiranje podrške". V. Šilić, O. Isaković i I. Mihić prikazuju mogućnost procene posvećenosti hranitelja i razmatraju njen značaj za razumevanje poteškoća u periodu uzajamnog prilagođavanja. Diskutuje se i o praktičnoj upotrebljivosti dobijenih podataka, posebno u aspektu planiranja podrške detetu i porodici.

U radu „Afektivna vezanost i penološki povrat” K. Vereš i I. Mihić predstavljaju istraživanje čiji je cilj da ispita kvalitet afektivne vezanosti kao činilac rizika od penološkog recidiva. Uzorak su činili ispitanici oba pola koji su za vreme ispitivanja bili na izdržavanju kazne zatvora. Trećina ispitanika su povratnici, a dve trećine njih nalaze se prvi put u zatvoru. Rezultati ukazuju na to da je među povratnicima na odsluženju zatvorske kazne i među osuđenima u zatvorenom odeljenju zatvora veća zastupljenost nesigurno vezanih osoba, naročito onih sa preokupiranim i bojažljivim obrascima afektivne vezanosti.

Poslednji rad druge celine zbornika, "Stres i strategije prevladavanja kod maloletnih delinkvenata", M. Oros, M. Zotović i M. Simić, prikazuje istraživanje koje se bavi izloženošću stresu i upotrebom strategija prevladavanja kod adolescenata iz dve grupe – delinkvenata i njihovih vršnjaka iz opšte populacije, sa ciljem da se ispitaju razlike između navedenih grupa. Uzorak čine adolescenti uzrasta 14 do 18 godina koji su počinili bar jedno krivično delo, a štićenici su Centra za socijalni rad grada Novog Sada, i, u okviru kontrolne grupe, učenici srednjih stručnih škola. Rezultati pokazuju da ispitanici iz grupe delinkvenata izveštavaju o većem optereće-

nju stresnim događajima u vezi sa partnerskim odnosom, gubitkom, kao i svakodnevnim stresovima i sugerišu da delinkventi više koriste strategije usmerene na rešavanje problema i traženje socijalne podrške, u odnosu na kontrolnu grupu.

Poslednja celina zbornika odnosi se na metodologiju u socijalnoj politici i socijalnom radu (“Metodologija u socijalnoj politici i socijalnom radu”), gde se posebno ističe fenomen akcionih istraživanja, kao i evaluacija obrazovnih programa u socijalnom radu. U radu “Osnovne karakteristike akcionih istraživanja u oblasti socijalnog rada” S. Stojšin akciona istraživanja su predstavljena kao veoma pogodna metodologija upravo za oblast socijalnog rada. Demonstrirano je i da čvrsto “držanje podalje” od predmeta istraživanja može da predstavlja prepreku kada je reč o istraživanjima koji se odnose na socijalni rad. S tim u vezi, ukazuje se na poželjnost akcionih istraživanja pre svega zbog specifičnog pristupa predmetu istraživanja, kao i zbog bitno drugačije uloge ispitanika u istraživanjima ove vrste.

Jovana Čikić u tekstu “Participativna akciona istraživanja i socijalni rad” takođe problematizuje akciona istraživanja, odnosno blisku i prirodnu vezu ovakvih istraživanja sa socijalnim radom. Ističe se da je složenost savremenih društava nametula potrebu za istraživačkim metodama koje su povezane sa planiranjem društvenog razvoja, kao i sa izgradnjom lokalnih kapaciteta, u čemu se prepoznaje uloga upravo akcionih istraživanja. Ukazujući na mogućnosti, ograničenja i rezultate primene ovih istraživanja, nudi se podsticajna istraživačka paradigma za teoretičare i praktičare koji se bave socijalnim radom i socijalnom politikom.

Na kraju, u radu “Pristupi evaluaciji obrazovnih programa u socijalnom radu” S. Ninkovića i N. Majstorovića kritički se razmatraju savremene istraživačke pristupi evaluaciji visokoškolskih obrazovnih programa. Uz to, opisani su teorijski modeli koji se najčešće koriste u osmišljavanju ovakvih evaluacionih programa u oblasti socijalnog rada. S tim u vezi, upoređuju se osobine modela tradicionalne i savremene evaluacije u obrazovanju, sa posebnim naglaskom na kombinovanim modelima evaluacije. Zatim se iznose tehnički detalji u vezi sa izborom i korišćenjem tehnika prikupljanja i obrade podataka, uz raspravu o savremenim iskustvima o ovim fenomenima i praksama. Među zaključcima su i tvrdnje da efikasna evaluacija obrazovnih programa mora da bude zasnovana na pluralitetu ciljeva i višestrukoj koristi njenih nalaza, na uključivanju zainteresovanih aktera u proces, kao i na primeni kombinovanih istraživačkih modela u funkciji valjanosti

i pouzdanosti nalaza u vrednovanju ovakvih obrazovnih programa, što su izuzetno značajni zaključci u kontekstu kreiranja adekvatnih obrazovnih programa iz socijalnog rada.

Uzimajući sve navedeno u obzir, nadamo se da je ovaj zbornik ukazao na različite i relevantne fenomene i probleme u domenima socijalne politike i socijalnog rada, kao i tome da može da doprinese temeljnijem i prikladnijem razumevanju ovih fenomena i problema od strane akademske, kao i stručne javnosti.

**Zorica Kuburić, Marija Zotović,
Marko Škoriš i Aleksej Kišjuhas**

I
ISTRAŽIVANJA
SOCIJALNE
POLITIKE

ZASTUPLJENOST RADA SOCIOLOGA U USTANOVAMA IZ SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE U AP VOJVODINI

Zorica Kuburić¹
Adela Zobenica²

Apstrakt: U ovom radu prikazani su rezultati istraživanja o zastupljenosti sociologa i njihovoj percepciji profesije koje obavljaju u sistemu socijalne zaštite u Vojvodini. Istraživanje je obavljeno u okviru projekta “Jačanje visokog obrazovanja za razvoj socijalne politike i pružanja socijalnih usluga” koji finansira Evropska komisija u okviru TEMPUS programa Evropske unije. Opisali smo problem i kvalitativnom analizom dubinskih intervjuja zaposlenih sociologa došli do zaključka da ispitanici svoj status u ustanovama procenjuju kao “loš, degradirajući”. U radu se dalje diskutuje, kroz analizu odgovora ispitanika, kao i odnosa “pomažućih” i “apstraktnih” profesija” o razlozima ovakve procene.

Cljučne reči: sociologija, sociolog, socijalna zaštita, socijalna politika, radno mesto.

Uvod

Projekat “Strengthening Higher Education for Social Policy making and Social Services delivery”, finansira Evropska komisija, preciznije EACEA (*Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*) u okviru TEMPUS programa Evropske unije. TEMPUS program pomaže reformu i modernizaciju visokog obrazovanja u partnerskim zemljama i jedan je od najstarijih i najuspešnijih programa saradnje u Evropskoj uniji.

Tempus Program pruža podršku obrazovnim sistemima partnerskih zemalja da prate trendove razvoja visokog obrazovanja u Evropskoj uniji koji proističu iz Lisabonske agende i Bolonjskog procesa. Prednost TEMPUS programa je u podržavanju projekata u kojima je akcenat na unapređenju kvaliteta visokog obrazovanja u partnerskim zemljama i otvaranju prema potrebama tržišta rada i društva uopšte.

¹ zorica_kuburic@uns.ac.rs; Univerzitet u Novim Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad; na projektu: “Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu”, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Broj projekta je 179053.

² Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet, Sombor

U okviru navedenog projekta, tokom 2014. godine stručnjaci sa Univerzitetu u Nišu, Novom Sadu i Beogradu obavili su nekoliko istraživanja čiji su rezultati objavljeni u monografiji "Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek". Rezultati istraživanja dali su podatke o različitim aspektima potreba za stručnjacima i znanjima u oblasti pružanja socijalnih usluga na teritoriji Srbije. Drugim rečima "kompetentnim profesionalcima u sistemu socijalne zaštite koji treba da unaprede kvalitet pružanja usluga i planiranja razvoja socijalne zaštite i drugih oblasti socijalne politike, pre svega imajući u vidu osetljive grupe stanovništva koje treba *omogućiti* da od pasivnog primanja socijalne pomoći postanu aktivni učesnici u svetu rada i na polju društveno angažovanog života" (Žegarac i Todorović, 2015: 6).

Generalni naslov projekta "Jačanje visokog obrazovanja za razvoj socijalne politike i unapređenje pružanja socijalnih usluga", ukazuje na profile stručnjaka koji se obrazuju za rad u oblasti kreiranja, sprovođenja i evaluacije mera socijalne politike i socijalnih usluga. U našem sistemu to su socijalni radnici, pravnici, sociolozi, psiholozi, pedagozi, socijalni pedagozi, specijalni pedagozi, stručnjaci za socijalnu politiku. Jedan od ciljeva na ovom projektu je *kreiranje novih nastavnih programa na sva tri nivoa studija* u kojima će se razvijati kompetencije za buduće profesionalce zaposlene u socijalnoj zaštiti, preciznije: kreiranje novih studijskih programa i kurseva u oblasti socijalne politike i socijalnog rada na nivou bazičnih i master studija na Univerzitetu u Nišu i Novom Sadu.

Poslovi profesija sociologa u ustanovama iz sistema socijalne zaštite u Srbiji su u rezultatima ovih istraživanja ostali nedovoljno prepoznati, nedefinisani, nejasni, ponekad svrstani u "ostale poslove ili stručnjake".

Analizirajući kontekst istraživanja, evidentirali smo poseban problem koji sociolozi u socijalnoj zaštiti u Srbiji imaju. Mišljenja sociologa i rezultate istraživanja na uzorku od 50 sociologa zaposlenih u sistemu socijalne zaštite, saznajemo iz pisma koje su uputili Ministarstvu za rad i socijalnu politiku Republike Srbije. Sekcija sociologa Srbije sa potpisanim predsednikom Goranom Javorcem je još 2012. godine izdala saopštenje u kome se navodi da Zakon o socijalnoj zaštiti, član 136 (Službeni glasnik RS, br. 24/11) prepoznaje sociologe kao stručne radnike u centrima za socijalni rad. Od ukupnog broja zaposlenih stručnih radnika u centrima za socijalni rad sociolozi čine svega 3,2%, dok praksa pokazuje da su sociolozi, iako procentualno manje zastupljeni, veoma značajni i u budućnosti sve potreb-

niji u socijalnoj zaštiti, budući da se socijalni rad sve više usmerava na poslove planiranja i razvoja socijalne zaštite u lokalnim zajednicama. Međutim, Pravilnik o stručnim poslovima u socijalnoj zaštiti (Službeni glasnik, br. 1/2012 и 42/2013) samo sociologe bez objašnjenja isključuje iz osnovnih poslova socijalnog rada. Sa druge strane Pravilnik ne definiše jasno poslove planiranja i razvoja, te sužava i ograničava učešće sociologa u drugim stručnim poslovima. Nadalje, neopravdano su poslovi planiranja i razvoja definisani tako da ih mogu obavljati svi stručni radnici, svi drugi stručnjaci društveno-humanističkih nauka. Tako su po novom zakonu i pravilniku, sociolozi ograničeni u uslugama koje pružaju, a uz to i svi ostali mogu te zadatke obavljati, što deluje degradirajuće kako za profesiju tako i za poslove koje treba da obavljaju.

Sociolozi su pre donošenja Zakona o socijalnoj zaštiti, pored poslova planiranja i razvoja obavljali i poslove trijažera, odnosno poslove stručnog radnika u prijemnoj kancelariji. Ovo je bilo sporadično i protivno zakonu, ali se tolerisalo i prikrivalo dvostrukim finansiranjem centara za socijalni rad od strane države, odnosno lokalne samouprave.

Za potrebe analize pozicije sociologa u centrima za socijalni rad anketirano je 50 od ukupno 63 sociologa zaposlena u socijalnoj zaštiti, koju je 2012. godine uradio Republički zavod za socijalnu zaštitu. Registrovano je da je 2012. godini u celoj Srbiji 30% sociologa radilo poslove stručnog radnika u prijemnoj kancelariji koji zahteva organizatorske sposobnosti, stručnost i empatiju. Ovo istraživanje je dalo i podatak da je 41% ispitanih sociologa završilo najmanje jedan akreditovan program obuke (navodimo neke od 25 programa obuke koje su sociolozi završavali: Operativno planiranje u CSR, Obuka za rad na SOS telefonu, Koordinirana akcija lokalne zajednice u prevenciji i zaštiti nasilja u porodici, Obuku "Pomoć pomagačima" Etika i integritet u javnom sektoru).

Cilj i metodologija istraživanja

Cilj našeg istraživanja bio je utvrđivanje zastupljenosti profesije sociologa kao i kvalitativna analiza sadržaja rada sociologa u ustanovama iz sistema socijalne zaštite u AP Vojvodini. Ovako postavljen cilj uslovio je dva fokusa koja smo, sledeći prirodu traženih podataka, ispitali na dva načina.

Prvi fokus je dobijanje kvantitativnih podataka kojim smo utvrdili broj zaposlenih sociologa u centrima za socijalni rad i ostalim ustanovama so-

cijalne zaštite na teritoriji AP Vojvodine. Drugi fokus problema smo istražili kvalitativno. Kvalitativno istraživanje načina obavljanja delatnosti u ustanovama iz sistema socijalne zaštite u AP Vojvodini urađeno je kroz dubinske intervjuje.

Podciljevi istraživanja bili su da se dobiju podaci koji obuhvataju upoznavanje sa načinom i delokrugom rada sociologa, prikupljanje informacija da li postoje propisani standardi u radu sociologa, utvrđivanje procene sopstvene pozicije u instituciji. Nadalje smo ispitali mišljenje sociologa o potrebi uvođenja prakse na osnovnim i master studijama.

Uzorak za istraživanje zastupljenosti profesije i kvalitativne analize sadržaja rada sociologa u ustanovama iz sistema socijalne zaštite u AP Vojvodini planiran je u više koraka.

Prvi korak je podrazumevao identifikovanje ustanova u kojima će istraživanje biti izvedeno. Na teritoriji AP Vojvodine u sistemu socijalne zaštite nalaze se sledeće ustanove:

- Centri za socijalni rad (ukupno 36) na teritoriji AP Vojvodine;
- Domovi za decu i mlade (bez roditeljskog staranja i decu i mlade sa smetnjama u razvoju (ukupno 6) na teritoriji AP Vojvodine;
- Domovi za smeštaj odraslih osoba sa invaliditetom (ukupno 6) na teritoriji AP Vojvodine;
- Domovi za smeštaj starijih osoba (ukupno 16) na teritoriji AP Vojvodine.

Drugi korak bio je identifikovanje stručnih poslova u socijalnoj zaštiti a kojima se bave sociolozi. Prema Pravilniku o stručnim poslovima u socijalnoj zaštiti ("Službeni glasnik RS", br. 1/2012 od 11.01.2012.), član 13., poslovi planiranja i razvoja su: "Poslovi planiranja i razvoja obuhvataju *pripremu* godišnjih i drugih operativnih planova rada ustanova i drugih pružalaca usluga socijalne zaštite, *procenu* socijalnih potreba građana koji žive na teritoriji jedinice lokalne samouprave, *informisanje* nadležnog organa jedinice lokalne samouprave o identifikovanim potrebama korisnika i kapacitetima ustanove i pružaoca usluga da odgovori na potrebe, *praćenje kvaliteta* pruženih usluga, *izveštavanje* o kvalitetu pruženih usluga, *iniciranje, razvoj i unapređenje usluga, uspostavljanje međusistemske koordinacije i saradnje* kao i druge aktivnosti vezane za unapređenje rada ustanove i pružaoca usluga". Ovi poslovi jedino su prepoznati kao poslovi koje obavlja sociolozi u sistemu socijalne zaštite.

Treći korak je bio konsultovanje zakonskog okvira o broju potrebnih stručnjaka koji rade na poslovima planiranja i razvoja konkretno u okviru centara za socijalni rad, a koji su prepoznati kao jedini poslovi kojima se bave sociolozi. Prema Pravilniku o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad, *Službeni glasnik RS*, br. 59/2008 i 37/2010: Prema Članu 42. "broj stručnih radnika, u smislu člana 41. stav 2. ovog pravilnika, pored zaposlenih u skladu sa članom 41. stav 1. ovog pravilnika je i: 1. za područje centra koji ima iznad 15.000 stanovnika, jedan stručni radnik na osnovnim poslovima socijalne zaštite na svakih daljih 5.500 stanovnika; 2. za područje centra sa manje od 30.000 stanovnika, jedan pravnik na upravno-pravnim poslovima, odnosno po jedan pravnik na svakih daljih 30.000 stanovnika; 3. za područje centra koji ima 150.000 stanovnika jedan stručni radnik na poslovima *planiranja i razvoja*, odnosno po jedan stručni radnik na svakih daljih 250.000 stanovnika."

Potrebe za sociolozima u socijalnoj zaštiti na teritoriji AP Vojvodine

U AP Vojvodini su centri za socijalni rad podeljeni na grupu većih i manjih centara. U grupu manjih centara za socijalni rad, koji imaju manje od 10 zaposlenih, ubrojani su sledeći centri: Ada, Apatin, Bač, Bački Petrovac, Bečež, Čoka, Irig, Kovačica, Kovin, Nova Crnja, Novi Bečež, Novi Kneževac, Odžaci, Opovo, Plandište, Sečanj, Senta, Šid, Srbobran, Temerin, Vrbas, Žabalj, Titel i Žitište.

U grupu većih centara za socijalni rad ubrojani su sledeći: Bačka Palanka, Bačka Topola, Novi Sad, Inđija, Kikinda, Kula, Pančevo, Sombor, Sremska Mitrovica, Subotica, Vršac, Stara Pazova, Zrenjanin. Sledeći gore navedene okvire, zaključujemo da samo veliki centri, odnosno centri za socijalni rad koji pripadaju gradovima sa više od 150.000 stanovnika, mogu da imaju zaposlene sociologe.

Ovakav kontekst ispitivane pojave dao nam je prilično pesimističku procenu o broju zaposlenih sociologa i potrebe za njima, kako zbog veoma ograničenog opsega posla koji je prepoznat kao odgovarajući kompetencijama sociologa, tako i ograničenja vezanog za veličinu teritorije koju definiše sadržaj rada "poslova planiranja i razvoja". Drugim rečima, poslovi planiranja i razvoja za koje su po zakonu jedino osposobljeni sociolozi u centrima za socijalni rad, mogu da se obavljaju samo u većim centrima

za socijalni rad koji pripadaju gradovima sa više od 150.000 stanovnika, a to je 12 gradova, odnosno centara: Bačka Palanka, Bačka Topola, Novi Sad, Inđija, Kikinda, Kula, Pančevo, Sremska Mitrovica, Subotica, Vršac, Stara Pazova, Zrenjanin.

Iz istraživanja Tamare Džamonja-Ignjatović i Nevenke Žegarac, "Potrebe za profesionalcima u socijalnoj zaštiti i oblasti društvenih delatnosti u lokalnim samoupravama u Srbiji" u okviru ovog projekta, citiramo deo koji se odnosi na sociologe: "*Sociolozi* (38) su uglavnom zaposleni unutar jedinstvene službe (14) i drugih službi (uglavnom su u pitanju opšti poslovi, lokalne usluge, planiranje i razvoj), odnosno 14 sociologa u 14 jedinstvenih službi i 11 sociologa u 10 drugih službi. Samo CSR čija veličina ne predviđa poslove planiranja i razvoja (ispod 150.000 stanovnika) nemaju zaposlene sociologe, ali većina njih ipak zapošljava bar jednog sociologa." (Džamonja Ignjatović i Žegarac, 2015:17).

Navedeni podaci su nas ohrabрили, te smo sledeći gore navedene nalaze, odlučili da kontaktiramo sve ustanove iz sistema socijalne zaštite u Vojvodini, sa naglaskom na centrima za socijalni rad, bez obzira na veličinu centra.

Korišćenjem kombinovanog kvantitativno-kvalitativnog metoda, istraživanjem su obuhvaćeni:

1. Centri za socijalni rad (ukupno 36) na teritoriji AP Vojvodine;
2. Domovi za decu i mlade (bez roditeljskog staranja i decu i mlade sa smetnjama u razvoju) na teritoriji AP Vojvodine (ukupno 6);
3. Domovi za smeštaj odraslih osoba sa invaliditetom na teritoriji AP Vojvodine (ukupno 6);
4. Domovi za smeštaj starijih osoba na teritoriji AP Vojvodine (ukupno 16).

Domovi su telefonski kontaktirani i ustanovljeno je da nemaju zaposlene sociologe.

Centre za socijalni rad smo obradili na sledeći način. Iz dokumenta *Adrese centara za socijalni rad republike Srbije*³. Iz kompletnog spiska za teritoriju cele Srbije izdvojili smo 36 centara sa područja Vojvodine i telefonski kontaktirali sa svim centrima⁴.

³ <http://ombudsman.IIs.rs/index.php?view=article&catid071:us/> pristupljeno 17.03.2015.

⁴ Istraživači-anketari za ovaj deo posla bile su koleginice Ana Bilinović, master sociološkinja sa

Od 36 centara, 7 ima zaposlene sociologe, to su centri u Novom Sadu (N=3), Kuli (N=1), Apatinu (N=1), Bačkom Petrovcu (N=1), Kikindi (N=1), Rumi (N=2) i Subotici (N=1), a uključili smo i sociološkinju iz Sigurne kuće u Novom Sadu. Zatim smo sa kontaktiranim sociolozima obavili intervjuje metodom dubinskog strukturisanog intervjuja.

Kontakt smo uspostavljali telefonom u prepodnevrim časovima. Od 36 nazivanih centara, samo jedan centar je tražio zvanično pismo o nosiocima istraživanja. Sociolozi su bili spremni i motivisani da razgovaraju.

Zadaci istraživanja su tražili odgovore na sledeća pitanja ili teme: Koliko dugo radite na ovom radnom mestu; Koliko ste čekali posao, koje poslove radite, koja vam znanja i veštine nedostaju u obavljanju posla; Koliko ste zadovoljni svojom pozicijom u okviru institucije u kojoj radite; Koje poslove bi još mogli da obavljate u okviru svog radnog mesta; Koliko radite svoj osnovni posao, a koliko ostale poslove u centru; Kojim znanjima i kompetencijama treba da ovladaju studenti na master programu sociolog u socijalnoj zaštiti; Da li je potrebno da studenti na masteru iz socijalne zaštite imaju praksu u ustanovama socijalne zaštite i koliko bi trebala da traje praksa.

Rezultati istraživanja

Pitanja koja smo postavili sociolozima zaposlenim u socijalnoj zaštiti obradili smo kvantitativno i kvalitativno. Prva dva pitanja koja se odnose na dužinu radnog staža u ustanovama socijalne zaštite i pitanje *Koliko ste čekali posao*, upućena sociolozima, obradili smo kvantitativno. Rezultati su prikazani u Tabeli 1.

CSR	Kula	Apatin	B.Petrovac	Kikinda	Ruma	Subotica	N.Sad	N.Sad	N.Sad
Radni staž	8 god.	7 god.	7 god.	10 god.	1 mes.	2 god.	8 god.	20 god.	6 god.
Čekali posao	-	1,5 god.	5 god.	2 god.	3 god.	2 god.	2 god.	1 god.	4 god.

Tabela 1. Odgovori sociologa zaposlenih u socijalnoj zaštiti na pitanja o dužini radnog staža i čekanja na posao.

Od 10 ispitanih sociologa samo jedan ima 20 godina radnog staža, ostali prosečno oko 7 godina. Sociolozi zaposleni u socijalnoj zaštiti nisu predugo čekali na posao, najduže pet godina, većina oko dve godine.

Poslovi koje obavljaju sociolozi u ustanovama socijalne zaštite

Analiza intervjua daje sledeće podatke.

Na pitanje vezano za *vrstu posla koju rade u ustanovi*, tri ispitanice navode da rade u prijemnoj kancelariji centra za socijalni rad, šest ispitanika rade na poslovima kako su ih nazvali “plana i analize”, jedna ispitanica je na poslu direktora ustanove, a posao direktorke iz Sigurne kuće u Novom Sadu takođe obavlja sociološkinja. Od ispitanih sociologa, jedna ispitanica procenjuje da posao u prijemnoj kancelariji nije posao sociologa, ali je ona zadovoljna što ima posao. Ostale dve ispitanice koje rade takođe u prijemnoj kancelariji procenjuju da je to posao sociologa. Jedna ispitanica je do pre pet godina radila na radnom mestu sociologa, a sada je u istoj ustanovi direktor. Direktorica Sigurne kuće u Novom Sadu je takođe sociološkinja. Zaključujemo da je posao sociologa ili nedovoljno definisan što je posledica da naši ispitanici radeći iste poslove, koje jedni procenjuju kao neodgovarajuće za posao sociologa, a drugi kao posao sociologa. Dve ispitanice koje rade kao direktori su svoj položaj procenile kao napredovanje u poslu.

Na molbu da *opišu posao koji obavljaju*, ispitanici ga opisuju u odnosu na poziciju na kojoj rade u ustanovi. Tako ispitanice (N=3) iz prijemne kancelarije moraju da prime svaki zahtev i razgovaraju sa strankama, primaju poštu od svih službi, suda, policije, škole, NGO, imaju kontakt sa strankama u najširem smislu. Ispitanici (N=6) koji rade na poslovima “plana i analize” opisuju da rade sledeće poslove: “Radim analitičko planske poslove, planiranje i razvoj, godišnje izveštavanje o radu, nacрте programa rada, vođenje evidencije, sve izveštaje prema lokalnoj samoupravi, medijima, akcione planove na nivou opštine, godišnje izveštaje, pisanje projekata”. Ovo su poslovi koje i zakon propisuje kao poslove koje obavljaju sociolozi u centrima za socijalni rad.

Sledeće pitanje bilo je vezano za prethodno, odnosno *procenu koliko ispitanici rade poslove sociologa, a koliko ostale poslove u centru*. Odgovori se kreću od odgovora ispitanice koja radi u prijemnoj kancelariji i koja svoj posao procenjuje “uopšte ne radim posao sociologa” do ispitanica koje rade u prijemnoj kancelariji i koji taj posao doživljavaju kao sociološki i trude

se da ga osmisle i odgovore njegovim zahtevima. Većina odgovora sadrži reč “svaštarim”, ili “od kad radim u centru paralelno sam sociolog i svaštar” ili “radim 40% posao sociologa”. Ispitanica koja je odgovorila: “zadovoljna sam što radim nešto blisko sociologiji, katedra treba da pomogne da se naš položaj poboljša, da radimo i kao voditelji slučaja i u prijemnoj službi”. Interesantno je da ova ispitanica koja radi analitičko-planske poslove, koje u strogom smislu reči čini zakonski okvir posla sociologa, vidi svoj posao kao “blizak sociologiji” a posao u prijemnoj kancelariji, koji druga ispitanica procenjuje kao da uopšte nije posao sociologa, procenjuje kao poželjan za sociologa. Ovo ponovo ukazuje na nedovoljnu definisanost poslova sociologa u centrima za socijalni rad.

Znanja i veštine potrebne sociolozima u ustanovama socijalne zaštite

Pitanje koje se odnosilo na znanja i veštine koje nedostaju u obavljanju posla, ispitanici su očekivano vezivali za vrstu posla koju obavljaju. Tako su sociolozi koji su radili u prijemnoj kancelariji centra za socijalni rad (tri ispitanice) navodile da se u neposrednom radu sa klijentima često javljaju novi problemi, odnosno “slučaj sa kojim do sada nismo imali prakse” ili “uvek ima nečeg novog sa čime se susrećem u praksi i u neposrednom radu sa klijentima”, te navode da je potrebno neko usavršavanje, “usavršavati kako teorijska tako i praktična saznanja”. Analizirajući ovaj nalaz možemo razlikovati dva nivoa razumevanja. Sociolozi u praksi koji u centrima za socijalni rad rade u prijemnim kancelarijama, praktično rade u neposrednom kontaktu sa klijentima, te im u tom smislu nedostaju praktične veštine za individualni rad i osposobljenost za kratke intervencije za saniranje ili rešavanje akutno nastalih problema u neposrednim kontaktima sa korisnicima usluga centara za socijalni rad.

Drugi nivo analize razumemo kao problem ako sociolog dobije posao koji ne odgovara opisu posla koji po zakonu treba da obavlja sociolog. Kao što vidimo iz odgovora ispitanika, oni se “snalaze” a iz tog snalaženja definišu se nove oblasti rada sociologa koje on razvojem svojih kompetencija uspešno obavlja, treba li onda proširiti zakonske okvire? Ovde dolazimo do problema odnosa „zatečenog stanja“ usled nedostatka kadrova, odnosno iznuđene devijacije i situacije koja je protivna zakonu. Sociolozi koji rade poslove “planiranja i analize” takođe obaveštavaju da im nedostaje znanja i veština o “operativnom planiranju”, “veštine u analitičko istraživačkom

radu". Ovi poslovi koji podrazumevaju "osnovne" poslove koje sociolozi u centrima za socijalni rad obavljaju, a kako procenjuju da im je za njih potrebna dodatna osposobljenost, zaključujemo da na osnovnim studijama nisu dobro pripremljeni, verovatno zbog nedostatka stručne prakse.

Sledeće pitanje je bilo *koje bi još poslove mogao sociolog da radi, a ne daju mu ili ne stiže da radi od ostalih poslova*. Ovim pitanjem smo hteli da odredimo šta još sociolozi znaju i/ili vide da bi bilo korisno u radu i korisno za klijente. Ovde sociolozi odgovaraju sa širokim dijapazonom predloga, koje smo razvrstali u više tipova.

Prvi tip odgovora: "Po pravilniku ne mogu da radim ništa više od onoga što radim".

Sledeći je tip odgovora koji očigledno polazi od zahteva konkretne prakse i razvitka kompetencija za uspešno rešavanje zahteva prakse: mogao/la bih da radim "specijalizovane poslove u zavisnosti od afiniteta, maloletnici, žrtve nasilja, nasilnici, sve poslove voditelja slučaja", ili "neki konkretan rad sa posebnim kategorijama ljudi, narkomanima, samohranim majkama, ali za ovo je potrebna specijalizacija..." odnosno "volela bih da se bavim terapijskim radom, da sam više uključena u pomoć za same klijente". Ako bi sociolog na master programu imao kurseve koji omogućavaju sticanje navedenih kompetencija, da li bi pravilnik mogao da se koriguje da i sociolozi budu voditelji slučaja?.

Treći tip odgovora, "više istraživanja", "potrebno da sociolozi rade i analizu i tumačenje podataka, presek stanja, dakle više je analitičkog rada", odgovara zakonskom razumevanju profesije sociologa kojeg nije "povukao" rad u samom centru za socijalni rad i i rad sa pojedincima.

Pitanje koje se nastavlja na prethodno, odnosno predstavlja operacionalizaciju prethodnog, bila je tema razgovora sa kolegama: *Kojim znanjima bi trebao da ovlada i koje kompetencije da stekne student na master studijama iz socijalne zaštite*. Ispitanici koji rade na poslovima plana i analize odgovorili su sledeće: "Statistika, planiranje, izveštavanje". Međutim, ovakav odgovor pretpostavlja pitanje: "Nije li to već trebao da se savlada na osnovnim studijama?" Odnosno ovde registrujemo problem kako znanja i veštine za sociološka istraživanja učiniti primenljivima u konkretnom kontekstu i prepoznamo problem nedostatka stručne prakse. Sledeći odgovori bili su: "Potrebne su nam veštine u analitičko-istraživačkom radu", zatim: "Metodologija istraživanja, socijalna politika, rad sa pojedincem i grupom".

Nekoliko ispitanica koje rade u prijemnoj kancelariji ističu potrebu: “Da nauče da rade sa strankama, a za to je potrebno jako puno prakse”. Zatim: “Naučiti osnovne teorijske koncepte zdrave ličnosti i porodice, prevazilaženje kriza i rukovođenje stresom. Smatram da je najvažnija praksa neposrednog rada sa klijentima”. Ovi odgovori upućuju na zaključak da je potrebno više povezati teroriju i praksu.

Pitanje broj devet se odnosilo na *potrebu prakse na master, odnosno i osnovnim studijama*. Od deset ispitanika sa kojima smo obavili dubinski intervju, devet ispitanika je nedvosmisleno odgovaralo da je praksa neophodna. Navešćemo odgovore: “Praksa je neophodna sa sociologom kao mentorom”. Sledeća ispitanica potvrđuje: “Praksa je ključna, obzirom da postoji poseban tim za decu, stare i novčane pomoći, treba vam dosta prakse da biste se upoznali sa radom u ova tri sektora”. Ispitanica koja radi na poslovima plana i analize kaže: “Potrebno je da prođu poslove planiranja i razvoja. Obavezno treba da imaju praksu da postanu svesni svih problema koji postoje u društvu, da razviju empatiju i da se zainteresuju i osposobe za plansko rešavanje problema”. Ispitanica koja radi u prijemnoj kancelariji odgovorila je: “Apsolutno da, bilo bi jako dobro da prođu rad u prijemnoj kancelariji, gde se upoznaju sa potrebama i problemima korisnika, upoznaju sa merama koje treba primeniti. Potrebno je da prođu poslove planiranja i razvoja”, “trebalo bi da imaju praksu na osnovu koje bi se upoznali sa time koji su poslovi i usluge koje centar pruža, ko su korisnici”.

Dakle, bez obzira na posao koji rade, svi ispitanici smatraju da je studentima već na osnovnim, a i na master studijama neophodan praktični rad. Dužina trajanja prakse je kod većine ispitanika sa predlogom od nekoliko nedelja do šest meseci.

Položaj sociologa u ustanovama socijalne zaštite

Najosetljivije pitanje ili tema za razgovor sa kolegama sociolozima zaposlenim u centrima za socijalni rad bilo je pitanje koliko su zadovoljni svojom pozicijom u okviru institucije. Analizu odgovora na ovu temu smo ostavili za kraj ovog prikaza. Tokom samog dubinskog intervjuja, ova tema je smeštena u središnji deo razgovora kako bismo izbegli (pretpostavljeni) pesimistički kraj razgovora. Za kraj razgovora smo ostavili i pitanja o potrebi prakse i vrsti kompetencija kojima bi budući stručnjaci trebali ovla-

dati. Ovo nam je omogućilo da se intervjui završe optimistički, sa osećajem kompetentnosti ispitanika i mogućnostima daljih kontakata.

Dakle, tema vezana za zadovoljstvo svojim položajem u instituciji u kojoj rade dala nam je sledeću lepezu odgovora. Sociološkinje koje obavljaju posao direktorki (N=2) su zadovoljne sa svojom pozicijom. Jedna od koleginica sociološkinja koja je pre funkcije direktora obavljala posao sociologa navodi: "Sociolozi su u katastrofalnoj poziciji, nisu prepoznate njihove mogućnosti, ne pruža im se šansa da se iskažu svojim znanjima i kompetencijama, socijalni radnici su najveća konkurencija sociolozima u centrima". Ispitanica koja radi mesec dana navodi da je "zadovoljna, (što ima posao), ali bi trebao da se bolje definiše posao sociologa". Ispitanica koja radi osam godina u centru za socijalni rad na pitanje o zadovoljstvu svojom pozicijom u ustanovi izveštava: "Ne baš, sociolozi su strašno skrajnuti i izostavljeni, mada sam sama gradila svoj profesionalni identitet i sve sama učila, sociolozi su diskriminirani". Sledeća ispitanica takođe potvrđuje: "Sociolozi ne uživaju preteran ugled u centru, na skali od 1-5 procenila bih 2". Najeksplicitnije svoju poziciju opisuje sociološkinja koja radi četiri godine u centru: "Nisam zadovoljna, sociolozi su degradirani na ovom položaju za razliku od voditelja slučaja i psihologa-terapeuta, naša katedra (za sociologiju) treba da radi da se naš položaj poboljša..."

Analizirajući odgovore ispitanika ističemo prvi odgovor, odnosno mišljenje naše koleginice da su sociolozima najveća *konkurencija* u centrima za socijalni rad, socijalni radnici. Takođe je i poslednji odgovor da su voditelji slučajeva i psiholozi terapeuti istaknuti, za razliku od sociologa koji su "*degradirani*" ukazuje i na postojanje problema nedovoljne definisanosti profesije kao i odnosa društvene moći profesija kako u centrima za socijalni rad tako i u društvu.

Društvena moć profesije sociologa je veoma mala upravo zbog same suštine profesije koja je "kritičar" društva, a onda i posebno zbog nedostatka vidljivih profesionalnih "alata" u slučaju sociologa. Dok druge profesije, sada mislimo na mikro nivo, u centrima za socijalni rad (psiholozi, socijalni radnici, pedagozi, andragozi) po suštini svoje profesije predstavljaju "pomagačke" profesije, sociolozi bi kao kritičari, analitičari i planeri i odmaknuti od pojedinačnog, uslovno, predstavljali "apstraktnu" profesiju. Profesija sociolog/sociološkinja kao moderna profesija, u simplifikovanom značenju, služi "analizi i traženju grešaka u društvu, a čije će ispravljanje pomoći konkretnim pojedincima". Tako sociolozi, u strogom smislu

reči, ne pomažu konkretnim pojedincima, u konkretnim situacijama. Ipak, oni se na svom poslu suočavaju sa konkretnim pojedincima kojima treba pomoći, a sociološki alati su u “nekim apstraktnim, dugoročnim merama” (planiranje i razvoj mreže socijalnih usluga, iniciranje i razvijanje preventivnih programa koji doprinose zadovoljenju potreba pojedinaca, programi sprečavanja socijalnih problema) i tu je problem. Drugim rečima, sociološki “alati” su apstraktniji, malo vidljivi u konkretnom slučaju, a jako vidljivi u uočavanju problema na makro nivou.

Kako dalje? Da li i sociolozi imaju pravo i/ili obavezu da ovladaju i znanjima za konkretnu pomoć pojedincu, a da pri tome uvažavaju načela struke sociologa, a to je razvoj kritičkog mišljenja neophodnog za razumevanje i analizu društvenih procesa, ali i *posledice koje ti procesi imaju na pojedince i grupe*. Unošenje navedenih znanja od velikog je značaja u multidisciplinarnom pristupu i rešavanju problema pojedinaca i grupa, kao i menjanju stava prema sociologu i jačanju pozicije sociologa koji je “most” u odnosu pojedinac-društvo i koji svojim znanjima o društvu doprinosi multidisciplinarnom radu. Naravno, rešenje problema nije u napuštanju, od strane sociologa, svog osnovnog delokruga rada (planiranje i razvoj) i savladavanja znanja i veština drugih profesija. Rešenje bi moglo biti u preuzimanju i razvoju sopstvene uloge u oba njena bitna aspekta: a) razvoj kritičkog mišljenja za RAZUMEVANJE društvenih procesa i b) osposobljavanje za rešavanje POSLEDICA koje ti procesi imaju na pojedince i grupe.

Zaključak

Istraživanje zastupljenosti i kvalitativne analize rada sociologa u sistemu socijalne zaštite u AP Vojvodini počeli smo motivisani mogućnošću (preko TEMPUS projekta) otvaranja nove studentske grupe za master sociologa u socijalnoj zaštiti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Sagledavajući kontekst istraživane pojave prepoznali smo problem sa kojim se sreće sociološka profesija u sistemu socijalne zaštite u Srbiji (Pravilnik koji ne prepoznaje sociologe kao stručne saradnike, te veoma sužen opseg poslova koji obavljaju sociolozi). Istraživanje Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, 2012. dalo nam je podatke da je zakonski oduzeto pravo sociolozima da se bave poslovima kojima su se već bavili i kroz akreditovane programe usavršavali⁵

⁵ izvor: Pismo sekcije sociologa Srbije pod nazivom „Mesto i uloga sociologa u sistemu socijalne za-

Snimili smo stanje na teritoriji AP Vojvodine s obzirom da je u Novom Sadu predviđeno otvaranje grupe za master sociolog u socijalnoj zaštiti. U odnosu na istraživanje iz 2012. godine koje je obuhvatilo celu Srbiju, mi smo računajući na mali uzorak, uradili kvalitativnu analizu. Utvrdili smo da trećina sociologa iz našeg uzorka i dalje radi kao trijažeri u prijemnim kancelarijama centara za socijalni rad.

Svi ispitani sociolozi svoj status u ustanovi procenjuju kao “loš, degradirajući”. Globalne razloge za ovakvu procenu naši ispitanici vide u suženom opsegu posla koji po zakonu mogu da rade, odnosno neusaglašenosti zakona i pravilnika kao i nedostatku praktičnog rada tokom osnovnih studija. Naši ispitanici svoj osnovni posao planiranja i razvoja ne doživljavaju kao degradirajući, već svoj status u ustanovi, a koji je takvim, po njihovom doživljaju, učinjen novim zakonom.

Osnovna ideja obuke svih profila stručnjaka koji rade sa pojedincima i grupama kojima su potrebne socijalne usluge, jeste ideja njihovog “omogućavanja”. Naša analiza daje nam osnova da ovo istraživanje završimo pitanjem: Postoji li potreba da se *omogućaju* i sociolozi koji građenjem sociološkog načina mišljenja i procenjivanja, razumevanjem sociološkog pristupa pojavama unutar porodice, patologije, kriminaliteta, porodičnim i bračnim problemima, a kroz negovanje svesti o značaju sociološke perspektive ovih procesa, ravnopravno sa ostalim profesijama čine deo rešenja socijalne problematike?

Literatura

- Džamonja-Ignjatović, T., Žegarac N. (2015). Potreba za profesionalcima u socijalnoj zaštiti i oblasti društvenih delatnosti u lokalnim samoupravama u Srbiji. U: Žegarac, N. i J. Todorović (ur.) (2015). *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*. Niš: Univerzitet u Nišu, str. 13-31.
- Pravilnik o stručnim poslovima u socijalnoj zaštiti. (2012). *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 1/2012 od 11.01.2012. godine
- Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima centara za socijalni rad. *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 59/2008, 37/2010, 39/2011-dr. pravilnik, i 1/2012-dr. pravilnik

štite - perspektiva sociologa?“ upućeno Ministarstvu za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, radnoj grupi za izmenu zakona.

Sintetizovani izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2012. godinu. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2013.

Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 24/2011. od 04.04.2011. godine

Žegarac, N. i J. Todorović (ur.) (2015). *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*. Niš: Univerzitet u Nišu.

Zorica Kuburić

Adela Zobenica

INVOLVEMENT OF SOCIOLOGISTS IN SOCIAL PROTECTION INSTITUTIONS IN VOJVODINA

Abstract: In this paper, results of a survey on representation of sociologists and their perception of their profession within the system of social protection in Vojvodina. The survey was conducted within the project “Strengthening Higher Education for Social Policy making and Social Services delivery Curricular Reform”, financed by the European Commission as a part of the TEMPUS program of the European Union. We have described the problem and performed an analysis of in-depth interviews with employed sociologists and concluded that all respondents rate their status as “poor, degrading”. Furthermore, reasons behind this assessment are discussed in this paper, based on an analysis of responses and a relation between “helping” and “abstract” professions.

Keywords: sociology, sociologist, social protection, social policy, workplace.

DRUŠTVENE MREŽE, RESURSI, KAPITAL I PODRŠKA KAO DETERMINANTE ZDRAVLJA¹

Marko Škorić²
Aleksej Kišjuhas³
Jovana Škorić⁴

Rezime: U radu se analiziraju društvene determinante zdravlja kao što su društvene mreže, društveni resursi, društveni kapital i društvena podrška. Predstavljen je ekološki model (javnog) zdravlja i zagovara se transdisciplinarna perspektiva kada je reč o izučavanju uzroka i faktora koji dovode do bolesti i/ili zdravlja individue. U tom smislu, posebna pažnja je posvećena međuodnosu zdravlja i društvenog i kulturnog okruženja, sa naglaskom na fenomenima mreža, resursa, kapitala i podrške. Date su i naznake za buduća istraživanja društvenih determinanti zdravlja, što je od posebne važnosti za razvoj celovitih i adekvatnih politika javnog zdravlja.

Cljučne reči: javno zdravlje, društvene mreže, društveni resursi, društveni kapital, društvena podrška.

Ekološki model (javnog) zdravlja i transdisciplinarna perspektiva

Uticaj društvenih i kulturnih faktora na (javno) zdravlje je velik i ne sme se zanemariti, tako da je osnovni predmet ovog rada uticaj društvenih mreža (u najširem smislu) na zdravlje, a one su neraskidivo povezane sa društvenom uključenošću/isključenošću, odnosno sa društvenim resursima, društvenim kapitalom, društvenom podrškom itd., tako da je potrebno detaljnije objasniti ove povezanosti i njihov uticaj na zdravlje.

Dugo vremena se smatralo da je siromaštvo u izvesnom smislu proizvod bolesti, da bi tek u prošlom veku socijalna medicina obrnula taj odnos i utvrdila da siromaštvo i eksploatacija dovode do bolesti (npr. nema više sumnji u to da je malarija uzrok, a ne posledica nedovoljne razvijenosti) (Turner, 2000; Beaudoin, 2007). Jednostavno rečeno, siromaštvo i loše zdravstveno stanje su neraskidivo povezani, što pokazuje činjenica da

¹ Ovaj tekst je nastao tokom rada na projektu *Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima* (broj projekta – 179037), finansiranom od strane Ministarstva za nauku.

² marko_skoric@yahoo.com; Filozofski fakultet, Novi Sad

³ Filozofski fakultet, Novi Sad

⁴ Fakultet političkih nauka, Beograd

su najsiromašniji ljudi u najvećem riziku po pitanju različitih vrsta bolesti. Veoma važan proces sa kraja dvadesetog veka jeste izmeštanje javnog zdravlja iz domena dobrotvornih ustanova i milostinje i njegovo postavljanje u centar svetske politike i strategija nacionalnih država.

U izuzetnim okolnostima o javnom zdravlju vode računa centralizovane države, kao što se dešavalo kada su se gradile nacije ili kada se branila nacionalna teritorija i njena populacija. U nekim drugim okolnostima ono je bilo stvar lokalne politike, što znači da ima duboke lokalne korene i da ne predstavlja neku konkretnu intelektualnu disciplinu, već polje društvene aktivnosti. Danas nema konsenzusa oko javnog zdravlja – oko njegovih dužnosti/obaveza, nadležnosti i kvalifikacija, i tokom istorije one su retko kada bile jasno definisane u odnosu na medicinu, bakteriologiju, epidemiologiju i rad u laboratorijama. Zato se u drugoj polovini dvadesetog veka jaz između biomedicinskih istraživanja, epidemiologije i javnog zdravlja sve više produbljuje (Pollock, 2007; Detels and Chuan Tan, 2015) i javila se potreba za uspostavljanjem transdisciplinarnih istraživanja (Brookmeyer and Stroup, 2004).

U suštini, javno zdravlje je kombinacija nauke, veština i verovanja koja je usmerena ka održanju i poboljšanju zdravlja svih ljudi putem kolektivne, odnosno društvene akcije. Cilj ovih poduhvata uvek je isti, bez obzira na razne promene u javnom zdravlju povodom promene u tehnologiji ili u vrednostima, a to je smanjivanje količine bolesti u njenim raznim oblicima. Zato se može govoriti o primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou prevencije u javnom zdravlju (npr. Greenhalgh, 2007). Primarna prevencija redukuje javljanje lošeg zdravlja sredstvima poput vakcina kako bi se sprečile bolesti, sekundarna (ili rano otkrivanje) uključuje redukovanje rasprostranjenosti lošeg zdravlja skraćivanjem njegovog trajanja i ograničenjem njegovih loših društvenih, psiholoških i fizičkih efekata kao što su različiti tipovi skrininga kako bi se pogoršanje otkrilo u ranom stadijumu (Carr, Unwin, and Pless-Mulloli, 2007). I konačno, tercijarna prevencija uključuje redukovanje komplikacija koje se povezuju sa lošim zdravljem i minimizuje patnju, kao što to čine programi rehabilitacija za pacijente nakon srčanog udara. Granice između ovih različitih nivoa obično su nejasne i moguća su preklapanja, ali suština jeste u tome da se javno zdravlje više bavi *distalnim* društvenim, fizičkim, ekonomskim i environmentalnim determinantama zdravlja (udaljene su od ljudi) nego *proksimalnim* (bliže su

ljudima), kao što su faktori rizika. Zato se može reći i da je njegova osnova populacija, a ne individualni pacijent (Bammer, 2013).

Međutim, kad se kaže “zdravlje” prva asocijacija verovatno jeste zdravlje individue i neki biološki aspekti zdravlja, iako danas postoji mnogo dokaza o tome da je veliki procenat smrtnosti povezan sa društvenim i bihevioralnim faktorima kao što su pušenje, ishrana, upotreba alkohola, sedentarni način života, konzumiranje narkotika i slično (Armstrong, 2000). Takođe, biologija i genetika nam govore o tome da mali broj bolesti biva izazvan samo genetskim faktorima, odnosno da najveći broj bolesti jeste rezultat interakcija između genetskih faktora i faktora okruženja (Last, 1997; Remais and Jackson, 2015).

Ipak, vrlo je teško meriti zdravlje, tako da se veliki broj varijabli koristi za indikatore pojma zdravlja (Oakes and Kaufman, 2006). Pre dvadesetog veka korišćeni su negativni indikatori poput smrtnosti i stopa bolesti, gde je niža stopa smrtnosti značila zdraviju populaciju. Danas se ovi indikatori i dalje koriste, ali samo u širem smislu, kada se porede populacije, jer je zdravlje nešto šire od pukog odsustva bolesti – ono u razmatranje treba da uključi okruženje, životni stil, ljudsku biologiju, medicinsku brigu i zdravstvene organizacije kao glavne determinante zdravlja. Odnosno, mora da se analizira suptilan i vrlo kompleksan odnos bihevioralnih i bioloških reakcija na društveno i fizičko okruženje, što znači da treba napraviti model determinanti koji prikazuje kako *individualne* karakteristike (biologija, tok života, stil života, ponašnje zdravih i bolesnih, ličnost, motivacija, vrednosti i preferencije) i *karakteristike okruženja* (društvene i kulturne, ekonomske, političke, fizičke, geografske, ali i zdravstvena i društvena nega) utiču na *kvalitet života koji je povezan sa zdravljem* (simptome, funkcionalni status, percepcije zdravlja i prilike). Najjednostavnije rečeno, zdravlje i blagostanje su pod uticajem interakcije biologije, ponašanja i okruženja i može se reći da je to ekološki model (Hernandez and Blazer, 2006).

Odnos društvenog i kulturnog okruženja sa zdravljem

Kada se analizira problem javnog zdravlja, pored genetskog nasleđa, ličnog ponašanja, pristupa zdravstvenoj nezi i fizičkog spoljašnjeg okruženja (npr. kvalitet vazduha, vode, uslovi stanovanja i slično) vrlo su važni i društveni i kulturni faktori. Za neke tipove društvenih varijabli kao što su socioekonomski status ili siromaštvo postoje vrlo jasni dokazi za njihovu

povezanost sa zdravljem (Antonovsky, 1967), a slično je i sa drugim društvenim ili kulturnim varijablama – društvenim mrežama i društvenom podrškom ili stresnim zanimanjima, samo što su ovi dokazi akumulirani tek u poslednjih četrdesetak godina.

Grubo rečeno, društveno okruženje su odnosi među ljudima, odnosno društveni odnosi, dok su genetski faktori ono što izučava genetika (uticaj genetskog nasleđa na ponašanje), a to nam ukazuje na to da postoji veza između gena i zdravlja. I konačno, bihevioralni faktori uključuju dve komponente – jednu čine ponašanja koja je moguće posmatrati, a koja utiču na zdravlje (pušenje, upotreba narkotika, ishrana, vežbanje itd.), dok drugu čine psihološke karakteristike, uključujući kognitivne i emocionalne funkcije i rezilijentnost. Sve ove međusobne interakcije društvenih, bihevioralnih i genetskih faktora treba da se izučavaju iz perspektive životnog toka (Morgan and Kunkel, 2007).⁵

Društvene determinante zdravlja mogu da se konceptualizuju preko uticaja na zdravlje na više nivoa u životnom toku (Blane, 2006). Tako, na primer, siromaštvo može da utiče na zdravlje individua na različitim nivoima organizacije – unutar porodica ili unutar susedstva u kojem individue žive. Štaviše, ovi različiti nivoi uticaja mogu da se javljaju istovremeno i da stupaju u interakciju i da “proizvode zdravlje”. Dakle, uticaj društvenih i kulturnih varijabli na zdravlje uključuje dimenzije vremena (kritični stadijumi životnog toka i efekti kumulativne izloženosti), ali i mesta (višestruki nivoi izloženosti). Konteksti u kojima društvene i kulturne varijable deluju i utiču na ishode zdravlja generički se mogu nazvati društvenim i kulturnim okruženjem (Siegrist, 2000). Specifičnije posmatrano, to okruženje čine socioekonomski status, “rasa”/etnicitet, rodne i polne uloge, imigrantski status i akulturacija, siromaštvo i deprivacija, društvene mreže i društvena podrška i psihosocijalno radno okruženje, a tome treba dodati i agregatne karakteri-

⁵ Termin “životni tok” se odnosi na ideju o tome da tok života neke individue nije determinisan (samo) prirodnim procesom starenja, već prvenstveno društvenim institucijama i sociokulturnim vrednostima, kao i odlukama i neočekivanim događajima. Stoga se on sastoji od životnih stadijuma (npr. detinjstvo, mladost, odraslo doba), statusnih prelazaka ili tranzicija (npr. od mlade osobe u odraslu, od studenta ka profesionalcu) i životnih događaja (brak, bolest, gubitak posla itd.). Pojam “životni tok” sve više se koristi umesto “životnog ciklusa”, koji implicira vezu sa ranim razvojnim konceptima u psihologiji, po kojima je život strukturiran specifičnim redosledom događaja koji se smatraju nekom vrstom “prirodnog” poretka. Perspektiva životnog toka ima poreklo u spisima Tomasa i Znanjeckog (Thomas and Znaniecki, 1918-1920), ali i u Manhajmovom eseju o generacijama (Mannheim, 1927/1952).

stike društvenih okruženja kao što su distribucija prihoda, društvena kohezija, društveni kapital i kolektivna efikasnost.

Danas je poznato da je očekivana dužina životnog veka kraća za niže društvene slojeve, kao što i učestalost određenih bolesti nije ista u čitavoj populaciji (npr. Marmot and Bartley, 2002). To je jedan od najvažnijih razloga zbog kojih se pri razmatranju javnog zdravlja mora voditi računa o njegovim društvenim determinantama. Loše društvene i ekonomske okolnosti utiču na zdravlje tokom čitavog života, a pod njima se misli na manje bogatstvo ili siromaštvo, slabije obrazovanje, nesigurno zaposlenje, loše zaposlenje i rizično zanimanje, život u lošim uslovima, održavanje porodice u teškim okolnostima i neadekvatno penzijsko osiguranje. Ove karakteristike su uglavnom koncentrisane kod istih ljudi i ti efekti se gomilaju tokom čitavog života.

Dakle, ukoliko je život kraći kada je njegov kvalitet lošiji, to znači da siromaštvo, relativna deprivacija i društvena isključenost imaju veliki uticaj na zdravlje i preranu smrtnost (Shaw, Dorling, and Smith, 2006). Apsolutno siromaštvo, odnosno odsustvo osnovnih materijalnih resursa za život, postoji i danas u svetu, a u najvećem riziku od siromaštva su nezaposleni, emigranti, osobe sa invaliditetom, izbeglice i beskućnici. Relativno siromaštvo je rasprostranjenije i bez obzira na to kako ga definišemo jasno je da siromašni ljudi u proseku žive kraće od onih koji su bolje pozicionirani u društvenoj hijerarhiji. Društvena isključenost može da bude rezultat rasizma, diskriminacije, stigmatizacije, nezaposlenosti itd., a isključeni ne učestvuju u procesima obrazovanja i u društvenom životu uopšte (vidi Kawachi and Berkman, 2003; Burton, Kemp, Leung, Matthews, and Takeuchi, 2011).

Zdravstvena politika mora da uzme u obzir ove činjenice, jer ukoliko se ona njima ne pozabavi to znači ne samo da ignoriše vrlo važne determinante zdravlja, nego da ignoriše i najvažnije probleme društvene pravde sa kojima se suočavaju moderna društva. Tokom života postoji nekoliko tranzicija od kritične važnosti i sve one mogu da utiču na zdravlje – emocionalne i materijalne promene tokom detinjstva, prelazak sa osnovnog na srednje obrazovanje, početak radne karijere, napuštanje roditeljskog doma, stvaranje sopstvene porodice, odlazak u penziju itd. Osim tranzicija, vrlo je važan i rani život pojedinca, jer osnove zdravlja odrasle osobe nastaju tokom ranog detinjstva, a u izvesnoj meri i pre samog čina rađanja (Gluckman and Hanson, 2006). Jasno je da, na primer, loše i/ili nemarno vođena trudnoća može da dovede do slabog razvoja fetusa, što može da ima loše posledice u odraslom dobu.

Ovi rizici za dete u razvoju su veći kod grupa koje žive u lošim socioekonomskim okolnostima i moguće ih je smanjiti kroz preventivnu zdravstvenu negu. Socijalna politika koja ima za cilj da poboljša zdravlje u ranom životnom dobu treba da poveća opšti nivo obrazovanosti i da pokuša da omogući jednake šanse za pristup obrazovanju, da obezbedi dobru ishranu, informacije o zdravlju itd.

Pomenute životne tranzicije sa sobom nose i određenu količinu stresa, a zna se da su dugotrajne stresne okolnosti i situacije štetne po zdravlje i da ih mogu stvoriti upravo društvene i psihološke okolnosti (Brunner and Marmot, 2006). Zato kontinuirana anksioznost, nesigurnost, nisko samopouzdanje, društvena izolacija i nedostatak kontrole u domenu zaposlenja i porodičnog života imaju veliki uticaj na zdravlje. Tokom života ovi psihosocijalni rizici se akumuliraju i povećavaju šansu za loše mentalno zdravlje i preranu smrt (WHO, 2006). Takođe, dugi periodi anksioznosti i nesigurnosti, kao i manjak društvene podrške od strane prijatelja su vrlo opasni u svakom životnom dobu. Svi ovi problemi se češće javljaju kod ljudi koji su pri dnu društvene hijerarhije (Chopra, 2008).

Psihosocijalni faktori utiču na zdravlje zato što nas hormoni i nervni sistem pripremaju za susrete sa neposrednim fizičkim opasnostima, kada se obično javlja reakcija koja je u literaturi poznata kao "bori se ili beži" (Cannon, 1915), jer tada dolazi do povećanja broja otkucaja srca, mobilizacije skladištene energije, veće količine krvi u mišićima i stanja povećane opreznosti. Današnji stresovi u urbanim sredinama retko kada zahtevaju neku naporniju fizičku aktivnost, ali stresne situacije troše energiju i resurse koji su potrebni mnogim fiziološkim procesima kako bi se na duge staze održalo zdravlje. Na ovaj način bivaju oštećeni i kardiovaskularni i imuni sistem, iako izolovani slučajevi nisu toliko štetni. Međutim, dugotrajne ili učestale stresne situacije nose sa sobom ranjivost na brojne infekcije, dijabetes, visok krvni pritisak, srčani udar, depresiju i agresivnost.

Današnja medicina na biološke promene koje nastaju usled stresa može da reaguje propisivanjem lekova, ali potrebno je usmeriti pažnju prvenstveno (i) na redukovanje glavnih uzroka hroničnog stresa, a kvalitet društvenog okruženja je važan koliko i fizičko okruženje neke osobe (Stansfeld and Marmot, 2002). Grubo posmatrano, institucije koje ljudima pružaju osećaj pripadnosti, participacije i visoke sopstvene vrednosti su zdravija mesta nego ona u kojima se ljudi osećaju isključenim, zanemarenim i eksploatisanim. Iz svega ovog sledi da javna uprava treba da razvije programe koji se bave psi-

hosocijalnim i materijalnim potrebama, jer su i jedne i druge izvor anksioznosti i nesigurnosti. U tom smislu treba raditi na jačanju raznih aktivnosti u zajednicama, treba se boriti protiv društvene izolacije i smanjivanja materijalne i finansijske nesigurnosti itd. (Wilkinson, 1996)

U kontekstu zdravlja uglavnom je bolje imati posao nego nemati ga (iako postoje zanimanja koja su toliko opasna i/ili štetna po zdravlje da se ova konstatacija ne može generalizovati), ali takođe su vrlo važni društvena organizacija rada, način rukovođenja, odnosno upravljanja i društveni odnosi na poslu. Istraživanja pokazuju da stres na poslu igra važnu ulogu u zdravlju (Marmot, Theorell, and Siegrist, 2002), a vrlo je bitan parametar da li osoba ima priliku da ispuni svoje potencijale i veštine i da li ima udela u donošenju odluka (Collins, 1975). Velika stopa nezaposlenosti nosi sa sobom više bolesti i preranu smrtnost, odnosno nezaposleni ljudi su pod velikim rizikom od prerane smrti, a slično važi i za neizvesnost koja može da postoji po pitanju sigurnosti zaposlenja (Ferrie, 1999; Marmot, 1999).

Upotreba alkohola, narkotika i duvana je takođe pod uticajem šireg društvenog okruženja. Korišćenje droge je često reakcija na društveni slom i ona je važan faktor u pogoršanju rezultirajućih nejednakosti u zdravlju, dok je zavisnost od alkohola i cigareta blisko povezana sa svim markerima društvene i ekonomske depriviranosti. Kauzalnost je verovatno obostrana – ljudi se okreću alkoholu radi eskapizma, a zavisnost od alkohola ih često spušta na društvenoj lestvici. Slična je situacija i sa duvanom, gde je društvena deprivacija povezana sa visokom stopom pušenja i vrlo niskom stopom odvikavanja (Chapman, 2007).

Ne smeju se zanemariti ni hrana ni saobraćaj, odnosno prevoz. Danas je zdrava hrana političko pitanje, a već dugo vremena je poznato da dobra i adekvatna ishrana i te kako utiče na zdravlje. Važno pitanje koje je povezano sa javnim zdravljem jeste dostupnost i cena zdrave hrane, odnosno pristup hrani (Lang, Pomerleau, and McKee, 2005). U razvijenom svetu se trenutno, nakon nekoliko nutricionih tranzicija, previše konzumiraju masna hrana i šećer, što dovodi do preterane gojaznosti u mnogim populacijama i ona nije više tipična samo za bogatije slojeve (Bacallao, 2000). Najveća razlika u ishrani između društvenih klasa nalazi se u izvoru nutrijenata, tako da u mnogim siromašnim državama siromašni konzumiraju jeftiniju "obrađenu", a ne svežu hranu, dok je visoka količina masne hrane prisutna u svim društvenim grupama. Kada se radi o prevozu, zdrav(iji) prevoz podrazumeva manje vožnje motornih vozila, a više šetanja i vožnje biciklova i bolji jav-

ni prevoz. Takođe, na taj način ljudi vežbaju, smanjuju se fatalne saobraćajne nesreće, povećavaju se društveni kontakti i smanjuje se zagađenje vazduha (npr. Nicolopoulou-Stamati, Hens, and Howard, 2005).

Društvene mreže, društveni resursi, društveni kapital i društvena podrška

Neke od najvažnijih (iako ne i jedino važne) determinanti zdravlja jesu obim, snaga i kvalitet društvenih veza, o čemu su pisali još Emil Dirkem (Durkheim, 1897/2002), a nešto kasnije i Džon Boulbi (npr. Bowlby, 1958, 1960a, b), kada postaje jasno da su određeni životni periodi verovatno od kritičnog značaja za razvoj deteta i afektivne vezanosti. To znači da su društveni resursi vrlo važni kada se govori o zdravlju. Dirkem je isticao da je slom porodice, zajednice i veza na poslu prilikom razvoja industrijskog rada štetan po ljude u psihološkom smislu. Dakle, slom društvenih veza dovodi do gubitka društvenih resursa i smanjenja društvenih ograničenja koja su zasnovana na jasnim normama i društvenim ulogama (Durkheim, 1897/2002).

Društvena podrška može da se posmatra na individualnom i društvenom nivou, a poznato je da društvena integracija može da ima pozitivne efekte na čitavu zajednicu i da društvena kohezija doprinosi načinu na koji ljudi brinu o svom zdravlju (npr. Stafford and McCarthy, 2006). To znači da zajednice sa visokim nivoom kohezije imaju bolje zdravlje od zajednica sa nižim nivoom. Društvena kohezija može da se shvati preko postojanja poverenja i poštovanja za različite segmente društva, odnosno u njoj postoje odnosi sa visokim stepenom participacije u zajedničkim aktivnostima i javnim dešavanjima, kao i visoki nivoi pripadnosti grupama u zajednici, što obično podrazumeva egalitaristički etos u lokalnoj politici (Wilkinson, 1996).

Interesovanje za društvene veze i psihološko blagostanje obnavlja se tokom sedamdesetih godina i neke studije su došle do zaključka da su oni koji učestvuju u svojoj zajednici i širem društvu u boljem (mentalnom) stanju od onih koji su izolovani (Berkman and Syme, 1979/1994). Učestvovanje u društvenim mrežama je zapravo *društvena integracija* i meri se preko diverziteta odnosa u kojima neko učestvuje – što više tipova odnosa neka osoba ima smatra se da je na višem nivou integracije (Brissette, Cohen, and Seeman, 2000; Lakey and Cohen, 2000; McHorney, 2000; Wills and Shinar, 2000).

Društvena podrška zavisi od društvenog kapitala i društvenih resursa koje neka osoba poseduje, a resursi su u suštini materijalna ili simbolička dobra kojima se može pristupiti preko društvenih akcija i koji se u tim akcijama mogu koristiti. Posebno su zanimljivi “dragoceni” resursi koji se smatraju važnim za održanje i poboljšanje individualnih šansi za opstanak prilikom interakcija sa spoljašnjim okruženjem. Oni se najčešće identifikuju sa klasom, statusom i moći i mogu se podeliti na lične i društvene. Lični pripadaju individui i uključuju pripisane i stečene karakteristike, poput rase, roda, starosti, religije, obrazovanja, zaposlenja, dohotka i porodičnih resursa. Dakle, to su resursi koji su u posedu individue i stoje joj na raspolaganju. S druge strane, društveni resursi su ukorenjeni i u individuinoj društvenoj mreži, odnosno u njenim društvenim vezama, i to su resursi koje poseduju i druge individue sa kojima ego ima (in)direktne kontakte. Zato tu, na primer, spadaju prijateljev automobil (koji može da se pozajmi i vrati), kao i njegova društvena, ekonomska i politička pozicija. Većina socioloških istraživanja fokusira se na lične resurse (Lin, 2001).

Perspektiva društvenih mreža dugo postoji u sociologiji i psihologiji (Škorić i Kišjuhas, 2011), ali istraživačka pažnja je ipak bila posvećena prvenstveno strukturi i obrascima veza i odnosa. Tek u skorije vreme sociolozi i antropolozi su počeli da istražuju teorijski značaj resursa u kontekstu mreža i veza, a teorija društvenih resursa eksplicira pretpostavku da resursi ukorenjeni u društvenim vezama igraju važne uloge u interakciji između društvene strukture i individua (Lin, 2001). Teorija takođe istražuje i kako individue koriste društvene resurse kako bi održale ili unapredile sopstvene interese u društvenoj strukturi koja se sastoji od društvenih pozicija koje su u hijerarhijskom odnosu i koje su organizovane po pitanju vrednih resursa.

Najjednostavnije rečeno, “društvena mreža” se odnosi na skup aktera i veze koje među njima postoje (ili je to struktura odnosa koja povezuje društvene aktore), a u poslednjih nekoliko decenija u sociologiji i antropologiji se rapidno razvija upravo analiza društvenih mreža. Razlog za to prvenstveno leži u činjenici da se takva analiza najviše bavi odnosima koji postoje među društvenim entitetima i obrascima i implikacijama tih odnosa i ona omogućava nove odgovore na standardna pitanja koja u ovim naukama postoje već dugo vremena, jer sa tog stanovišta društveno okruženje može da se izrazi preko obrazaca ili regularnosti u odnosima među jedinicama koje stupaju u interakciju (Škorić, 2006; Škorić i Kišjuhas, 2011).

Ti regularni obrasci u odnosima su zapravo strukture, a odnosi mogu da budu ekonomski, politički, interakcioni, afektivni itd. Analiza društvenih mreža podrazumeva da su akteri i njihove akcije međuzavisne, da su relacione veze između aktera kanali za transfer resursa, da mrežno okruženje nudi mogućnosti ili nameće ograničenja individualnim akcijama, dok se struktura smatra za trajni obrazac između aktera (Wasserman and Faust, 1994). Dakle, analiza društvenih mreža je zainteresovana za međupovezanost društvenih jedinica čija zavisnost se meri strukturnim varijablama i naglašava se njihov međusobni uticaj, a ne nezavisnost.

U okvirima analize društvenih mreža naglašavaju se uređeni odnosi između individua, a ne unutrašnje sile (poput ličnosti ili kategorijskih razlika kao što su etnicitet ili rod). Tako posmatrana, analiza mreža kao najneposredniji način izučavanja društvenog sistema vidi analizu obrazaca veza koje povezuju pripadnike mreže, a analizom složenih hijerarhijskih struktura asimetričnih veza moguće je izučavati moć, stratifikaciju i strukturnu promenu. Interakcije u mrežama utiču na verovanja i stavove, ali i na ponašanje, akcije i ishode. U tom smislu, može se reći da su individue međuzavisne, a ne nezavisne, i da mreže postavljaju kontekst unutar grupa, formalnih organizacija i institucija. Nije teško zaključiti da postoji nekakav odnos između društvenih mreža i zdravlja, iako je on daleko od očiglednog i nekontroverznog i ne može se generalizovati na takav način da bismo definitivno mogli da kažemo da participacija u društvenim mrežama pospešuje zdravlje ljudi. Zato je potrebno ovu povezanost sagledati sa više strana.

Društvene mreže su ukorenjene u makrodruštveno okruženje u kojem društvene sile utiču na mrežnu strukturu, koja zauzvrat utiče na kauzalni proces koji ide od makrodruštvenog do psihobioloških procesa i utiče na zdravlje. One na bihevioralnom nivou nude nekoliko opcija: društvenu podršku, društveni uticaj, društveno angažovanje i emocionalno vezivanje i pristup resursima i materijalnim dobrima. Ovi psihosocijalni i bihevioralni procesi mogu da utiču na zdravstveni status još konkretnije: direktnim fiziološkim reakcijama, psihološkim stanjima, uključujući samopouzdanje, depresiju i slično, ponašanjima koja su štetna po zdravlje, poput pušenja ili konzumiranja narkotika, ali i ponašanjima koja su dobra po zdravlje, poput vežbanja ili korišćenja zdravstvenih usluga, i konačno, izloženošću infektivnim bolestima, polno prenosivim bolestima i slično (Berkman, Glass, Brissette, and Seeman, 2000).

Društvene mreže	Kontakti Broj kontakata Frekventnost kontakata Gustina mreže
Društvena podrška	Tipovi podrške Emocionalna, informacijska Instrumentalna ili praktična Negativna interakcija

Merenja društvene podrške i društvenih mreža (Stansfeld, 2006)

Kontakti u društvenim mrežama mogu se opisati preko broja i frekvencije kontakata. Ta merenja se mogu precizirati razdvajanjem na broj kontakata iz primarne grupe ili grupe osoba za koje je subjekt najviše vezan i na udaljenije kontakte za koje je manje verovatno da će ponuditi podršku. Druga korisna merenja tiču se gustine mreže, gde se procenjuje u kojoj meri je neki pripadnik mreže povezan sa drugim, što je u vezi sa količinom integrisanosti pripadnika mreže (vidi npr. Wasserman and Faust 1994; Cohen, Underwood, and Gottlieb 2000).

Velika prednost mrežnog pristupa za istraživanje društvenih odnosa jeste njihova relativna lakoća merenja i lako potvrđivanje rezultata. Na taj način može da se dođe do neke vrste *indeksa društvene integracije* koji govori o tome u kojoj meri je individua deo zajednice zajedničkih potreba i razmena, čime se potrebe individue povezuju sa širim društvom. Ipak, glavni nedostatak merenja mreža jeste to što ona ne nude podatke o kvalitetu interakcija koje se odigravaju između društvenih kontakata. Drugim rečima, lako je odrediti izvore podrške, ali ne i tip ove podrške. Dakle, društvena podrška nije jednosmerna, odnosno ona uključuje interakcije i transakcije među ljudima, što znači da je i reciprocitet vrlo važan (vidi Škorić, 2006).

Istraživanje efekata zdravlja društvenih mreža i društvene podrške može da se proširi i na nivo zajednice. Koncept društvenog kapitala definisan je kao resursi koji su dostupni pripadnicima zajednice i drugim društvenim kontekstima (npr radnim mestima) usled postojanja bogate mreže društvenih interakcija, a njegova merenja obično naglašavaju dve komponente i obe se mere na nivou zajednice. Strukturna komponenta društvenog kapitala uključuje obim i intenzitet asocijativnih veza i aktivnosti u društvu (npr. gustina građanskih asocijacija, merenje neformalne socijalnosti, indikatori građanskog angažmana), dok kognitivna komponenta procenjuje ljudske percep-

cije poverenja, deljenja i reciprociteta. Teško je utvrditi kauzalnost kod studija koje izučavaju direktnu povezanost sa ishodima zdravlja, ali sasvim je razumno pretpostaviti da zajednica u kojoj postoji veća kohezija bolje štiti zdravlje svojih pripadnika. Na primer, to poboljšava sposobnost zajednica da neformalno kontrolišu devijantna ponašanja (kao što su pušenje i opijanje mladih) ili da poduzmu kolektivnu akciju zarad zajedničke koristi (npr. donošenje lokalnih propisa o ograničenju pušenja na javnim mestima). Zato su društveni kapital i društvena kohezija potencijalno važne karakteristike društvenog i kulturnog okruženja koje utiču na obrasce postizanja zdravlja (npr. Fujiwara and Kawachi, 2008).

Društveni kapital je neraskidivo povezan sa društvenim mrežama i on se odnosi na načine na koje se ljudi povezuju preko mreža, što jeste jedna vrsta kapitala (npr. Portes, 1998). Koncept se danas primenjuje u puno oblasti društvenog života, a tako i u domenu zdravlja. U suštini, odnosi se na mreže, norme i poverenje, što su obeležja društvenog života koja omogućavaju ljudima da delaju zajedno i efikasnije kako bi ostvarili zajedničke ciljeve. Obično se u literaturi navode podaci da u zajednicama sa visokim nivoom društvenog kapitala postoji manje kriminala, bolje obrazovno postignuće, veći ekonomski rast i bolje zdravlje (npr. Lin, 2001). Iz samog opisa ovog pojma jasno je da se odnosi i na društvenu koheziju i soldarnost.

Ta veza može se objasniti činjenicom da su ljudi sa razvijenim društvenim kapitalom ukorenjeni u društvene mreže i da imaju bolji pristup novcu, transportu, društvenim vezama i svemu onome što može da poboljša njihov zdravstveni status. To bi značilo da ljudi koji su u većoj meri društveno izolovani lakše formiraju navike koje su štetne po zdravlje, poput pušenja, konzumiranja alkohola i prejedanja. U svakom slučaju, veza između društvenog kapitala i zdravlja ne sme da se zanemari kada se razmatraju društvene determinante zdravlja i u budućnosti će se na nju sigurno više obraćati pažnja.

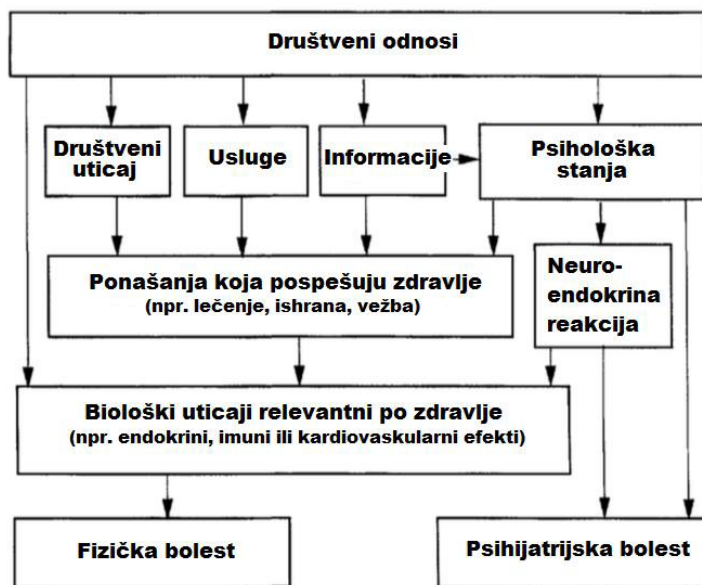
Uzimajući sve navedeno u obzir, moguće je istaći da se društvena podrška odnosi na razne tipove pomoći koje ljudi dobijaju od svojih društvenih mreža i može se podeliti na tri vrste (Cohen, Gottlieb and Underwood, 2000):

- (1) instrumentalna – odnosi se na “opipljive” resurse koje ljudi dobijaju od svoje mreže (novac, pomoć u vidu rada i slično),
- (2) emocionalna – manje opipljivi, ali jednako važni oblici pomoći koji čine to da se ljudi međusobno pomažu i vole (poveravanje, pričanje o problemima i slično),

(3) informaciona – vredne informacije o brojnim temama.

Uopšteno posmatrano, ona utiče na mentalno i fizičko zdravlje preko svog uticaja na emocije, spoznaju i ponašanja. U slučaju mentalnog zdravlja smatra se da reguliše sistem i da sprečava ekstremne reakcije koje su povezane sa disfunkcijom. Kada se radi o fizičkom zdravlju misli se na to da igra ulogu i kod progresije ili oporavka od fizičke bolesti. Štaviše, neuspeh pri regulaciji emocionalnih reakcija takođe doprinosi psihološkim problemima i može da bude okidač promenama koje su relevantne za zdravlje u neuroendokrinom, imunom i kardiovaskularnom sistemu.

U suštini, može se reći da postoje dva modela koja identifikuju uslove pod kojima različite vrste društvene podrške utiču na zdravlje (Cohen and Wills, 1985). Model koji ublažava stres govori o tome da je podrška povezana sa blagostanjem samo kod (ili prvenstveno kod) osoba pod stresom, dok model glavnog (ili direktnog) efekta ističe da društveni resursi imaju pozitivne efekte bez obzira na to da li je osoba pod stresom ili ne. Studije su pronašle da percipirana dostupnost resursa često igra ulogu ublaživača stresa, a da društvena integracija u suštini ne stupa u interakciju sa stresom nego da deluje nezavisno od nivoa stresa.

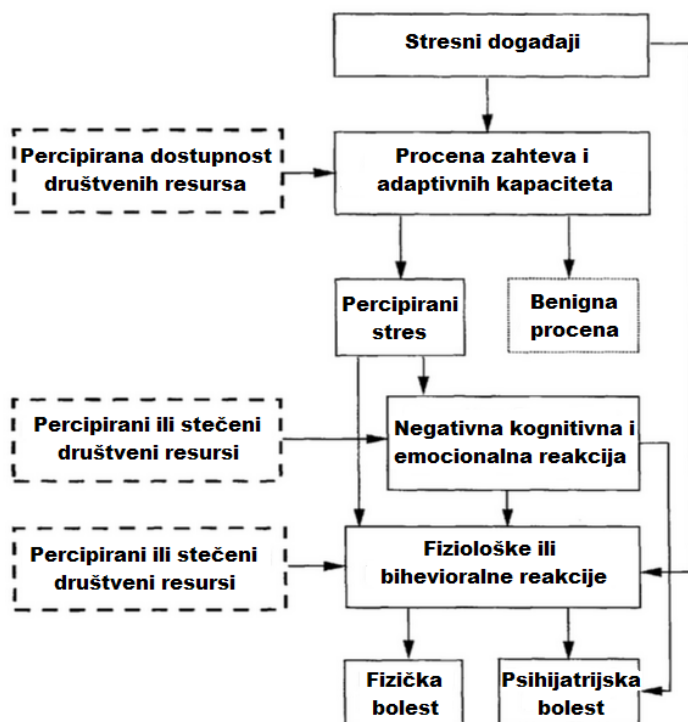

Slika 1. Model glavnog efekta (Cohen, Gottlieb, and Underwood 2000)

Slika pokazuje mehanizme kroz koje društveni odnosi mogu u velikoj meri da utiču na psihološko i fizičko zdravlje. Ljudi koji učestvuju u društvenoj mreži podložni su društvenoj kontroli i pritisku ljudi iz okruženja koji utiču na normativna “zdravstvena ponašanja” – na primer, njihova mreža može da utiče na to da li vežbaju, kako se hrane i da li puše. Pretpostavlja se i da integrisanost u društvenoj mreži takođe nudi izvor uopštenog pozitivnog afekta, osećaje predvidivosti i stabilnosti, svrhe, pripadanja i bezbednosti, shvatanje sopstvene vrednosti usled demonstrirane sposobnosti da se poštuju normativna očekivanja uloge. Posedovanje velikog broja mrežnih veza takođe obezbeđuje višestruke izvore informacija, čime se povećava verovatnoća posedovanja pristupa prikladnim izvorima informacija. Informacije mogu da utiču na ponašanja koja su zdravstveno relevantna ili da pomognu individui da izbegne ili minimizira stresne ili rizične situacije. Na primer, pripadnici mreže mogu da poseduju informacije koje se tiču pristupa medicinskim uslugama ili koristima ponašanja koja pozitivno utiču na zdravlje i blagostanje (ovo je ekstenzija opštijeg modela koji iznosi Granovetter, 1973, 1983).

Mreža može da spreči bolest i tako što nudi “opipljive” i ekonomske usluge koje rezultiraju u boljem zdravlju i boljoj zdravstvenoj zaštiti za pripadnike mreže. Pripadnici mreže mogu da obezbede hranu, odeću i smeštaj koji pomažu pri zaštiti od bolesti i ograničavaju izloženost faktorima rizika. Mreže takođe mogu da nude neformalnu zdravstvenu negu koja sprečava da se manje opasne bolesti razviju u neke ozbiljnije. Takođe je moguće da izolacija izaziva bolest pre nego da društvena integracija štiti ili “uvećava” zdravlje. Ovaj pristup pretpostavlja da izolacija povećava negativne efekte i osećaj otuđenosti i umanjuje osećaj kontrole i samopouzdanja. Suprotno tome, izolacija se može shvatiti i kao stresor. U svakom slučaju, ova negativna psihološka stanja mogu da povećaju neuroendokrine reakcije, da potisnu imune funkcije i da se mešaju sa zdravim ponašanjem (Cohen, Gottlieb and Underwood, 2000).

Druga slika prikazuje uloge koje društvena podrška igra prilikom determinisanja individualnih reakcija na potencijalno stresne događaje. U tom slučaju, pretpostavlja se da podrška deluje putem prevencije reakcija na stresne događaje koji su štetni po zdravlje (Cohen and Wills, 1985).

Slika 2. Model ublažavanja stresa (Cohen, Underwood, and Gottlieb 2000)

Društvena podrška (kao deo društvenih mreža) se često povezuje sa brojnim društvenim, ekonomskim i zdravstvenim ishodima, uključujući čak i mortalitet, depresiju, brojne zdravstvene probleme, kao i bolesti srca, artritis i obrazovno postignuće i uspeh. Ispostavilo se da je povezana i sa mentalnim zdravljem, da pospešuje otpornost na bolesti, stopu preživljavanja nakon infarkta, šloga i određenih tipova raka itd. (npr. Berkman and Syme, 1979/1994; Hagan et al., 1996; Avison, McLeod, and Pescosolido, 2007). Kao poseban predmet izučavanja nauka koje izučavaju zdravlje društvena podrška stiče popularnost sedamdesetih godina i obično se odnosi na proces interakcije ili razmene između individua i nekih “značajnih drugih”. U čuvenoj prvoj studiji ove vrste (Berkman and Syme, 1979/1994) za muškarce i žene koji nisu imali društvene veze (prvenstveno se misli na prijatelje, srodnike, bračne partnere i pripadnost crkvi ili nekoj grupi) od 1,9 do 3,1 puta je bila veća šansa da će umreti tokom narednih 9 godina nego osobe koje su imale puno kontakata. Naknadne studije su u manjoj ili

većoj meri potvrđivale ove rezultate, ali sa jednim jasnim zaključkom – da su društvene veze povezane sa zdravljem. To znači da ljudi koji su društveno izolovani ili isključeni od drugih imaju od dva do pet puta veći rizik da umru u poređenju sa onima koji imaju snažne veze sa prijateljima, porodicom i zajednicom.

Do danas su istraživani različiti *tipovi* podrške (npr. emocionalna, informacijska, instrumentalna), različiti *izvori* podrške (npr. porodica, prijatelji, susedstva), kao i njeni *funkcionalni aspekti* (npr. emocionalna podrška, osećaj prihvaćenosti ili pripadanja) i *strukturni aspekti* (npr. veličina, gustina, frekventnost kontakata). Većina empirijskih studija istražuje upravo povezanost između društvene podrške i zdravlja, a zaključak je da ljudi sa zadovoljavajućim nivoima podrške bolje izlaze na kraj sa stresom i imaju bolje fizičko i mentalno zdravlje u odnosu na ljude kojima ona nedostaje.

Naznake za buduća istraživanja društvenih determinanti zdravlja

Pokazano je da su prilikom lečenja bolesti i održavanja zdravlja društveni odnosi vrlo važni i da je u pitanju ozbiljno polje istraživanja u društvenim i medicinskim naukama. Iako mnoga istraživanja pokazuju da društvene determinante zdravlja i te kako mogu da budu od pomoći kada se radi o oporavku od bolesti ili održanju zdravlja, to ne znači da je puko povećanje društvenih kontakata, društvenih interakcija i posedovanje društvenih resursa uvek povoljno za održanje zdravlja (Cohen and Wills, 1985). Još uvek postoje kontroverze oko toga koje karakteristike društvenih mreža su od suštinskog značaja za zdravlje, ali izgleda da je društvena integracija važnija od broja pripadnika mreže, kao i da još neke strukturne dimenzije društvenih mreža igraju važnu ulogu.

Kao što se moglo primetiti, društvena podrška se obično koristi u širokom značenju, kada se odnosi na bilo koji proces tokom kojeg društveni odnosi mogu da promovišu zdravlje i blagostanje. Takvo shvatanje je zadovoljavajuće, ali uz određene napomene, tako da je procese potrebno grupisati u dve grupe. Jedan tip procesa uključuje snabdevanje ili razmenu emocionalnih, informacijskih ili instrumentalnih resursa koja je reakcija na percepciju da je drugima takva pomoć potrebna. Te potrebe se obično povezuju sa akutnim ili hroničnim stresnim iskustvima kao što su bolesti, događaji tokom života, razvojne tranzicije i zavisnost. U takvom modelu društvena podrška se odnosi na društvene resurse za koje osobe percipira-

ju da su dostupni ili da su im obezbeđeni od strane neprofesionalaca u kontekstu formalnih grupa podrške i neformalnih odnosa pomaganja. Drugi tip procesa fokusira se na zdravstvene dobiti koje se javljaju iz učestvovanja u jednoj ili više društvenih grupa. Misli se na to da drugi mogu da utiču na spoznaju, emocije, ponašanja i biološke reakcije na načine koji su korisni po zdravlje i blagostanje kroz interakcije koje nisu eksplicitno namenjene razmeni pomoći ili podršci.

I konačno, ne treba zaboraviti da postoji i potencijalno loša strana posedovanja razvijenih društvenih mreža. Na primer, oni sa više bliskih prijatelja i članova porodice imaju više šanse za interpersonalni konflikt nego relativno izolovani ljudi. Isto tako, nuđenje pomoći može da ima štetne efekte za onog ko tu pomoć prima ukoliko vrsta pomoći nije prikladna i odgovarajuća. Ozbiljne bolesti poput depresije ili HIV-a mogu da budu okidači po pitanju promena u društvenim mrežama, tako da depresija obično rezultira u društvenom povlačenju, a HIV može da izazove i stigmatizovanje bolesnika, kao i povećanu podršku, što zavisi od konteksta i same prirode mreže. Isto tako, mreža i ne mora da bude povezana sa zdravljem ako se radi o mreži narkomana ili alkoholičara, kao što agresivni partneri ili roditelji koji zlostavljaju decu mogu da budu izvori negativne društvene podrške. Zbog svega navedenog, povezanost mreža i podrške sa zdravljem mora da uzme u obzir i treću varijablu, a to je ličnost, odnosno karakteristike ličnosti. Takođe, ne treba smetnuti s uma da društvena podrška nije mera zdravstvenog statusa, nego da postoji veza između podrške i zdravstvenih ishoda. To jest, ona treba da se razmatra kao spoljašnji posrednik zdravlja, a ne kao mera samog zdravstvenog statusa (Kaplan, 1985). Sve to nam govori da je verovatno isuviše rano pokušati da se stvori socijalna politika koja pokušava da maksimizira društvenu podršku, ali isto tako to ne znači da su takvi pokušaji unapred osuđeni na propast kada se na osnovu istraživanja steknu nova saznanja. Implikacije razmatranja društvenih mreža, društvenih resursa, društvenog kapitala i društvene podrške na politike javnog zdravlja, a samim tim i na teoriju i praksu socijalne politike, jesu mnogobrojne i raznovrsne. U opštem smislu, neophodno je iskazati potrebu da odgovorna i efikasna socijalna politika obrati više pažnje na društvene determinante zdravlja. To podrazumeva i potrebu za bližom analizom socioekonomskih determinanti kao (in)direktnih uzroka mnogih bolesti, kao i potrebu za osnaživanjem društvenih veza i za izgradnjom mreža podrške kao metodama za prevenciju i efikasnije lečenje tih bolesti u praksi.

Literatura

- Albrecht, G. L., R. Fitzpatrick, and S. C. Scrimshaw (eds) (2000). *The Handbook of Social Studies in Health & Medicine*. London: SAGE.
- Antonovsky, A. (1967). Social class, life expectancy and overall mortality. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 45 (2), 31-73.
- Armstrong, D. (2000). Social theorizing about health and illness. In: Albrecht, Fitzpatrick, and Scrimshaw 2000, pp. 24-35.
- Avison, W. R., J. D. McLeod, and B. A. Pescosolido (eds) (2007). *Mental Health, Social Mirror*. New York: Springer.
- Bacallao, M. P. (ed.) (2000). *Obesity and Poverty: A New Public Health Challenge*. Washington: PAHO.
- Bammer, G. (2013). Scoping public health problems. In: C. Guest, W. Ricciardi, I. Kawachi, and I. Lang (eds), *Oxford Handbook of Public Health Practice*, 3rd Edition. Oxford: Oxford University Press, pp. 2-10.
- Beaudoin, S. M. (2007). *Poverty in World History*. London and New York: Routledge.
- Berkman, L. F. and S. L. Syme (1979/1994). Social networks, host resistance, and mortality: A nine-year follow-up study of Alameda County residents. In: A. Steptoe and J. Wardle (eds) (1994), *Psychosocial Processes and Health: A Reader*. New York: Cambridge University Press, pp. 43-67.
- Berkman, L. F., T. Glass, I. Brissette, T. E. Seeman (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millenium. *Social Science & Medicine*, 51 (6), 843-857.
- Blane, D. (2006). The life course, the social gradient, and health. In: Marmot and Wilkinson, pp. 54-77.
- Bowlby, J. (1958). The nature of the child's tie to his mother. *International Journal of Psycho-Analysis*, 39, 350-373.
- Bowlby, J. (1960a). Grief and mourning in infancy and early childhood. *Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 9-52.
- Bowlby, J. (1960b). Separation anxiety: A critical review of the literature. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1 (4), 251-269.
- Brissette, I., S. Cohen, and T. E. Seeman (2000). Measuring social integration and social networks. In: Cohen, Underwood, and Gottlieb 2000, pp. 53-85.
- Brookmeyer, R. and D. F. Stroup (eds) (2004). *Monitoring the Health of Populations: Statistical Principles and Methods for Public Health Surveillance*. New York: Oxford University Press.

- Brunner, E. and M. Marmot (2006). Social organization, stress, and health. In: Marmot and Wilkinson, pp. 6-30.
- Burton, L. M., S. P. Kemp, M. Leung, S. A. Matthews, and D. T. Takeuchi (eds) (2011). *Communities, Neighborhoods, and Health: Expanding the Boundaries of Place*. New York: Springer.
- Cannon, W. B. (1915). *Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage: An Account of Recent Researches into the Function of Emotional Excitement*. New York and London: D. Appleton and Company.
- Carr, S., N. Unwin, and T. Pless-Mullooli (2007). *An Introduction to Public Health and Epidemiology*, 2nd Edition. Berkshire and New York: Open University Press.
- Chapman, S. (2007). *Public Health Advocacy and Tobacco Control: Making Smoking History*. Oxford: Blackwell.
- Chopra, M. (2008). Inequalities in health in developing countries: Challenges for public health research. In: J. Green and R. Labonté (eds), *Critical Perspectives in Public Health*. London and New York: Routledge, pp. 14-24.
- Cohen, S., B. H. Gottlieb, and L. G. Underwood (2000). Social relationships and health. In: Cohen, Underwood, and Gottlieb 2000, pp. 3-28.
- Cohen, S., L. G. Underwood, and B. H. Gottlieb (eds) (2000). *Social Support Measurement and Intervention: A Guide for Health and Social Scientists*. New York: Oxford University Press.
- Cohen, S. and T. A. Wills (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98 (2), 310-357.
- Collins, R. (1975). *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*. New York: Academic Press.
- Durkheim, E. (1897/2002). *Suicide: A Study in Sociology*. London and New York: Routledge.
- Detels, R. and C. C. Tan (2015). The scope and concerns of public health. In: R. Detels, M. Gulliford, and Q. Abdool Karim, and C. C. Tan (eds), *The Oxford Textbook of Global Public Health*, 6th Edition. New York: Oxford University Press, pp. 3-18.
- Ferrie, J. E. (1999). Health consequences of job insecurity. In: Ferrie, Marmot, Griffiths, and Ziglio 1999, pp. 59-99.
- Ferrie, J. E., M. G. Marmot, J. Griffiths, and E. Ziglio (eds) (1999). *Labour Market Changes and Job Insecurity: A Challenge for Social Welfare and Health Promotion*. Copenhagen: WHO.

- Fujiwara T. and I. Kawachi (2008). Social capital and health: A study of adult twins in the U.S. *American Journal of Preventive Medicine*, 35 (2), 139-144.
- Gluckman, P. and M. Hanson (eds) (2006). *Developmental Origins of Health and Disease*. New York: Cambridge University Press.
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360-1380.
- Granovetter, M. S. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1, 201-233.
- Greenhalgh, T. (2007). *Primary Health Care: From Academic Foundations to Contemporary Practice*. Malden: Blackwell.
- Hagan, J., R. MacMillan, and B. Wheaton (1996). New kid in town: Social capital and the life course effects of family migration on children. *American Sociological Review*, 61 (3), 368-385.
- Hernandez, L. M. and D. G. Blazer (eds) (2006). *Genes, Behavior, and the Social Environment: Moving Beyond the Nature/Nurture Debate*. Washington: The National Academic Press.
- Kaplan, R. M. (1985). Social support and social health. In: I. G. Sarason and B. R. Sarason (eds), *Social Support: Theory, Research and Applications*. Boston and Lancaster: Dordrecht, pp. 95-113.
- Kawachi, I. and L. F. Berkman (eds) (2003). *Neighborhoods and Health*. New York: Oxford University Press.
- Lakey, B. and S. Cohen (2000). Social support theory and measurement. In: Cohen, Underwood, and Gottlieb 2000, pp. 29-52.
- Lang, T., J. Pomerleau, and M. McKee (2005). Food, trade and health. In: J. Pomerleau and M. McKee (eds), *Issues in Public Health*. Berkshire: Open University Press.
- Last, J. M. (1997). The determinants of health. In: F. D. Scutchfield and C. W. Keck (eds), *Principles of Public Health Practice*. Albany: Delmar Publishers, pp. 31-41.
- Lin, N. (2001). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. New York: Cambridge University Press.
- Mannheim, K. (1927/1952). The problem of generations. In: P. Kecskemeti (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, pp. 276-320.
- Marmot, M. G. (1999). Job insecurity in a broader social and health context. In: Ferrie, Marmot, Griffiths, and Ziglio 1999, pp. 1-9.

- Marmot, M. and M. Bartley (2002). Social class and coronary heart disease. In: Stansfeld and Marmot 2002, pp. 5-19.
- Marmot, M., T. Theorell, and J. Siegrist (2002). Work and coronary heart disease. In: Stansfeld and Marmot 2002, pp. 50-71.
- Marmot, M. and R. G. Wilkinson (eds) (2006). *Social Determinants of Health*, 2nd Edition. Oxford: Oxford University Press.
- McHorney, C. A. (2000). Concepts and measurement of health status and health-related quality of life. In: Albrecht, Fitzpatrick, and Scrimshaw 2000, pp. 339-358.
- Morgan, L. A. and S. R. Kunkel (2007). *Aging, Society, and the Life Course*, 3rd Edition. New York: Springer Publishing Company.
- Nicolopoulou-Stamati, P., L. Hens, and C. V. Howard (eds) (2005). *Environmental Health Impacts of Transport and Mobility*. Dordrecht: Springer.
- Oakes, J. M. and J. S. Kaufman (eds) (2006). *Methods in Social Epidemiology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Pollock, J. (2007). Epidemiology for 21st century public health. In: J. Orme, J. Powell, P. Taylor, and M. Grey (eds), *Public Health for the 21st Century: New Perspectives on Policy, Participation and Practice*, 2nd Edition. Berkshire and New York: Open University Press, pp. 269-286.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Remais, J. V. and R. J. Jackson (2015). Determinants of health: Overview. In: R. Detels, M. Gulliford, and Q. Abdool Karim, and C. C. Tan (eds), *The Oxford Textbook of Global Public Health*, 6th Edition. New York: Oxford University Press, pp. 81-88.
- Shaw, M., D. Dorling, and G. D. Smith (2006). Poverty, social exclusion, and minorities. In: Marmot and Wilkinson, pp. 196-223.
- Siegrist, J. (2000). The social causation of health and illness. In: Albrecht, Fitzpatrick, and Scrimshaw 2000, pp. 100-114.
- Stafford, M. and M. McCarthy (2006). Neighbourhoods, housing, and health. In: Marmot and Wilkinson, pp. 297-317.
- Stansfeld, S. A. (2006). Social support and social cohesion. In: Marmot and Wilkinson, pp. 148-171.
- Stansfeld, S. and M. Marmot (eds) (2002). *Stress and the Heart: Psychosocial Pathways to Coronary Heart Disease*. London: BMJ Books.

- Škorić, M. (2006). Mikrosociologija socijalnog kapitala i mogućnosti mikro-makro translacije. U: M. Tripković (ur.), *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 35-72.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas (2011). Razvoj analize socijalnih mreža. U: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.), *Analiza socijalnih mreža I*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 11-67.
- Thomas, W. I. and F. Znaniecki (1918-1920). *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: The Gorham Press.
- Turner, B. S. (2000). The history of the changing concepts of health and illness: Outline of a general model of illness categories. In: Albrecht, Fitzpatrick, and Scrimshaw 2000, pp. 9-23.
- Wasserman, S. and K. Faust (1994). *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkinson, R. G. (1996). *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*. London and New York: Routledge.
- Wills, T. A. and O. Shinar (2000). Measuring perceived and received social support. In: Cohen, Underwood, and Gottlieb 2000, pp. 86-135.
- World Health Organization (2006). *Neurological Disorders: Public Health Challenges*. Geneva: World Health Organization.

Marko Škorić
Aleksej Kišjuhas
Jovana Škorić

SOCIAL NETWORKS, RESOURCES, CAPITAL AND SUPPORT AS DETERMINANTS OF HEALTH

Abstract: In this paper we analyze the social determinants of health such as social networks, social resources, social capital and social support. We present an ecological model of (public) health and advocate for the transdisciplinary perspective when it comes to the study of the causes and factors that lead to disease and/or health of the individual. In this regard, special attention was paid to the interrelationship of health and social and cultural environment, with emphasis on the phenomena of networks, resources, capital and support. Furthermore, we offered some suggestions for the future research of social determinants of health, which has a particular importance in the development of comprehensive and adequate public health policies.

Keywords: public health, social networks, social resources, social capital, social support.

PREGLED DOMINANTNIH STANOVIŠTA O ODNOSU SOCIJALNE SIGURNOSTI I EKONOMSKOG RAZVOJA

Ana Bilinović¹

Rezime: U radu se izlažu četiri dominantna stanovišta o odnosu socijalne sigurnosti i ekonomskog razvoja. Posebna pažnja posvećena je analizi pozitivnih i negativnih efekata socijalne sigurnosti na ekonomski razvoj, putem brojnih primera koji svedoče o programima socijalne sigurnosti kao visoko produktivnim i sa snažnim socijalnim investicionim uticajem, kao i putem primera programa socijalne sigurnosti koji su se pokazali neefikasnim iz razloga “prebacivanja” značajnih sredstva iz produktivnog u neproduktivni sektor i prevelikih socijalnih davanja koja su imala negativan uticaj na nacionalne ekonomije.

Gljučne reči: socijalna sigurnost, “država blagostanja”, ekonomski razvoj, socijalna politika, neoliberalizam.

Ekspanzija programa socijalne sigurnosti sredinom 20. veka dočekana je sa velikim entuzijazmom javnosti. U zapadnim zemljama je sećanje na Veliku depresiju i dalje bilo “sveže”, a politike osmišljene u svrhu održanja prihoda u vremenima finansijske krize zadobile su veliku podršku (Tang and Midgley, 2008). Krajem Drugog svetskog rata veliki broj ljudi bio je nklonjen viđenju da se siromaštvo može okončati pomoću organizovane kolektivne akcije. Inspirisani *New Deal* programima u Sjedinjenim Američkim Državama i *Beveridžovim izveštajem* u Britaniji, mnogi su bili ubeđeni da se siromaštvo može iskoreniti temeljnim programima zaštite prihoda (Midgley, 2008: 51). U novonezavisnim zemljama Globalnog juga, vlade su takođe osmišljavale planove o uvođenju ili proširenju postojećih programa socijalne sigurnosti. Vođe nacionalističkih pokreta za nezavisnost posmatrale su socijalnu sigurnost kao pojavu koja je u skladu sa njihovim naporima da transformišu svoje zemlje u moderne industrijske države (Peretz, 1997). Pored uviđanja da budžetska ograničenja utiču na opseg datih programa, verovalo se da bi socijalna sigurnost vremenom pokrila čitavu populaciju.

Do kraja 20. veka izvorni optimizam koji je podržavao uvođenje socijalne sigurnosti počeo je da gubi na snazi, a programi socijalne sigurnosti

¹ anabilinovic@gmail.com; Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

su sve češće kritikovani. Kritika je bila uperena ka svim oblicima socijalne sigurnosti. Programi socijalna pomoći kritikovani su iz razloga uplata pozamašnih beneficija “lenjim i neodgovornim primaocima pomoći”, kao i zbog “stvaranja zavisne niže klase” koja živi od socijalne pomoći (Midgley, 2008: 52). Uvođenje obaveze poslodavca da plaća zdravstveno osiguranje zaposlenima smatrano je uzrokom podizanja cene rada na neprihvatljiv nivo i ugrožavanja ekonomske konkurentnosti. Socijalni dodaci smatraju se problematičnim zbog visokih troškova i plaćanja beneficija ljudima iz srednje klase kojima zaista nisu potrebni. Optužbe o rukovodilačkoj neefikasnosti bile su uperene i prema službama za socijalno osiguranje u zemljama u razvoju. Pored toga, socijalna sigurnost u ovim zemljama kritikovana je zbog pristrasnosti ka urbanom segmentu populacije i zapostavljanja većih problema koji su se ticali ruralnog siromaštva i deprivacije (Rudra, 2002).

Pomenute kritike programa socijalne sigurnosti bile su povezane sa tvrdnjom da socijalna sigurnost predstavlja prepreku ekonomskom razvoju. Takve kritike obično upućuju neoliberalni ekonomisti u Sjedinjenim Američkim Državama i najčešće su uperene ka takozvanim evropskim “državama blagostanja” (v. Perišić, 2008; Mares, 2007) u kojima se “preterano velikodušni” programi socijalne sigurnosti smatraju odgovornim za visoku stopu nezaposlenosti.

Priroda odnosa između socijalne sigurnosti i ekonomskog razvoja doživela je različite interpretacije (v. Vuković, 2009). Ove interpretacije obično se svode na retoričke izjave kroz koje se izražavaju normativne preferencije po pitanju koristi državnih naspram komercijalnih mera i obrnuto (Midgley, 2008: 52). Pored činjenice da je obraćanje pažnje na ulogu države i tržišta u socijalnoj sigurnosti veoma važno, neophodan je “nijansirani” pristup koji bi bio otvoren za mogućnost da se stanje može poboljšati zahvaljujući doprinosu većeg broja aktera i institucija (Perišić, 2011). U tom slučaju, ključno pitanje nije ko obezbeđuje socijalnu pomoć - država ili tržište, već koja kombinacija državnog i tržišnog učesća (kao i drugih oblika zaštite prihoda) je potrebna za dostizanje (što višeg nivoa) društvenog blagostanja.

U okviru debate na temu odnosa socijalne sigurnosti i ekonomskog razvoja izdvojila su se četiri dominantna stanovišta (v. Midgley, 2008: 53). Proponenti prvog stanovišta (de Schweinitz, 1943; Rimlinger, 1971; Beveridge, 1944) veruju da socijalna sigurnost treba da funkcioniše kao doda-

tak opštoj strategiji ekonomskog razvoja u kojoj je puna zaposlenost jedan od glavnih prioriteta. Zastupnici drugog pristupa (Titmuss, 1974; Marshall, 1950) odbacuju viđenje da socijalna sigurnost treba na bilo koji način da je povezana sa ekonomskim razvojem i nasuprot tome stavljaju akcenat na humanitarni i socijalni aspekt ustavne zaštite prihoda. Oni koji govore u korist trećeg stanovišta (Alesina and Giavazzi, 2006; Bacon and Eltis, 1976; Mares, 1984; Mead, 1992) veruju da socijalna sigurnost predstavlja prepreku ekonomskom razvoju, vodeći se neoliberalnim idejama i oštro kritikujući intervencije države u domenu ekonomskih i socijalnih pitanja. Pristalice četvrtog stanovišta (Cichon and Hagemeyer, 2007; Vasoo and Lee, 2001; Midgley, 1999; Rawlings, 2005; Tanner, 2004) zauzimaju dijametralno suprotan stav, tvrdeći da socijalna sigurnost pomaže ekonomski rast tako što investira u ljudske sposobnosti i time doprinosi ukupnom društvenom razvoju.

Socijalna sigurnost kao “dodatak” ekonomiji

Iako se socijalna sigurnost često povezuje sa ekonomskom politikom, teorijska izlaganja o istorijskom razvoju i funkcijama socijalne sigurnosti (v. Tang and Midgley, 2008) ne akcentuju njen ekonomski doprinos, već se fokusiraju na njenu političku ulogu, naglašavajući da su programi socijalne sigurnosti uvedeni kako bi se osigurala izborna prednost ili sprovedila politička kontrola (Midgley, 2008: 53). Uprkos popularnosti ovakvog stanovišta, postoje brojni primeri načina na koji se programi socijalne sigurnosti koriste kako bi služili ekonomskim interesima. U uticajnoj studiji De Švajnica *Engleski put ka socijalnoj sigurnosti* (de Schweinitz, 1943) u kojoj je akcentovana uloga saosećanja u oblikovanju istorijskog razvoja socijalne sigurnosti u Engleskoj, izloženi su i načini na koje je socijalna sigurnost korišćena od strane vlasti u više navrata tokom istorije nacije kako bi se postigli ekonomski ciljevi. Uvođenjem *Zakona za siromašne (Poor Laws)* omogućena je pomoć siromašnim udovicama, siročićima i starijim osobama, međutim, ovi zakoni su doneti i kako bi oblikovali tržište rada i promovisali radne podsticaje. Najraniji srednjovekovni statuti težili su ka održanju feudalne ekonomije tako što su sprečavali radnu mobilnost, dok su se u kasnijem periodu u elizabetanskim statutima i brojnim amandmanima koristili prinuda i podsticaji kako bi se uticalo na ponudu radne snage (Midgley, 2008: 54).

Industrijalizacija i pojava urbanog industrijskog proletarijata od kojeg su zavisili rast i profit doneli su za sobom nove ekonomske izazove (Tang and Midgley, 2008). Mada su mnogi kapitalistički baroni kasnog 19. veka videli rad kao robu koju treba eksploatisati, drugi su bili uvereni da je potreban drugačiji, “blaži” vid radnih odnosa (Midgley, 2008). Pojedine je zabrinjavala sve veća moć sindikata, te su težili stvaranju protivteže uticaju sindikata uvođenjem radnih beneficija i podržavanjem kampanja za reforme. Drugi su verovali da je surova eksploatacija rada kontraproduktivna i da pospešuje neprijateljski odnos između radnika i poslodavaca što predstavlja prepreku ekonomskom razvoju. Nakon uviđanja da je veći deo radne snage nedovoljno spreman za rad u teškoj industriji usled hroničnih zdravstvenih problema, neuhranjenosti i drugih otežavajućih okolnosti, uvedene su korektivne mere ne samo na humanitarnoj, već i ekonomskoj osnovi (Tang and Midgley, 2008).

U literaturi na ovu tematiku često se naglašavaju politički motivi Bizmarkovih inovacija u oblasti socijalnog osiguranja, dok se zapostavlja činjenica da su ekonomski motivi bili jednako relevantni, imajući u vidu potrebu za disciplinovanom i posvećenom radnom snagom sposobnom da pokrene “industrijsku mašinu Nemačke i osigura ekonomsku nadmoć nacije” (Rimlinger, 1971). To su prepoznali kancelar i njegovi savetnici kao i mnogi korporativni lideri koji su u velikoj meri bili okupirani izbornim izgledima Socijaldemokratske partije. Socijaldemokratska partija, jedan od glavnih zagovornika socijalnog osiguranja, ne samo da je predstavljala izbornu pretnju, već je postojala mogućnost da će ukoliko uspe u svojim političkim ambicijama, ugroziti ukorenjene ekonomske interese i kontinuiranu profitabilnost industrijskih korporacija u zemlji. Bizmarkova odluka da stvori prvi ustavni plan socijalnog osiguranja 1883. godine ne samo da je služila političkim interesima tako što je ugrozila izbornu kampanju Socijaldemokrata, već je imala i prožimajuće ekonomske implikacije (Midgley, 2008: 55).

Velika depresija je dodatno ojačala vezu između socijalne sigurnosti i ekonomskog razvoja, naročito u Sjedinjenim Američkim Državama gde je *New Deal* predsednika Ruzvelta dao primer upotrebe socijalne politike u ekonomskoj svrhe (Tang and Midgley, 2008). Međutim, *New Deal* se nije, kao što većina veruje, primarno bavio penzijama i drugim programima socijalnog blagostanja, već politikama koje su donošene u svrhu bavljenja gorućim problemima nezaposlenosti i ekonomske neizvesnosti koji su bili u

centru zbivanja u to vreme. Odluka da se uvede temeljan sistem socijalne sigurnosti doneta je kasnije i smatrana je sekundarnom u odnosu na cilj koji se ticao smanjenja nezaposlenosti.²

Ekonomska razmatranja bila su jednako važna u *Beveridžovom izveštaju* iz 1942. godine u Ujedinjenom Kraljevstvu, i smatrana su komplementarnim širim politikama vezanim za zapošljavanje zasnovanim na teoriji Džona Kejnza.³ Prema Beveridžu, ekonomski napredak je usporavalo pet velikih "sila": oskudica, bolest, neznanje, beda i neradništvo (Midgley, 2008: 56). Svih pet "sila" imale su negativan uticaj na kvalitet i produktivnost radne snage i predstavljale su veliku prepreku stabilnom ekonomskom rastu. Beveridž je smatrao da pobeda nad pet velikih sila zahteva integraciju socijalne i ekonomske politike i naročito je insistirao na tvrdnji da se njegovi predlozi u pogledu socijalne sigurnosti mogu pokazati efikasnim samo ukoliko se ujedine sa merama koje bi promovisale punu zaposlenost. Te ideje izrazio je u svom delu *Puna zaposlenost u slobodnom društvu* (Beveridge, 1944). Takođe je insistirao na uvođenju opsežnih programa u oblasti zdravstva i obrazovanja koji bi unapredili zdravlje, znanje i sposobnosti radne snage i tako povećali ekonomsku efikasnost. Beveridž je u svojim predlozima istakao ideju da bi socijalna sigurnost trebalo da bude potpora strategiji razvoja zasnovanoj na zapošljavanju, te da bi ujedno poboljšala kvalitet radne snage i zaštitila radnike od neizvesnosti industrijalizacije.⁴

² Ekonomisti angažovani tokom Ruzveltove administracije žustro su odbacivali tržišno-liberalne ideje. Nasuprot tome, većina je bila inspirisana idejama Torstena Veblena i njegovih sledbenika pri odbacivanju tvrdnji da će se ekonomija sama uravnotežiti i da će se problem nezaposlenosti rešiti bez intervencije vlade. Ponudeni su predlozi za formiranje programa javnih radova koji bi uključili nezaposlena lica, povećali potrošnju i stimulisali proizvodnju. Takođe je preporučeno da se uvede opsežan program novčane pomoći za nezaposlene na nacionalnom nivou. Novčana pomoć nezaposlenima ublažila bi tešku situaciju masovne nezaposlenosti, dovela do većeg nivoa poverenja i sigurnosti među radnicima i povećala ekonomsku efikasnost i rast. Ove inicijative su predočene sa namerom da inovacije u socijalnoj sigurnosti budu komplementarne ekonomskoj zaštiti (Leuchtenburg, navedeno prema Midgley, 2008: 56). Predloge po pitanju nacionalnog programa novčane pomoći nezaposlenima formulisala je grupa ekonomista sa Univerziteta u Viskonsinu, na čelu sa Edvinom Vitom (Midgley, 2008: 56). Ekonomisti iz Viskonsina su se u potpunosti fokusirali na novčanu pomoć nezaposlenima, dok penzije nisu bile predmet naročitog interesovanja. U to vreme su mere protiv siromaštva starih osoba bile manje urgentne nego pitanje masovne nezaposlenosti.

³ Kejnzs je tokom izrade izveštaja redovno konsultovan i iako nije pokazivao interes za formalnosti, saopštio je Beveridžu da je "apsolutno ushićen" povodom njegovih predloga u domenu socijalne sigurnosti koji su ne samo konstruktivni već i prijemčivi (Skidelsky, navedeno prema Midgley, 2008: 56).

⁴ U to vreme, programi socijalne sigurnosti nisu bili u adekvatnoj meri usklađeni sa politikama eko-

Bliska veza koja je ostvarena između socijalne sigurnosti i ekonomske politike sredinom 20. veka oslabila je u posleratnim godinama, sa širenjem programa socijalne pomoći koji su sada koristili sve veći deo javnih sredstava. Budžetski značaj sektora socijalne pomoći i njegov rastući politički značaj podrivali su viđenje da će socijalna sigurnost podržavati ekonomske inicijative i igrati pomoćnu ulogu u ekonomskom razvoju (Midgley, 2008: 59). Umesto toga, socijalna sigurnost stekla je veću autonomiju i izgradila se u veliku samostalnu socijalnu instituciju koja se legitimisala ne po ekonomskim već po sopstvenim osnovama. Kako se socijalna sigurnost širila i obuhvatala veći deo javnih prihoda u zapadnim zemljama, više nije bilo pitanje da li će socijalna sigurnost služiti ekonomskim ciljevima, već da li će ekonomija moći da stvori resurse potrebne za održanje sistema socijalne sigurnosti. Do 80-ih godina 20. veka to pitanje je postalo centralno u debatama o vezi socijalne sigurnosti i ekonomskog razvoja.

Socijalna sigurnost kao odvojena od ekonomije

Shvatanja socijalne sigurnosti kao odraza kolektivne svesti i obaveze nametnute saosećanjem prema drugima, popularno je u akademskim krugovima koji se bave socijalnom politikom, naročito u Evropi. Zagovornici ovakvog shvatanja (Titmuss, 1974; Marshall, 1950) veruju da je socijalna sigurnost ukorenjena u duboko utvrđenim neekonomskim, humanitarnim vrednostima i da je ne bi trebalo koristiti u svrhe ispunjavanja ciljeva ekonomske politike (Midgley, 2008: 60).

Ovakva shvatanja su čvrsto ukorenjena u religijskim i dobrotvornim tradicijama koje postoje u mnogim kulturama. Milosrđe je sastavni deo većine velikih svetskih religija poput budizma, judaizma, islama i hrišćanstva. Milosrdna uverenja kasnije su našla izraz u hrišćanskom socijalizmu 19. veka, gde su bila objedinjena s marksističkim viđenjem da bi socijalne potrebe trebalo da budu glavni kriterijum za isplaćivanje beneficija u vidu prihoda i socijalnih usluga (Midgley, 2008: 60). U interpretaciji razloga za

nomskog razvoja. Programi socijalne sigurnosti imali su relativno mali uticaj na ekonomiju, jer su pokrivali samo mali deo populacije. Socijalno osiguranje bilo je ograničeno na mali broj radnika koji su bili stalno zaposleni, a socijalna pomoć, opšte gledano, bila je ograničena na oskudne beneficije davane siromašnom urbanom stanovništvu. Iako se verovalo da bi programi socijalnog osiguranja sa punim sredstvima bili potpora ekonomskoj politici jer bi mobilizovali kapital za razvoj, detaljne studije programa socijalnog osiguranja u velikom broju zemalja u razvoju pokazale su da je doprinos takvih programa formiranju kapitala značajno varirao (Revilgio, 1967).

širenje programa socijalne sigurnosti u 20. veku naglašena je ulogu altruizma i saosećanja. U decenijama koje su usledile nakon Drugog svetskog rata teoretičari su često tvrdili da su moderni programi socijalne sigurnosti nastali zahvaljujući humanom odnosu koji građani imaju prema siromašnijim sunarodnicima i da "država blagostanja" predstavlja najviši oblik dobrotvornog delovanja (Morris, 1986; Prigmore and Atherton, 1979).

Britanski sociolog Tomas H. Maršal (Marshall, 1950) bio je uticajan zagovornik ideje da socijalna politika treba da bude zasnovana na neekonomskim motivima. Maršal nije pridavao veliku pažnju ulozi altruističkog delovanja u socijalnoj politici, već je ponudio legalističko objašnjenje za socijalna davanja, zasnovano na pravima. U nizu predavanja koja je održao na Univerzitetu Kembridž posle Drugog svetskog rata, Maršal je podsetio da je istorija čovečanstva obeležena dugom i teškom borbom za ljudska prava. Ta borba donela je velike boljitke, uključujući usvajanje činjenice da ljudi imaju pravo da učestvuju u političkom procesu, kao i pravo da se suprotstave arbitrarnoj upotrebi državne moći (Midgley, 2008: 60-61). Borbi za politička i građanska prava kasnije je dodata i borba za socijalna prava, i do sredine 20. veka, vlade mnogih zapadnjačkih liberalnih demokracija prihvatile su činjenicu da svi građani imaju pravo na benefite socijalne sigurnosti koja im po zakonu pripada. Usvajanje *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* koju su Ujedinjene nacije donele 1948. godine kao i drugih konvencija i sporazuma o ljudskim pravima dali su podsticaj takvim naporima.

Britanski društveni teoretičar Ričard Titmus (Titmuss, 1974) bio je jedan od najistaknutijih zastupnika uloge altruizma u socijalnoj zaštiti. Tvrdio je da beneficije u domenu socijalne sigurnosti treba davati isključivo na osnovu potrebe i da socijalnu sigurnost i druga socijalna davanja treba posmatrati kao kolektivne izraze altruizma društva i brige za njegove članove. Verovao je da je želja za pomaganjem drugima duboko ukorenjena u ljudskoj prirodi, kao i da se altruizam najbolje ispoljava kroz delovanje države. Uprkos njenim nesavršenostima, država je najefikasnija institucija za promovisanje dobročinstva ljudi (Titmuss, 1974). Međutim, prema Titmusu, politički lideri bi trebalo da budu obazrivi kada je u pitanju uloga države kao zastupnika morala i sumnjičavi prema tehnicističkoj tendenciji ka baziranju odluka u oblasti socijalne politike isključivo na osnovu racionalnih kriterijuma za donošenje odluka (Midgley, 2008: 61). Nasuprot tome, trebalo bi da stave naglasak na šire vrednosti socijalne politike. Titmus se

oštro protivio upotrebi tržišta u socijalnoj zaštiti. Mada je oduvek verovao da je tržište adekvatan mehanizam za distribuciju ekonomske robe, smatrao je da je ono neefikasan način za raspodelu socijalnih sredstava. Uložio je značajan trud da ukaže na neefikasnost tržišta u socijalnoj zaštiti putem čuvenog primera kontrastiranja distribucije krvi putem dobrovoljnih donacija i komercijalnim putevima (Midgley, 2008: 61). Njegov zaključak, da komercijalna distribucija krvi, naročito u Sjedinjenim Američkim Državama, uskraćuje tu neophodnost onima koji nisu u mogućnosti da za nju plate imao je snažan moralni uticaj. Uprkos čestoj kritici, njegove ideje su poslužile kao osnov liberalnim američkim političarima koji su zastupali širenje socijalne sigurnosti i drugih socijalnih programa.⁵

Radovi Titmusa (Titmuss, 1974) i Maršala (Marshall, 1950) dominirali su mišlju o socijalnoj politici dugo nakon Drugog svetskog rata i podrivali su ekonomske elemente u socijalnoj politici stvorenoj u duhu *New Deal*-a i *Beveridžovog izveštaja*. Argument da socijalna sigurnost i druge socijalne usluge treba da budu pružane samo na osnovu zakonske potrebe bio je opšteprihvaćen jedno vreme tokom 80-ih godina 20. veka. Kasnije je ovaj argument osporavan od strane teoretičara u domenu političkih prava, naročito u Sjedinjenim Američkim Državama. Na primer, Mid (Mead, 1992) je dovodio u pitanje ideju da beneficije u okviru socijalne sigurnosti treba davati bezuslovno, ističući da prava podrazumevaju reciprocitet i ispunjavanje dužnosti. Pojedini teoretičari (Siems, 2004) su dovodili u pitanje moralnu dimenziju Titmusovog argumenta, tvrdeći da bezuslovno poklanjanje od strane države nije rešilo problem siromaštva, niti je stvorilo društvo u kojem vlada veća jednakost i solidarnost. Naprotiv, smatrali su da su se stvari promenile nagore, stvarajući otuđenu nižu klasu siromašnih koji su zavisili od socijalne pomoći i čiji su stavovi i ponašanje podrivali suštinske socijalne vrednosti.

⁵ Titmus je oštro kritikovao socijalnu politiku Sovjetskog Saveza i pojedinih evropskih zemalja u okviru kojih su beneficije socijalne sigurnosti povezivane sa meritokratskim i radnim postignućima. Smatrao je da takvo stanje podriva suštinsku socijalnu i humanitarnu svrhu socijalne sigurnosti. Takođe, kako je vrednost beneficija unutar socijalnog osiguranja bila povezana sa prihodom, povećavala se nejednakost. Iz tog razloga, Titmus je predlagao da veće doprinose plaćaju oni sa većim prihodima, ali da paušalne beneficije budu isplaćivane svima, tako da manje plaćena i teška zanimanja budu adekvatno nagrađena (Midgley, 2008: 62).

Socijalna sigurnost kao prepreka ekonomskom razvoju

Argument da socijalna sigurnost predstavlja prepreku ekonomskom razvoju vezuje se za neoliberalnu školu mišljenja u ekonomiji i verovanje da su tržišta izvor prosperiteta, kao i da ekonomije najefikasnije funkcionišu kada na tržištu postoji konkurencija i kada su tržišta vođena investicijama i produktivnim odlukama preduzetnika i izborima potrošača (Midgley, 2008: 64). Produktivne ekonomske aktivnosti stvaraju viškove, i ukoliko se adekvatno reinvestiraju, stimulišu rast i prosperitet. Ukoliko dolazi do ekspanzije i upotrebe u neproduktivne svrhe, najverovatniji ishod je stagnacija.

U okviru neoliberalne škole mišljenje u ekonomiji naglašava se superiornost tržišta nad kolektivnim delovanjem i upozorava se na opasnosti koje za sobom nosi državna intervencija u ekonomiji. Smatra se da socijalna zaštita treba da bude prepuštena pojedincima i porodicama, religijskim i volonterskim organizacijama i mrežama podrške u okviru zajednica. Pored toga, vodeći neoliberalni stručnjaci kao što su von Hajek (von Hayek, 1944) i Fridman (Friedman, 1962) naglasili su strogo ekonomski aspekt neoliberalizma, pocrtavajući političku ulogu tržišta, a njihova tvrdnja da demokratske institucije mogu cvetati samo u tržišnom društvu zadobila je široku podršku.

Navedena shvatanja dala su osnov za savremenu ekonomsku kritiku socijalne sigurnosti, koja je deo šireg skupa pritužbi na navodne štetne demografske, socijalne i budžetske posledice koje nameće socijalna sigurnost (Midgley, 2008: 64). Ove pritužbe su takođe bile deo šireg napada na državne socijalne programe i političke pokušaje da se poboljšaju socijalni uslovi. Danas je umreženo shvatanje da evropske zemlje troše previše sredstava na socijalne troškove što negativno utiče na nacionalne ekonomije (Alesina and Gianvazzi, 2006). Slični zaključci su izvedeni 70-ih godina 20. veka kada su britanska i američka ekonomija beležile niske stope ekonomskog rasta i visoke stope nezaposlenosti. Margaret Tačer i predsednik Regan uspeali su da ubede veliki procenat glasačkog tela da je ekonomska stagnacija izazvana rasipničkim ophođenjem od strane vlasti i preterano velikodušnim socijalnim programima. U Britaniji su te ideje formalizovali Bejkon i Eltis (Bacon and Eltis, 1976) u svojoj često citiranoj tvrdnji da Britanija ima premalo proizvođača. Autori su naveli da se britanska ekonomija podelila se na sve manji produktivni ili "tržišni" sektor i sve veći neproduktivni dr-

žavni sektor. Istakli su da vlasti koriste socijalnu sigurnost kako bi uzimali sredstva iz produktivne ekonomije i finansirali neproduktivne aktivnosti. Dok se sredstva prebacuju iz tržišnog u neproduktivni državni sektor, ekonomija sve više nazaduje. Smatrali su da kada bi se ta sredstva raspodeljivala preko tržišta, prirodno bi gravitirala prema produktivnom ekonomskom sektoru i stvarala viškove koji bi se mogli reinvestirati kako bi se pomogao ekonomski rast.

Argument da socijalna sigurnost “prebacuje” sredstva iz produktivnog u neproduktivni sektor primenjiv je na različite oblike socijalne sigurnosti. Međutim, veruje se da je naročito relevantan kada je u pitanju socijalno osiguranje u zapadnim industrijskim zemljama gde je procenat ljudi u poznom starosnom dobu koji zavise od beneficija sve veći i sada dostiže oko 20% populacije (Midgley, 2008: 65). Osim toga, socijalno osiguranje i programi socijalne pomoći u tim zemljama isplaćaju beneficije nezaposlenima i ljudima sa invaliditetom koji se takođe definišu kao “neproduktivni”. Dodatno, mnoge evropske države pružaju i univerzalni socijalni dodatak u obliku dečjeg dodatka. Kako sve manji procenat radne populacije izdržava sve veći broj neproduktivnih pojedinaca, predviđa se da će ekonomski proizvod biti sve manji. Slično tome, neoliberalni teoretičari tvrde da se kada vlade pružaju previše velikodušne beneficije u okviru socijalne zaštite, smanjuje podsticaj da se vredno radi, štedi i odgovorno deluje. Pitanje negativnog uticaja socijalne sigurnosti na radne podsticaje nije novo i zapravo je ključni aspekt debata iz ranog 19. veka o ulozi *Zakona o siromašnima* u negovanju neradništva i drugih nepoželjnih oblika ponašanja (Midgley, 2008: 66). Iz tog razloga su reforme *Zakona o siromašnima* u Engleskoj 1834. godine nametnule stroga uslovljavanja korisnicima pomoći, u cilju pomoći siromašnima “koji zaslužuju pomoć” (Midgley, 2008: 66).

Negativni efekti socijalne pomoći i socijalnog osiguranja na radne podsticaje javljaju se u različitim oblicima u različito vreme. U mnogim evropskim zemljama, socijalno osiguranje se često okrivljuje za plaćanje previše velikodušnih beneficija nezaposlenima i podsticanje radnika da odu u ranu penziju. U Sjedinjenim Američkim Državama se programi socijalne pomoći oštro osuđuju za navodni štetni uticaj na radne podsticaje. Kritika socijalne pomoći u Sjedinjenim Američkim Državama je na prvom mestu uperena protiv samohranih majki. Kada je predsednik Regan okarakterisao tipičnog primaoca socijalne pomoći kao “socijalnu kraljicu”, insinuuacije su bile više nego jasne (Midgley, 2008: 66). Slične poruke upućivane su

na račun primalaca socijalne pomoći u evropskim zemljama gde se medijski izveštaji fokusiraju na zloupotrebe počinjene od strane navodno parazitskih emigranata koji su, kako se često tvrdi, podstaknuti da emigriraju usled velikodušnosti i dostupnosti beneficija u okviru programa socijalne sigurnosti. U Evropi se pažnja usredsređuje i na mlade koji prekidaju školovanje i naizgled žive udoban život od beneficija u okviru socijalne sigurnosti. Te slike su snažna potpora argumentu da socijalna sigurnosti ugrožava radne podsticaje i podržava neradništvo.

Pojedini teoretičari (v. Mares, 1984; Mead, 1992) tvrde da programi socijalne sigurnosti podstiču asocijalne oblike ponašanja koji uzrokuju velike socijalne i ekonomske troškove. Prema njima, velikodušna socijalna pomoć možda ima za cilj smanjenje siromaštva, ali takođe podstiče nerad kao i bezakonje, kriminal, narkomaniju i druga nepoželjna ponašanja. Troškovi po društvo u vidu povećanja mera sprovođenja zakona i broja kaznenopopravnih ustanova su ogromni. Posledice tih troškova naglašavane su od strane brojnih stručnjaka, naročito Mida (Mead, 1992) koji tvrdi da nerad predstavlja jedan od najozbiljnijih socijalnih problema u Sjedinjenim Američkim Državama.

Neoliberali često tvrde da socijalna sigurnost narušava tržište rada, podstiče nerad i ograničava obim radne snage potreban za produktivnu i efikasnu ekonomiju (Midgley, 2008: 68). Iznete su i tvrdnje da socijalna sigurnost podiže cenu rada, onemogućava širenje mogućnosti zaposlenja, kao i da politike koje vlade donosi kako bi stimulisala zapošljavanje ili zaštitila radnike od eksploatacije obično imaju suprotan efekat. Te politike narušavaju prirodno funkcionisanje tržišta rada, nameću suvišne troškove poslodavcima i imaju negativan uticaj na zapošljavanje (Midgley, 2008: 68). Kako je produktivno zapošljavanje najefikasniji način podizanja životnog standarda, politike koje predstavljaju prepreku mogućnosti zaposlenja i koje su prepreka efikasnoj upotrebi radne snage vide se kao izuzetno štetne.

U okviru pristupa koji socijalnu sigurnost vidi kao štetnu po ekonomski razvoj ističe se i da narušavanje stanja u domenu radne snage utiče na produktivnost unutar komercijalnih preduzeća. Kako radnici znaju da su zaštićeni radnim regulativama i ne mogu biti lako otpušteni, nedovoljno su podstaknuti da vredno rade. Takva situacija dodatno je pogoršana činjenicom da su radnici pokriveni velikodušnim sistemom socijalne sigurnosti koji ih štiti u slučaju otpuštanja. Takođe se smatra da socijalna sigurnost

pruža pogrešne podsticaje poput ohrabririvanja neproaktivnih sindikalnih aktivnosti i štrajkova.⁶

Dok se veruje da programi socijalnog osiguranja i socijalne pomoći spontano narušavaju funkcionisanje tržišta rada, smatra se da obaveze poslodavaca u pogledu zdravstvenog osiguranja imaju najdirektniji i najopasniji uticaj (Midgley, 2008: 69). Korporacije u mnogim delovima sveta zakonom su obavezane da pružaju beneficije radnicima koji dožive povredu na radu, ili da odobre bolovanje, trudničko bolovanje ili plate otpremninu ljudima koji su proglašeni nesposobnim za rad, otpušteni ili proglašeni tehnološkim viškom. U pojedinim slučajevima, poput povrede na radu, vlade su stvorile mehanizme finansiranja koji umanjuju troškove tih programa, ali u mnogim drugim slučajevima kao što je bolovanje, poslodavci ne dobijaju kompenzacije. Osim navedenih konvencionalnih obaveza u domenu socijalne sigurnosti, vlade su nametnule i druge zahteve poslodavcima koje podižu cenu rada i narušavaju tržište rada. Ti zahtevi uključuju minimalac, ergonomske i ekološke bezbednosne obaveze, kao i brojne regulative vezane za regrutovanje, angažovanje i otpuštanje radnika. Od poslodavaca se zahteva da koriste sopstvena sredstva za održanje takvih programa i sopstvenu odbranu u slučaju pritužbi na neispunjavanje zahteva. Ti troškovi povećani su doprinosima koje poslodavci plaćaju u vidu poreza na dohodak u domenu socijalnog osiguranja, u vreme kada su korporativne takse u mnogim zemljama već preterano visoke i predstavljaju prepreku za investiranje. Ukupni troškovi u pogledu takvih obaveza imaju stabilan rast i mnogi veruju da su ti troškovi sada neodrživi, naročito u Evropi gde je ekonomska stagnacija endemska pojava (Alesina and Gianvazzi, 2006).

Argument da socijalna davanja i troškovi štete ekonomskom rastu često je dovođen u pitanje (v. Midgley, 1999; Tanner, 2004; Galbraith *et al.*, 1999). U tom kontekstu se smatra da politike osmišljene u svrhe poboljšanja ekonomske konkurentnosti, rasta i pune zaposlenosti zapravo imaju podršku u socijalnim programima koji stvaraju osećaj sigurnosti, podstiču

⁶ Još jedan od uzroka narušavanja tržišta rada jeste način na koji programi socijalne sigurnosti smanjuju radnu mobilnost. Dinamična ekonomija zahteva vrlo fleksibilnu i mobilnu radnu snagu koja odgovara na tržišne prilike i potrebe poslodavaca za radnicima sa posebnim znanjem ili veštinama. Velikodušne beneficije koje su posledica obaveze isplaćivanja zdravstvenog osiguranja od strane poslodavca lako mogu odvratiti radnike od traženja novih mogućnosti koje mogu imati pozitivne dugoročne koristi ne samo po njih i njihove porodice, već i po ekonomiju u celini (Midgley, 2008: 69).

zapošljavanje i investiraju u sposobnost ljudi da učestvuju u produktivnoj ekonomiji (Cichon and Hagemeyer, 2007).

Socijalna sigurnost kao ekonomska investicija

Stanovište karakteristično za *New Deal* i *Beveridžov izveštaj* prema kojem politiku o socijalnoj sigurnosti treba integrisati sa ekonomskom politikom u direktnoj je vezi sa tvrdnjom da programi socijalne sigurnosti mogu i treba da funkcionišu kao investicija koja doprinosi ekonomskom razvoju (Midgley, 2008: 71). Pojedini teoretičari (Tanner, 2004) smatraju da politike u oblasti socijalne sigurnosti treba osmisliti ili izmeniti na način da funkcionišu kao investicije koje stvaraju privatne i javne stope povraćaja i daju pozitivan doprinos ekonomskom razvoju. Inspirisani navedenom mišlju poznatom kao socijalni razvoj, socijalna razvojna politika ili socijalni developmentalizam, zagovornici ovog pristupa predlažu vladama da igraju proaktivnu ulogu u oblikovanju socijalne i ekonomske politike, usklađivanju ekonomskih i socijalnih politika i davanju prioriteta socijalnim programima koji promovišu učešće u produktivnoj ekonomiji i vidno generišu socijalne stope povraćaja (Siems, 2004). Ovi argumenti su u velikoj meri formirani pod uticajem iskustava zemalja u razvoju koje su težile ka razvijanju inovativnih socijalnih programa koji bi bili u skladu sa politikama o ekonomskom razvoju, u cilju podizanja životnog standarda.⁷

Socijalnu razvojnu politiku karakterišu tri osnovna principa (Midgley, 2008): a) socijalna i ekonomska politika treba da budu blisko integrisane i treba uspostaviti organizaciju na nacionalnom nivou kako bi se osiguralo da prvi uslov bude ispunjen; b) makroekonomske politike koje promovišu zapošljavanje i podižu standard života populacije u celini treba da imaju najviši prioritet. Te politike treba da budu usredsređene na pojedinca, da budu participativne, fokusirane na ispunjavanje osnovnih potreba u cilju ukidanja siromaštva i; c) socijalni programi i politike, uključujući socijalnu sigurnost, treba da budu orijentisani ka investiranju ili produktivnosti tako što će generisati stope povraćaja za pojedince i ekonomiju. Zagovornici socijalnog razvoja veruju da će uvek postojati potreba za programima socijal-

⁷ Iako je socijalni razvoj u velikoj meri pristup socijalnoj politici tipičan za zemlje Trećeg sveta, privlači sve veću pažnju u industrijskim zemljama, naročito nakon *Svetskog samita za socijalni razvoj Ujedinjenih nacija* održanog u Kopenhagenu 1995. godine i kasnijeg usvajanja *Milenijumskih ciljeva razvoja Ujedinjenih nacija* (Midgley, 2008: 73).

ne pomoći orijentisanim ka popravljaju ili održanju trenutnog stanja, ali da oni ne treba da budu dominantni u sistemu socijalne pomoći, kao što je sada slučaj, već treba da budu usredsređeni na ispunjavanje potreba onih koji ne mogu da učestvuju u produktivnoj ekonomiji (Midgley, 1999).

Pojedine vrste socijalne sigurnosti su visoko produktivne iz razloga što akumuliraju sredstva koja se mogu koristiti u investicione svrhe. Ovo je svakako slučaj sa penzionim fondovima. Singapurska vlada je iskoristila sredstva iz državnog penzionog fonda kako bi mobilizovala kapital za ekonomski razvoj (Vasoo and Lee, 2001). Takođe ih je koristila u socijalne svrhe, kao što je finansiranje obimnog programa stanovanja koji je, kako većina stručnjaka veruje, igrao ključnu ulogu u impresivnom ekonomskom razvoju države. Vlada je takođe podsticala upotrebu navedenih sredstava za obrazovne i zdravstvene potrebe, težeći da poboljša ljudski kapital i kvalitet radne snage. Iako primer Singapura pruža korisne lekcije za druge zemlje, ne treba pretpostaviti da obavezni štedni penzioni računi imaju pozitivne investicione implikacije. Penzioni fondovi u mnogim zemljama su i dalje mali, a vlasti ih ne koriste efikasno u razvojne svrhe.⁸

Među programima socijalne sigurnosti sa snažnim socijalnim investicionim uticajem izdvaja se *Individualni razvojni račun* ili IDA (Midgley, 2008: 74). IDA je štedni račun na koji vlade ili neprofitne agencije uplaćuju sredstva u skladu sa visinom štednje. Zasnovan je na dobrovoljnom učešću, a uplate vlade ili agencija služe kao podsticaj za štednju. Mada ovaj račun može imati ulogu penzionih fondova ili biti korišćen za sakupljanje sredstava za penziju, većina IDA projekata služi za kratkotrajnu štednju gde učesnici štede u proseku od jedne do četiri godine. Prikupljena sredstva obično se koriste za obrazovanje, poslovnu obuku ili mikropreduzetništvo. Procena demonstracionog projekta u Sjedinjenim Američkim Državama osmišljenog da testira efikasnost IDA pristupa pokazala je da je 1326 učesnika na projektu uštedelo gotovo 380.000 dolara, a na tu sumu dolazi oko 740.000 dolara, što ukupno čini 1.120.000 dolara ili oko 845 dolara uštede po osobi (Sherraden, navedeno prema Midgley, 2008: 74). Učesnici programa su uštedeli u proseku 33 dolara mesečno, a prosečna dužina učešća bila

⁸ Primer Čilea (Pinera, 2004; Borzutsky, 2001) koji je zamenio svoj program socijalnog osiguranja komercijalno upravljanim individualnim penzionim računima 1981. godine takođe pokazuje ograničenja ovog pristupa. Iako su čileanski fondovi zaista mobilizovali velike iznose investicionog kapitala, troškovi tranzicije predstavljali su značajan ekonomski teret. Troškovi privatizacije stvorili su deficit od 3.8% bruto domaćeg proizvoda 1981. godine koji je porastao na 6,1 % 2000. godine. Deficit je nadomešten javnim pozajmicama koje su dostigle izuzetno visoke nivoe.

je devet meseci. Oko dve trećine učesnika redovno je doprinosilo, a više od 70% učesnika je ispunjavalo svoje ciljeve u pogledu štednje. 92% procenta učesnika uzimalo je dozvoljene isplate od čega je trećina išla u finansiranje osnivanja malih preduzeća, 27% trošeno je na kupovinu domova, 20% na kućne popravke, a 13% na obrazovanje (Sherraden, navedeno prema Midgley, 2008: 75). Pored činjenice da su uštedeni iznosi bili relativno mali i ograničeni, demonstracioni projekat je pokazao da ljudi sa niskim prihodima mogu uštedeti sredstva koja se potom mogu koristi kao investicije, ukoliko se obezbede podsticaji i kamate. Pojedini teoretičari (Shapiro, navedeno prema Midgley, 2008; Sherraden, navedeno prema Midgley, 2008) smatraju da su IDA računi efikasniji od tradicionalnih šema održanja prihoda, poput socijalne pomoći koja siromašnim ljudima omogućava opstanak, ali ne daje doprinos osamostaljivanju.

Programi socijalne pomoći su ekstenzivno korišćeni kako bi se povećala investicija u oblasti ljudskog kapitala, što povratno doprinosi ekonomskom razvoju. Ovo je slučaj u nekoliko zemalja Latinske Amerike (v. Rawlings, 2005) gde se uslovni programi transfera novca preoblikuju kako bi davali novac siromašnim porodicama pod uslovom da deca redovno pohađaju školu. Program *Oportunidades* koji je uvela meksička vlada 1997. godine jedan je od najvećih programa te vrste. Njegova ciljna grupa su siromašna domaćinstva sa decom od osam do osamnaest godina koja pohađaju osnovnu ili srednju školu. Program daje novčane beneficije i pruža pomoć u pogledu nabavljanja knjiga i obrazovnih materijala. Dati program takođe obezbeđuje prehrabene novčane beneficije siromašnim porodicama sa malom decom i majkama koje su trudne ili doje (Rawlings, 2005). Još jedan popularan program uslovne socijalne pomoći je brazilska šema *Bolsa escola*/obrazovna stipendija, ustanovljena od strane predsednika Fernanda Enrikea Kardoza, koja je potom poduprta šemom *Bolsa familia* koju je uveo predsednik Lula da Silva 2003. godine (Silva, 2006), prema kojoj se zahteva redovno pohađanje škole, kao i obaveza vakcinisanja deca i obaveza posećivanja klinika za prenatalnu negu od strane trudnica. Sem što poboljšavaju obrazovne i zdravstvene uslove, time i ljudski kapital potreban za socijalni razvoj, ovi programi takođe unose prihode u siromašne porodice, povećavaju potrošnju i stimulišu lokalnu ekonomiju.

Opšteprihvaćen stav je da navedeni programi nisu dovoljno efikasni i da zahtevaju poboljšanja u zajednicama sa niskim prihodima, naročito u ruralnim oblastima. Novčane beneficije su prilično male, a poseban pro-

blem predstavlja činjenica da pohađanje škole dece iz siromašnih porodica često nije kontinuirano (Rawlings, 2005). Ipak, dati programi pokazuju da se programi socijalne pomoći mogu preoblikovati, kao i da se njihovo delovanje ne ograničava na oskudnu novčanu pomoć ugroženima davanu uz značajna ograničenja, već da služe ukidanja siromaštva, poboljšanju stvaranja ljudskog kapitala, podsticanju lokalne ekonomije i uopšte, imaju važnu investicionu ulogu.

Zaključak

Sistemi socijalne sigurnosti vrše ulogu društvenih i ekonomskih stabilizatora u bilo kom nacionalnom okruženju. U zemljama koje trenutno nemaju jake programe socijalne sigurnosti i programe novčane pomoći osobama sa niskim primanjima, kamen temeljac sveobuhvatnog nacionalnog sistema socijalne sigurnosti trebalo bi da čini osnovni paket socijalnih transfera, koji u kombinaciji sa aktivnostima koje garantuju pristup osnovnim socijalnim i zdravstvenim uslugama formira osnovu socijalne zaštite (*social protection floor*). Koncept osnove socijalne zaštite usvojen je od strane glavnog izvršnog odbora Ujedinjenih Nacija kao komponenta političkog pristupa rešavanju problema globalne finansijske krize i podržan je na međunarodnoj konferenciji rada 2009. godine kao deo "Globalnog pakta o radu" (International Labour Office, 2010). Proces odlučivanja o tome kako izgraditi osnovu socijalne zaštite i koje beneficije uvesti kao prioritete trebalo bi da bude vođen razmišljanjima koja uključuju institucionalnu moć, nivo siromaštva, kao i pristupačnost fiskalnog prostora.

Konceptualna strategija za proširivanje opsega socijalne sigurnosti koja bi bila u skladu sa aktuelnim globalnim ekonomskim i socijalnim uslovima iziskuje uključivanje dve dimenzije (International Labour Office, 2010: 45). Prva dimenzija fokusira se na proširenje mera sigurnosti prihoda i pristupa zdravstvenoj zaštiti, čak i na skromnom osnovnom nivou, na celu populaciju. Ova dimenzija može se nazvati *horizontalno proširenje*. Druga dimenzija ima za cilj obezbeđivanje višeg nivoa sigurnosti prihoda i pristupa kvalitetnijoj zdravstvenoj zaštiti na nivoima koji štite standard života pojedinaca i porodica, čak i kada su suočeni sa osnovnim nepovoljnim životnim situacijama kao što su nezaposlenost, loše zdravlje, invaliditet, gubitak hranioca porodice i starost. Ova dimenzija može se nazvati *vertikalno proširenje*.

Metafora koja iskrsava iz prethodnih razmatranja strateškog okvira za proširenje opsega socijalne sigurnosti predočava sliku “stepenica” socijalne sigurnosti (*social security staircase*). “Prizemlje” sadrži osnovne garancije za sve, sledeći nivo sastoji se od prava na beneficije za one koji su u mogućnosti da doprinesu ili plaćaju porez (gde je minimalni nivo beneficija određen i zaštićen zakonom) i, konačno, za one sa posebnim potrebama za višim nivoima zaštite, dobrovoljni aranžmani se mogu organizovati putem privatnog osiguranja koje bi trebalo da bude regulisano javnim nadzorom. Ova metafora se može primeniti na zemlje na svim nivoima socioekonomskog razvoja, iako je evidentno da je procenat onih čija se jedina zaštita sastoji od osnovnih socijalnih garancija veći u zemljama na nižem nivou ekonomskog razvoja. Organizacijski oblik implementacije paradigme trebalo bi da bude određen nacionalnom politikom, imajući u vidu brojne teškoće implementiranja na međunarodnom nivou. Cilj mora biti obezbeđivanje adekvatnih socijalnih ishoda na način da svako ima pristup određenom opsegu i merama socijalne sigurnosti, uz generalno poboljšanje programa socijalne sigurnosti uporedo sa razvojem nacionalnih ekonomija.

Međunarodna kancelarija za rad je u okviru projekta proširenja opsega socijalne sigurnosti sprovedenog 2010. godine izvela studiju troškova 12 zemalja u razvoju sa niskim prihodima čiji su rezultati ukazali da inicijalni bruto godišnji trošak hipotetičkog osnovnog paketa socijalnih transfera (koji ne uključuje pristup osnovnoj zdravstvenoj zaštiti koja je već u određenoj meri finansirana) iznosi između 2,2 i 5,7 procenata bruto domaćeg proizvoda (International Labour Office, 2010). Pojedinačni elementi paketa socijalnih transfera čine se još pristupačnijim. Godišnji izdatak za obezbeđivanje univerzalnih osnovnih starosnih i invalidskih penzija u 2010. godini, u zemljama koje su razmatrane u studiji, procenjen je na između 0,6 i 1,5 procenata bruto domaćeg proizvoda.

Ključni izazov za finansiranje osnovnih garancija socijalne sigurnosti ostaje obezbeđivanje neophodnog fiskalnog prostora. Širok spektar i različit nivo sredstava koje zemlje sa istim nivoom bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika troše na socijalne transfere ukazuje na to da je izdvajanje sredstava za finansiranje socijalnih transfera u suštini pitanje političke odlučnosti i prioriteta. Povećanje fiskalnog prostora za socijalnu sigurnost stoga zahteva političke odluke u pogledu prioriteta vlade kada je reč o potrošnji, i u mnogim slučajevima, u pogledu investicija u nacionalne poreske reforme. Pri naporima ka proširenju raspoloživih resursa za finansiranje

socijalne sigurnosti od ključne je važnosti prepoznati izvodljivost uvođenja važnih poboljšanja putem efikasne upotrebe raspoloživih resursa. Stoga je neophodno preduzeti adekvatne mere u cilju maksimalnog uvećanja administrativne sposobnosti za efikasno dodeljivanja beneficija.

Literatura:

- Alesina, A. and F. Giavazzi (2006). *The Future of Europe: Reform or Decline*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bacon, R. and W. Eltis (1976). *Britain's Economic Problems: Too Few Producers*. London: Macmillan.
- Beveridge, W. (1944). *Full Employment in a Free Society*. London: Allen and Unwin.
- Borzutsky, S. (2001). Chile: Has Social Security Privatization Fostered Economic Development? *International Journal of Social Welfare*, 10 (4), 294–299.
- Cichon, M. and K. Hagemeyer (2007). Changing the Development Policy Paradigm: Investing in a Social Security for All. *International Social Security Review*, 60 (2/3), 169–196.
- de Schweinitz, K. (1943). *England's Road to Social Security*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Galbraith, J. K., P. Conceicao and P. Ferreira (1999). Inequality and Unemployment in Europe: The American Cure. *New Left Review*, 237 (1), 28–51.
- International Labour Office (2010). *Extending Social Security for All: A guide through challenges and options*. Geneva: ILO.
- Mares, I. (2007). The Economic Consequences on the Welfare State. *International Social Security Review*, 60 (2/3), 65–82.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Other Essays*. Cambridge: Cambridge.
- Mead, L. M. (1992). *The New Politics of Poverty: The Nonworking Poor in America*. New York: Basic Books.
- Midgley, J. (1999). Growth, Redistribution and Welfare: Towards Social Investment. *Social Service Review*, 77 (1), 3–21.
- Midgley, J. (2008). Social Security and the Economy: Key Perspectives. In: J. Midgley and Kwong-leung Tang (eds.), *Social Security, the Economy and Development*. London: Palgrave Macmillan, pp. 51–82.
- Morris, R. (1986). *Rethinking Social Welfare*. New York: Longman.

- Peretz, P. (1997). Social Security and Political Investment. *Polity*, 30 (1), 79-106.
- Perišić, N. (2008). Teorijski pristupi o nastanku i razvoju države blagostanja. *Socijalna misao*, 60 (4), 149-165.
- Perišić, N. (2011). Promena aktera socijalne sigurnosti. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 5 (5), 473-491.
- Pinera, J. (2004). Empowering Workers: The Privatization of Social Security in Chile. In: M. D. Tanner (ed.), *Social Security and Its Discontents: Perspectives on Choices*. Washington: CATO Institute, pp. 188-200.
- Prigmore, C. S. and C. R. Atherton (1979). *Social Welfare Policy: Analysis and Formulation*. Lexington, KY: Heath.
- Rawlings, L. B. (2005). A New Approach to Social Assistance: Latin America's Experience with Conditional Cash Transfer Programmes. *International Social Security Review*, 58 (2/3), 133-162.
- Rimlinger, G. (1971). *Welfare Policy and Industrialization in Europe, America and Russia*. New York: Wiley.
- Rudra, N. (2002). Globalization and the Decline of the Welfare State in Less-Developed Countries. *International Organization*, 56 (2), 411-445.
- Siems, T. F. (2004) Reengineering Social Security for the 21st Century. In: M. D. Tanner (ed.), *Social Security and Its Discontents: Perspectives on Choices*. Washington: CATO Institute, pp. 13-36.
- Silva, M. O. da S. (2006). The Family Scholarship Programme: Unification of Income Transfer Programmes in Brazil's Social Protection System. *Social Development Issues*, 28 (3), 101-114.
- Tang, Kwong-leung and J. Midgley (2008). The Origins and Features of Social Security. In: J. Midgley and Kwong-leung Tang (eds.), *Social Security, the Economy and Development*. London: Palgrave Macmillan, pp. 17-50.
- Tanner, M. (2004). 'Saving' Social Security Is Not Enough. In: M. D. Tanner (ed.), *Social Security and Its Discontents: Perspectives on Choices*. Washington: CATO Institute, pp. 52-68.
- Titmuss R. M. (1974). *Social Policy: An Introduction*. London: Allen and Unwin.
- Vasoo, L. and J. Lee (2001). Singapore: Social Development, Housing and the Central Provident Fund. *International Journal of Social Welfare*, 10 (4), 276-283.
- von Hayek, F. (1944). *The Road to Serfdom*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Vuković, D. (2009). *Socijalna sigurnost*. Belgrade: Fakultet političkih nauka.

Ana Bilinović

AN OVERVIEW OF DOMINANT STANDPOINTS ON THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL SECURITY AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: This paper presents the four dominant standpoints of the relationship between social security and economic development. Special attention was paid to the analysis of positive and negative effects of social security on economic development, with reference to numerous practical examples that testify about social security programs as highly productive and with strong social investment impact, as well as examples of social security programs which have proved inefficient for reasons of “transferring” significant resources from productive to non-productive sector and excessive social benefits that had a negative impact on the national economy.

Keywords: social security, welfare state, economic development, social policy, neoliberalism.

SOCIJALNA POLITIKA KAO OSNOVA DRŽAVE BLAGOSTANJA

Ana Nešić¹

Žolt Lazar²

Apstrakt: U radu se razmatraju društveni preduslovi koncipiranja socijalne politike koja bi doprinela uspostavljanju države blagostanja, posmatrane kao niz međusobno povezanih institucionalno-normativnih mera kojima se unapređuje i štiti standard stanovnika jedne države. Bez obzira što je u službi politički određenih funkcionalnosti, socijalna politika ima stabilizacionu ulogu u društvu, bez koje bi negativni efekti industrijalizacije, urbanizacije i slobodnog tržišta bili više izraženi. Socijalna politika se poslednjih decenija menjala i razvijala prateći promenene u društvima. Država blagostanja je usmerena ka stvaranju pravednog socijalnog poretka jasnim merama ekonomske politike i zakonodavstvom vezanim za ključna područja kao što su obrazovanje, zdravstvo, stanovanje, radne odnose i trgovinu, raspodelom nacionalnog dohodka, poreskom politikom i preraspodelom privrednih moći.

Cljučne reči: socijalna politika, država blagostanja, društvene promene

Uvod

Promene koje su nastale kao posledica tehnološke revolucije, povećane produktivnosti, pojave novih poslova i tržišta, kao i rasta društvenog bogatstva uticale su na sposobnost države da razvija pravne i administrativne institucije i mehanizme uspostavljanja socijalne politike kao moćnog faktora u smanjivanju negativnih efekata industrijalizacije, urbanizacije i slobodnog tržišta. Teorijski pristupi socijalnoj državi, državi blagostanja i socijalnoj politici su dominacijom liberalnog kapitalizma marginalizovani i pripisivani su im brojni realni, a često i nerealni propusti. Pitanja koja postavljaju savremeni teoretičari ukazuju na složenost problema i nedostatke u dosadašnjem sagledavanju države blagostanja i socijalne politike, ukazujući da ne postoji idealan tip države ovog tipa. Šta su sve uticaji na stvaranje države blagostanja, i kako se i zašto oni toliko razlikuju među državama, su pitanja koja zahtevaju kompleksne odgovore. Problemi sa kojima su se susretali koncepti države blagostanja u realnosti stvorili su puno razlo-

¹ nestic.ana.88@gmail.com; Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

² Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

ga za potragu za novim modelom države koji će biti primeren vremenu i društvenom kontekstu.

U Srbiji su se desile značajne društvene i ekonomske promene koje nije pratila adekvatna institucionalna promena u svim sferama društva, a posebno je bila zanemarena socijalna komponenta tih promena i socijalna politika. Da li je moguće sa starim institucijama stvarati nove odnose u društvu, posebno kada je u pitanju socijalna politika, i da li su pojedinci i grupe morali da podnesu najveći teret dugotrajnih promena kao posledica takvog nesklada? Briga o socijalnoj politici prerasla je odavno nacionalne okvire, ali je bez institucionalnog funkcionisanja na državnom nivou, u pravcu njegovih najadekvatnijih rezultata, gotovo nemoguće sprovesti.

Socijalna politika

Razvoj razmišljanja o socijalnoj politici ubrzan je u drugoj polovini dvadesetog veka, kada se socijalna politika počela posmatrati kao deo opšte politike, koju čine skup mera i aktivnosti povezanih sa ideološkim, političkim, ekonomskim i pravnim funkcionisanjem institucija jedne zemlje, a u cilju zadovoljavanja socijalnih potreba, sigurnosti, zaštite od socijalnih rizika i socijalnih problema. Takođe, socijalna politika se može posmatrati i kao način funkcionisanja institucija, svesnih društvenih akcija, odnosa i mera kojima se, u okvirima postojećih ekonomskih mogućnosti, zadovoljavaju određene potrebe koje se ne mogu odgovarajuće zadovoljavati putem tržišta, prevazilaze protivrečnosti u razvoju društva, stvaraju povoljniji uslovi za slobodan razvoj čoveka i ljudskog zajedništva i usmerava društvo ka razvoju (Čekerevac, 1999). Socijalna politika predstavlja svesnu, usmerenu društvenu delatnost koju čine niz službi podrške i čiji cilj je smanjivanje rizika i neprilagođenosti ljudi u društvu, regulisanje socijalne diferencijacije, kojom bi se uticalo na uslove života svih ljudi (Kočović, 2007; Gavrilović, 2005).

Polaznu osnovu u razvoju sistema socijalne sigurnosti i socijalnog razvoja uopšte, čine dva značajna, međusobno povezana pristupa: u sferi ekonomije, to je široko prihvaćen kejnzijanski pristup, a u sferi politike, socijaldemokratska opcija. Kejnzijizam koji je naglašavao potrebu državnih socijalnih funkcija, pre svega u smanjivanju broja nezaposlenih, a socijaldemokratija, sa svojim stavovima da je postojeći kapitalizam prevaziđen i da se mora graditi drugačiji koncept građanstva (Perišić, 2008). Danas se

kejnzijanizam uglavnom smatra prevaziđenim, a socijaldemokratska opcija previše tiha ili marginalizovana.

Istraživanja koja se bave socijalnom politikom u Srbiji su uglavnom usmerena na definisanje problema u sprovođenju socijalne politike, kao i propusta u njenom koncipiranju. Pejanović smatra da socijalna politika podrazumeva organizovanu delatnost države i drugih političkih subjekata radi uspostavljanja određenog sistema sigurnosti građana, zasnovanoj na realnoj analizi postojeće socijalne situacije, a sa ciljem upravljanja socijalnim službama, neutralisanja društvenih konflikata, delovanja u pravcu poboljšavanja društvenog i ličnog standarda, pomoći i zaštiti onih slojeva društva koji nisu u mogućnosti da sami organizuju elementarne uslove vlastite egzistencije i slično (Pejanović, 2008).

Socijalna politika predstavlja pozitivni instrument celokupnog političkog procesa, koji može da doprinese raspodeli i preusmeravanju resursa u pravcu ugroženih kategorija. Tako je socijalna politika usmerena ka ostvarenju dobrobiti građana, ostvarujući ekonomske i neekonomske ciljeve u podjednakoj meri. Pristupi razmišljanju o socijalnoj politici se razlikuju kada su u pitanju anglosaksonski pristup i kontinentalni pristup. U Velikoj Britaniji se socijalna politika tretira kao sredstvo promovisanja individualne dobrobiti građana, dok se u Nemačkom pristupu socijalna politika smatra kolektivnom dobrobiti, a u Americi pojmu socijalna politika pridaju se paternalističke konotacije i uglavnom se koriste termini socijalne dobrobiti i javne dobrobiti (Wilensky, 1991).

Socijalna politika se shvata kao integralni deo opšte politike, ekonomije i kulture, kao zakonski zasnovana intervencija države u oblasti raspodele, usmerene na obezbeđenje i korekciju životnih i radnih uslova pojedinaca i društvenih grupa. Milosavljević navodi da socijalna politika obuhvata mnoštvo pojava savremenih društava, da je kao organizovana i svesna društvena delatnost pod uticajem mnogih društvenih, ekonomskih, ideoloških, političkih i dugih faktora. Za njega je socijalna politika skup organizovanih, dogovorenih i planiranih aktivnosti i mera preko kojih se, na principima solidarnosti i uzajamnosti, socijalističkog humanizma, jednakosti u dužnostima i pravima, nagrađivanju prema radu i uzajamne odgovornosti, obezbeđuje zadovoljavanje i podstiče razvoj raznovrsnih i svestranih ljudskih potreba, obezbeđuje socijalna sigurnost pojedinaca, društvenih grupa i društvene zajednice u celini. Način na koji se vodi socijalna politika oslikava solidarizam i saradnju društvenih klasa čija funkcija je neutralisanje

konflikata i protivrečnosti u društvu koji su zasnovani na privatnoj svojini i slobodnoj konkurenciji. Ovo gledište je zasnovano na Dirkemovoj solidariističkoj teoriji koja razmatra karakter, funkciju, sadržinu i pojam socijalne politike. Kao posebna grana državne delatnosti kojom se ublažavaju klasne suprotnosti, posebno one u oblasti raspodele, socijalna politika se identifikuje sa socijalnom ekonomijom.

Preko socijalne politike stvaraju se humani odnosi među ljudima i podstiče novi kvalitet ljudskog zajedništva (Milosavljević, 1998). Pored ekonomskih politika, nivoi socijalnih davanja podrazumevaju i nivo politički determinisanih minimuma, uslovljenih voljom elita, koja imaju za cilj očuvanje sopstvenih pozicija. Socijalna politika, bez obzira što je u službi politički određenih funkcionalnosti, ima stabilizacionu ulogu u društvu, bez koje bi negativni uticaji lakše dolazili do izražaja (Baldwin, 2003). Mere i postupci podrazumevaju usaglašenu aktivnost sledećih područja:

1. socijalne politike
2. obaveznog socijalnog osiguranja
3. socijalnu pomoć
4. intervenciju u vanrednim ili kriznim situacijama (Stepanov, 2008).

Puljiz smatra da je socijalna politika organizovana delatnost države i drugih društvenih činioca kojoj je cilj prevladavanje socijalnih rizika, pomoć siromašnim i isključenim pojedincima i socijalnim grupama, ujednačavanje životnih šansi i unapređivanje socijalne dobrobiti građana. Socijalna politika u svom delovanju polazi od društvenih vrednosti kao što su solidarnost, socijalna pravda, jednakost, socijalna sigurnost, socijalna kohezija. Instrumenti socijalne politike su zakoni i drugi propisi, kao i razni programi i mere za njenu praktičnu primenu. Kao najrazvijeniji način uspostavljanja socijalne politike, socijalna država je usmerena ka stvaranju pravednog socijalnog poretka jasnim merama ekonomske politike i zakonodavstvom vezanim za ključna područja kao što su obrazovanje, zdravstvo, stanovanje, radne odnose i trgovinu, raspodelom nacionalnog dohodka, poreskom politikom i preraspodelom privrednih moći. Socijalna država predstavlja niz međusobno povezanih institucionalno-normativnih mera kojima se unapređuje i štiti standard stanovnika jedne države i zapravo predstavlja delatnost na određenom području, a socijalna politika institucionalni okvir te delatnosti (Puljiz i sar., 2005).

Socijalna politika u socijalnoj državi i državi blagostanja

Socijalna politika predstavlja osnovu i za državu blagostanja i za socijalnu državu. Međutim, termini socijalna država i država blagostanja predstavljaju približne sinonime, te su se često dešavale zamene i nejasnoće u njihovim definisanjima. Socijalna država zapravo predstavlja državu u kojoj su jasno uređeni sistemi socijalne sigurnosti i koja kontroliše socijalne procese. Razlike između socijalne države i države blagostanja mogu se sagledati i kroz dva različita elemenata: prvi se odnosi na dužnosti države za pravednu raspodelu dohotka, a drugi se tiče zagarntovanih prava na socijalnu zaštitu, koja podrazumeva sadržaj pomoći, legislativu i način određivanja subjekata koji je primaju. Međutim, razlike između socijalne države i države blagostanja se u razvijenim zemljama značajno smanjuju, što se neposredno održava i na sadržaj, opseg i prirodu socijalnih davanja (Ravnić, 1996).

Orijentacija savremenih država ka principima države blagostanja se može posmatrati u kontekstu integracije u reproduktivne strukture društva, kroz zajedničko delovanje ekonomije, politike i socio-kulturnih relacija. Tako je kejnzijanistička nacionalna država blagostanja posle 1945. godine promovisala socijalnu politiku koja se oslanjala na fordističke norme rasta i kolektivne potrošnje, odnosno, projekat blagostanja je bio usmeren ka harmonizovanoj relaciji između masovne proizvodnje i masovne potrošnje atlantskog fordizma. U tim uslovima je javna potrošnja usmerena na obrazovanje i zdravstvo, značila dekomodifikaciju radne snage, ali istovremeno i izvesnu subvenciju različitim organizacijama koje zapošljavaju visoko stručne radnike. Veoma često se dešavalo da su investicije za ublažavanje siromaštva nastale kao potreba za političkom stabilnošću društva, što nije bilo uvek u skladu sa proklamovanim principima.

Iako su mnoge tvrdnje o državi blagostanja zasnovane na dihotomiji između države i tržišta, na taj način što država blagostanja interveniše i ispravlja negativne posledice tržišta, uvek su postojale organizacije koje su funkcionisale između tržišta i države, kao što su neprofitne i dobrovoljne organizacije, crkve, sindikati, firme zasnovane na socijalnom preduzetništvu, koje su na bezbroj načina doprinosile opštem blagostanju.

Država blagostanja se mora posmatrati kao država u kojoj su uređeni sistemi socijalne sigurnosti i u kojoj se na utvrđen način kontrolišu socijal-

ni procesi. Takođe jedna od najznačajnijih odrednica države blagostanja je i način na koji se modifikuju zakoni tržišta u najmanje tri pravca:

- garantuje se pojedincima i domaćinstvima minimalni dohodak bez obzira kolika je tržišna vrednost njihovog rada i njihove imovine,
- brine se o nivoima nesigurnosti, omogućavajući pojedincima da zadovolje socijalne potrebe vezane za bolest, starost i nezaposlenost,
- postoji saglasnost da svi građani bez razlike u statusu imaju prava na najbolje moguće standarde socijalnih usluga (Briggs, 1961).

Istorijski posmatrano, u samoj suštini države ogledao se njen represivan uticaj na građane, a sa uvođenjem i stvaranjem političkih prava, država je postala demokratičnija u pravcu učešća građana u oblikovanju državne politike. Političko učestvovanje je podrazumevalo proteste i nasilje, izbore, političke partije, lobi grupe. Kako se razvijao državni aparat i rasli administrativni kapaciteti, građani su bili sve više uključeni u javne i političke poslove, kroz izbore, a država se transformisala u državu blagostanja, odnosno političku organizaciju koja ispunjava opšte-društvene kolektivne zadatke i odgovara potrebama i interesima svojih građana (Leibfried and Mau, 2008).

Socijalna politika predstavlja osnovni preduslov funkcionisanja države blagostanja i njen neodvojiv deo. Različiti modeli socijalne politike oslanjaju se na različite tradicije industrijskih i drugih socijalnih odnosa i imaju specifičnu institucionalnu strukturu socijalnih kompenzacija. Modeli socijalne politike razlikuju se u odnosu na nivo dekomodifikacije, veličine i načina određivanja socijalnih davanja, kao i na specifičnosti vezane za probleme nezaposlenosti i industrijskih odnosa (Puljiz i sar., 2005). Sistem socijalne politike podrazumeva jedostavnost u svom konceptu, kako bi što lakše mogao da se sprovodi, na što većem broju korisnika i sa što manje negativnosti u funkcionisanju. Socijalna politika ima homeostatsku ulogu, a akteri socijalne politike su deo progresivnih snaga u društvenim konfrontacijama (Pusić, 1996).

Država blagostanja

Iako su ideje države blagostanja veoma stare, država blagostanja postala je aktuelnija tek polovinom 20.veku, kada su socijalna prava postala dostupnija većini ljudi, pod značajnim uticajem razvoja socijalnog građan-

stva, kao i rezvojem principa socijalnog obezbeđivanja stanovništva, zaštiti od različitih rizika vezanih za stanovništvo, socijalnim pravima i naknadama (Nedović, Pečujlić, 2005).

Osnovne teorijske postavke na kojima počiva država blagostanja su sledeći principi:

- a) socijalno-ekonomskim principima prema kojim ekonomska politika podrazumeva javno finansiranje akumulacije kapitala, politiku zapošljavanja, podsticanje tražnje, progresivno oporezivanje i druge mere preraspodele dohotka u čemu vlasnici kapitala i radnici intenzivno saraduju.
- b) političkim principima koji ustanovljavaju da država blagostanja počiva na stranačkom pluralizmu, parlamentarnoj demokratiji, na slobodnom formiranju interesnih grupa i lobija i na slobodnim izborima.
- c) pravnim principima utvrđenih zakonodavnih i regulativnih mera i institucija koje imaju zadatak da obezbede sve građane od brojnih rizika koje nosi savremeni način života, nudeći nove pravne okvire koje je moguće definisati kao socijalno pravo. Teorijski principi na kojima se zasniva postavka države blagostanja bila je predmet brojnih rasprava i nesaglasnosti (Korpi & Palme, 1998; Lindbom, 2002; Ravnić, 1996).

Za nastanak države blagostanja nisu dovoljni samo jasni principi na kojima počivaju, od ključnog značaja je uspostavljanje uslova u kojima bi se država blagostanja mogla razvijati. Preduslove konstituisanja države blagostanja razmatrali su različiti teoretičari i uskladili nekoliko minimalnih preduslova koji podrazumevaju sledeće: mir zasnovan na sa socijalnom konsenzusu, privredni rast i razvoj, odsustvo finansijske i industrijske krize, saradnja učesnika u procesima i prevazilaženje najgrubljih vidova eksploatacije, uz stalni razvoj pravne i društvene svesti o pomoći svim članovima društva, posebno onima koji nisu sposobni za rad (Stajić, 2009).

Država blagostanja podrazumeva temeljna, na ustavu zasnovana prava koja se odnose u jednakoj meri na sve građane. Osnovu funkcionisanja države blagostanja čini sistem izdvajanja sredstava za socijalnu zaštitu i sigurnost, koji podrazumeva zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, socijalnu sigurnost (Zavadski, 1975). Jedan od najznačajnijih ciljeva države blagostanja predstavlja socijalna integracija, koja podrazumeva visoke nivoe društvene

solidarnosti kojima bi se podržalo uključenje svih slojeva društva u zajednicu i čime bi se uticalo na psihološke karakteristike primaoca socijalnih davanja, pre svega na njihovo dostojanstvo. Režimi blagostanja su povezani programi i politike koji prevazilaze sam koncept države blagostanja, i predstavljaju različite puteve organizovanja, ne samo javnog sektora sa socijalnom politikom blagostanja, već i sektora proizvodnje u kapitalističkoj tržišnoj ekonomiji (Goodin et al., 1999).

Zaključak

Kritike koncepta države blagostanja podjednako su stizale i od desnice i od levice. Prigovori koji potiču od zastupnika liberalnog kapitalizma smatraju da država blagostanja svojom intervencijom podriiva efikasnost tržišta i utiče na smanjenje različitih individualnih sloboda i izbora. Neokonzervativna kritika skrenula je pažnju na popustljivost karaktera socijalne države koja može dovesti do zavisnosti od onoga što blagostanje koje ona nosi podrazumeva, odnosno smanjenju motivacije i lične odgovornosti za svoj rad.

Takođe se često čuju i kritike koje se odnose na neefikasnosti i prenatrpanosti birokratije koju država blagostanja podrazumeva, a odnose se na paternalizam države kao i pogrešne koncepte socijalnih davanja. U borbi protiv koncepta države blagostanja, kritičari su čak išli tako daleko da su je smatrali odgovornom za usporavanje ekonomskog rasta, inflatornih tendencija, stvaranje viška javnih dobara, slabljenje određenih efekata tržišta, podsticanje budžetskih deficita, nezaposlenosti, jer je socijalnom pomoći i privilegijama demotivisala radnu snagu u traženju zaposlenja.

Ekonomski i socijalni uslovi su nametnuli zahteve za preispitivanjem države blagostanja. Preispitivanje savremene uloge države blagostanja otvorilo je pitanja koja nisu vezane za njeno smanjenje, već za definisanje razlika vezanih za stepene novih društvenih rizika, savremenih političkih pristupa, koji bi doprineli restrukturiranju države blagostanja (Starke, 2006). Pirson razvija novu politiku države blagostanja koju povezuje sa jednom od karakteristika, a to je elastičnost. Prema njemu, teorije stare politike ekspanzije koje podrazumevaju socio-ekonomski funkcionalizam, i teorija zasnovana na moći klasnih resursa, nisu uspele da odgovore na potrebe koje je nametnuo društveni i politički razvoj, a koji se dešava posle zlatnog doba države blagostanja. Novi faktori, kao što su specifične institu-

cionalne konfiguracije, ozbiljnije objašnjavaju reforme države blagostanja kroz analizu dva centralna zahteva koja država blagostanja ispunjava: institucionalnu unutrašnjost i trajnu podršku građanima koju pruža, a koji su neophodan preduslov njenog trajanja (Pierson, 1996).

Iako se socijalno ekonomski principi različitih država blagostanja razlikuju od zemlje do zemlje, politički principi su u velikoj meri identični za sve socijalne države koje se uvek i pravne države, jer sve počivaju na stranačkom pluralizmu, parlamentarnoj demokratiji, slobodnim izborima i slobodnom formiranju interesnih grupa. Činjenica je da su industrijalizacija i demokratizacija prethodili državi blagostanja, ali nisu na jednoznačan način proizašli iz njih (Hicks and Esping-Andersen, 2005; Swank, 1998).

Pitanja koje postavljaju savremeni teoretičari kao što su Arts i Gelissen, da li je koncept države blagostanja u potpunosti prevaziđen, da li se društvena svest razvija u meri koje nameće savremeno društvo, samo ukazuju na složenost problema i nedostatke u dosadašnjem sagledavanju socijalne države, ukazujući da ne postoji idealan tip socijalne države (Arts and Gelissen, 2002) a da se mogu meriti i pozitivni i negativni efekti države blagostanja (Sinn, 1995). Stvarna uloga države blagostanja je i danas u procesu preispitivanja i traganja za najfunkcionalnijim modelom za određena društva. Teorijsko bavljenje socijalnom državom mora započeti definisanjem jasnih kriterijuma koji definišu njenu ulogu u društvu i načine njenog funkcionisanja. Novi model države blagostanja bi morao biti zasnovan na realnim potrebama građana i odgovarati aktuelnim zahtevima građana i društva u celini, nastajući kao sinteza liberalnih i antiliberalnih komponenti obnavljajući pe svega određeni konsenzus u ekonomskom i političkom smislu koji bi omogućio novi model države blagostanja.

Literatura:

- Arts, W. and Gelissen, J. (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy* 12 (2): 137-158.
- Baldwin, P. (2003). *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Briggs, A. (1961). The Welfare State in Historical Perspective. *Européennes de Sociologie* 2: 221-258.
- Čekerevac, A. (1999). *Uporedna i međunarodna socijalna politika*, Savez društava socijalnih radnika Republike Srbije, Beograd.

- Hicks, A. and Esping-Andresen, G. (2005). Comparative and Historical Studies of Public Policy and the Welfare State. In: Janoski, T., Alford, R., Hicks, A. and Schwartz, M. (Ed.), *The Handbook of Political Sociology states, civil societies, and globalization*. Cambridge: Cambridge University Press: 509-525.
- Gavrilović, A. (2005): *Socijalna politika*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Goodin, R., Headey, B., Muffels, R. and Dirven, H. (1999). *The Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kočović, D. (2007). *Socijalna politika*. Beograd: FPN.
- Korpi, W. and Palme, J. (1998). The Paradox of Redistribution and the Strategy of Equality: Welfare State Institutions, Inequality and Poverty in the Western Countries. *American Sociological Review* 63 (5): 661-687.
- Leibfried, S. and Mau, S. (2008). *Welfare States: Construction, deconstruction, reconstruction*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Lindbom, A. (2002). The Politics of Welfare State Reform. *Journal of European Public Policy* 9 (2): 311-321.
- Milosavljević, M. (1998). *Socijalna politika u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternative - Socijalna misao.
- Nedović, S., Pečujlić, M. (2005). *Država blagostanja: ideje i politika*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Pejanović, S. (2008): *Socijalna politika*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Perišić, N. (2008). Socijalna država-evolucija jedne ideje. *Sociologija* 50 (2): 207-224.
- Pierson, P. (1996). The New Politics of the Welfare State. *World Politics* 48 (2): 143-179.
- Puljiz, V., Bežovan, G., Šućur, Z. i Zrinščak, S. (2005). *Socijalna politika*. Zagreb: Pravni fakultet.
- Pusić, E. (1996). Uvjeti institucionalne stabilizacija socijalne države. *Revija za socijalnu politiku* 3 (3-4): 201-216.
- Ravnić, A. (1996). Socijalna država i država blagostanja. *Revija za socijalnu politiku* 3 (4): 239-250.
- Sinn, W.H. (1995). A Theory of the Welfare State. *Scand. Journal of Economics* 97 (4): 495-526.
- Stajić, D. (2009). Društvene i političke pretpostavke socijalne države – mogućnosti i ograničenja u tranziciji. *Politička revija* 8 (2): 11-22.
- Starke, P. (2006). The Politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review. *Social Policy and Administration* 40 (1): 104-120.

- Stepanov, R. (2008). *Uvod u politiku i politički sistem*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Swank, D. (1998). Funding the Welfare State: Globalization and the Taxation of Business in Advanced Market Economies. *Political Studies* 46 (4): 671–692.
- Wilensky, H. (1991). The Nation-State, Social Policy, and Economic Performance. In: Ferrara, M. (Ed.) *Globalizzazione e sistemi di welfare*. Torino: Edizioni della Fondazione G. Agnelli.
- Zavadski, S. (1975). *Država blagostanja-prilog kritici savremene buržoaske teorije države*. Beograd: Radnička štampa.

Ana Nešić

Žolt Lazar

SOCIAL POLICY AS THE BASIS OF THE WELFARE STATE

Abstract: The paper discusses the social preconditions of conception of social policy that would contribute to the establishment of the welfare state, viewed as a series of interrelated institutional and legislative measures to promote and protect the living standards of inhabitants of a country. No matter what is in the service of certain political function, social policy has a stabilizing role in society, without which the negative effects of industrialization, urbanization and the free market have been more emphasized. Social policy has changed and developed in recent decades, accompanying changes in societies. The welfare state is aimed at creating a just social order, clear measures of economic policy and legislation related to key areas such as education, health, housing, employment and trade, the distribution of national income, tax policies and redistribution of economic power.

Key words: social policy, welfare state, social changes.

ZADRUGARSTVO KAO OBLIK SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA: MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA¹

Srđan Šljukić²
Marica Šljukić³

Apstrakt: U ovom radu autori ukazuju na blisku povezanost i tesnu isprepletenost zadruga i socijalnog preduzetništva/socijalnih preduzeća, istovremeno određujući njihov smisao, društveno-strukturnu utemeljenost i društveni značaj. Ističu se osobenosti zadrugarstva kao jednog od u praksi najčešćih oblika u kojem se javljaju socijalna preduzeća, kao i na imanentne mogućnosti zadružnog pokreta. Poslednji deo rada posvećen je specifičnim problemima srpskog zadrugarstva, naročito onima koji se mogu dovesti u vezu sa socijalnim preduzetništvom.

Cljučne reči: država, društvene nejednakosti, zadruga, zadružni pokret, socijalno preduzetništvo, socijalno preduzeće.

Zadruga i socijalna preduzeća predstavljaju dve velike grupe društvenih organizacija, od kojih svaka ima izvesne osobenosti, tipične oblike i društvene funkcije. Zadrugarstvo jeste veoma rasprostranjen i masovan društveni pokret, koji obuhvata stotine miliona ljudi i prisutan je u velikom broju delatnosti, ne samo u poljoprivredi. Sa druge strane, socijalno preduzetništvo jeste oblik preduzetništva čijim podržavanjem države nastoje da reše jedan broj socijalnih problema. Ukoliko ove dve grupe organizacija posmatramo kao dva skupa, u njihovom preseku nalazimo zadruga kao oblik socijalnog preduzetništva („socijalne zadruga“) – a što je upravo i predmet našeg rada. Nastojeći da čitavu stvar valjano sociološki obrazložimo, najpre ćemo ukazati na društveno-strukturnu utemeljenost i smisao socijalnog preduzetništva i socijalnih preduzeća, da bi smo se zatim, na sličan način, pozabavili zadrugama i zadružnim pokretom, oko kojih u srpskom društvu postoji veliki broj predrasuda i koji čine nezanemarljiv (ponegde i veoma ozbiljan) deo privrede razvijenih industrijskih društava.

¹ Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu* (br. projekta: 179053), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije.

² ssljukic@yahoo.com; Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

³ Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Konačno, u centru naše pažnje naći će se problemi srpskog zadrugarstva, posebno oni povezani sa mogućim načinima rešavanja određenih socijalnih problema.

Društvene nejednakosti i briga države za siromašne

Jedna od neospornih činjenica društvenog života svakako je postojanje nejednakosti među ljudima. Čak i najpovršniji posmatrač bez mnogo napora zapaža da su ljudi u društvu nejednaki: neki su bogati, neki manje bogati, a neki siromašni; jedni su veoma cenjeni, neki nisu; ima ljudi koji imaju političku moć i onih koji je nemaju. U svim ljudskim društvima postojala je i postoji neka vrsta društvene nejednakosti. Aristotel, koji imao izuzetno snažan uticaj na svu predsociološku misao o društvu, smatrao je da nejednakosti ljudi u društvu imaju biološko utemeljenje, tj. da su jedni od samog rođenja predodređeni da se pokoravaju, a drugi da vladaju (Aristotel, 1960). Osim pretpostavke o prirodnom karakteru, nejednakosti su bile tumačene i kao posledica božije volje, kao što je to činjeno u opravdavanju kastinskog sistema u Indiji i evropskog feudalnog poretka.

Istinsko sociološko postavljanje ovog izuzetno važnog teorijskog i praktičnog problema javlja se tek u osamnaestom veku sa francuskim prosvetiteljima, tačnije sa Žan Žak Rusoom (Rousseau), koji je pokušao da nejednakosti objasni društvenim činiocima, a ne prirodom ili božijom voljom. Ruso u društvu sagledava dve vrste nejednakosti: prirodnu (fizičku), koja podrazumeva razlike u godinama, zdravlju, snazi tela i sl, i moralnu (političku), koja opet ima društvenih izvor i utemeljenje i uključuje nejednakost u povlasticama, bogatstvu i moći (Ruso, 1978). Na rusooovskoj tradiciji razvilo se sociološko shvatanje prema kojem je društvena podela rada osnovni izvor društvenih nejednakosti.

Društvena stratifikacija je poseban oblik društvene nejednakosti koja znači prisutnost društvenih skupina koje su rangirane jedna iznad druge prema moći, ugledu i bogatstvu. Pripadnici jedne skupine (sloja) imaju izvesnu svest o zajedničkim interesima i identitetu i sličan način života. Sasvim je jasno da društvena nejednakost može postojati i bez društvenih klasa (slojeva). Ovde se zapravo radi o *strukturi društvene nejednakosti*, ili *vertikalnoj dimenziji društvene strukture*.

Termin "stratifikacija" sociolozi su pozajmili iz geologije. On se odnosi na slojeve stena i drugih materijala koji su stvarani hiljadama godina i

koji formiraju zemljinu koru. Preveden u sociologiju, koncept stratifikacije se odnosi na različite društvene slojeve u raznim ljudskim društvima (Saunders, 1992).

Prema T. Botomoru, podela društva na klase ili slojeve koji su hijerarhijski rangirani prema bogatstvu, ugledu i moći, jeste istaknuta i gotovo univerzalna osobina društvene strukture koja je oduvek privlačila pažnju teoretičara društva i filozofa (Bottomore, 1978). Da su istraživanja klasno/slojne strukture društva zaista deo "matičnog toka" (eng. *mainstream*) sociologije svedoči i Kolinsov *Sociološki rečnik* (1995), koji ovom problemu posvećuje čak 36 odrednica sa preko 30 stranica.

Činjenica postojanja društvene nejednakosti, pogotovo ako se ona posmatra kao društvena stratifikacija, podrazumeva da se na dnu zamišljene „lestvice“ društvenih slojeva uvek nalaze oni siromašni i deprivilegovani; ako je društvena nejednakost univerzalna osobenost ljudskih društava, onda je to svakako i postojanje sloja (slojeva) „slabije stojećih“ pripadnika društva. Sva su se društva, kroz istoriju i danas, susretala i susreću sa onim što se danas naziva „socijalnim problemom“ i sva su nastojala i nastoje da taj problem nekako reše, ili bar ublaže. Potpuno je pogrešna predstava prema kojoj su se tek moderna društva „uhvatila u koštac“ sa činjenicom da u njima žive i oni koji su u životu „imali manje sreće“, dok su, tobože, u ranijim vremenima takvi bili prepuštani njihovoj sudbini.

Primera radi, u velikim helenističkim gradovima jedan od glavnih zadataka uprave bio je snabdevanje građana namirnicama, dok je povremeno vršena podela žita građanima slabijeg imovnog stanja. U Rimu je Gaj Grah (drugi vek pre Hrista) uveo materijalnu pomoć siromašnim građanima kao obavezu države i kao narodni tribun sproveo takozvani „žitni zakon“ (*lex frumentaria*), koji je predviđao da svaki plebejac ima pravo da kupuje žito po nižoj ceni koju je određivala i garantovala država. Vremenom se pravo rimskog plebsa na besplatno žito koje distribuira država počelo smatrati kao jedno od osnovnih prava. Gaj Julije Cezar (prvi vek pre Hrista) između ostalih socijalnih mera je brisao dugove za kirije, a u vreme Avgusta, koji je sledio Cezarovu socijalnu politiku, više od 200 000 građana Rima dobijalo je svakoga meseca besplatno žito. Gotovo svaki rimski car je delio i vanredne poklone u novcu (*congiaria*). U doba cara Dioklecijana (četvrti vek posle Hrista) određene su maksimalne cene za veliki broj prehrambenih proizvoda i druge robe široke potrošnje; za povišavanje cena zaprećena je smrtna kazna (Maškin, 2005).

Država blagostanja i socijalno preduzetništvo

Svoju brigu o nižim slojevima moderna društva na organizovan način počinju da vode kroz niz mera koje obuhvata izraz *država blagostanja*. Uže definisana, država blagostanja obuhvata: (1) direktne isplate novca domaćinstvima i (2) subvencije ili direktnu državnu brigu o deci, zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju i penzijama; šira definicija uključuje i regulaciju cena (npr. onih poljoprivrednih, zatim stanarina i sl), brigu o stanovanju, životnoj sredini, uslovima rada, itd (Lindbeck, 2006). Istorijski posmatrano, mere koje predviđa država blagostanja najpre počinju da se donose i sprovede u Nemačkoj u vreme kancelara Bizmarka (Otto Von Bismarck, druga polovina devetnaestog veka), sa glavnom namerom da se radni slojevi stanovništva, koliko god je to moguće, odvoje od sindikata i socijalista. Tokom prvih decenija dvadesetog veka nemački su primer sledile druge zapadnoevropske zemlje, da bi im se u godinama nakon Velike depresije konačno priključile i SAD.

Da su mere preduzimane u okviru socijalne politike države blagostanja zaista imale i imaju efekta, svedoči i komparativno istraživanje L. Kenvortija u petnaest razvijenih industrijskih društava Zapada (Australija, Belgija, Kanada, Danska, Finska, Francuska, Nemačka, Irska, Italija, Holandija, Norveška, Švedska, Švajcarska, Ujedinjeno kraljevstvo i SAD). Upoređujući stope siromaštva iz 1960. i onih iz 1991. godine, on je utvrdio da je u svim upoređivanim društvima došlo do njihovog bitnog smanjenja (Kenworthy, 1999).

Kada govorimo o različitim tipovima (modelima, režimima) države blagostanja, svakako je najuticajnije tipologija koju je dao danski sociolog G. Esping-Andersen (Esping-Andersen). On razlikuje tri režima države blagostanja (Myles and Quadagno, 2002):

- Liberalno (tržišno orijentisani) režim države blagostanja. Ovde se građani posmatraju kao pre svega tržišni akteri, uz odbijanje da se tržišni odnosi zamene socijalnim pravima. Ovaj režim nalazimo u Anglo-američkim demokratijama.
- Drugi tip može se nazvati konzervativnim, korporativnim ili hrišćansko-demokratskim. Poreklo mu je u pretkapitalističkim, dinastičkim elitama kontinentalne Evrope; u osnovi je anti-liberalan i ne brine se za tržišnu efikasnost, nego za očuvanje hijerarhijskog društvenog poretka nasleđenog iz prošlosti. Socijalna prava ovde su vrlo široka, sa

naglaskom na pomoći muškarcu-glavi porodice u pogledu prihoda; socijalne usluge u sferi brige o deci i zaposlenja za žene su skromne. Socijalna troškovi su mnogo veći nego u društvima liberalnog režima, a primer su zemlje kontinentalne Evrope.

- Socijaldemokratski režim države blagostanja (Skandinavija). Karakterišu ga široka socijalna prava, koja su univerzalistička, a ne korporativistička. Socijalne usluge su brojne i obuhvataju veliki broj oblasti, a ženama se priznaje mesto na tržištu rada.

Upravo će izvesna kriza i delimičan neuspeh države blagostanja da se sama pobrine za siromašne društvene slojeve dovesti do porasta interesovanja za *socijalna preduzeća* kao deo „trećeg sektora“, koji nije u potpunosti ni državni, ni tržišno (profitno) orijentisan.

Premda su socijalna preduzeća tek pre par decenija prepoznata kao način da se savladaju problemi u sferi socijalnih usluga, obrazovanju, zdravstvu, itd, ekonomske organizacije koje imaju socijalne ciljeve postoje već veoma dugo. Društva za uzajamnu pomoć osnivana su još u evropskom Srednjem veku, a organizacije sa socijalnim ciljevima razvijaju se svuda u Evropi u toku devetnaestog veka. Ovde spadaju poljoprivredne zadruge, kreditne štedionice, kao i potrošačke, stambene i proizvođačke zadruge. Sa pojavom i razvojem države blagostanja, država je sve više preuzimala dominantnu ulogu u borbi protiv siromaštva, pa je treći sektor donekle potisnut u drugi plan. Interesovanje za mogućnosti ovog sektora ponovo se pojavilo nakon što je pad stopa rasta i povećanje nezaposlenosti tokom sedamdesetih godina prošlog veka uzdrmao državu blagostanja. Naime, pokazalo se da dihotomni model država-tržište nije u potpunosti sposoban da reši brojne socijalne probleme. Usledila je, paralelno, akcija „od dole“, od strane samih građana, koji su na nedostatak socijalnih usluga i nezaposlenost reagovali pojačanom aktivnošću u okviru organizacija trećeg sektora. Ove su se organizacije povezivale sa javnim sektorom, stvarajući novi pristup u socijalnoj politici (Borzaga et al, 2008).⁴

⁴ Raičević i Glomazić navode da je „(...) neuspeh neoliberalizma u rešavanju strukturnih problema siromaštva i socijalne isključenosti naterao mnoge vlade da obrate pažnju na inicijative građanskog društva koje je nudilo rešenje za probleme“ (Raičević i Glomazić, 2012: 30).

Socijalna preduzeća i zadruge

Socijalna preduzeća bivaju definisana kako od strane institucija, tako i od strane istraživača.

Jedna da često navođenih definicija je ona koja važi u okvirima OECD: „Socijalno preduzeće je svaka privatna aktivnost koja se vodi u javnom interesu, organizovana u okviru preduzetničke strategije čiji osnovni cilj nije maksimizacija profita već postizanje određenih ekonomskih i socijalnih ciljeva i koja može da donese inovativna rešenja problema socijalne isključenosti i nezaposlenosti“. Zapaženo određenje daju i Galera i Borzaga: „Socijalna preduzeća su privatne, samostalne institucije uključene u snabdevanje usluga za one potrebe koje zaslužuju brigu ili za opšti interes na stabilan i neprekidan način“ (prema: Mijatović, Paunović i Kovačević, 2012: 4).

Kako im samo ime kaže, socijalna preduzeća imaju kako ekonomske, tako i socijalne elemente. U ekonomske elemente socijalnih preduzeća spadaju:

- angažovanost u proizvodnji i/ili prodaji robe i usluga
- uživanje visokog stepena samostalnosti, bez obzira na donacije privatnog i javnog sektora,
- snošenje rizika učešća na tržištu
- činjenica da glavninu posla obavljaju članovi, a ne plaćeni radnici.

Socijalni elementi socijalnih preduzeća su sledeći:

- socijalna preduzeća nastaju na osnovu inicijative građana i uključuju ljude koji pripadaju zajednici
- u socijalnim preduzećima odlučivanje nije zasnovano na kapitalu, već se primenjuje pravilo jedan čovek – jedan glas
- upravljanje u njima je participativno
- socijalna preduzeća podrazumevaju ograničenu distribuciju profita, ili je čak isključuju
- ovakva preduzeća korist zajednice imaju kao eksplicitan cilj, čime se promoviše društvena odgovornost (Istraživačka mreža EMES, prema: Mijatović, Paunović i Kovačević, 2012: 4-5).

Kao što se socijalna preduzeća ne mogu svesti samo na „socijalne zadruge“, već obuhvataju čitav niz različitih oblika, od specifičnih privrednih društava do udruženja građana, tako se ni zadruge ne mogu svesti samo

na onu vrstu koja je delatna u socijalnoj sferi: zadrudni pokret ima veoma dugu tradiciju i veliki broj pojavnih oblika u nizu oblasti društvenog delovanja.

Termin *zadruga* prvi je upotrebio Vuk St. Karadžić u *Srpskom rječniku* (1818), kako bi njime označio “više porodica u istoj kući”. Reč se tada odnosila na porodičnu zadrugu, ustanovu tradicionalnog seljačkog društva. Kada su se na prostorima na kojima žive Južni Sloveni (osim Bugara) pojavile prve kooperative, a one su, van svake sumnje, proizvod i institucija modernog (građanskog, kapitalističkog) društva, za njihovo označavanje upotrebljen je upravo termin *zadruga*. Taj se termin zadržao u upotrebi i u vremenu posle Drugog svetskog rata, kada je korišten za označavanje organizacija koje je na selu osnivala Komunistička partija kako bi kontrolisala seljački sloj i izvlačila višak vrednosti iz poljoprivrede. Nakon sloma socijalističkog sistema i raspada SFR Jugoslavije, naziv je zadržan i to ne samo u Srbiji i Crnoj Gori, već u svim bivšim jugoslovenskim republikama, računajući tu i Sloveniju. U većini drugih zemalja koristi se termin *kooperativa* (u odgovarajućim jezičkim varijantama); jedini poznatiji izuzetak je Nemačka, gde je u upotrebi reč *Genossenschaft*.

Kooperacija (saradnja) je zapravo jedan od društvenih procesa, uz konkurenciju, adaptaciju, asimilaciju, konflikt i sl. američki sociolog Tomas L. Smit (Thomas L. Smith) piše o kooperaciji u duhu sociološkog formalizma, definišući je kao “(...) zajednički rad na postizanju zajedničkih ili sličnih ciljeva” (Smith, 1953: 457). Kao i takmičenje, ona je oblik stremljenja, ali ne protiv drugih, već zajedno sa njima. Sve velike stalne društvene grupe, osim onih koje su nastale osvajanjem i onih koje se održavaju silom, oblik su kooperacije. Samo društvo je primer kooperacije *par excellence* (Smith, 1953: 457-458). Oblici kooperacije mogu biti klasifikovani na različite načine, od kojih Smit naglasak stavlja na podelu na neugovornu i ugovornu kooperaciju. *Neugovorna kooperacija* odnosi se na “(...) sve oblike uzajamne pomoći gde sused pomaže susedu u postizanju željenih ciljeva, a bez specifičnog ugovornog sporazuma o načinu, vremenu i plaćanju” (Smith, 1953: 459). Ovaj vid kooperacije svoje utemeljenje ima u odnosima unutar primarnih grupa i u širokoj je upotrebi, jer ljudi, uopšteno govoreći, prihvataju tuđe usluge sa implicitnom pretpostavkom da će ih uzvratiti. Kao primer Smit navodi uzajamnu pomoć među američkim pionirima. *Ugovorna kooperacija* “(...) deluje kroz formalno konstituisanu organizaciju, pomoću čvrstih pravila i strogo na principu dajem – uzimam” (Smith, 1953:

460). Nasuprot uzajamnoj pomoći neugovornoga tipa, kooperacija ove vrste nije spontana, nego mora biti na neki način pokrenuta (promovisana); ona je impersonalna; takođe, nije ograničena na malu homogenu grupu koja živi na ograničenom području. Oko godine 1820. Robert Owen (Robert Owen) je baš ugovornu kooperaciju smatrao osnovom novog društvenog poretka koji bi se radikalno razlikovao od postojećeg *laissez faire* sistema (Smith, 1953).

Ekonomisti obično smatraju tržište mehanizmom putem kojeg se na efikasan način distribuiraju robe i usluge. Međutim, ne sme se ispustiti iz vida da se na tržištu pre svega susreću i takmiče ljudi, bilo kao pojedinci, bilo kao predstavnici pojedinih organizacija (firmi, preduzeća). Svako iznosi na tržište ono što ima: neko kapital (u raznim oblicima), neko znanje i diplomu, neko samo svoju голу radnu snagu. Tržište je mesto na kome se odvija borba za moć: veća "riba" jede manju, manje sposoban ustupa pred sposobnijim, neuspešni "ispadaju iz igre" i bivaju osuđeni na tavanje ili čak na propadanje; pravila igre koja diktira tržište veoma su surova i ne trpe ničiju lenjost i tromost. Takođe, na tržištu nipošto nisu svi jednaki: jedni su bogati i moćni, dok drugi imaju sasvim ograničena sredstva. Tu bismo situaciju mogli uporediti sa dvorištem u kojem slonovi i pilići imaju jednako pravo na ples (metafora jednog socijaliste iz devetnaestog veka). Oni koji su slabiji imaju, vrlo često, samo jedan način da svoj položaj poprave: *da se udruže* i tako svoju snagu povećaju (Šljukić, 2009).

Vidljivo je da je društveni izvor socijalnih preduzeća i zadruga zapravo veoma sličan: društveni akteri i jednih i drugih jesu deprivilegovani društveni slojevi, oni koji na tržištu, iz različitih razloga, imaju manje šanse, te su primorani da nalaze alternative načine delovanja kako bi opstali. Kao jedna od strategija, koja izgleda vrlo logično i prihvatljivo, pojavljuje se udruživanje.

Gore je, sasvim ukratko, opisana *društvena suština zadrugarstva*. Ono se nije javilo u nekom društvenom vakuumu, kao "vanvremenska" ideja, nego u određenim društvenim uslovima, uslovima modernog, kapitalističkog društvenog poretka. Zato ne čudi činjenica da se prva zadruga koja je bila kadra da preživi pojavila upravo u Engleskoj polovinom devetnaestog veka. Dvadeset i osam nezaposlenih tkača u malom mestu Ročdeil (Rochdale) blizu Mančestera u Engleskoj sakupili su sasvim mali kapital od 28 funti i oktobra meseca 1844, posle dugih i brojnih diskusija, osnovali potrošačku zadrugu nazvanu *Ročdeilsko društvo pravičnih pionira* (Rochda-

le Society of Equitable Pioneers). Za deset funti godišnje kirije iznajmili su jednu malu prostoriju u prizemlju skromne kuće u “Žabljoj ulici” i nabavili, u malim količinama, brašno, šećer i maslac. Zadrugare je držao na okupu ekonomski interes, dok je dobit deljena ne prema uloženom kapitalu i ne na jednake delove, već srazmerno kupovini u zadruzi od strane zadrugara pojedinačno. Svega godinu dana docnije zadrugari su bili u stanju da otvore svoju fabriku i tako obezbede zaposlenje jednom broju članova zadruge. Kooperativa u Ročdeilu je u međunarodnoj zadružnom pokretu priznata kao prva istinska zadruga, a njeni principi su postali osnova shvatanja zadružnog identiteta (Mladenac, 1935; Vujatović-Zakić, 2000).

Na osnovama postavljenim u Ročdeilu, zadružni se pokret narednih decenija raširio po Evropi, a zatim i po celom svetu. Potrošačke zadruge najpre su se razvile u Engleskoj; proizvođačke su se, otprilike u isto vreme, pojavile u Francuskoj; kreditne zadruge krenule su iz Nemačke. Zadruge su se međusobno povezivale u zadružne saveze i veoma brzo (1895) stvoren je Londonu Međunarodni zadružni savez (International Cooperative Alliance - ICA). U osnivanju MZS učestvovali su predstavnici dvanaest zemalja: Francuske, Italije, Belgije, Holandije, Švajcarske, Srbije, Danske, SAD, Australije, Indije, Argentine i Engleske. Od toga vremena do danas MZS održao je više od trideset kongresa. Izuzetno visoku institucionalizovanost zadružnog pokreta potvrđuje i konsultantski status MZS u Organizaciji Ujedinjenih Nacija (OUN) i brojne rezolucije donete u OUN kojima se promovira zadruge. Uspostavljen je i Komitet za promovisanje i unapređenje kooperativa, čije su članice, osim MZS i OUN, Organizacija za hranu i poljoprivredu (FAO), Međunarodni biro rada (ILO), Svetski savez kreditnih unija (WCCU), Međunarodna federacija poljoprivrednih proizvođača (IFAP) i Međunarodna organizacija za hranu, poljoprivredu, hotele, restorane, catering (catering) i duvan. Od 1995. godine svaka prva subota u julu mesecu obeležava se kao Međunarodni dan kooperativa. Danas MZS čine preko dve stotine nacionalnih i međunarodnih organizacija, sa ukupno preko 750 miliona članova iz devedeset država na svih pet kontinenta (Vujatović-Zakić, 2000; Šljukić, 2009).

Sve oblike zadrugarstva moguće je danas svrstati u tri sektora, od kojih svaki ima više subsektora (Vujatović-Zakić, 2000: 105):

1. Primarni sektor (poljoprivredu, šumarstvo i ribarstvo),

2. Sekundarni sektor (mala i srednja kooperativna industrija i zanatstvo),
3. Tercijalni sektor (bankarstvo, kreditne unije, osiguranje, potrošnja, nezavisna trgovina na malo sa veletrgovinom, stanovanje, zdravstvo, socijalna zaštita, transport, komunalije, obrazovanje, izdavaštvo, turizam, itd).

Zadruga je istovremeno preduzeće i udruženje: ona ima svoju ekonomsku, ali i društvenu stranu. Više od toga, zadruga ne predstavlja udruženje kapitala, kao što su to akcionarska društva, nego lica, koja se u zadruhu udružuju sa jednakim upravljačkim pravima, po principu jedan čovek – jedan glas. Sve ovo zadruge čini bitno različitim od firmi orijentisanih isključivo prema profitu.

Zadrukarstvo se smatra društvenim pokretom, te stoga ima svoje poslanike, ali i određenu doktrinu (doktrine). Zadružna doktrina najčešće se izražava kroz takozvane „zadružne principe“, kojih ima sedam:

1. Dobrovoljno i otvoreno članstvo,
2. Demokratska kontrola od strane članova zadruge,
3. Ekonomska participacija članova zadruge,
4. Autonomija i nezavisnost,
5. Obrazovanje, obuka i informisanje,
6. Međuzadružna saradnja,
7. Briga za zajednicu.

Ovih sedam zadružnih principa, zvanično usvojenih na kongresu Međunarodnog zadružnog saveza u Mančesteru 1995. godine, podržani su i sa pet zadružnih vrednosti:

1. Samopomoć
2. Demokratija
3. Jednakost
4. Pravednost
5. Solidarnost (Vujatović-Zakić, 2000; Šljukić, 2009).

Kada se imaju u vidu navedeni zadružni principi i vrednosti, ne iznenađuje činjenica da socijalno preduzetništvo i zadrukarstvo stoje u veoma tesnoj vezi i da su zadruge verovatno najčešći organizacioni oblik socijalnih preduzeća.

„Socijalne kooperative“ javljaju se u drugoj polovini osamdesetih godina prošlog veka u Italiji, kao reakcija na isključenost određenih kategorija stanovništva sa tržišta, starenje stanovništva i promena porodičnih struktura. U odnosu na tradicionalne zadruge, ove su se zadruge razlikovale po svom naglasku na opštem interesu (umesto da rade isključivo za račun svojih članova), kao i po tome što su u svoj rad uključivale različite grupe aktera (plaćene radnike, volontere, itd). Razvoj ovog tipa zadruga bio je vrlo brz, pa je već 1991. došlo na red njegovo normiranje od strane italijanske države. Naime, te je godine donet zakon o „zadrugama socijalne solidarnosti“, kasnije preimenovanih u „socijalne kooperative“. Zakon razlikuje „socijalne kooperative tipa A“, tj. one koje pružaju zdravstvene, socijalne i obrazovne usluge, od „socijalnih kooperativa tipa B“, tačnije onih koje obezbeđuju radnu integraciju ugroženih grupa stanovništva. Nakon usvajanja zakona, broj socijalnih kooperativa rastao je po godišnjoj stopi od 15 do 30 procenata, da bi ih 2003. Godine u celoj Italiji bilo između šest i po i sedam hiljada, sa oko 200 000 zaposlenih (više od 1% od ukupne zaposlenosti); one su donosile dobrobit za oko 1,5 miliona ljudi (Borzaga et al, 2008: 21).

Primer Italije i njenih „socijalnih kooperativa“ sledile su i neke druge zemlje sa juga Evrope. Tako je u Portugaliji godine 1997. stvorena pravna forma nazvana „zadruge socijalne solidarnosti“, a sa ciljem da se podstakne integracija takozvanih „ranjivih grupa“ (dece, osoba sa invaliditetom, socijalno ugrožene porodice i zajednice); portugalske „socijalne zadruge“ imaju raznovrsno članstvo (korisnici usluga, radnici, volonteri) i ne mogu da dele zaradu svojim članovima. Sa istim ciljem i na veoma sličan način, u Španiji (1999) su uvedene „zadruge društvene inicijative“. Iste godine u Grčkoj bivaju ozakonjena „društva sa ograničenom odgovornošću socijalne zadruge“, zasnovanih na partnerstvu pojedinaca-članova ciljne grupe, davalaca usluga i institucija lokalne zajednice (Borzaga et al, 2008: 21-22).

O isprepletenosti socijalnih preduzeća i zadruga (kooperativa) govori i to što se one, vrlo često, od strane naučnih autoriteta u ovoj oblasti, posmatraju zajedno kada se pokušava odrediti njihova suština i društvena uloga (uloge).

Tako se ističe da istraživanja zadrugarstva i socijalnih preduzeća karakteriše protivrečnost između realnih iskustvenih podataka o ovim pojavama i onoga što kažu dominantne teorije. Sa jedne strane, podaci govore o velikom rastu i sve većoj ulozi zadruga i preduzeća, kao i o njihovoj, neret-

ko, većoj ekonomskoj i društvenoj efikasnosti u odnosu na konvencionalna preduzeća i javne institucije; sa druge strane, dominantni teorijski pristupi, pre svega ekonomski, podcenjuju rezultate i ulogu ovih organizacija. Teorija im obično dodeljuje tranzicionu ulogu, povezujući ih uglavnom sa nesavršenošću tržišta (usled neodgovarajuće regulisanosti i/ili nepostojanja dovoljne konkurencije) i neuspehom države da obezbedi dovoljno dobara za javnu potrošnju. Razlozi ove protivrečnosti nalaze se u ideologizovanom pristupu proučavalaca zadruga i socijalnih preduzeća, zatim u pokušajima da se iz sektorski i geografski ograničenih istraživanja izvuku zaključci opšteg karaktera, ali najviše u temeljnoj vrednosnoj pretpostavci dominantnih ekonomskih teorija. Naime, vladajući ekonomski, sociološki i pravni modeli razvijeni u dvadesetom veku počivaju na pretpostavkama o društvenim akterima koji se u svom ponašanju rukovode isključivo lični interes i o samo-regulišućem tržištu. Vođene ovim pretpostavkama, dominantne teorije nisu u stanju da prepoznaju distinktivne osobenosti zadruga i socijalnih preduzeća (Borzaga, Deperdi and Tortia, 2009: 3-4).

Ortodoksni pravci, dominantni u prošlom veku, kao svoju osnovnu ideju imaju shvatanje po kojem je društveni razvoj i dobrobit moguće na najefikasniji način dostići uz pomoć tržišta i države. Glavnu ulogu u obezbeđivanju dobara i usluga ima tržište (na kojem deluju samo ka profitu orijentisani akteri), dok se uloga države vidi kao distributivna i re-distributivna. Ovim je (u teorijskom smislu) eliminisana neophodnost i korisnost drugih aktera, poput lokalnih zajednica, porodice, zadruga, socijalnih preduzeća i drugih privatnih neprofitnih organizacija. Efikasnost se ovde vidi kao čisto tehnički koncept, dok se svi ostali aspekti zanemaruju. Nova institucionalna ekonomija ide dalje od ortodoksnih pravaca, jer prepoznaje sve preduzetničke aktere na tržištu, sa tvrdnjom da preživljavaju oni koji su u stanju da na minimum svedu transakcijske troškove. U uslovima nesavršenog tržišta, akteri sposobni da redukuju transakcijske troškove su upravo zadruga i socijalna preduzeća, što biva prepoznato od ovog pravca. Međutim, nova institucionalna ekonomija zadržava neka od ograničenja koja su prisutna u ortodoksnim pristupima, kao što su institucije na minimizaciji troškova i sebičnom ponašanju pojedinaca. Ovo, zajedno sa zanemarivanjem društvene uloge zadruga i socijalnih preduzeća, sprečava novu institucionalnu ekonomiju da u potpunosti objasni ove društvene pojave. Kao alternativni teorijski pravci, sposobniji da obave predviđeni zadatak, vide se bihevioralna ekonomija, koja ponašanje pojedinca objavljuje čiji

tavim spletom motivacija i referenci, kao i evoluciona ekonomija, koja donosi ideju o organizacijama kao „rešavaocima problema“ i objašnjava načine na koje se organizacione rutine i ekonomski sistemi menjaju kroz vreme (Borzaga, Deperdi and Tortia, 2009: 6-10).

Očigledno, presek između skupova zadruga i socijalnih preduzeća je popriličan, sa dobrim razlozima. Društveno poreklo aktera, usmerenost na interese koji nadilaze sebične interese pojedinca, samopomoć, autonomija delovanja i demokratičnost u upravljanju deluju kao snažni povezujući faktori.

Srbija: postojeća ograničenja i uloga države

Socijalno preduzetništvo u Srbiji ima izvesnu tradiciju, pri čemu se njen deo prepoznaje upravo u zadružnom obliku (Petrović, 2006). U srpskom društvu i danas je moguće prepoznati organizacije koje bi se mogle smatrati socijalnim preduzećima. Prema istraživanju izvedenom pre desetak godina, kod nas postoje tri grupe organizacije koje valja ubrojati u socijalna preduzeća:

1. Grupe za samopomoć; one obuhvataju izbegličke i invalidske organizacije, kao i udruženja žena i manjinskih grupa,
2. Verske organizacije; tu se radi o humanitarnim organizacijama vezanim za određene verske, kako u krilu hrišćanstva, tako i islama,
3. Kooperative, tj. zadruge, poglavito one nastale nakon 1989. godine (*Socijalna preduzeća i uloga alternativne ekonomije u procesima evropskih integracija*, 2008).

Prema drugom istraživanju (Cvejić, Babović i Vuković, prema: Raičević i Glomazić, 2012: 95), u Srbiji je 2008. godine bilo oko 1160 socijalnih preduzeća, među koja autori ubrajaju određena udruženja građana (za podršku ugroženih kategorija društva i za ekologiju i lokalni razvoj), zadruge (poljoprivredne, omladinske, zanatske i ostale), preduzeća za zapošljavanje lica sa invaliditetom, društva sa ograničenom odgovornošću i akcionarska društva čiji su osnivači udruženja građana, agencije za razvoj malih i srednjih preduzeća i poslovne inkubatore.

Ipak, navedene nalaze valja uzeti sa rezervom, pre svega zbog činjenice što u socijalna preduzeća ubrajaju praktično sve zadruge, pa tako izlazi od ukupnog broja socijalnih preduzeća u Srbiji zadruge (među kojima je oko

tri četvrtine poljoprivrednih) čine čak 78,6% (Raičević i Glomazić, 2012: 95). Ukoliko bismo čitavu stvar posmatrali kroz prizmu skupova, izašlo bi da je skup zadruga zapravo podskup skupa socijalnih preduzeća, sa čime se ne možemo složiti. Već smo ranije u tekstu naglasili da se ne mogu sve zadruge smatrati socijalnim preduzećima, nego samo neke, poglavito one koje su okrenute radnoj integraciji ugroženih kategorija stanovništva. Poljoprivredne zadruge, naročito ne sve, nikako ne mogu biti smatrane socijalnim preduzećima, jer ih, u pravilu, čine akteri koji nisu „socijalno ugroženi“ (iako mogu pripadati nižim društvenim slojevima), već samo žele da poprave svoj položaj na tržištu. Eventualno bi samo poljoprivredne zadruge koje osnivaju i organizuju izrazito siromašni poljoprivrednici mogle biti smatrane socijalnim preduzećima.⁵

Srpsko zadrugarstvo, posebno ono zemljoradničko, svakako ima dugu i bogatu tradiciju. S obzirom na zaduženost seljaštva (1895. godine 9,4% seljačkih gazdinstava izgubilo je zemlju zbog dugova), ne iznenađuje podatak da su se u Kraljevini Srbiji prvo javile kreditne zadruge. Prva od njih, na inicijativu Mihaila Avramovića, osnovana je u Vranovu, selu pored Smedereva, 29. marta 1894. i radila je po ugledu na Rajfajzenove zadruge u Nemačkoj. Iz ovog, poljoprivredno najrazvijenijeg kraja, kreditne zemljoradničke zadruge su se brzo širile. Odmah naredne godine osnovan je Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga, dok je prvi zakon o zadrugama (zemljoradničkim i zanatskim) donet 1898 godine. Valja istaći i činjenicu da je Kraljevina Srbija bila jedna od osnivača Međunarodnog zadrugnog saveza (1895). Osim kreditnih, pojavili su se i drugi oblici zemljoradničkih zadruga. Tako je mlekarskih zadruga 1914. bilo 14, vinogradarskih 5, nabavljačko-potrošačkih 188. Prethodne je godine u Kraljevini Srbiji ukupno bilo 782 zemljoradničke zadruge u koje je bilo uključeno oko 17% stanovništva (Randelović, 1999: 86-87). U Habzburškoj monarhiji položaj seljaštva bio je ne samo socijalno, nego i nacionalno pitanje u situaciji u kojoj su se i Beč i Budimpešta borili za prevlast na teritoriji današnje severne srpske pokrajine, pre svega forsiranjem nemačke i mađarske etničke zajednice na štetu slovenskog življa. Zato prve zadruge nastaju polovinom devetnaestog veka upravo među Slovenima, a neposredni organizatori bili su im seoski učitelji i popovi. Zadruge su se najpre pojavile među Slovacima,

⁵ Problematičnim treba smatrati i uvrštavanje agencija za mala i srednja preduzeća među socijalna preduzeća. Radi se o organizacijama koje mogu kao jedan od segmenata svoga delovanja imati i podsticanje socijalnog preduzetništva, ali ih to ne čini socijalnim preduzećima.

čemu je doprineo i uticaj narodnoprosvetiteljskih ideja. Osnivač prve zadruge (*Gazdovsky spolok*) u Bačkom Petrovcu 1846. godine bio je slovački evangelistički kapelan Štefan Homola, koji je gotovo istovremeno sa zadrugom osnovao i Nedeljnu školu sa bibliotekom i Društvo trezvenosti (Kišgeci i Vitez, 1996). Među Srbima-prečanima prve zadruge bivaju osnovane u Titelu (1868) i Rumi (1883); gde god su Srbi živeli u Monarhiji, postojale su njihove zadruge i zadružni savezi. Ovu formu organizovanja podržavala su kako crkva, tako i pojedini političari, pre svih Jaša Tomić (Vasić, 1996).

Obnova zadrugarstva, koje je bilo uglavnom zamrlo u toku Prvog svet-skog rata,⁶ počela je stvaranjem Glavnog zadružnog saveza (1919) u koji su ušlo 11 zadružnih saveza sa čitave teritorije Kraljevine SHS. Zakon o zadrugama koji je važio za celu Jugoslaviju donet je tek 1937 (do tada se primenjivalo 14 različitih zakona! Vujatović-Zakić, 2000). Između dva svet-ska rata u Jugoslaviji zadrugarstvo se prilično razvilo u mnogim oblastima (poljoprivredno, potrošačko, kreditno, itd), iako pod budnim okom države i nekih političkih stranaka. Usledilo je novo razaranje (Drugi svetski rat), a zatim period višedecenijske potpune državne kontrole nad zadrugama, koja je u dobroj meri kompromitovala celokupan zadružni pokret. Slom socijalističkog sistema doneo je novu situaciju, tačnije slobodno osnivanje i delovanje zadruga, ali i nove („tranzicijske“) probleme, kako ekonomske tako i organizacijske, koji ni do dan-danas nisu rešeni (Šljukić, 2009). Zadruge su danas u veoma rđavom stanju, o čemu govori i podatak da je između 2009. i 2012. likvidirano više od sedam stotina zadruga (što čini više od trećine njihovog ukupnog broja), kao i dva zadružna saveza.

S obzirom na to da socijalna preduzeća veoma često uzimaju organizacioni oblik zadruga, lako je zaključiti da problemi zadruga i zadružnog pokreta u Srbiji jesu (i tek će biti) istovremeno problemi i socijalnog preduzetništva i socijalnih preduzeća. Ovde izdvajamo dva (iako ih ima više) i to ona za koja mislimo da su u neposrednoj vezi sa socijalnim preduzetništvom.

Prvi se tiče normativnog regulisanja u oblasti zadrugarstva. Važeći Zakon o zadrugama donet je još 1996. godine i već je dugo neodgovarajući, kako zbog društvenih promena koje su u međuvremenu nastupile, tako i zbog pojedinih rešenja koja su se pokazala kao necelishodna. Međutim,

⁶ Za vreme Prvog svetskog rata u Habzburškoj monarhiji je bio zabranjen rad svim zadrugama koje su u nazivu imale reč „srpska“ (Vujatović-Zakić, 2000: 254).

donošenje novog zakona, premda ima krucijalan značaj za zadružni pokret u celini, neprestano se odlaže. Od 2002. naovamo bilo je više nacрта ovog zakona (čak desetak), ali nijedan nije uspeo da, nakon javne rasprave, dođe do Narodne skupštine. Istovremeno, čuju se najave o donošenju Zakona o socijalnim preduzećima (prvi put pre dve godine, danas ponovo). Premda nije sporno da je donošenje i ovakvog zakona neophodno, jer okosnicu normativnog sistema modernih društava čini pravni poredak, a što praktično znači da je zakon nužna osnova za razvoj socijalnog preduzetništva, usvajanje Zakona o socijalnom preduzetništvu pre novog Zakona o zadrugama celu bi situaciju dodatno zakomplikovalo. Razlog je vrlo jednostavan i detaljno je obrazložen u ovom radu: upravo je zadruga najčešći oblik socijalnog preduzeća, što znači bez (normativnog) rešavanja problema zadruge i zadrugarstva nije moguće postaviti zdrave osnove za razvoj socijalnog preduzetništva.

Drugi problem čine predrasude o zadrugama i zadružnom pokretu. Naime, period socijalističkog sistema, u kojem je država imala potpunu kontrolu nad zadrugama koje su joj uglavnom služile da kontroliše i eksploatiše seljaštvo, učinio je veliku štetu zadružnom pokretu. Zadruge su kompromitovane kao para-državne organizacije, čiji je jedini cilj da pomognu državi da poljoprivrednike „drži na oku“ i da im „zavlači ruku u džep“. I danas se može čuti shvatanje po kojem je zadruga = komunizam/socijalizam, tj. kolektivna svojina. O činjenici da zadruge utemeljene na privatnoj svojini čine ozbiljan deo ekonomije brojnih razvijenih društava Zapada kod nas se ne zna mnogo (Šljukić, 2009). Postoji još jedna predrasuda, ona o izjednačavanju zemljoradničkih zadruga sa zadrugama uopšte. Kao što smo to već pokazali, zadruge je moguće organizovati u svim oblastima ekonomije, čak i u sferi finansija, a ne samo u poljoprivredi. Ali i o tome se u Srbiji malo zna.

Za rešavanje oba ova problema nadležna je i odgovorna država, tačnije politička elita. Kao prvo, potrebno je doneti odgovarajuće (i valjane) zakone, onaj o zadrugama, ali i onaj o socijalnom preduzetništvu, kao i obezbediti njihovo sprovođenje. Drugo, neophodno je da država obezbedi određene olakšice (poreske i druge) za razvoj zadrugarstva i socijalnog preduzetništva, kao i da preduzme (direktno, ili preko drugih organizacija) opsežnu edukativnu aktivnost u cilju savladavanja predrasuda o zadrugarstvu, kao i u cilju obrazovanja za zadružno (i socijalno) preduzetništvo (Šljukić i Šljukić, 2012). Ovde se ne radi o tome da bi država trebala pono-

vo da preuzme kontrolu nad zadrudnim pokretom – to smo već imali i nije se ispostavilo kao dobro – nego da ga, zajedno sa socijalnim preduzetništvom, ne „ostavi na cedilu“, tj, ne prepusti stihiji „slobodnog“ tržišta na kojem „veliki igrači“ dominiraju.

Literatura

- Aristotel (1960). *Politika*. Beograd: Kultura.
- Borzaga C. et al. (2008). Overview of the Emergence and Evolution of Social Enterprise. In: C. Borzaga, G. Galera and R. Nogales (ed.), *Social Enterprise: A New Model for Poverty Reduction and Employment Generation*, , UNDP Regional Bureau for Europe and Commonwealth of Independent States, pp. 15-33.
- Borzaga C, Depedri S. and Tortia E. (2009). *The role of cooperative and social enterprises: a multifaceted approach for an economic pluralism*. Euricse Working Papers N. 000/09.
- Bottomore, T. (1978). *Classes in Modern Society*. London: George A. and Unwin Ltd.
- Vasić, Lj. (1996). Vek i po zemljoradničkog zadrugarstva u Vojvodini. U: *Vek i po zemljoradničkog zadrugarstva u Vojvodini*. Novi Sad: Zadružni savez Vojvodine.
- Vujatović-Zakić, Z. (2000). *Koop menadžment*. Beograd: Dunav grupa.
- Kenworthy, L. (1999). Do Social-Welfare Policies Reduce Poverty? Cross-National Assessment. *Social Forces* 77, (3): 1119-1139.
- Kišgeci J, Vitez M. (1996). Povodom 150. godišnjice osnivanja zemljoradničke zadruge u Bačkom Petrovcu. U: *Vek i po zemljoradničkog zadrugarstva u Vojvodini*. Novi Sad: Zadružni savez Vojvodine.
- Lindbeck, A. (2006). *Welfare State – Background, Achievements, Problems*. Research Institute of Industrial Economics, IFN Working Paper No. 662.
- Maškin, N. A. (2005). *Istorija Starog Rima*. Beograd: Naučna KMD.
- Mijatović B, Paunović M. i Kovačević V. (2012). *Socijalno preduzetništvo u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Mladenac, G. (1935). *Istorija zadrudnih doktrina*. Beograd: Savez nabavljачkih zadruga državnih službenika.
- Myles, J. and Quadagno, J. (2002). Political Theories of the Welfare State. *Social Service Review*, March: 34-57.

- Petrović, Lj. (2006). Zadrugarstvo ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1-2: 91-108.
- Raičević, V. i Glomazić, R. (2012). *Značenje i oblici socijalnog preduzetništva*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Randelović, V. (1999). *Osnovi zadrugarstva i zemljoradničko zadrugarstvo*. Beograd-Zemun: Poljoprivredni fakultet i Zadružni savez Srbije.
- Ruso, Ž. Ž. (1978). *Rasprava o poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*. Zagreb: Školska knjiga.
- Saunders, P. (1992). *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Smith, T. L. (1953). *The Sociology of Rural Life*. New York and London: Harper Brothers.
- Socijalna preduzeća i uloga alternativne ekonomije u procesima evropskih integracija* (2008). Evropski pokret u Srbiji, Beograd.
- Collins Dictionary of Sociology* (1995). Glasgow: HarperCollins Publishers.
- Šljukić, S. (2009). *Seljak i zadruga u ravnici*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Šljukić S, Šljukić M. (2012). *Zemlja i ljudi*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Srđan Šljukić
Marica Šljukić

COOPERATIVES AS A FORM OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: POSSIBILITIES AND LIMITATIONS

Abstract: In this paper the authors point out the close interconnection and interweave between social entrepreneurship/social enterprises and cooperatives, and at the same define their sense, roots in the social structure and social significance. The specificities of cooperatives are underlined, as one of the most common forms of social enterprises today, as well as immanent possibilities of coop movement. The last part of the paper is dedicated to specific problems of the Serbian coops, especially to those that can be linked to social entrepreneurship.

Key words: cooperatives, coop movement, social enterprises, social entrepreneurship, social inequalities, state.

ULOGA SOCIOLOGA U KREIRANJU MERA SOCIJALNE POLITIKE: PRIMER RODNO OSETLJIVIH SOCIJALNIH USLUGA U LOKALNOJ ZAJEDNICI

Ana Pajvančić – Cizelj¹
Višnja Baćanović²

Apstrakt: U radu ukazujemo na jaz između nauke i javnih politika u našem društvu, gde su naučna (sociološka) istraživanja često cilj sama sebi (neupotrebljena/iva) a javne politike nisu zasnovane na odgovarajućim naučnim saznanjima i podacima. Mogućnost za prevazilaženje ovog problema vidimo u praktičnom angažmanu sociologa u kreiranju mera socijalne politike, a prikazujemo na primeru formulisanja rodno osetljivih socijalnih usluga na lokalnom nivou. Posebno ukazujemo na značaj podizanja kompetencija sociologa u domenu identifikacije potreba ranjivih društvenih grupa u lokalnoj zajednici, njihovog prepoznavanja u okviru lokalne socijalne politike kao i praćenja efekata ovih politika u praksi. Ukazujemo i na nužnost šireg, sociološkog, razumevanja socijalne politike kao osnove za uspostavljanje društvene kohezije i održivog društvenog razvoja kroz socijalno uključivanje ranjivih društvenih grupa u razvojne procese.

Gljučne reči: lokalna socijalna politika; ranjive društvene grupe; socijalno uključivanje; rodno osetljive socijalne usluge

U ovom radu prikazujemo mogućnosti za praktičan angažman sociologa u domenu kreiranja mera socijalne politike zasnovanih na podacima i istraživanjima, na primerima kreiranja rodno osetljivih programa socijalne zaštite. Posebno ukazujemo na značaj veština i znanja sociologa u domenu identifikacije potreba ranjivih društvenih grupa i prepoznavanja mogućnosti za njihovu realizaciju u širem okruženju. Ovakva sposobnost sociologa bila bi od presudne važnosti u situaciji u kojoj socijalnu (i svaku drugu politiku) najčešće kreiraju pojedinci nedovoljno senzitivni za prepoznavanje društvenog konteksta i nedovoljno obučeni za njegovo istraživanje.

Uspešna priprema i realizacija programa socijalne politike počiva na pravovremenoj identifikaciji potreba određene ranjive ili ugrožene (ciljne) društvene grupe i preduslova za njihovu realizaciju u datom okruženju. Socijalne usluge, kao elementi socijalne politike i kao vrsta društvene „brige”,

¹ pajvana@gmail.com; Filozofski fakultet u Novom Sadu

² Fakultet političkih nauka u Beogradu

nastaju onda kada je potrebno nadomestiti fizičke, mentalne ili emocionalne nejednakosti ili ograničenja, odnosno onda kada nejednakosti i neravnopravnosti proizvode socijalnu isključenosti. Za razliku od usluga socijalne zaštite, koje su jasno definisane zakonom i propisima, pod *socijalnim uslugama* podrazumevaju sve intervencije koje imaju za cilj zadovoljenje ljudskih potreba i neutralisanje posledica različitih oblika nejednakosti i različitosti.

Tek kroz usmerenost na aktere/korisnike i njihove potrebe, moguće je osmisliti odgovarajuću efektivnu i efikasnu meru, politiku i strategiju i odgovarajuću socijalnu uslugu uz pomoć koje bi određeni društveni problem bio rešen ali i pratiti efekte tih mera u praksi. Sa druge strane nije realno očekivati da se usluge mogu prilagoditi pojedincima/pojedinkama u potpunosti, ali mogu se prilagoditi njihovim socijalno uslovljenim karakteristikama. Potrebe i pozicije građana moguće je objektivno sagledati jedino putem sistematskih naučnih istraživanja, među kojima su sociološka od presudnog značaja zbog sagledavanja problema u celini. Potreba za javnim politikama usmerenim na aktere (građane) i zasnovanim na odgovarajućim naučnim saznanjima, jasno je prepoznata u okviru Evropske unije koja se sve više zalaže za formulisanje politika zasnovano na (naučnim) dokazima („*evidence based politics*”). Kako bi se odgovorilo na izazove kreiranja efikasnih, administrativno izvedivih (a u većini država i što jeftinijih) socijalnih usluga, razvijena je metodologija koja meri efekte usluga u cilju povećanja njihove efektivnosti (Atkinson et al).

Ovakav pristup je u našem društvu, na žalost, još uvek nedovoljno zastupljen. Javne politike najčešće nisu zasnovane na podacima a kreiraju se u zatvorenim i elitnim političkim krugovima, isuviše udaljenim od svakodnevnog života korisnika i njihovih životnih problema. I kada podaci postoje, često se opravdano postavlja pitanje ko ih je prikupio, na koji način³ i u kom cilju. Problem je, takođe, i u tome što se iskustvena evidencija prikupljena u naučnim istraživanjima često koristi nedovoljno ili selektivno, zavisno od ideologije, aktuelnih političkih prioriteta i partikularnih interesa. Sociolozi, sa druge strane, nisu dovoljno senzibilisani za prepoznavanje specifičnih osnova socijalne ranjivosti i isključenosti (uslovljenih rodnom, invaliditetom, starošću i slično), dovoljno upoznati sa istraživačkim mogućnostima koje bi prevazilazile klasičnu anketu niti sa praktičnim javnim

³ U mnogim opštinama u Srbiji, na primer, ne postoje podaci o stanovništvu i njihovim delatnostima razvrstani po polu (rodno senzitivna statistika) pa se rodne specifičnosti veoma teško uočavaju.

politikama. Moglo bi se reći da su sociolozi u našem društvu još uvek najčešće kabinetski sociolozi čiji se sporadični kontakti sa praksom svode na povremene tematske ankete. U praksi, posebno na lokalnom nivou, sa druge strane, nedostaju teorijska saznanja i empirijski podaci koji bi rasvetlili položaj i potrebe različitih društvenih grupa, čije su karakteristike ključne za prilagođavanje usluga / politika potrebama korisnika. Drugim rečima, radi se o jazu između nauke i politike gde su naučna (sociološka) istraživanja često cilj sama sebi (neupotrebljena/iva) a politike nisu zasnovane na odgovarajućim naučnim saznanjima. Pored nauke kao „snabdevača“ podacima i zvanične politike, važan faktor u kreiranju javnih politika moraju biti i sami korisnici. Drugim rečima, proces formulisanja javne politike mora da bude ne samo zasnovan na dokazima već i otvoren, transparentan i participativan.

Cilj ovog rada je da ukažemo na praktične mogućnosti za angažovanje sociologa u kreiranju mera socijalne politike koje bi zahtevalo jačanje njihovih praktičnih znanja i veština, najviše u metodološkom i istraživačkom pogledu ali i senzibilizaciju sa specifične osnove ranjivosti. Značaj sociologa ogleda se u dubinskom razumevanju uzroka društvenih problema, pronalaženju objektivnih pokazatelja za njihovo objašnjavanje i predlaganju praktičnih mera za njihovo rešavanje, utemeljenih u društvenom kontekstu.

Socijalne usluge, pa i socijalnu politiku generalno, možemo posmatrati u tri aspekta: *dostupnost* usluge (koliko ljudi je koristi, ko je koristi, u kom vremenu i koje vrste usluga), *kvalitet*, odnosno efekti usluge u odnosu na postavljene ciljeve, kao i njihova *održivost*. Upravo se u ovom segmentu uloga sociologije pokazuje kao višestruka i ogleda u *definisaju ciljeva socijalne politike koji imaju transformativan potencijal*, i *razvijanju metodologije* koja bi prepoznavala i formulisala različite varijable relevantne u monitoringu i evaluaciji pojedinačnih usluga prepoznajući socijalnu uslovljenost nejednakosti i njene efekte. Konačno, „naglasak na značaju naučnog istraživanja je oduvek karakterisao profesionalna u oblasti socijalnog rada i njihovu praksu. To je, zapravo, ključno obeležje koje razdvaja istinski „profesionalnu“ uslugu od drugih vrsta javne i privatne filantropije i prožanja socijalne zaštite motivisane religioznim, porodičnim, altruističkim ili filozofskim razlozima” (Thyer, 2010). Sociolozi, međutim, nisu samo neutralni istraživači koji usavršavaju postojeću praksu socijalnog rada već oni koji svojim globalnim pristupom *kritički razmatraju i vrednuju dominant-*

ne obrasce socijalne politike kao i njihove odnose sa društvom u celini. Njihov posao, zato, nije socijalna administracija već socijalna politika u celini (Parrot, 2003). U radu prikazujemo primere ovakvih analiza, izdvajamo ključna sociološka znanja i veštine za unapređenje procesa kreiranja socijalne politike i socijalnih usluga i ističemo značaj prepoznavanja sociološke struke u socijalnom radu.

Posebnu pažnju usmeravamo na rodne aspekte socijalne zaštite i socijalne politike i senzibilizaciju sociologa i socijalnih radnika za njihovo prepoznavanje i uvažavanje. To podrazumeva razumevanje uslovljenosti dostupnosti i efekata usluge socijalnom karakteristikom kakva je rod i strukturnim društvenim fenomenom kakav je „rodni režim” (Blagojević, 2013, 2015). U samom uvodu za udžbenik iz socijalnog rada i socijalne zaštite, Lester Parrot primećuje da je o ovim problemima nemoguće govoriti ako se pod njima podrazumevaju samo formalne usluge koje obezbeđuje država (Parrott, 2003). U stvarnosti, najveći deo poslova vezanih za brigu o drugima (starima, deci, bolesnima..) obavljaju žene u sklopu neformalnog, neprepoznatog, potcenjenog i neplaćenog kućnog rada⁴, trošeći time deo „budžeta vremena” koji bi mogao da bude uložen u plaćeni posao, karijeru ili slobodno vreme⁵. U većini društava, lako je uočiti nesrazmeran odnos između opšteg značaja i vrednosti ovih poslova, emocionalnih i fizičkih opterećenja koja podrazumeva i benefita koje društvo obezbeđuje za njihove nosioce. Ovakav „neprepoznati rad odgovara vlastima jer smanjuje izdatke socijalne države” (isto: 4), patrijarhalnom poretku tako što drži žene van javne sfere, a kapitalizmu tako što omogućava reprodukciju radne snage. Pored rodno oblikovanih izvora socijalne zaštite i socijalnih usluga, nužno je sagledati i rodnu uslovljenost raspodele beneficija socijalne države. Socijalna politika stoga mora da analizira: ko obezbeđuje socijalnu zaštitu i usluge, koje grupe od toga imaju benefite i kako je pristup ovim benefitima za određene grupe ograničen (isto).

Kritička sociološka i rodna perspektiva posebno su značajne za razumevanje globalnog konteksta unutar kog se oblikuje socijalna politike kao i realizaciji socijalne politike u kontekstu zemalja poluperiferije, poput Srbije, gde je primetan trend *neoliberalizacije socijalnih režima*. „Zemlje cen-

⁴ Šire o feminističkim interpretacijama neplaćenog kućnog rada u Vogel, 2013; Blagojević, 2002.

⁵ Prema podacima istraživanja potrošnje vremena koje je tokom 2011. godine sproveo Republički zavod za statistiku, žene u Srbiji troše u proseku 5.08 sati na neplaćeni rad a muškarci 2.58 sati. (Republički zavod za statistiku, 2011)

tralne i istočne Evrope su pre tranzicije imale visoke socijalne troškove (prema EU standardima) a tokom 1990ih je zabeležen pad socijalnih troškova (sa preko 30% BDP u ranim 1990im) i sada pripadaju zemljama sa nižim nivoom socijalnih troškova u EU (Ferge, Juhasy 2004, prema Babović, 2010). U sklopu ovakvih transformacija, menjaju se akteri socijalne sigurnosti (Perišić, 2011) – država ustupa mesto privatnoj inicijativi i tržištu ili ih, pak, „prepušta” neformalnom, dobrotvornom radu koji je obično ženski. Ovakvi strukturni uslovi, kojima su oslabljeni predhodni aranžmani harmonizacije rada i porodičnih obaveza, proizveli su povećanu diskriminaciju žena, uprkos paralelnom uvođenju političkih mera za poboljšanje njihovog položaja (Babović, 2010). Posmatranje socijalne politike kao jednog aspekta ovakvih društvenih promena i razumevanje njihovih globalnih uzroka nije moguće bez temeljnog sociološkog pristupa stvarnosti. Takođe, za nas je važno da razumemo socijalnu politiku i javne politike uopšte kao one koje mogu menjati i transformisati rodne odnose i „rodne režime”.

U tesnoj vezi sa približavanjem socijalne politike njenim direktnim korisnicima i građanima uopšte jeste i trend *decentralizacije i lokalizacije socijalne politike i socijalne zaštite*, u sklopu kog se, u ove oblasti, pored države, „uključuju i drugi akteri, pre svega nevladine organizacije i privatne firme, ali i sami građani, kako na strani ponude tako i na strani tražnje” (Matković, 2006: 10). Iako se u Srbiji najveći deo socijalne zaštite još uvek obezbeđuje na nacionalnom/državnom nivou, lokalne samouprave u potpunosti (finansiranje, odlučivanje i upravljanje) preuzimaju pojedine segmente poput prava na pomoći u kući i prava na dnevni boravak (isto)⁶. Usluge socijalne zaštite pored države i lokalne zajednice sve češće obavljaju i nevladine organizacije. „Postepeno je sve veći broj lokalnih nevladinih organizacija počeo da pruža i usluge koje su nedostajale u socijalnoj sferi, kao što su SOS telefoni, skloništa za žrtve trgovine ljudima, usluge pravne podrške izbeglicama...Paralelno su i udruženja građanja, pogotovu udruženja osoba sa invaliditetom, postala aktivnija i u domenu pružanja usluga” (isto: 28). Upporedno istraživanje lokalnih pružalaca usluga socijalne zaštite u Srbiji,

⁶ Mogućnost vaninstitucionalnih usluga omogućena je Zakonu o socijalnoj zaštiti iz 2011 godine. Ovaj zakon socijalnu zaštitu definiše kao „Organizovana društvena delatnost od javnog interesa čiji je cilj pružanje pomoći i osnaživanje za samostalan i produktivan život u društvu pojedinaca i porodica, kao i sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica socijalne isključenosti”. Osim ovog Zakona, okvir za socijalnu zaštitu predstavlja Strategija socijalne zaštite iz 2005. godine koja nije revidirana.

sprovedeno 2013. godine u cilju utvrđivanja konkurentnosti civilnog sektora u pružanju usluga u nadležnosti lokalnih samouprava (pomoć u kući, dnevni boravak za stare i dnevni boravak za decu sa smetnjama u razvoju), pokazalo je da NVO-i pružaju gotovo trećinu ovih usluga na lokalnom nivou a da profitnih (privatnih) pružaoca još uvek nema. NVO-i u ovim oblastima često unose kvalitativne promene u vidu proširivanja obima korisnika kroz ukazivanje na specifične i društveno neprepoznate osnove ranjivosti ali i kroz inovativna rešenja i ukazivanje na međunarodne prakse. Podaci Zavoda za socijalnu zaštitu iz baze socijalnih usluga (Tim za socijalno uključivanje, Mapiranje socijalnih usluga u Srbiji, 2013) pokazuju da se u Srbiji organizuje 31 socijalna usluga od čega najveći broj namenjen deci i mladima (14), zatim odraslima i starima (9), uz 8 usluga koje su namenjene svim korisnicima. U Srbiji postoji 37 lokalnih samouprava i opština koje ne pružaju ni jednu socijalnu uslugu odnosno ni jednu ne finansiraju iz budžeta. Pomoć u kući i dnevni boravci su usluge koje su najređe dostupne na lokalnom nivou (isto.)

Na osnovu podataka prikupljenih istraživanjem socijalne zaštite na lokalnom nivou tokom 2006 godine, Gordana Matković utvrđuje da tek negde oko $\frac{1}{4}$ opština ima komponentu socijalne zaštite u svom lokalnom razvojnom planu ali ti planovi često nisu usklađeni sa lokalnim, nacionalnim i globalnim kontekstom jer su lokalne vlasti nedovoljno upoznate sa nacionalnim i međunarodnim strategijama u ovoj oblasti i nisu u stanju da ih povežu sa lokalnim potrebama (Matković, 2006). U kontekstu teme ovog rada, posebno je značajan podatak da “svega trećina predstavnika lokalnih vlasti smatra da imaju precizne podatke o ugroženim kategorijama, dok je ovaj udeo značajno veći među nevladinim organizacijama (blizu 60%) i pogotovo među predstavnicima centara za socijalni rad (89%)” (isto: 32). I ovakvi podaci, međutim, primećuje autorka, ne pokazuju pravu sliku jer akteri socijalne zaštite (posebno lokalna samouprava i centri za socijalni rad) pojam ugroženosti pre svega vezuju za korisnike pojedinih prava (na primer dečiji dodatak), a ne šire za vulnerabilne grupe dok se NVO-i fokusiraju na pojedine grupe koje spadaju u oblast njihovog delovanja i aktivizma. Istraživanjem je, takođe, prepoznata potreba lokalnih aktera socijalne zaštite za istraživanjima, anketama na nivou lokalne zajednice za pojedine kategorije korisnika (stare, osobe sa invaliditetom, žrtve nasilja u porodici, decu u hraniteljskim porodicama, itd). U ovom segmentu - prikupljanja podataka za kreiranje lokalnih strategija socijalne zaštite i planiranja so-

cijalnih usluga – uloga sociologa osposobljenog za empirijska istraživanja i senzibilisanog za društvene osnove ranjivosti, morala bi da bude ključna. Ukoliko evropski trend uključivanja profitnih (privatnih) aktera u sistem socijalne zaštite zaživi u opštinama u Srbiji, potreba za ovakvim angažmanom sociologa biće još veća.

U narednom delu rada prikazujemo neke ilustrativne primere analiza socijalnih usluga sa naglaskom na njihovu rodnu komponentu.

- Usluge za stare u AP Vojvodini
- Usluge omladinskog savetovališta za reproduktivno zdravlje
- Usluge dnevnog boravka za decu sa smetnjama u razvoju

Sve analize sprovedene su u okviru projekata i aktivnosti na uvođenju rodne perspektive u politike na različitim nivoima u Srbiji, u sva četiri slučaja uz donatorsku podršku međunarodnih organizacija, sa ambicijom da ovakve i slične metodologije budu kontinuirano korišćene od strane institucija odnosno kreatora i pružalaca usluga.

Analize su sprovedene tokom 2011. godine u okviru projekata *Ka rodnom budžetiranju u AP Vojvodini* Pokrajinskog sekretarijata za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova i *Unapređenje usluga žene na lokalnom nivou*, Centra za podršku ženama. Metodološki okvir je rodna analiza koja podrazumeva analizu učešća žena i muškaraca u određenom segmentu socijalne politike i analizu raspodele resursa vezanih za ponudu odnosno primanje usluge. Analizirani su sekundarni podaci dobijeni odrazličitih institucija, a kvalitativni primarni podaci su prikupljeni kroz fokus grupe, sa pružaocima, ali i korisnicima usluga.

Analiza usluge brige o starima⁷, pokazala je da žene više koriste ove usluge nego muškarci (64% korisnika su žene a 36% muškarci na nivou Vojvodine) i da su pružateljke usluga isključivo žene. Ovakvi podaci su direktno uslovljeni društvenom ulogom i položajem žena i muškaraca: žene čine većinu udovica u Srbiji, zbog dužeg očekivanog trajanja života, ali i društvenog pritiska da se ne udaju ponovo, dok se udovci češće ponovo žene. Takođe članovi porodice će zbog veština koje su takođe rodno uslovljene, radije „ostaviti” staru ženu da stanuje sama, nego starog muškarca i na koncu, profesija brige o drugima je “ženski posao”. Analiza je u kvalitativnom delu pokazala da postoje razlike u vrsti usluga koje se pružaju ženama

⁷ Analiza je sprovedena u okviru projekta “Ka politici rodnog budžetiranja u AP Vojvodini”, a publikovana u “Rodno budžetiranje u državnoj upravi – iskustva Vlade AP Vojvodine”, 2011.

i muškarcima: muškarcima je potrebno spremanje i kuvanje, dok je ženama potrebna pomoć u održavanju higijene. Razlozi za korišćenje usluge su takođe različiti: žene se obraćaju za pomoć kada zbog bolesti ne mogu same da obavljaju kućne i druge poslove, a muškarci zato što ne umeju da ih obavljaju. Ženama je potrebna i podrška za plaćanje računa, ali i održavanje „socijalnog života”. Ključni nalaz je da ne postoji standardizacija usluge pomoći u kući za stara lica. Standardizacija bi mogla definisati usluge u skladu sa potrebama korisnika/ca, utvrditi cenu radnog sata za različite vrste poslova, a time bi se poboljšao i položaj gerontodomaćica.

Usluga savetovališta za očuvanje i unapređenje reproduktivnog zdravlja adolescenata je takođe analizirana sa ciljem utvrđivanja rodni aspekata koji karakterišu uslugu i oblikuju njene efekte, u sklopu istog projekta. Analiza je pokazala od 767 adolescenata koji su učestvovali u grupnom radu, 69,4% jesu devojčice/devojke; nešto je veća prisutnost dečaka kod korisnika koji dolaze iz srednjih stručnih škola (25,1% mladića i 74,9% devojaka), a iz osnovnih škola u programu je učestvovalo 61,3% devojčica i 38,7% dečaka. Na ginekološki/urološki pregled je u savetovalište upućeno 89,3% devojčica/devojaka i svega 10,7% dečaka/mladića. Kada je u pitanju odlazak kod pedagoga, podjednak je broj i devojčica/devojaka i dečaka/mladića (50,5% dečaka nasuprot 49,9% devojčica). Ovakva struktura korisnika ukazuje na rodni obrazac po kom je reproduktivno zdravlje ženska tema i ženska odogovornost. U svakodnevnom životu rodni obrazac je naprotiv, da žene ne mogu samostalno da odlučuju o reproduktivnom zdravlju, kao i da nemaju dovoljno moći u partnerskim odnosima. Program zapravo reprodukuje rodne obrasce i ne menja rodne uloge niti kontekst koji dovodi do negativnih društvenih posledica u vezi sa reproduktivnim zdravljem (maloletničke trudnoće i porođaji, infekcije HIV virusom, seksualne i polno prenosive bolesti i sl). Ovakva distribucija može da utiče i na efekte programa (koji na osnovu sekundarnih podataka nisu zadovoljavajući). U kreiranju usluga i programa zato treba uvesti određene mere poput angažovanja muškaraca u savetovalištima, kampanja za privlačenje mladića i dečaka i slično.

Osim upotrebe sekundarnih i kvantitativnih podataka, u analizi je veoma značajna i upotreba kvalitativnih istraživačkih tehnika poput fokus grupa. Takav pristup primenjen je prilikom analize usluge Dnevnog borav-

ka sa decu sa smetnjama u razvoju u opštini Kikinda⁸, sprovedene tokom 2013. godine. Diskusija u fokus grupi je pokazala da je ova usluga ključna za poboljšanje kvaliteta života i funkcionalnost majki - korisnika/ca Dnevnog boravka i njihovih porodica. Deca sa smetnjama u razvoju ne mogu da idu u redovne vrtiće, niti je lako obezbediti privatnu pomoć za brigu o njima. Osim što znatno olakšava svakodnevnicu majkama, ovaj servis je višestruko koristan za decu: omogućava im socijalizaciju, druženje sa drugom decom, rad sa stručnim osobljem i različite dnevne aktivnosti. Roditeljima je, takođe, veoma značajna mogućnost da utiču na sadržaj rada u Dnevnom boravku ili generalno, na način staranja o njihovoj deci ali i to da im lokalna samouprava garantuje održivost i dostupnost ove usluge. To se jasno uočava iz navedene izjave ispitanice:

„Vidite to vam je mač sa dve oštrice... Mi kao roditelji smo istrošeni, ne možemo više da pritišćemo, naše Udruženje se rasulo... Svi su već umorni, a sa druge strane država (lokalna zajednica) će sve da preuzme... mi ćemo izgubiti mogućnost da utičemo na rad dnevnog boravka i onda će se sve nastaviti po starom, onako školski, a to našoj deci ne odgovara i ne treba, ali nemamo drugog izbora i mogućnosti...” (učesnica u fokus grupi, majka deteta sa smetnjama u razvoju iz Kikinde).

Kvalitativne metode, poput fokus grupnih razgovora, su nezaobilazne za evaluaciju usluga, u delu njihove relevantnosti i efikasnosti. Znanje sociologa o potrebama i rizicima različitih društvenih grupa omogućava formulisanje adekvatnih pitanja i metodologije evaluacije koja će odgovoriti na prava pitanja i adekvatno informisati kreatore politika. Fokus grupni razgovori, rađeni prilikom analize usluge Info šaltera za žene u Rumi, pokazali su kako rodni obrasci utiču na informisanje: do žena teško stižu informacije o aktivnostima lokalne samouprave, postojećim programima podrške u različitim oblastima, kao što su subvencije. Info šalter za žene je servis razvijen u opštini Ruma, sa ciljem da pruži ženama informacije od značaja za njihov položaj, prvenstveno informacije o mogućnostima zapošljavanja. Međutim, prepreke za informisanje žena nisu ispitane, kako bi ova usluga omogućila njihovo prevazilaženje. Tek tokom rodne analize su ispitane potrebe žena u oblasti informisanja: koje im informacije nedostaju, do kojih teško dolaze, ali one koje mogu biti relevantne za njih, a nisu dostupne.

⁸ Analiza je sprovedena u okviru projekta Centra za podršku ženama iz Kikinde 2013. godine, u prvoj fazi projekta Mapiranje socijalnih usluga za žene u AP Vojvodini.

Zaključak

Iz kratkog prikaza tri analize socijalnih usluga, sasvim se jasno vide mogućnosti za istraživački i praktičan angažman sociologa u socijalnoj zaštiti. Sociolozi se, u okviru ovakvih delatnosti, pojavljuju kao profesionalci koji razumeju društveni kontekst i način na koji specifične grupne karakteristike oblikuju socijalne potrebe i socijalnu politiku kao odgovor na njih. Pokazalo se da je za sociologa angažovanog u socijalnoj zaštiti posebno važno da vlada različitim istraživačkim tehnikama (kvantitativnim i kvalitativnim) ali i da poznaje principe formulisanja i transformacije javnih politika. Osim metodološkog znanja u koncipiranju i sprovođenju istraživanja i upotrebe istraživačkih tehnika i instrumenata sociolozi bi trebali da imaju znanja o društvenoj ranjivosti i njenim osnovama, o mehanizmima reprodukcije društvenih nejednakosti kao i o mogućnostima za njihovu (političku) promenu. Tako je za sociologe, pored teorijskog znanja, ključno da savladaju i savremene istraživačke tehnike poput fokus grupnih razgovora, rodne analize, izrada matrice ranjivosti ili evaluacije javnih politika.

Podaci i saznanja do kojih bi se ovakvim putem došlo, bili bi od suštinskog značaja za razvoj socijalne politike i prakse socijalne zaštite, baziran na podacima. Pored toga, socijalne usluge bi, na ovaj način, bile tesno povezane sa svojim ciljevima i korisnicima čime bi se unapredio njihov transformativni potencijal i doprinelo pozitivnoj društvenoj promeni.

Literatura

- Atkinson, T., B. Cantillon, E. Marlier, and B. Nolan (2002). *Social Indicators: The EU and Social Inclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Blagojević, M. (2002). Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno. U: M. Blagojević (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, drugo izdanje. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu: 475-482.
- Blagojević-Hjuseon, M. (2013). *Rodni barometer u Srbiji, razvoj i svakidašnji život*. Beograd: UN WOMEN.
- Blagojević-Hjuseon, M. (2015). *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Matković, G. (2006). *Decentralizacija socijalne zaštite u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Thyer, B. (2010). *The Handbook of Social Work Research Methods*. SAGE Publications.

- Parrott, L. (2003). *Social Work and Social Care*. London: Routledge.
- Perišić, N. (2011). Promena aktera socijalne sigurnosti. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu*, 5, 474-491.
- Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova (2011). *Rodno budžetiranje u državnoj upravi – iskustva Vlade AP Vojvodine*, Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.
- Vogel, L. (2013). *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Chicago: Haymarket Books.
- Vuković, O., D. Vuković i S. Cvejić (2013). *Uporedno istraživanje lokalnih pružalaca usluga socijalne zaštite u Srbiji: Konkurentnost i inovativnost civilnog sektora*. Beograd: Trag fondacija.
- Republički zavod za statistiku (2011). *Istraživanje o korišćenju vremena*, Beograd: Republički Zavod za statistiku.
- Rodno budžetiranje u državnoj upravi – iskustva Vlade AP Vojvodine* (2011). Novi Sad: Pokrajinski Sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.

Ana Pajvančić – Cizelj
Višnja Baćanović

THE ROLE OF SOCIOLOGISTS IN SOCIAL POLICY MAKING: THE CASE OF GENDER-SENSITIVE SOCIAL SERVICES IN THE LOCAL COMMUNITY

Abstract: In this paper, the authors suggest the gap between science and public policy in our society, where scientific (sociological) research is often an end in itself and public policy is not based on adequate scientific knowledge and relevant data. The possibility to overcome these problems is seen in a practical engagement of sociologists in social policy making and showed on the case of gender-sensitive social services at local level. The emphasis is on the importance of raising the competence of sociologists concerning identification of vulnerable social groups needs, their recognition within the local social policy as well as monitoring the effects of these policies. It is pointed to the wider, sociological understanding of social policy, seen as a tool for social cohesion sustentation and sustainable social development, through social inclusion of vulnerable social groups in the development processes.

Keywords: local social policy; vulnerable social groups; social inclusion; gender-sensitive social services.

PROBLEM SIROMAŠTVA U OPŠTINI SVRLJIG

Zorica Kuburić¹
Ivana Dimitrijević²

Apstrakt: Ovaj rad se bavi istraživanjem koje se zasniva na mišljenju učenika srednje škole (koja se nalazi u jednoj od najnerazvijenijih opština na jugu Srbije³) o problemu siromaštva i načinima za rešavanje tog problema. Takođe, se navode ranija istraživanja koja ukazuju na produbljivanje regionalnih razlika, tj. da su siromaštvom najviše pogođeni stanovnici Istočne i Jugoistočne Srbije. Iz tog razloga ovo istraživanje ima za cilj da ukaže na materijalni položaj i uslove života srednjoškolaca u ovom delu zemlje. Analizom je obuhvaćeno 110 učenika Srednje stručne škole „Dušan Trivunac-Dragoš“ iz Svrljiga, koji su imali zadatak da u upitniku upišu odgovor ili zaokruže neku od ponuđenih opcija. U istraživanju su korišćene mere deskriptivne statistike, dok su dobijeni rezultati prikazani tabelarno. Međutim, rezultati se nimalo ne razlikuju od ranije dobijenih, što znači da u ovom delu zemlje iz godine u godinu siromaštvo (apsolutno i relativno) biva sve izraženija društvena pojava. Zato želimo da istaknemo važnost preduzimanja mera u cilju zaštite od siromaštva, ali i da apelujemo na javno mnjenje u pogledu promene stavova i praktičnog odnosa prema siromaštvu, siromašnim pojedincima, porodicama i društvenim grupama.

Cljučne reči: problem siromaštva, južna Srbija, materijalni položaj i uslovi života srednjoškolaca.

Uvod

Siromaštvo je problem koji u velikoj meri zaokuplja pažnju, kako svet-ske tako, i naše domaće javnosti. U ispitivanju ovog društvenog problema uključuje se sve veći broj stručnjaka i organizacija, počevši od ekonomista, psihologa, socijalnih radnika, sociologa⁴, pa sve do Republičkog zavoda za

¹ E-mail: zorica_kuburic@uns.ac.rs; Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet; u okviru projekta “Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu”, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Broj projekta je 179053.

² Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

³ Opština Svrljig spada u red najnerazvijenih i najsiromašnijih opština, a osnovni problemi su: nizak životni standard, stopa nezaposlenosti iznad 20%, loša infrastruktura i stanovništvo koje je među najstarijima u Srbiji (www.juzna.srbija.info/svrljig-najsiromasnija-opstina/16.05.2015.god.).

⁴ Mišljenje autorki ovog rada jeste da svi Centri za socijalni rad trebaju da imaju zaposlenog sociologa, a ne kao što zakon nalaže da samo gradovi preko 150.000 stanovnika imaju jednog zaposlenog. Njihova istraživanja (naročito terenska) za svaki grad ili opštinu, bez obzira na veličinu bila bi itekako značajna za pružanje realnije slike socijalno ugroženih lica, ali i za predlaganje još konkretnijih mera socijalne politike.

statistiku i nevladinih organizacija. Svi oni nastoje da razjasne ovu pojavu, kojoj se sve do devedesetih godina XX veka u Srbiji nije pridavala adekvatna pažnja. Inspirisan ovom temom oglede o gradu, siromaštvu i sukobima objavio je S. Vujović u delu „Grad u senci rata“ (1997), S. Cvejić i dr. (2010), bavili su se siromaštvom i socijalnom isključenošću u ruralnim oblastima Srbije, dok su D. Valić-Nedeljković i Kleut (2012) ovu temu istražili kroz predstavljanje u tradicionalnim i novim medijima.

Istraživanje Instituta za sociološka istraživanja u Beogradu (Tomano-
vić i dr., 2012), prikazano u publikaciji “Mladi - naša sadašnjost”, već svojim naslovom ukazuje na nameru istraživačkog tima da napuste polje ideološkog pogleda na mlade koje se izražava u floskulama da su “mladi naša budućnost”. Autori su svoju pažnju usmerili na mlade u sadašnjosti u dvostrukom smislu: da pokažu da mladi jesu prisutni i da su delatni akteri sada i ovde, a ne u prolazu i pripremi za neku budućnost. Cilj istraživanja nije bio fokusiran na stavovima mladih i na njihovim mišljenjima, već više na tome šta mladi čine, kako delaju u odnosu na svoje društvene položaje. “Ključni nalaz istraživanja kreiranja socijalnih biografija mladih u obrazovanju jeste njihova ograničenost strukturalnim i kulturnim preprekama - nedostatkom državne obrazovne strategije (uslovljene i siromaštvom), nedovoljnim vrednovanjem obrazovanja kao kulturno dominantnog činioca društvenog uspona, te oskudnošću porodičnih i ličnih resursa” (Mojčić, 2012:108).

Međutim, sama kompleksnost ove pojave, nameće potrebu za daljim interesovanjima i detaljnijom analizom ove vrste društvenog problema koja uključuje mlade i njihove porodice direktno suočene sa neravnomernim geografskim razvojem zemlje. To bi ujedno bio i osnovni cilj našeg rada, kako bismo ukazali na život mladih u jednoj od najsiromašnijih i najnerazvijenih opština u Srbiji. Zato ćemo najpre razmotriti koncepte socijalne nejednakosti i isključenosti, a zatim definisati pojam siromaštva i indikatore za njegovo merenje. Osvrnućemo se na relativno novija istraživanja ovog problema kao i na jedno iz devedesetih godina XX veka, kada je i došlo do drastičnih promena u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva u Srbiji. Akcenat će biti stavljen i na Strategiju za smanjenje siromaštva u Srbiji, kao i na neke studije o siromaštvu mladih, a posebno na koncept socijalne isključenosti koji promoviše EU. U drugom delu rada raspravljat će se o rezultatima istraživanja, dok ćemo u zaključnom delu rada istaći potrebu preispitivanja javnog mnjenja u pogledu stavova i prak-

tičnog odnosa prema društvenom problemu siromaštva, ali prvenstveno prema siromašnim pojedincima, porodicama i društvenim grupama.

Socijalna nejednakost i socijalna isključenost

Socijalni problem koji je u dubokoj vezi sa socijalnom nejednakošću i socijalnom isključenošću, jeste siromaštvo. U svim društvima postoje nejednakosti koje su društveno stvorene. Ne postoji egalitarno društvo, ono je samo san. Sa tog stanovišta, siromaštvo mora postojati u svakom društvu u kojem vlada nejednakost. Drugim rečima, ako se svi pojedinci sa niskim prihodima definišu kao siromašni, tada bi jedini način njegovog iskorenjivanja bilo ukidanja svih nejednakosti prihoda. To znači da ako neki imaju prihode više od prosečnih, tada drugi nužno moraju imati manje od tog proseka. Većina sociologa koji se zalažu za relativnu definiciju siromaštva slažu se da je za smanjenje siromaštva nužno stanovito smanjenje nejednakosti, ali ne misle da za rešenje tog problema treba ukinuti svaku nejednakost. Tako oni tvrde da je moguće ustanoviti minimalan standard, granicu siromaštva, koja bi mogla biti ispod prosečnog prihoda. Tako bismo imali društvo u kome nejednakost u određenoj meri postoji, ali nema više siromaštva (Haralambos, 2002).

Povećanje društvene jednakosti, jedna je od najčešće percipiranih promena tranzicijskog razdoblja, budući da su društvena događanja (rat u okruženju, sankcije, ekonomska kriza) dovela do naglog osiromašenja najvećeg dela stanovništva sa jedne strane, ali i do enormnog bogaćenja malog broja ljudi zahvaljujući korupciji, kriminalu, sivoj ekonomiji... sa druge strane. Istraživanja javnog mnjenja u svim zemljama pokazuju da su građani najviše osetljivi na povećane razlike koje smatraju nepravednim i nezasluženim. Objektivni podaci potvrđuju tu percepciju, ali je delom relativiziraju. Naime, nejednakosti su se povećale, ali u mnogim zemljama u tranziciji one su i dalje manje nego u mnogim razvijenijim zemljama. To pokazuje Đini (Gini) – koeficijent kojim se nejednakost potrošnje računa s obzirom na raspoloživi dohodak domaćinstva, gde veća vrednost pokazuje veću nejednakost (Zrinščak, 2002: 107-115). Ovaj koeficijent meri nejednakost u celoj populaciji, uzima vrednosti od 0-1, pri čemu 0 označava potpunu jednakost potrošnje svih pojedinaca, a vrednost 1 potpunu koncentraciju potrošnje na samo jednog pojedinca. Istraživanje na osnovu ovog koeficijenta za Srbiju (2011, 2012, 2013) pokazuje da ovaj koeficijent ima

niske vrednosti 0,25 i 0,26, što pokazuje da je nejednakost potrošnje dosta umerena i po svetskim merilima. U poređenju sa drugim zemljama iz regiona Istočne i Jugoistočne Evrope, one imaju sličan stepen nejednakosti kao i Srbija, dok vanevropske zemlje u razvoju imaju znatno veću nejednakost nego Srbija. Tako na primer, 2010/11 godine, ovaj koeficijent u Crnoj Gori bio je 0,29, Makedoniji 0,44, Rumuniji 0,27, dok je u Kini iznosio 0,42, Argentini 0,44, Brazilu 0,55 itd. U Evropskim zemljama odnos nejednakosti potrošnje između najbogatijih i najsiromašnijih slojeva stanovništva obračunava se po drugačijoj metodologiji, odnosno prema dohotku, što onemogućava korektno poređenje sa Srbijom⁵.

Neki autori koriste izraz socijalno isključivanje, a ne siromaštvo, kada govore o najlošije stojećim društvenim grupama. To je na neki način proširenje Townsendove ideje relativne depriviranosti⁶, jer se ne ograničava na pitanje neposredne kupovine robe. Carol i Alan Walker (Walker i Walker, 1997), socijalno isključivanje definišu kao “dinamički proces bivanja izbačenim, potpuno ili delimično, iz bilo kojeg socijalnog, ekonomskog, političkog i kulturnog sistema koji određuje integraciju neke osobe u drušvo”. Ideju socijalnog isključivanja prva je iznela Akcijska grupa za siromašnu decu (Child Poverty Action Group) u Britaniji sredinom osamdesetih godina XX veka, da bi kasnije to pitanje postalo sve istaknutije u Evropi. U Evropskoj socijalnoj povelji EU spominje se izraz “socijalno isključivanje”, a pod pokroviteljstvom Unije devedesetih godina XX veka održavaju se seminari na tu temu. Rasprava je proširena na istraživanje siromaštva i depriviranosti izvan granica i iskustva siromašnih i da ono mora da obuhvati i reakciju na siromaštvo drugih društvenih agencija i pojedinaca u raznim delovima društva. U tom smislu siromaštvo nije samo stanje stvari – kako se ono često razume – nego zapravo proces koji uključuje sve nas (Alcock, 1997). Drugim rečima, ideja socijalnog isključivanja primorava nas da razmotrimo ulogu onih koji isključuju (tj. onih koji žive ugodno), kao i onih koji su isključeni. Takođe je važno usvojiti gledište da jaz koji deli aktivne pripadnike društva, od onih koji su gurnuti na rub, nije fiksirana i statična

⁵ (<http://www.clds.rs/newsite/siromastvo-u-srbiji-2011-2012-2013.pdf>/20.05.2015).

⁶ Townsend (1979) tvrdi da društvo i kultura određuju način života i potrebe ljudi (čak i za hranom, počev od namirnica koje su na raspolaganju, pa sve do načina potrošnje hrane). On smatra da su pojedinci deprivirani, ako sebi ne mogu priuštiti učestvovanje u društvenim aktivnostima kao što su npr.: druženja sa rodbinom i prijateljima, proslava rodendana i odlasci na godišnji odmor. Njihova su sredstva toliko manja od onih koja ima prosečan pojedinac ili porodica, da su zapravo isključeni iz običnih životnih uzoraka, običaja, i aktivnosti. (Haralambos, 2002).

situacija. To podrazumeva usvajanje politika koje sežu dalje od “(pre)raspodele sredstava tako da uključuju planiranje promena u društvenim i ekonomskim strukturama” (Haralambos, 2002: 304).

Koncept socijalnog isključivanja igra važnu ulogu u širenju rasprave o tome šta čini kvalitetan život i uključuje ne samo čisto materijalne stavke. On takođe, podstiče donosiocima političkih odluka da koordiniraju širok spektar političkih mera, kojima se pokušava poboljšati položaj depriviranih. Međutim, socijalno isključivanje je zbog svog opsega i zato što je višedimenzionalno teško definisati i pouzdano meriti. Zato što različita društva imaju različite norme i obrasce društvene interakcije, teško je rešavanje nekih aspekata socijalnog isključivanja (npr. slabljenje osećaja zajedništva), koje možda prevazilazi moći vlada i njihovih politika. Važno je istaći da se konceptom socijalno isključivanje ne može zameniti pojam siromaštva, koje ipak treba istraživati i isticati zato što je to izraz na koji smo navikli, zato što ljudi misle da znaju šta on znači i zato što on kao emotivan izraz podstiče ljude da misle kako s tim u vezi nešto treba preduzeti. Sa druge strane koncept socijalno isključivanje objašnjava uzroke stanja najbednijih u društvu i ističe važne aspekte problema na koje nailaze grupe poput invalida i etničkih manjina (Haralambos, 2002: 305).

Siromaštvo može biti uzrok isključenosti, kao npr. kod dece iz siromašnih porodica kojoj roditelji ne mogu da priušte školovanje, zbog čega kasnije teže nalaze zaposlenje i tako zapadaju u začarani krug socijalne isključenosti. Sa druge strane socijalno isključivanje može biti uzrok siromaštva, kao npr. kod Roma, koji ne mogu da se zaposle zbog predrasuda poslodavaca, a teško grade socijalne mreže, pa ne mogu ni na njih da se oslone u pronalaženju posla. Ova dva pojma mogu se preklapati – neki ljudi su istovremeno siromašni i isključeni, dok drugi mogu biti siromašni, ali ne moraju biti socijalno isključeni. U savremenom konceptu socijalne isključenosti u EU, siromaštvo se upravo posmatra kao jedan od mnogih oblika deprivacije, koje zajedno čine stanje socijalne isključenosti. Savet EU pojam socijalne isključenosti definiše kao proces kojim pojedinci i grupe bivaju istisnuti iz ekonomskog, političkog, kulturnog ili društvenog sistema preko kojih se integrišu u društvo. To je proces kidanja veza između pojedinca i šire zajednice, ali na isti način mogu biti isključene i čitave geografske oblasti: sela, gradske četvrti, gradovi, pa i regioni, čime automatski biva isključeno i stanovništvo tih područja. U zvaničnom konceptu EU koristi se termin “socijalna uključenost”, a razlog za to je što se zvanična politika

borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti u EU naziva politikom socijalne uključenosti i socijalnog uključivanja⁷.

Evropska komisija postavila je borbu protiv siromaštva u središte svoje Strategije Evropa 2020. Zajednički cilj svih šefova država EU jeste izdizanje 20 miliona ljudi iz siromaštva i socijalne isključenosti, budući da je takva situacija nepodnošljiva u XXI veku. Ključ borbe je ponovno uspostavljanje ekonomskog rasta sa većim brojem kvalitetnijih radnih mesta, budući da je nezaposlenost glavni uzrok siromaštva među stanovništvom radnog uzrasta. Pokazalo se da su riziku od siromaštva posebno izložene određene kategorije stanovništva: deca, omladina, samohrani roditelji, domaćinstva sa zavisnim članovima, migranti, etničke manjine (naročito Romi), osobe sa invaliditetom. Vidljiva je i rodna podela, pa su žene izložene većem riziku od siromaštva od muškaraca. Zato su i aktivnosti javnih politika (pristup zapošljavanju i socijalnoj zaštiti, borba protiv diskriminacije, socijalno uključivanje) namenjeni ovoj populaciji⁸.

Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji (SSS) doneta je 2004. godine i predstavljala je srednjoročni razvojni okvir (2003-2009 god.) usmeren na smanjenje ključnih oblika siromaštva, stvaranjem materijalnih i drugih preduslova, kao i pružanje šansi svakom da obezbedi egzistenciju sebi i svojoj porodici. Strateški pravci odnosili su se na povećane mogućnosti zapošljavanja, efikasniju socijalnu zaštitu, bolji položaj penzionera i starih, zatim na zdravstveni zaštitu, obrazovanje, regionalne, ruralne, urbane i ekološke aspekte smanjenja siromaštva. Pitanja od posebnog značaja bila su: smanjenje siromaštva među izbeglim i interno raseljenim licima, kod dece i omladine, osoba sa invaliditetom, Roma, rodni aspekt siromaštva i siromaštvo i ljudska prava. Strategijom je bio postavljen cilj da se uz pomoć humanitarnih organizacija i donatora, kao i uz inostranu pomoć, siromaštvo u Srbiji prepolovi do 2010. godine tj. da se eliminišu najizraženiji oblici siromaštva, posebno prisutnih u nerazvijenim područjima. Do 2008. siromaštvo je bilo prepolovljeno, ali je svetska ekonomska kriza dovela do ponovnog povećanja broja siromašnih. Zato se krenulo sa pripremom nove strategije pod nazivom "Program reformi u oblasti zapošljavanja i socijalne politike"⁹.

⁷ www.academia.edu/sta-je-socijalna-iskljucenost/30.07.2015.god.

⁸ www.zavodsz.gov.rs/30.07.2015.god.

⁹ www.srbija.gov.rs/20.05.2015.god

Siromaštvo (definicija, karakteristike i indikatori za njegovo merenje)

Siromaštvo je širok pojam za koji postoji veći broj definicija, koje se mahom svode na oskudicu materijalnih dobara za normalno zadovoljenje najvažnijih potreba svake osobe pojedinačno, kao i porodice ili društvene grupe. Prema definiciji OUN siromašnima se smatraju osobe koje su lišene načina života, komfora i dostojanstva, koji se smatraju normalnim u društvu u kojem žive. Siromaštvo se meri stalno promenljivim normama određenog društva i njegovih užih sredina. Na osnovu tih kriterijuma siromaštvo se deli na:

1. **Bedu ili apsolutno siromaštvo** – je neposedovanje izvora prihoda i imovine da se mogu zadovoljiti osnovne životne potrebe. Podrazumeva da su siromašni svi oni koji ne ostvaruju potrošnju iznad one koju označava linija siromaštva.
2. **Relativno siromaštvo** – nečiji životni standard se poredi sa standardom (kvalitetom) života većine stanovnika, koji žive u istom društvu.
3. **Pauperizam** – (lat. *pauper*; fr.*Pauperisme*; engl.*pauperism*) što znači **osiromašenje**. U klasnom društvu odnosi se na propadanje seljaštva, dok se u kapitalizmu njegovo značenje odnosi na osiromašenje proletarijata usled kapitalističke eksploatacije, koja je ojačala sa razvojem proizvodnih snaga. Osiromašenje je naročito veliko u doba ekonomskih kriza, kada nezaposlenost zahvata velike mase radnika.
4. **Novo siromaštvo** – njega uzrokuje tranzicija (nezaposlenost, izbeglice, pad BDP..) (Vidanović, 2006).

Osnovna karakteristika siromaštva je da to najrasprostranjenija negativna društvena pojava, stara koliko i ljudsko društvo, prisutna kako u urbanim tako i ruralnim sredinama. U globalnim razmerama, siromaštvo se u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama odražava i povećava usled pada prihoda, nezaposlenosti, nesposobnosti za rad, neobrazovanosti i starosti. U bogatim i razvijenim zemljama, neograničena vlast kapitala i odsustvo kontrolnih mehanizama održava siromaštvo i izaziva krize. Takođe, gradovi su prenaseljeni, preopterećeni internim i međunarodnim migracijama i imigracijama, kao i “urbanizacijom”¹⁰. Oktobra meseca svake godine

¹⁰ (<http://www.fnp.bg.ac.rs/savremeni-socijalni-problemi.ppt/25.05.2015.god.>). Preuzeto sa istoi-

problemu siromaštva se posvećuje posebna pažnja (naročito u medijima), jer se 16. oktobra obeležava – Svetski dan hrane, a 17. oktobra – Međunarodni dan borbe protiv siromaštva. Život u siromaštvu podrazumeva nesigurnost, bespomoćnost, izloženost nasilju i isključenost iz glavnih društvenih tokova (The Many Faces of Poverty, 2004:11, prema Mojić, 2008).

Indikatori EU za merenje siromaštva su:

Linija siromaštva – ono što je neophodno za elementarnu reprodukciju. Svetska banka odredila je minimalna sredstva neophodna za preživljavanje pojedinca, tako da je po njoj siromašan svako ko troši manje od 2,4 američka dolara dnevno¹¹.

Stopa siromaštva – ili procenat siromašnih i predstavlja učešće siromašnih pripadnika date populacije u celoj populaciji.

Dubina siromaštva – stopa siromaštva daje samo broj siromašnih, tj. broj onih čija je potrošnja ispod linije siromaštva, ali ne i intenzitet njihovog siromaštva. Zato se koristi dubina siromaštva kao mera koja pokazuje koliko je njihova potrošnja ispod linije siromaštva. Ova mera meri deficit siromaštva cele populacije, ali i pokazuje koliko je resursa potrebno da se siromaštvo potpuno eliminiše.

Oštrina siromaštva – izražava nejednakost među samim siromašnima i daje veći ponder najsiromašnjima.

Siromaštvo se ocenjuje i prema: tipu naselja, regionima (“geografiji”), broju članova domaćinstva, starosti, školskoj spremi, statusu na tržištu rada... (Izvor: Obrada ankete o potrošnji domaćinstava 2011, 2012, 2013, RZS)¹²

Osvrt na dosadašnja istraživanja- U skoro svim zemaljama postoji službena statistika o siromaštvu koja se zasniva na različitim metodama, što dovodi do toga da se rezultati ne mogu uvek upoređivati. Službena statistika je važan izvor podataka o opsegu siromaštva ili niskih prihoda. Statistički podaci upućuju na to kako je siromaštvo distribuirano između različitih društvenih grupa (Haralambos, 2002). U Srbiji takva merenja sprovodi Republički zavod za statistiku (RZS). Sve do 2010. godine siromaštvo se u Srbiji pratilo u okviru koncepta apsolutnog siromaštva, a na

mene prezentacije Vojina Vidanovića, 2011.

¹¹ U Srbiji se meri po ekvivalentnom odraslom koliko dinara mesečno mu je neophodno za elementarnu reprodukciju

¹² (<http://www.clds.rs/20.05.2015.god.>)

osnovu obračuna RZS, da bi se kasnije prvi put primenio koncept relativnog siromaštva i merenje na osnovu indikatora EU. Cilj istraživanja sprovedenog u Srbiji u periodu od 2011-2013. godine bio je da pruži detaljan prikaz i analizu nivoa i profila siromašnih u zemlji. Jedinica anketiranja bila su domaćinstva izabrana prema planu uzorka sa teritorije grada Beograda, Vojvodine, Šumadije, Zapadne Srbije, Jugoistočne i Istočne Srbije. Na osnovu ankete o njihovoj potrošnji – prihodima/rashodima prikupljeni su podaci o važnim pokazateljima životnog standarda kao što su: stambeni uslovi, snabdevenost trajnim i potrošnim dobrima itd.

Istraživanje je pokazalo da se stopa siromaštva polako povećevala iz godine u godinu i iznosila je: 2011 (6,8% ili 499.000); 2012 (8,8% ili 642.000); 2013 (8,6% ili 610.000). Siromaštvom najviše su pogođeni nezaposleni i nekvalifikovani građani, višečlana domaćinstva (sa pet i više članova), stanovnici Istočne/Jugoistočne Srbije (naročito ruralnih područja). To znači da 3 faktora: radni status, školska sprema i lokacija stanovanja, najbolje objašnjavaju siromaštvo pojedinaca. Posebna grupa su deca, čija je stopa siromaštva za polovinu veća, nego stopa siromaštva odraslih i koja spadaju u grupu ugroženih kategorija. Najviša stopa siromaštva je kod najmlađe dece, uzrasta do 13 godina. Važno je istaći da deca nikada ne žive sama, već sa roditeljima ili nekim starijim licem, koje ima svoje prihode. Tako dele zajednički prihod, a samim tim i zajedničku sudbinu. Problem najmlađih se ublažava u odnosu na nekadašnje stanje, jer je sve manje porodica sa puno dece, već dominiraju porodice sa jednim ili dvoje dece. Time je potvrđena ranija logika da što je više dece u porodici, ona su u proseku siromašnija. To se može odraziti na njihov mentalni razvoj, a ima i društvene posledice jer može da vodi ka maloletničkoj delikvenciji i društvu traumatizovanih odraslih. Siromaštvo posebno pogađa stare iznad 65 godina, koji su bez penzije i žive u jednočlanim i dvočlanim domaćinstvima najčešće na selu¹³.

Najugroženije grupe su: izbeglice, Romi, osobe sa invaliditetom (naročito deca ometena u razvoju), žene (na selu, sa invaliditetom, žrtve nasilja).

Istraživanje koje je sprovedla organizacija "AMITY", pokazuje da je najviše siromašnih u selima i da je siromašno 46 opština, odnosno $\frac{1}{4}$ zemlje. Nezvanični podaci pokazuju da je stopa siromaštva 2014. godine iznosila 12%, a to znači da svaki deseti čovek gladauje. Ono što je zabrinjavajuće, a

¹³ (<http://www.clds.rs/20.05.2015.god>).

otkriveno je ovim istraživanjem jeste da je među onima koji primaju neku vrstu socijalne pomoći, sve više radno sposobnog stanovništva¹⁴.

Dubravka Valić – Nedeljković i Jelena Kleut sprovele su istraživanje u periodu od 2010-2012. godine pod nazivom “*Predstavljanje siromaštva u tradicionalnim i novim medijima*”, sa ciljem da se identifikuju i analiziraju načini na koji masovni mediji i građani diskurzivno predstavljaju siromaštvo, siromašne i socijalno isključene grupe u Srbiji. Istraživačke teme bile su: siromaštvo u tv vestima, radijska prezentacija, siromaštvo žena i njihova medijska marginalizacija, identifikacija koncepta siromaštva u srpskoj štampi, onlajn medijska izdanja i komentari publike... Rezultati su pokazali da je medijski portret siromaštva i siromašnih bezličan, sveden na prezentovanje statističkih podataka i krajnje stereotipan. Istraživanje je ukazalo i na nesklonost samih socijalno ugroženih da o svom problemu diskutuju, kao i nedostatak motivacije da ponude drugačija viđenja siromaštva. U svojim komentarima (korisnici onlajn medija) glavnog krivca za siromaštvo vide u političkoj i ekonomskoj eliti. Ali sa druge strane predstavnici te elite se ne izjašnjavaju, pa samim tim nema direktne komunikacije i suočeljavanja stavova. Na osnovu toga može se zaključiti da se internet pokazao kao medijski kanal u Srbiji, koji još ne formira učinkovitu debatu o javnim poslovima (Valić-Nedeljković i Kleut, 2012).

O promenama u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva u prvoj polovini 90-ih godina XX veka istraživao je Sreten Vujović u delu “*Grad u senci rata: ogleđi o gradu, siromaštvu i sukobima*”. Osnovna namera bila je upoznavanje sa materijalnim položajem i načinom života pojedinaca, domaćinstava i društvenih slojeva u Jugoslaviji u vreme kulminacije ekonomske i političke krize u drugoj polovini 1993. godine, kada je došlo do žestokog osiromašenja, tj. do redovnog opadanja svih redovnih prihoda građana, odnosno porasta broja osoba koje svojim приходima ne mogu da zadovolje ili sa velikim teškoćama zadovoljavaju egzistencijalne potrebe. Osnovno pitanje bilo je da li ubrzano i masovno osiromašenje briše statusne osobine pripadnika pojedinih društvenih slojeva i da li pauperizacija produbljuje jaz između sjaja manjine sa jedne strane, i bede i siromaštva većine članova društva, sa druge strane? Za utvrđivanje nivoa zadovoljavanja materijalnih i drugih potreba korišćeni su sledeći indikatori: ishrana (broj, vrsta i struktura obroka); stanovanje (stambeni status, broj soba, ukupna

¹⁴ (<http://www.juznevesti.com/22.05.2015.god>).

kvadratura i po članu domaćinstva, postojanje tuša ili kupatila, wc-a sa ispiranjem, centralnog grejanja, posedovanje vikendice, itd.); prihodi (redovni/neredovni, siva ekonomija); opremljenost domaćinstva raznim aparatima i predmetima, od uobičajenih do luksuznih; posedovanje automobila i potrošnja benzina; potrošnja raznih stvari i korišćenje usluga; slobodno vreme (pasivna i aktivna dokolica); godišnji odmor (broj korisnika i vid smeštaja). Svi ti indikatori bili su razmatrani u okviru društvenih slojeva (rukovodioci, stručnjaci, službenici i tehničari, kv radnici, nkv radnici, poljoprivrednici, penzioneri, nezaposleni), kao bi se pokazao njihov materijalni položaj i životni standard. Rezultati su pokazali da je pauperizacija zahvatila većinu građana, a da je 1/5 u stanju ozbiljne egzistencijalne ugroženosti, tj. u bedi (ispitanici koji su imali velike teškoće da se prehrane i zadovolje nekoliko drugih elementarnih potreba). Ali masovna pauperizacija nije dovela do brisanja slojnih razlika i homogenizacije društva, već je došlo do pomeranja određenih društvenih slojeva. Tako su se srednji slojevi primakli vrhu hijerarhije, dok su rukovodioci pali niže na lestvici, dok su njihovu poziciju zauzele nove ekonomske elite, koje su imale otverenu ili skrivenu podršku elite vlasti ili sa njom činile personalnu uniju. To znači da je ekonomska kriza produbila jaz između luksuza manjine i apsolutnog i relativnog siromaštva većine građana. Poljoprivrednici su doživeli relativan materijalan uspon, jer je u situaciji žestoke krize (naročito po pitanju ishrane) najlakše preživeti na samom izvoru prirodne proizvodnje i potrošnje. Radnici (naročito nkv) i penzioneri su zbog državne nebrige ostali na dnu i u najgorem položaju u odnosu na ostale društvene slojeve. Sveukupan zaključak ovog istraživanja bila je sumorna urbana svakodnevnica u kojoj "siromaštvo postaje dominantan urbani fenomen" (Vujović, 1997).

Godina 2009. bila je proglašena "Evropskom godinom borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti". Sa tim u vezi nevladina organizacija SeConS je, uz podršku Programa Ujedinjenih Nacija za razvoj u Srbiji i Delegacije Evropske Komisije u Srbiji, sprovela veliko istraživanje o socijalnoj isključenosti i siromaštvu u ruralnim oblastima u Srbiji, koje je objavljeno u istoimenoj knjizi Slobodana Cvejića. Istraživanje je sprovedeno sa namerom da se: - prepoznaju najvažniji problemi u ruralnim oblastima koji stvaraju rizike od siromaštva i socijalne isključenosti; - da se uoči na koji način se različiti rizici kombinuju i proizvode (višestruka) isključenost i deprivaciju; - da se identifikuju društvene grupe koje su pod najvećim rizikom od siromaštva i socijalne isključenosti.

Cilj je bio da se ispitaju aktuelni efekti različitih relevantnih politika, kao i da se izlože preporuke za unapređenje mera i njihove implementacije u cilju povećanja socijalne uključenosti ruralne populacije, a time i podsticanja ruralnog razvoja kao značajne komponente održivog razvoja u Srbiji.

Rezultati istraživanja pokazali su nepovoljnu situaciju u ruralnim oblastima i to u različitim aspektima, a sveopšti zaključak jeste da je socijalna isključenost glavna prepreka održivog ruralnog razvoja. Nepovoljno stanje u ruralnoj Srbiji odražavaju sledeći pokazatelji: siromaštvo i materijalna deprivacija, ekonomska isključenost porodičnih gazdinstava i pristup tržištima, šanse ruralne populacije za zapošljavanje u nepoljoprivrednom sektoru su relativno niske, obrazovne karakteristike ruralne populacije su nepovoljne, seosko stanovništvo je izloženo visokim socijalnim rizicima, a istovremeno ima otežan pristup merama zaštite od ovih rizika, domaćinstva socijalnu podršku obezbeđuju kroz sopstvene resurse (neformalne mreže podrške¹⁵), kulturna participacija seoske populacije je pasivna, socijalni kapital seoske populacije je nizak, stanovnici sela gotovo da uopšte ne prijavljuju direktna iskustva diskriminacije u javnom životu.

Na osnovu tih nalaza formulisane su sledeće preporuke, kako bi se razvile i primenile efikasnije politike za uključivanje seoske populacije i podsticanje ruralnog razvoja: - homogenizacija statistike i analitičkih baza podataka sa međunarodno priznatim standardima; - unapređenje infrastrukture ruralnih naselja; - reformisanje agrarne strukture; - zapošljavanje ruralne populacije; - unapređenje socijalnih usluga u ruralnim sredinama; - povećanje socijalne kohezije seoskih zajednica i unapređenje socijalne uključenosti njihovih članova (Cvejić i dr., 2010).

Kao što je već istaknuto, israživanjem o siromaštvu 2011-2013, godine deca i mladi spadaju u grupu ugroženih kategorija i mahom dele sudbinu svoje porodice. Tokom devedesetih godina u Srbiji je sprovedeno samo jedno istraživanje i to omladine Beograda, što je svojevrsan pokazatelj nezainteresovanosti društva za probleme i položaj mladih. Poslednja decenija XX veka može se označiti kao period "iznuđene produžene mladosti", zbog

¹⁵ Razlog tome je slabija dostupnost usluga socijalne podrške, ali i tradicionalno shvatanje da porodica treba da ima primarnu ulogu u obezbeđenju socijalne zaštite svojih članova. Domaćinstva sa različitim socijalnim problemima najčešće se oslanjaju na sopstvene resurse u pružanju nege i brige o starim, nepokretnim, članovima sa invaliditetom, ili rešavanju porodičnih problema. Ukoliko nastoje da obezbede socijalnu podršku, to najčešće čine preko Centra za socijalni rad i lokalne zdravstvene ustanove (Cvejić i dr., 2010: 100).

koje je više od 2/3 mladih želelo da napusti zemlju (Nikolić, 2004). Posle političkih promena 2000. god. povećao se interes čitavog društva i političke elite za probleme mladih i sprovedena su prva empirijska istraživanja. Analiza je pokazala da preko 50% zaposlenih mladih i 70% nezaposlenih živi sa roditeljima. Tri četvrtine je ocenilo da se materijalno stanje njihovih porodica pogoršalo tokom devedesetih, svrstavajući svoje porodice u kategoriju domaćinstava koja zadovoljavaju osnovne potrebe ishrane i odevanja, ali bez mogućnosti da nabave kućne aparate. Finansijska oskudica povezana je i sa usporenim procesom osamostaljivanja mladih, zbog nedostatka bazičnih resursa: posla, stambenog prostora, novčanih sredstava. Tada nastaje "odricanje od samostalnosti", "sistemska inhibicija", "stvaranje vrline od nužnosti" (Tomanović, Ignjatović, 2004). Autorke navode da se ovakvo stanje delimično može objasniti i našom kulturom koju karakteriše dominacija porodičnih sistema vrednosti i spora tranzicija u odraslost, što vodi do odlaganja završetka školovanja, braka, rađanja, zapošljavanja... U društvenim uslovima sveopšteg siromaštva (materijalnog i duhovnog), očekivano je i značajno prisustvo rizičnog ponašanja mladih. Rezultati istraživanja su pokazali da se 36% opija bar jednom mesečno, preko 1/2 su pušači, 1/3 je probala marihuanu, isto se toliko kocka ili igra neku od igara na sreću (Jugović, 2004)¹⁶.

Grupa 484 je u saradnji sa Biroom za ljudska prava i Zdravo da ste – Omladinskim centrom Kastel iz BIH, pokrenula projekat koji mlade aktivira za jednu od zajedničkih tema na ovim prostorima, a to je – pitanje siromaštva. Podsticanjem učešća mladih u razgovorima i procesima u vezi sa siromaštvom mladih, naglašava se važnost njihovog učešća u kreiranju mera i politika na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou. Istraživanje je sprovedeno 2004. god. u pet gradova u Srbiji: Nišu, Kragujevcu, Kindi, Užicu i Beogradu. Realizovano je kvalitativno kroz 10 fokus grupa sa 8-12 ispitanika uzrasta 15-26 godina iz kategorije domicilnog, izbegličkog i interno-raseljenog stanovništva. Učesnici su davali preporuke za prevazilaženje neposredne ugroženosti mladih u oblasti obrazovanja, zdravstva, društveno-političkoj-kulturnoj sferi, odnosno za politiku borbe protiv siromaštva. Na osnovu tih preporuka u istim gradovima održavane su panel diskusije, ali su učesnici bili predstavnici nevladinog sektora, omladinskih organizacija, državnih institucija i ministarstava i dr. Cilj je bio da se ideje sprovedu u praksi, naročito na lokalnom nivou¹⁷.

¹⁶ www.grupa.484.org.rs/mladi-i-siromastvo-rezultati-istrazivanja/30.07.2015.god.

¹⁷ Ibid

Istraživanje o položaju mladih u sistemu socijalne zaštite, uradila je Biblioteka Narodne skupštine za potrebe rada narodnih poslanika i službe skupštine. Nepovoljni demografski trendovi doprineli su da se stanovništvo radnog uzrasta u periodu od 2005-2010. god. smanji za 4,5%. Nezaposlenost je glavni uzrok siromaštva među ovom kategorijom stanovništva, a naročito među mladima koji su zbog otežanog pristupa tržištu rada u dodatno otežanom položaju (stopa nezaposlenosti mladih prema podacima NCZ 2010, iznosila je 51,2%). Zato se očekuje da će novi sistem socijalne zaštite uspešnije prepoznati specifičnosti različitih grupa, naročito mladih, i odgovoriti na njihove potrebe i brže doprineti njihovoj integraciji. Zakonodavni okvir u oblasti siromaštva mladih u Srbiji uključuje:

- Strategiju za smanjenje siromaštva (2003)
- Strategiju za razvoj socijalne zaštite (2005)
- Nacionalnu Strategiju za mlade (2008) – Naglasak na mlade iz doma i “decu ulice”
- Zakon o socijalnoj zaštiti (2011)
- Zakon o mladima (2011) – Na lokalnom nivou osnovane 142 Kancelarije za mlade radi aktivnog uključivanja i ostvarivanja prava mladih¹⁸.

Videnje problema siromaštva od strane srednjoškolaca u jednoj od najnerazvijenijih opština na jugu Srbije

Predmet istraživanja – Osnovni zadatak ovog rada jeste da preko mišljenja učenika saznamo šta oni misle o siromaštvu i načinima rešavanja tog problema. Takođe, podaci o mesečnim приходima i rashodima njihovih domaćinstava, načinu života, obrazovanju roditelja, mogu nam dati sliku socijalnog statusa učenika, odnosno koliko njih se nalazi na granici ili postoji rizik od siromaštva.

Istraživački postupak – Posmatrana populacija biće učenici srednje stručne škole (110 učenika), koji neće biti ujednačeni po polu i starosti (svi koji su se zatekli u vreme prikupljanja podataka). Instrument za prikupljanje podataka biće anketa u formi upitnika. Ispitanici će na liniji napisati odgovore ili će zaokružiti jedan ili više ponuđenih odgovora.

¹⁸ www.parlament.gov.rs/31.07.2015.god.

U istraživanju biće korišćen program za statističku obradu podataka iz društvenih istraživanja – SPSS i to mere deskriptivne statistike (frekvence i procenti).

Cilj istraživanja – da pokaže materijalni položaj i uslove života učenika srednje škole na jugu Srbije. Budući da postoji samo jedna srednja škola u ovoj siromašnoj opštini, od izuzetne je važnosti ugao gledanja ove populacije ispitanika, odnosno šta mladi misle i kako žive direktno suočeni sa ovim društvenim problemom.

Pregled i analiza prikupljene građe – Istraživanje je sprovedeno u Srednjoj stručnoj školi “Dušan Trivunac-Dragoš” u Svrljigu, u kome je učestvovalo 110 ispitanika/ca, od toga 57 (51,8%) ženskog i 53 (48,2%) muškog pola. Bilo je 85 (77,3%) učenika koji pohađaju smer – ekonomski tehničar i 25 (22,7%) učenika koji pohađaju smer mašinski tehničar motornih vozila. Većinu čine oni koji žive u gradu i to 82 (74,5%), dok u selu živi 28 (25,5%) učenika, najčešće u četvoročlanim (35,5%), petočlanim (23,6%) i šestočlanim (15%) domaćinstvima.

Kao glavni izvori prihoda većine ispitanika su plate (75,5%), penzije (28,2%), poljoprivreda (17,3%)¹⁹, dok socijalna pomoć (5,5%) i nešto drugo (7,3%) vidno zaostaju. Ukupni mesečni prihodi (46,4%) učenika kreću se u rasponu od 10.000-30.000 dinara, dok (30,9%) ima prihod od 31.000-50.000 mesečno (ove podatke ilustruje tabela 1).

Ukupni mesečni prihodi vaše porodice u dinarima:	Broj ispitanika	Procenat onih koji su dali neki odgovor
10.000-30.000	51	46,4
31.000-50.000	34	30,9
51.000-70.000	8	7,3
71.000-90.000	9	8,2
91.000-110.000	4	3,6
više od 120.000	3	2,7
Ukupno odgovorilo	109	99,1
Nije odgovorilo	1	,9
Ukupan broj ispitanika u uzorku	110	100,0

Tabela1: Ukupni mesečni prihodi domaćinstva u dinarima

¹⁹ Plate, penzije i poljoprivreda su tri osnovna izvora prihoda, bilo samostalno, bilo kombinacija dva ili kao sva tri izvora. Razlog za to je život učenika u višečlanim i višegeneracijskim domaćinstvima, koje se finansiraju iz više izvora.

Zaposlenost oba roditelja iznosi (38,2%), da je samo otac zaposlen izjavilo je (29,1%) učenika, dok je zaposlenost samo majke i nezaposlenost oba roditelja identična i iznosi po (16,4%), (ove podatke ilustruje tabela 2).

Ko je od roditelja zaposlen?	Broj ispitanika	Procenat
oboje su zaposleni	42	38,2
samo je otac zaposlen	32	29,1
samo je majka zaposlena	18	16,4
nijedan nije zaposlen, rade sezonske poslove	18	16,4
Ukupno	110	100,0

Tabela 2: Zaposlenost roditelja

Kod stručne spreme oba roditelja, većinu čine oni sa srednjom školom, a zatim slede zanatska zanimanja.

Preovlađuju oni koji žive u vlastitoj kući (91,8%), kao i oni koji poseduju automobil (70%), ali i koji pomažu u vezi svih poslova vezanih za domaćinstvo (73,6%).

Procena mesečnih troškova (za ishranu iznosi 10.000 dinara, odeću i obuću, higijenu 5.000, za školovanje izdvajaju 3.000-5.000 dinara, a za mesečne račune do 10.000, dok na zabavu troše 3.000-5.000) zadavala je najveće probleme, jer preko (40%) ispitanika nije znalo da proceni.

Ali se zato 51 ispitanik ili (46,4%) izjasnio potvrdno u vezi ušteđevine. Preko polovine od ukupnog broja ispitanika 55,5% za vreme raspusta ne ide nigde, jer nema dovoljno novca, dok 34,5% ide samo na letovanje. 52 učenika (47,3%) izjasnilo se da je upisalo željenu školu, 20 (18,2%) da su pri odabiru škole presudile finansije, dok je kod 38 (34,5%) nešto drugo uticalo (podaci su prikazani u tabelama 3 i 4):

Kako provodite zimski i letnji raspust?	Broj ispitanika	Procenat
idem na zimovanje i letovanje	10	9,1
idem samo na zimovanje	1	,9
idem samo na letovanje	38	34,5
ne idem nigde jer nemam dovoljno novca	61	55,5
Ukupno	110	100,0

Tabela 3: Provođenje raspusta

Školu (smer) koji sam upisao/la je:	Broj ispitanika	Procenat
željena škola	52	47,3
ovo nije željeno zanimanje (finansije su presudile)	20	18,2
nešto drugo je uticalo	38	34,5
Ukupno	110	100,0

Tabela 4: Pohađano zanimanje

Ali 55 (50,%) smatra da su male šanse da kroz obrazovanje poboljšaju svoju finansijsku situaciju, jer je ono izgubilo na značaju, dok 30 (27,3%) obrazovanje i dalje vidi kao važan faktor društvene pokretljivosti, nikakve šanse obrazovanju dalo je 24 (21,8%) učenika, smatrajući da većinu bogatih i onih na rukovodećim položajima čine neobrazovani ljudi, (tabela 5).

Kolike su šanse da kroz obrazovanje poboljšate vašu finansijsku situaciju?	Broj ispitanika	Procenat
velike šanse-obrazovanje vidim kao važan kanal društvene pokretljivosti	30	27,3
male šanse-obrazovanje je izgubilo na značaju	55	50,0
nikakve šanse- većinu bogatih i onih na rukovodećim položajima čine ljudi bez obrazovanja	24	21,8
Ukupno odgovorilo	109	99,1
Nije odgovorilo	1	,9
Ukupan broj ispitanika u uzorku	110	100,0

Tabela 5: Šanse da se kroz obrazovanje poboljša finansijska situacija

Na pitanje: šta mislite o siromašnim ljudima? – (78,2%) misli da im treba pomoći, (9,1%) ne misli ništa, a (5,5%) smatra da su sami krivi za svoju materijalnu situaciju. Da o siromašnim građanima treba da brine država smatra (60,9%), da svi građani treba da pomognu smatra (20,9%), (7,3%) je za to da se obavežu bogati pojedinci da izdvajaju sredstva za pomoć, dok se (4,5%) srednjoškolaca izjasnilo da niko ne treba da brine (tabele 6 i 7):

Šta mislite o siromašnim ljudima?	Broj ispitanika	Procenat
treba im pomoći	86	78,2
sami su krivi za svoju materijalnu situaciju	6	5,5
neprevedno su isključeni iz zajednice kojoj pripadaju	5	4,5
ne mislim ništa	10	9,1
Ukupno odgovorilo	107	97,3
Nije odgovorilo	3	2,7
Ukupan broj ispitanika u uzorku	110	100,0

Tabela 6: Mišljenje o siromašnima

Ko treba da brine o siromašnima?	Broj ispitanika	Procenat
država treba da brine o siromašnim građanima	67	60,9
obavezati bogate pojedince da izdvajaju sredstva za pomoć siromašnima	8	7,3
svi građani treba da pomognu	23	20,9
niko ne treba da brine	5	4,5
Ukupno odgovorilo	103	93,6
Nije odgovorilo	7	6,4
Ukupan broj ispitanika u uzorku	110	100,0

Tabela 7: Briga o siromašnima

Konkretan predlog za rešenje problema siromaštva nije dala skoro polovina ili 50 ispitanika (46,7%), a oni koji su odgovorili rešenje vide kroz otvaranje novih radnih mesta i zapošljavanje (14,5%), da je to briga države smatra (13,6%), obavezati one sa velikim primanjima navodi (5,5%), isti je procenat onih koji smatraju da im treba pomoći, a ne izbegavati. Ostali predlozi su: povećanje mesečnih prihoda (3,7%), da im se izgrade kuće i obezbedi hrana (2,7%), pomoć kroz humanitarne akcije i fondacije (1,8%), isto toliko ne podržava to što siromašni očekuju pomoć, rešenje ne postoji, jer svako gleda samo za sebe smatra (2,7%) srednjoškolaca.

“Slika materijalnog položaja i uslova života srednjoškolaca i njihovih porodica”

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da ukupni mesečni prihodi domaćinstva u rasponu od 10.000-50.000 dinara ukazuju na loš materijalni standard i uslove života učenika srednje škole na jugu Srbije. Jer ako se ima u vidu da je prosečna zarada u Srbiji skoro u visini ukupnih prihoda višechlanih porodica, dolazimo do alarmantnih podataka da kod većine postoji rizik od siromaštva, ili su siromašni. Tako npr. u četvoročlanoj porodici sa ukupnim prihodima od 50.000 dinara, jednom članu pripadne 12.500 dinara mesečno, dok mu dnevno sleduje 417 dinara.

Dominira zaposlenost oca - hranitelja porodice, što znači očuvanje patrijarhalnih vrednosti, dok su žene i pored završene škole vezane za kuću i porodicu. Većina ima automobile i rešeno stambeno pitanje jer žive u vlastitoj kući i pomaže u vezi svih poslova vezanih za domaćinstvo. Uz niske prihode idu i niski troškovi i naravno štednja (ušteđevina se smatra obavezom svakog domaćinstva). Da se preživi sa niskim prihodima, a da se pri-

tom uštedi zaista je neverovatno i može se pripisati “umeću” i “domišljatosti” ljudi ovog kraja, koji su preživeli različite “krize”, a sada pomažu i tome uče svoju decu i unuke.

Za putovanja učenici nemaju novca, jer se smatraju nepotrebnim i luksuznim izdacima. Većina obrazovanje ne vidi kao šansu za poboljšanje svoje materijalne situacije, jer je partijska knjižica postala “ulaznica u svet rada, uspeha i napretka”. To je ono na šta treba skrenuti posebnu pažnju i postaviti kao problem za neka buduća istraživanja kako bi se odgovorilo na pitanja koji bogati i uspešni ljudi predstavljaju uzore mladima i koliki je uticaj porodice na formiranje slike o siromaštvu ili uspehu?

Među učenicima prevladava mišljenje da siromašnima treba pomoći čime se ističe emotivan izraz viđenja problema, kojim se naglašava da sa tim u vezi nešto treba preduzeti. Kao glavnog nosioca brige o siromašnima oni naglašavaju državu i njene institucije, što ukazuje na još uvek važeće shvatanje o paternalističkoj državi. Za rešenje problema siromaštva polovina od ukupnog broja ispitanika nema konkretan predlog, a oni koji su odgovorili rešenje problema vide u otvaranju novih radnih mesta i zapošljavanju. To možda i jeste najbolje rešenje, ali se tu sasvim sigurno otvaraju novi problemi, kao npr. usklađivanje potreba tržišta rada i obrazovne strukture siromašnih, obavezivanje privatnih poslodavaca da prijave i zadrže na poslu takva lica i nakon isteka programa NCZ, podsticanje siromašnih da rade dok su korisnici socijalne pomoći itd.

Da su učenici svesni regionalnih razlika pokazali su u svojim komentarima, gde su umesto konkretnog predloga za rešenje problema siromaštva navodili sledeće: “Koliko postoje siromašni ljudi koji nemaju šta da jedu i gde da žive, a oni grade Beograd na vodi, mostove zgrade”; Da se smanji korupcija i da se komunisti vrate na vlast; Da se ne troše pare na glupe projekte...itd.” Neki su akcenat stavljali na poljoprivredu, stočarstvo, voćarstvo... kao grane koje država treba da subvencionise. Tu se negde latetno mogu prepoznati uticaji porodice i same sredine u kojoj se mladi socijalizuju, gde prevladava nostalgija za socijalizmom i nekadašnjim “srećnim vremenima”, gde se Beograd smatra mestom u kome država neopravdano najviše ulaže trošeći poreska sredstva građana cele Srbije, dok su poljoprivreda i prirodna proizvodnja i dalje ostali važan deo dodatnog prihoda skoro svakog domaćinstva.

Slična je situacija i u ostalim nerazvijenim opštinama u nišavskom okrugu, odnosno u opštinama: Aleksinac, Doljevac, Gadžin Han, Merošina, Ražanj. Dok sa jedne strane predšednici opština ističu važnost stranih investicija, turizma, poljoprivrede, stočarstva..., sa druge strane ljudi su skeptični, naročito mladi, koji odlaze u gradske centre ili inostranstvo u potrazi za boljim životom. Najugroženiji kojima je pomoć neophodna, javljaju se Centrima za socijalni rad i postaju korisnici najčešće novčane socijalne pomoći, ali i drugih vidova pomoći. U tabeli 8.²⁰ su navedeni podaci o broju korisnika NSP za jun 2014. godine u opštinama nišavskog okruga:

Jun 2014	do 18 g.	18-26 g.	27-65 g.	Više od 65 g.	Ukupno
Nišavski	8.916	3.227	15.688	691	28.522
Aleksinac	1.100 12,34%	303 9,39%	1.266 8,07%	156 22,58%	2.825 9,90%
Doljevac	493 5,53%	159 4,93%	830 5,29%	66 9,55%	1.548 5,43%
Gadžin Han	96 1,08%	12 0,37%	97 0,62%	22 3,18%	227 0,80%
Merošina	307 3,44%	73 2,26%	301 1,92%	39 5,64%	720 2,52%
Niš	6.578 73,78%	2.580 79,95%	12.479 79,95%	342 49,49%	21.979 77,06%
Ražanj	71 0,80%	18 0,56%	78 0,50%	29 4,20%	196 0,69%
Svrljig	271 3,04%	82 2,54%	637 4,06%	37 5,35%	1.027 3,60%

Tabela 8: Broj korisnika NSP – jun 2014. po oblastima-okruzima i opštinama i procentom učešća u ukupnom broju

Upoređivanjem broja korisnika novčane socijalne pomoći stiče se uvid o tome da Niš kao centar upravnog okruga ima i najveći broj korisnika od ukupnog broja, odnosno 77,06%, dok ostala mesta imaju manje od jednog do 10%. Najveći broj korisnika je u starosnoj dobi između 27 i 65 godina, odnosno populacija koja se ubraja u radno sposobno stanovništvo, a za-

²⁰ Podaci o socijalnom profilu opština preuzeti sa sajta Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalna pitanja www.minrzs.gov.rs, datum pristupa 31.07. 2015. god. Ovaj mesec je izabran jer su jun, jul i avgust meseci kada se prekida isplata nsp radono sposobnima kako bi bili aktivnij na tržištu rada. Podaci iz tabele pokazuju da je ipak najveći broj korisnika životne dobi koja spada u kategoriju radno aktivnih, što navodi na pomalo zabrinjavajući podatak o njihovoj pasivnosti ili sposobnosti za rad.

tim slede deca do 18 godina. To je i podatak koji govori o tome da skoro 9.000 dece ovog uzrasta nema dovoljno sredstava za život. Kategorija mladih od 18-26 godina je takođe ugrožena, budući da ih ima preko 3.000 korisnika socijalne pomoći. Zanimljivo je da su ovo opštine sa najvećim brojem starih, a da je njih među korisnicima najmanje. Moguće da su najčešći razlozi za to birokratske procedure za dobijanje pomoći, jer su stari vlasnici zemlje i celokupne imovine, ali i bolest koja ih sprečava da idu od šaltera do šaltera.

Umesto zaključka “promena stava o siromaštvu i siromašnima”

Na osnovu svega rečenog može se zaključiti da su siromaštvo i socijalna isključenost veliki problem današnjice. Iako je ono oduvek postojalo u Srbiji nije bilo značajno prisutno sve do početka devedesetih godina XX veka i tzv. društvene transformacije (prelaza na tržišnu privredu). Smatra se da je tada društvo nezaustavljivo krenulo smerom polarizacije između materijalno imućnih i siromašnih. Krupna korupcija je uzela maha, pa se pre može reći da je ona uzrok siromaštva naroda, a ne njegova posledica.

Podaci dobijeni istraživanjem pokazuju da učenici srednje škole smatraju da siromašnima treba pomoći, ali da je to još uvek glavna briga države i njenih institucija. Kao predlog za rešenje ovog društvenog problema, oni vide u otvaranju novih radnih mesta i zapošljavanju. Na osnovu podataka o mesečnim prihodima, rashodima i načinu života srednjoškolaca, možemo zaključiti da kod većine postoji rizik od siromaštva, budući da žive u višočlanim domaćinstvima.

Na dinamiku siromaštva važan uticaj ima kretanje BDP i državna politika prema ličnoj potrošnji kroz ekspanzivnu ili restriktivnu budžetsku, poresku, monetarno-kreditnu, kursnu i dr. politike. Smanjenjem plata u javnom sektoru i penzija, može se očekivati izvestan rast siromaštva, čak iako dođe do ekonomskog oporavka zemlje, izraženog umerenim rastom²¹.

U Srbiji iz godine u godinu povećava se broj siromašnih građana – korisnika socijalne pomoći i narodnih kuhinja. Možda bi korisnika bilo znatno više (naročito na jugu zemlje), ali kod ljudi se javlja strah da ne budu

²¹ www.clds.rs/20.05.2015.god.

stigmatizirani²², jer u ovom delu zemlje vlada mišljenje da je velika sramota biti siromašan i tražiti pomoć naročito ako si radno sposoban. To je uslovljeno “kulturnim kodeksom tradicionalističkog društva, kakvo je srpsko, koje nameće perspektivu da je siromaštvo sramotno, da je siromašna osoba kriva što ju je takva sudbina sustigla, te stoga siromaštva se treba stideti, iz čega proizilazi da ga ne treba iznositi u javnost” (Valić-Nedeljković i Kleut, 2012). Time se ističe važnost delimičnog uticaja kulturoloških faktora na habitus pojedinca.

Zbog toga između ponosa i stida uvek prevlada ono prvo, a ljudi beže od te etikete i bore se svim silama samo da ne potraže pomoć nadležnih institucija. O tome možda najbolje govori latinska poslovica²³, “siromaštvo je podnošljivo, ako uz njega nema sramote”. Ono što treba menjati jeste društveni odnos prema siromaštvu i siromašnima. Uz to ide i apel svima koji mogu da utiču na javno mnjenje (naročito mediji) da šire svest o tome kako siromašne ljude ne treba osuđivati niti diskriminirati zbog situacije u kojoj su se našli. Podaci iz tabele br. 8 pokazuju da je u nišavskom okrugu sredinom prošle godine bilo oko 28.500 korisnika NSP. Ako se izuzme Niš i uporede ostala mesta, jasno se može videti da najviše korisnika ima u Aleksincu, dok ih je u Doljevcu i Svrljigu bilo preko hiljadu. To nije mali broj budući da ove dve opštine broje oko 7.000 stanovnika. Može se reći sa jedne strane, da je dobro što se ljudi javljaju institucijama za pomoć rušići pri tom društvene stege malih sredina. Ali ono što obeshrabruje, sa druge strane, jeste činjenica da nedostatak materijalnih sredstava, predstavlja sve veći problem sa kojim se suočavaju žitelji cele zemlje, a posebno devastiranih područja.

Možda je ipak, najbolji način da se pomogne siromašnima u tome, da im se omogući da izađu iz te situacije, umesto što im se ona privremeno olakšava, a siromaštvo se i dalje prenosi sa generacije na generaciju čime se stvara začarani krug. Na taj način ono postaje kulturni obrazac, stvara se tzv. subkultura siromaštva koja svojim vrednostima i načinom života može biti kočnica napretku pojedinca.

Glavna poruka ovo rada biće izreka koju je izgovorio (Joch Nestroy): “Siromaštva se ne treba stideti. Ima mnogo više ljudi koji bi se morali stideti svog bogatstva”.

²² Osećaj srama i obežerenosti zbog socijalne pomoći

²³ Poslovice i mudre izreke o siromaštvu preuzeti sa <http://www.opušteno.rs/27.05.2015.god>.

Literatura

- Cvejić, Slobodan, i dr., (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima u Srbiji*. Beograd: UNDP Srbija, Centar za inkluzivni razvoj.
- Gidens, Entoni (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Haralambos, Mihael (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing.
- Mojić, D. (2008): „Siromaštvo mladih u Srbiji danas“, *Socijalna misao*, 15, 4, 179–191.
- Mojić, D. (2012). *Obrazovni resursi, orijentacije i delanje mladih*, U: Tomanović, S. i dr.). *Mladi - naša sadašnjost, Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Puljiz, Vlado i grupa autora (2005). *Socijalna politika*, Zagreb: Pravni fakultet.
- Ricer, Džordž (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd, Službeni glasnik.
- Tomanović, Smiljka, Stanojević, Dragan, Jarić, Isidora, Mojić, Dušan, Dragišić Labaš, Slađana, Ljubičić, Milana i Živadinović, Ivana (2012). *Mladi - naša sadašnjost, Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Valić-Nedeljković, Dubravka i Jelena Kleut (2012). *Predstavljajanje siromaštva u tradicionalnim i novim medijima*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije.
- Vidanović, Ivan (2006). *Rečnik socijalnog rada*. Beograd: autorsko izdanje.
- Vujović, Sreten (1997). *Grad u senci rata: ogledi o gradu, siromaštvu i sukobima*. Novi Sad: Prometej; Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakultet.
- Zrinščak, S. (2002). *Socijalna i obiteljska politika zemalja u tranziciji*. *Revija za socijalnu politiku*, 9 (1), 107-115.

Zorica Kuburić
Ivana Dimitrijević

THE PROBLEM OF POVERTY IN MUNICIPALITY SVRLJIG

Abstract: This paper analyzes that are based on the opinion of secondary school students in the south of Serbia (in one of the most underdeveloped municipalities) about the problem of poverty and ways to solve this problem. Also it is stated earlier research, it indicates that the deepening of regional disparities, ie. that poverty most affected residents of the Eastern and South-Eastern Serbia. For this reason this research is conducted in order to show the financial situation and the living conditions of high school students in this part of the country. The analysis included 110 students of vocational schools "Dušan Trivunac-Dragoš" from Svrljig, who had the task to enroll in the questionnaire response or round up some of the options. The study used measures of descriptive statistics, while the results presented in tables. However they are no different from the previously obtained, which means that in this part of the country from year to year poverty (absolute and relative) becomes more pronounced social phenomenon. That's why we want to emphasize the importance of taking measures in order to protect from poverty, but also to appeal to public opinion in terms of changing attitudes and practical attitude towards poverty, poor individuals, families and social groups.

Keywords: poverty problem, southern Serbia, financial status, conditions of life high school.

II
ISTRAŽIVANJA
U SOCIJALNOM
RADU

PRIPREMLJENOST STRUČNJAKA U PREDŠKOLSKIM USTANOVAMA ZA PREVENCIJU I ZAŠTITU DECE OD SEKSUALNE ZLOUPOTREBE

Jasmina Klemenović¹
Mašić Dragana²

Rezime: U predškolskim ustanovama Srbije u svakodnevom kontaktu sa decom rade različiti profili stručnjaka čija je obaveza, između ostalog, da deluju u skladu sa protokolom za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja. Njihova uključenost u preventivne aktivnosti zaštite dece od svih oblika nasilja smatra se neophodnom, ali se očekuje i osposobljenost za intervenisanje u slučaju sumnje na zlostavljanje, pri čemu su posebno delikatni slučajevi otkrivanja seksualne zloupotrebe deteta. Imajući u vidu da temelj dobro koordinisanih aktivnosti čini odgovarajuća priprema stručnjaka kroz interdisciplinarni pristup u tekstu su predstavljena izvesna saznanja iz oblasti zaštite deteta od seksualne zloupotrebe i predstavljene osnovne procedure preventivnog delovanja u vaspitno-obrazovnim ustanovama. S obzirom na opšti utisak da pomenuta problematika još uvek nije na adekvatan način zastupljena u našoj praksi, posebno ustanovama za decu predškolskog uzrasta, početkom 2013. godine organizovano je empirijsko istraživanje na uzorku od sto ispitanika iz dva manja vrtića u unutrašnjosti Srbije. Dobijeni rezultati istraživanja pozivaju sve odgovorne insitucije i organizacije na intenziviranje i omasovljavanje stručnog usavršavanja praktičara u ovoj oblasti te njihovu adekvatniju pripremu za uvođenje prevencije i zaštite od seksualne zloupotrebe u svakodnevni život predškolske ustanove.

Cljučne reči: zaštita dece od seksualne zloupotrebe; priprema stručnjaka za prevenciju i zaštitu od zloupotrebe; protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja.

Prepoznavanje i otkrivanje seksualne zloupotrebe dece

Poslednjih godina, gotovo svakodnevno, mediji na svim meridijanima sveta izveštavaju o novootkrivenim slučajevima različitih oblika nasilja nad decom³ među kojima je sve više onih iz domena seksualne zloupotrebe⁴. Prema ranim komparativnim studijama (Finkelhor, 1990), svaka treća

¹ klementina@ff.uns.ac.rs; Odsek za pedagogiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

² Odsek za pedagogiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

³ Primer komparativnog istraživanja tekstova objavljenih u dva dnevna lista (iz Srbije "Blic" a iz Rumunije "Adevărul") i pored brojnih razlika u izveštavanju o nasilju nad decom jasno ukazuje na dominaciju tematike seksualne zloupotrebe (Spariosu, 2012).

⁴ *Seksualna zloupotreba* je aktivnost između deteta i odrasle osobe ili drugog deteta (koje ima, zbog svog uzrasta ili razvoja, položaj koji mu daje odgovornost, poverenje ili moć) sa ciljem da aktivnost pruži uživanje i zadovoljstvo. Ona obuhvata: navođenje ili primoravanje deteta da se upusti

devojčica i svaki sedmi dečak dožive neki oblik seksualnog zlostavljanja do svog punoletstva, dok podaci za Evropu u taj kontekst stavljaju “jedno od petoro” dece (www.coe.int/t/dg3/children/1in5). U Srbiji, tokom poslednjih godina u proseku, svakoga dana jedno dete bude zlostavljano (Bogavac, 2014). Tome treba dodati da su najčešće žrtve seksualne zloupotrebe, prema poslednjim izveštajima za Evropu, deca⁵ na uzrastu od pete do desete godine života (World Health Organization, 2013). Iako ove cifre zvuče zastrašujuće, smatra se da one ni izbliza ne razotkrivaju prave razmere rasprostranjenosti seksualnog nasilja nad decom⁶ budući da je ono najčešće dobro skriveno od očiju javnosti usled čega tek mali broj slučajeva biva rano otkriven⁷, a još manji i procesuiran (Bogavac, 2014: 4).

Razlozi za to su brojni. Najpre, otkrivanje seksualne zloupotrebe otežava životna dob žrtava koje su naivne i, naročito tokom predškolskog uzrasta, još uvek pune poverenja prema odraslima i starijoj deci. Osim toga, mlađa deca imaju teškoće verbalno da saopšte o doživljenom kako zbog nedostatka iskustva tako i zbog otežanog razumevanja značenja samog događaja (Stevanović, 2002). Razotkrivanje dodatno otežavaju, a sam događaj zamagljuje, i različite strategije manipulacije (sprovođenje specijane “higijene”, vrsta “edukovanja”, potkupljivanje sitnim poklonima, tajna “igra”⁸,

u bilo kakvu seksualnu aktivnost, kontaktnu ili nekontaktnu; eksploatatorsko korišćenje deteta za prostituciju ili druge nezakonite seksualne radnje, i eksploatatorsko korišćenje dece za pornografske predstave i materijale (*Opšti protokol*, 2005: 8).

⁵ Žrtve seksualnog nasilja, bez obzira na pol, mogu biti sva deca od prvih meseci života do adolescencije pri čemu posledice po decu mlađu od dve godine mogu biti fatalne. Usled nerazvijenosti dečjeg organizma i njegove izuzetne osetljivosti, fizičke povrede unutrašnjih organa i druge traume, ne retko, za posledicu mogu imati smrtni ishod (Tanjević, 2010: 21).

⁶ Procene broja dece izložene seksualnoj zloupotrebi još uvek su provizorne i smatraju se “vrhom ledenog brega” stvarnog broja (Pinheiro, 2006). One se prave prema broju prijavljenih slučajeva, ali i iskaza osoba koje o ličnim traumatskim iskustvima proživljenim u detinjstvu izveštavaju u odrasloj dobi. Novija populaciono zasnovana istraživanja (Theodore et al, 2005) bez izuzetka potvrđuju da zvanični izveštaji potcenjuju stvarnu prevalencu zlostavljanja dece, koja je čak i do 70 puta veća od zvanične (prema: Hanak i sar., 2013: 77).

⁷ Proces otkrivanja seksualne zloupotrebe ima značajno drugačije karakteristike od otkrivanja drugih formi zlostavljanja i zanemarivanja, jer se seksualna zloupotreba često saopštava tek više godina posle poslednjeg događaja. Otkriveno zlostavljanje, prema nalazima različitih istraživanja (Berliner and Elliott, 1996), u malom se procentu prijavljuje zvaničnim službama. Procene govore da se svega 6% do 12% otkrivenih slučajeva zvanično prijavljuje nadležnim službama (prema: Žegarac, 2004: 34). U Srbiji, prema podacima beogradskog Incest Trauma centra za poslednjih pet godina, između seksualnog nasilja nad detetom i prijavljivanja u proseku prođe osam godina i pet meseci (Srpski informativni portal, 2015).

⁸ U tom smislu ilustrativan je primer četvorogodišnje devojčice koju je očuh oralno i analno seksual-

ucena, pretnja, zastršivanje i fizičko povređivanje⁹⁾ kojima zlostavljači uvlače decu u seksualne aktivnosti predstavljajući ih vrstom privilegovanog odnosa ili “zaslužene” kazne (Žegarac, 2004: 31). Ukoliko je dete ređe u prilici da kontaktira sa drugim (senzibilisanim) ljudima, koji bi eventualno mogli da zapaze izvesne pokazatelje, nasilje koje ono trpi može neprimećeno da traje više meseci ili godina, i vrlo često ostane i neotkriveno (Bogavac, 2014). Važno je istaći da to što deca predškolskog uzrasta u početku ne razumeju sam čin seksualne zloupotrebe ne znači da on ne ostavlja duboke posledice po njihov razvoj, te psihofizičko i socijalno funkcionisanje o čemu postoji obimna literatura (Briere and Elliott, 1994; Hall and Hall, 2011; Ivanović-Kovačević i sar. 2005; Joa and Goldberg Edelson, 2004; Mullen and Flemnig, 1998; Popović-Deušić, 1999; Samardžić i sar., 2010; Ystgaard et al., 2004).

Na složenost situacije razotkrivanja seksualne zloupotrebe ukazuje činjenica da ovaj vid nasilja nad detetom u 73 do 83 odsto slučajeva izvrši osoba u srodstvu sa njim ili iz njegovog najbližeg okruženja¹⁰⁾ (Bogavac, 2014). Uz to, empirijski nalazi (Distel, 1999) ukazuju na tendenciju odgađanja razotkrivanja zlostavljača od strane mlađe dece upravo kada je to osoba sa kojom su u bliskoj vezi. (prema: Čorić i sar., 2008). Mnoga deca naknadno saopštavaju o strahu i žaljenju zbog posledica otkrivanja i neretko čak poriču jednom otkrivenu seksualnu zloupotrebu (Elliot and Briere, 1994; Sorensen and Snou, 1991) zbog pritiska zlostavljača ili nekog člana porodice, odnosno kada se suoče sa negativnim posledicama prijave po sebe ili druge osobe iz njihove okoline (prema: Žegarac, 2004: 34). Empirijske studije saopštavaju da su porodice seksualno zlostavljane dece, bez

no zlostavljao mesecima govoreći joj da se “igraju bajke” u kojoj on “princ sa čarobnom klompom” koja se skriva/nestaje u njenom telu priceze (vidi: Bogavac, 2006: 24-26).

⁹⁾ Neretko, seksualnu zloupotrebu deteta prate i drugi vidovi zlostavljanja, posebno fizičkog i emocionalnog. Primer za višestruke kratkoročne i dugoročne posledice taumatskih iskustava predstavlja slučaj petogodišnjeg dečaka kojeg je otac fizički, emocionalno ali i seksualno zlostavljao (vidi: Mihić, 2002: 48-49).

¹⁰⁾ U našim uslovima, prema podacima beogradskog Incest Trauma Centra za period 2009-2014. god. koji su zabeleženi na osnovu prijave, u 100% slučajeva zlostavljač je bila osoba poznata detetu. U 17,55% radilo se o biološkom ocu, dok je u 50,64% to bila osoba u ulozi oca (očuh, hranitelj, usvojitelj). U 21,61% zlostavljač je osoba van porodice poznata detetu (porodični prijatelj, komšija, “privatni” profesor), a u 10,02% radi se o maloletnim počinocima (unutar porodice ili iz vršnjačke grupe). Zlostavljači su u 90,19% slučajeva bile osobe muškog pola, a njih 9,81% ženskog (Bogavac, 2014).

obzira na to da li je u pitanju incest¹¹ ili zlostavljanje od osobe koja je bliška porodici, manje kohezivne, u većem stepenu dezorganizovane i manje funkcionalne nego ostale porodice. Mada su devojčice u većem riziku, i kod ženske i muške¹² dece rizik se povećava ukoliko žive bez jednog prirodnog roditelja, imaju nedostupnu majku ili ocenjuju svoj porodični život kao nesrećan. Fizička i mentalna ometenost je takođe faktor rizika, jer je incidencija seksualnog zlostavljanja kod dece sa smetnjama u razvoju i 1,75 puta veća nego kod ostale dece. Istraživanja socioekonomskog statusa porodica seksualno zlostavljane dece nisu dala jasne pokazatelje, jer iako siromašnije porodice znatno više dolaze pod istragu i ispitivanje socijalnih i pravosudnih službi, one su ipak manje zastupljene kod seksualnog u odnosu na druge oblike zlostavljanja (Žegarac, 2004: 31).

Teškoće otkrivanja pojave prepliću se sa teškoćama dokazivanja i dilemama kreiranja odgovarajuće zaštitne intervencije, što predstavlja jedan od najvećih izazova savremenih sistema zaštite dece. No i pored toga danas je široko prihvaćeno shvatanje da u slučaju sumnje treba, uz aktivno stvaranje atmosfere poverenja, prihvatanja i dopuštanja detetu da saopšti zloupotrebu, direktno pitati dete o seksualnoj zloupotrebi. Pritom je potrebno istaći da iako je važno razotkrivanje počinioca¹³ kako bi se nasilje prekinulo i dete zaštitilo, još važnije je detetu pružiti potrebnu sociemocionalnu podršku i pomoć¹⁴, bez dodatne viktimizacije tokom prikupljanja podataka i dokaza bez kojih je teško pokrenuti postupak¹⁵.

¹¹ Kod porodica sa incestom najčešće se zapažaju problemi u komunikaciji, nedostatak emocionalne bliskosti, fleksibilnosti i socijalna izolacija, dok neki autori (Elliot and Briere, 1994) naglašavaju da je verovatno navedena patologija rezultat incesta u istoj meri koliko i njegov uzrok (prema: Žegarac, 2004).

¹² Studije pokazuju da ,u poređenju sa devojčicama, dečaci na starijem uzrastu iskuse zlostavljanje, te da je veća mogućnost da će biti zloupotrebjeni od nepoznate osobe koja je u više od polovine slučajeva malolletna ili pripada grupi vršnjaka (Žegarac, 2004).

¹³ Osobe koje seksualno zloupotrebjavaju decu veoma su različite po godinama, zanimanju, materijalnom i obrazovnom statusu. Među često pominjanim karakteristikama jeste i prethodno iskustvo fizičkog i seksualnog zlostavljanja. Novija istraživanja pokazuju da su često seksualni zlostavljači adolescenti te da su mnogi odrasli počinioci zloupotrebjavali druge još dok su bili adolescenti. Zapaženo je takođe da počinioci koji seksualno zloupotrebjavaju decu mogu ispoljavati ponašanja i sklonosti koja spadaju pod dve ili više potkategorija devijantnog seksualnog ponašanja (Žegarac, 2004: 32).

¹⁴ Različite metode, tehnike i instrumenati za rad edukativnog terapeuta sa decom koja su doživela seksualnu zloupotrebu predstavljeni su u priručniku Lj. Bogavac "Moja tajna kao strah, kao sramota, kao bol".

¹⁵ Godine 2013. Parlament Republike Srbije usvojio je inicijativu za ukidanje zastarevanja seksualnih

Otuda se osnovom u zaštiti dece od svih vidova zloupotrebe, posebno seksualnog, smatra informisanje najšire javnosti, pre svega roditelja (staraatelja, usvojitelja, hranitelja) i stručnjaka u svim ustanovama namenjenim deci o ovom društvenom problemu i njegovim posledicama, uz osposobljavanje onih zaposlenih u socijalnim, zdravstvenim i vaspitno-obrazovnim ustanovama da preventivno deluju, prepoznaju znake upozorenja¹⁶ i na odgovarajući način reaguju uz pomoć nadležnih službi i organa. Predstavljena ideja čini temelj u funkcionisanju savremenog modela partnerstva za zaštitu dece od svih vidova zloupotrebe, kojim ovlašćena služba za zaštitu zajednički deluje i deli odgovornost sa brojnim drugim partnerima u zajednici.

Uključivanje stručnjaka iz vaspitno-obrazovnih ustanova u sistem zaštite dece od zloupotrebe

Prvim organizacijama i udruženjima za zaštitu dece od zlostavljanja i zamenarivanja, koja su se pojavila sedamdesetih godina 19. veka (Njujork, 1874), bio je potreban čitav vek da se uobliče i organizuju u funkcionalan sistem. Pre nešto manje od pola veka, priprema za rad u oblasti socijalnog rada i zaštite dece od zloupotrebe proširena je i osposobljavanjem stručnjaka za intervenisanje u cilju zaštite dece od seksualnog nasilja¹⁷. U našim uslovima, iako je već početkom 20. veka postojala svest zajednice o značaju društveno organizovane brige o deci, koja je dodatno ojačala nakon drugog svetskog rata, problematika zlostavljanja dugo vremena bila je zanemarena

delikata počinjenih prema deci i omogućio unošenje te izmene u tzv. "Marijin zakon" ili *Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima*. Ovim je zakonodavac pokazao da prepoznaje dugotrajne efekte seksualne traume i omogućio osobi koja je preživela seksualno nasilje u detinjstvu da postupak pokrne, onda kada ima psihičku snagu i društvenu moć za ravnopravnije učešće u krivičnom postupku.

¹⁶ Iako u 40% potvrđenih slučajeva seksualnog zlostavljanja deteta nisu utvrđeni specifični simptomi, veruje se da je pažljivim posmatranjem i praćenjem moguće uočiti izvesne znake upozorenja u ponašanju i telesnom funkcionisanju deteta. (Vidi: *Priručnik za primenu Opšteg protokola za zaštitu dece*, 2006: 28).

¹⁷ Ideja o potrebi uspostavljanja celovitog sistema za zaštitu dece od zlostavljanja vezuju se za ime Henrija Kempa. Ovaj Američki pedijatar je početkom šezdesetih godina prošlog veka opisao "sindrom pretučenog deteta", a sedamdesetih godina otvoreno je progovorio i o seksualnom zlostavljanju dece kao "skrivenom pedijatriskom problemu" (Čorić i sar., 2008).

(Mršević, 1997), a seksualno nasilje nad decom¹⁸ negirano čak i od strane profesionalaca (prema: Išpanović-Radojković, 2011: 55).

Iako su devedesetih godina prošlog veka, u vreme ratnih stradanja¹⁹ na našim prostorim, intezivirane aktivnosti izgrađivanja sistema zaštite dece od zlostavljanja, tek su tokom prve decenije novog milenijuma ustanovljeni ozbiljniji mehanizmi i preduzete mere kojima se na sistematski način zajednica može suočiti sa ovom pojavom²⁰. Imajući u vidu da je svaka država potpisnica *Konvencije o prvima deteta* dužna da organizujući sistem prevencije i zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja obezbedi mere i aktivnosti kojima će sprečavati zloupotrebu dece ali i obezbediti uslove za odgovarajući tretman i terapiju žrtava kao i sankcionisanje počinitelaca, navedeni aspekti uzetu su u obzir i u organizovanju savremenog sistema zaštite deteta u Srbiji. Ključnu ulogu u ovim procesima i procedurama smatra se da imaju stručnjaci različitih profila koji su u svakodnevnom kontaktu sa decom u okviru zdravstvenih, socijalnih i vaspitno-obrazovnih ustanova (nastavnici, vaspitači, medicinske sestre, stručni saradnici svih profila - pedagozi, psiholozi, socijalni radnici).

Sa usvajanjem *Opšteg protokola za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja* 2005. godine koji je operacionalizovan kroz *posebne protokole za zaštitu dece* za sektore socijane zaštite, zdravstva i obrazovanja, ova tema postaje obavezna u pripremanju i usavršavanju svih profila stručnjaka koji

¹⁸ Još osamdesetih godina 19. veka, francuski lekar A. Tardije (A. Tardieu) ukazivao je stručnoj i široj javnosti na patnje hiljada dece žrtava seksualne zloupotrebe. Godinama posle njegove smrti, brojni skeptici kritikovali su njegove nalaze i gledišta tvrdeći da su deca iznosila svoje seksualne fantazije (Conte, 1994). Pojačana pažnja javnosti zadobijena je tek pojavom Batlerovih i Filkenhrovih studija krajem sedamdesetih godina 20. veka, te uključivanjem štampanih i elektronskih medija putem kojih su javnosti predstavljene priče odraslih osoba koje su preživle incest ili neke druge forme seksualne zloupotrebe (Žegarac, 2004, 28).

¹⁹ Pod uticajm ratnih događaja sredinom devedesetih postepeno se menjaju stavovi i senzibilitet stručnjaka (lekara, pedagoga, psihologa, socijalnih radnika, nastavnika, vaspitača) prema problematici zlostavljane dece u čemu su važnu ulogu imali psihosocijalni edukativni programi po uzoru na koje se i danas pristupa pripremi i obrazovanju za rad u ovoj oblasti (Išpanović-Radojković, 2011).

²⁰ Značajniji napredak u ostvarivanju prava deteta na zaštitu od svih oblika nasilja ostvaren je promenama Krivičnog zakona (2002), prema kojima se nasilje u porodici tretira kao kriminalni čin (čl.118a), donet je novi Porodični zakon (2005) koji zabranjuje nasilje u porodici i ustanavlja obavezu države da preduzima sve potrebne mere za zaštitu deteta od zlostavljanja, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2003, 2009) je eksplicitno zabranio fizičko nasilje i vredanje ličnosti deteta. Formiranje Saveta za prava deteta Vlade Republike Srbije doprinelo je, uz Nacionalni plan akcije za decu koji je Vlada usvojila 2004. godine, da zaštita dece od nasilja postane jedan od prioritarnih strateških ciljeva do 2015. godine (*Primena Opšteg protokola*, 2011).

su u kontaktu sa decom i porodicama. Implementacija i intenziviranje aktivnosti predviđenih protokolom podržane su usvajanjem Nacionalne strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja i pratećeg Akcionog plana koji je Vlada Republike Srbije donela za period 2009–2012. Osmišnjeni su i različiti programi stručnog usavršavanja u oblasti unapređivanja kompetencija stručnjaka u vaspitno-obrazovnim ustanovama za primenu protokola o zaštiti dece i učenika od nasilja u okviru kojih se pominje i problematika seksualnog nasilja. Nedavno je Ministarstvo prosvete pokrenulo inicijativu za uvođenje teme seksualnog nasilja u dnevni život vrtića, nastavni plan i program osnovnih i srednjih škola i relevantne udžbenike.

U skladu sa *Posebnim protokolom za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama* (2007) predviđeno je da svaka ustanova ima stručni tim ili osobu posvećenu ovim aktivnostima. Takođe, predviđeno je da svaki zaposleni stručnjak u oblasti vaspitanja i obrazovanja bude pripremljen (*osnovna edukacija*²¹) i senzibilisan za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, poznaje redosled postupaka za zaštitu deteta predviđenim Posebnim protokolom, te osobama ili timom u ustanovi koje imaju specifična znanja o ovoj problematici. Sadržaj edukacije namenjen svim stručnjacima koji rade sa decom i porodicama obuhvata znanja o deci (prava deteta, razvoj dece i mladih, uzrasne potrebe); znanja o zlostavljanju (šta podrazumeva zlostavljanje, definicije i granice, prepoznavanje, faktore rizika i zaštite itd.); veštine uspostavljanja kontakta i profesionalnog odnosa sa detetom, kako reagovati kod otkrivanja, kako pomoći porodici da se poveže sa odgovarajućim službama itd. (*Primena Opšteg protokola*, 2011: 194-198).

Odrasli koji rade sa decom treba da upoznaju nekoliko područja o kojima je važno razgovarati sa decom. To su pre svega teme vezane za intimne delove tela u okviru kojih se deca upoznaju sa funkcionisanjem svog tela, kako se ono štiti i čuva, te obučavaju da preuzmu kontrolu nad tim ko i kako dodiruje njihovo telo, posebno njegove intimne delove. Važno je da dete nauči da njegovo telo pripada samo njemu. Deca se upoznaju sa vrstama dodira, uz pojašnjenje koji su među njima sigurni a koji dodiri do vode do ozleđivanja tela ili osećaja. Deci se stavlja do znanja da mogu reći “ne” kada ne žele da ih neko dodiruje i na koje načine to mogu da urade. Sa decom se može razgovarati i kroz igre “šta ako...” u kojima odrasli po-

²¹ Pored osnovne predviđaju se viši i *specijalistički nivo edukacije* stručnjaka u vaspitno-obrazovnim ustanovama za zaštitu dece od nasilja (Vidi: *Primena Opšteg protokola*, 2011).

stavljaju pitanja a deca uče kako da rešavaju probleme stavljajući sebe u te situacije i rešavajući ih na različite načine. Ovakvim otvorenim pristupom deci ukazujemo na granice i na to da poštuju svoje telo, a roditelji i odrasli koji rade sa decom aktivno učestvuju u prevenciji seksualnog zlostavljanja dece²² (Buljan Flander, 2001).

Krajem 2011. godine u organizaciji institucije Pokrajinskog ombudsmana organizovano je istraživanje (*Sprečavanje i zaštita dece od zlostavljanja...*, 2012) koje pokazuje da osnovne škole na teritoriji Vojvodine uglavnom imaju formirane timove za zaštitu od nasilja pri čemu se u njihovom organizovanju i funkcionisanju javljaju značajne neujednačenosti. Na osnovu niza parametara koji su ispitivanjem praćeni zaključeno je da se rad timova može oceniti još uvek kao nedovoljno efikasan – u više od polovine slučajeva rad na ovom polju je netransparentan; nedovoljno su uključeni učenici i neiskorišćeni potencijali vršnjačke edukacije; a jedna sedmina ispitanih škola nema razrađene procedure zaštite dece od nasilja u ustanovi. Takođe, ispitivanjem je ustanovljeno da gotovo 85% zaposlenih ima potrebu za usavršavanjem u ovoj oblasti budući da su u više od četvrtine škola obuku prošli samo članovi tima za zaštitu. U svega 40% škola organizovano je usavršavanje za sve zaposlene. Saradnja škola sa centrima za socijalni rad i školskim upravama ocenjena niskim ocenama dok je nešto viši nivo kvaliteta odnosa zabeležen u saradnji sa policijom i zdravstvenim ustanovama (isto, 15-16). U istom periodu u nekoliko osnovnih škola u Novom Sadu i Kikindi obavljeno je ispitivanje nastavnika i njihovih saznanja o problemu seksualnog zlostavljanja dece koja ukazuju da je potrebno pojačati edukaciju iz ove oblasti (Bubanj i Vlajkov, 2011). Ostalo je otvoreno pitanje kakva je obaveštenost i osposobljenost stručnjaka u predškolskim ustanovama za delovanje u sistemu zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja, posebno u aktivnostima prevencije i zaštite dece od seksualne zloupotrebe.

²² Instrukтивni materijali za rad sa decom prema navedenim temama mogu se preuzeti na adresi: http://www.kikopravila.org/Default_rs.asp. Dobar primer pristupa u radu predstavlja film snimljen u saradnji Incest Trauma Centra i vrtića koji se zove "Kiko i ruka" u kojem glume deca upravo na temu prepoznavanja neprimerenih dodira i zaštite intime (<https://www.youtube.com/watch?v=OBKPDcGMnwE>).

Ispitivanje stručnjaka u predškolskim ustanovama o funkcionisanju sistema zaštite dece od seksualne zloupotrebe

Metodološki okvir empirijskog istraživanja (Mašić, 2013) organizovan je sa ciljem da se utvrdi nivo informisanosti i obučenosti stručnog kadra zaposlenog u predškolskim ustanovama Srbije za ostvarivanje prevencije i zaštite dece od seksualne zloupotrebe. To je podrazumevalo da se u neposrednoj vaspitno-obrazovnoj praksi naših ustanova ispita: (1) kako stručni kadar procenjuje svoju pripremljenost za primenu Opšteg i posebnog protokola otkrivanja, tretmana i zaštite dece od zlostavljanja u slučajevima seksualne zloupotrebe, te sa (2) kojim službama i organima su u prilici da neposredno sarađuju u pripremi i relizaciji različitih mera i aktivnosti. Takođe, od ispitanika je zatraženo da procene u (3) kojoj meri kulturna sredina i predrasude ometaju intenziviranje mera i aktivnosti usmerenih na prevenciju seksualne zloupotrebe dece.

U skladu sa postavljenim ciljem i zadacima istraživanja u jesen 2013. godine organizovano je terensko ispitivanje na prigodnom uzorku od stotinu ispitanika (45 zaposlenih u predškolskoj ustanovi “Bajka” u Knjaževcu i 55 iz ustanove “Bambi” u Boru). Sagledavanje nivoa obučenosti stručnog kadra zaposlenog u predškolskim ustanovama za prevenciju i zaštitu dece od seksualne zloupotrebe ostvareno je primenom deskriptivno-analiitičke metode istraživanja i tehnike anketiranja. Potrebni podaci prikupljeni su anketnim upitnikom pripremljenim za tu svrhu kroz 15 pitanja zatvorenog i jedno pitanje otvorenog tipa. Tako dobijeni podaci obrađeni su i predstavljeni merama deskriptivne statistike u nastavku teksta kao ilustracija stanja u praksi.

Na pitanja u vezi sa procenom nivoa profesionalnih kompetencija različitih profila stručnjaka (medicinske sestre, vaspitači, pedagozi, psiholozi, socijalni radnici) zaposlenih u predškolskim ustanovama za primenu protokola i pružanje pomoći i podrške deci i porodicama u slučajevima seksualne zloupotrebe, gotovo tri četvrtine ispitanih (74%) odgovorilo je da im je neophodna dodatna obuka u ovoj oblasti. U proseku, tek svaki peti ispitanik (20%) izjasnio se da poseduje izvesna znanja koja bi mu omogućila da deluje pravovremeno i u skladu sa protokolom, dok su ostali procenili da su nedovoljno pripremljeni ili da o tome nemaju jasan stav (6%). Naime, kako je pokazala analiza rezultata istraživanja, tek svaki sedmi ispitanik stručnjak iz predškolske ustanove (15%) ocenio je da je dovoljno osposo-

bljen da adekvatno reaguje u slučajevima sumnje na seksualnu zloupotrebu deteta, dok je svaki peti (20%) procenio da je osposobljen za pružanje podrške samom detetu koje je žrtva seksualne zloupotrebe.

Takođe, svaki peti ispitanik (20%) ocenio je da je dovoljno upoznat sa specifičnostima porodičnih odnosa i delovanjem na ovom polju iako ih je najveći broj bilo saglasan da ne poznaju tehnike pružanja pomoći i podrške samoj porodici u kojoj je dete bilo izloženo seksualnoj zloupotrebi. Čak 89 odsto zaposlenih stručnjaka u predškolskim ustanovama izjavilo se da nema znanja i obuku za takvu vrstu rada, pri čemu svaki deseti nije bio siguran ni da li mu je ona potrebna u svakodnevnom radu sa decom predškolskog uzrasta i njihovim roditeljima. Saradnju različitih profila stručnjaka na nivou predškolske ustanove i timski rad u rešavanju slučajeva i sprečavanju pojave seksualnog zlostavljanja dece potvrdilo je nešto više od dve petine ispitanih (44%). Svaki četrnaesti ispitanik nije imao jasan stav o tome (7%) dok je gotovo polovina (49%) stručnjaka negativno procenila saradničke odnose na tom polju u svojoj predškolskoj ustanovi.

Pitanja koja obuhvataju saradnju sa drugim ustanovama (vaspitanobrazovnim, socijalnim, zdravstvenim) i službama (pravosudnim i unutrašnjih poslova) u zaštiti i prevenciji seksualnog nasilja nad decom pokazuju da najveći broj ispitanika (89%) smatra da takva saradnja nije uspostavljena do sada. Svega nekoliko ispitanih stručnjaka zaposlenih u predškolskim ustanovama (4%) izvestilo je da saradnja sa drugim institucijama po tom pitanju funkcioniše u praksi. Takođe, rezultati pokazuju da nešto više od polovine (54%) ispitanih stručnjaka iz predškolskih ustanova procenjuje šire kulturno okruženje kao važan faktor u pravovremenom reagovanju i postupanju u slučajevima seksualnog nasilja nad decom, dok ih dve petine (40%) smatra da oni nemaju veći uticaj. No, da predrasude snažno deluju na razumevanje situacije porodičnog nasilja i potencijalno postupanje stručnjaka u slučajevima seksualnog nasilja nad decom u porodici, jasno ilustruje negativan stav ispitanika (99%) prema iskazu da "roditelj za kojeg je ustanovljeno da seksualno zlostavlja dete treba da izgubi pravo na roditeljstvo".

Posledice uticaja predrasuda ogledaju se i u tome što gotovo dve petine ispitanih stručnjaka (38%) u predškolskim ustanovama ne smatra da do-dirivanje dečjih genitalija, bez seksualnog odnosa, spada u seksualno zlostavljanje, iako većina (89%) ne izjedačava seksualno nasilje sa seksualnim

odnosom, te seksualnom zloupotrebom smatra i prisiljavanje deteta na gledanje polnih organa odrasle osobe.

Predlozi koje su ispitanici izložili u vezi sa aktivnostima koje bi mogle da obezbede bolju zaštitu dece od seksualnog i drugih vidova nasilja odnosili su se na: proširivanje obima znanja iz ove oblasti za sve profile stručnjaka koji rade sa predškolskom decom; obavezu upoznavanja stručnjaka sa Opštim i posebnim protokolom za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja; zapošljavanje većeg broja stručnjaka osposobljenih za pomoć i podršku deci koji su završili trening iz psihoterapije; ostvarivanje kontinuiteta u saradnji svih organa i ustanova (vaspitno-obrazovnih, socijalnih, zdravstvenih i pravosudnih) kako bi se efikasno rešavali problemi zbrinjavanja žrtve i izricanja adekvatne kazne počinocima.

Zaključak

Rezultati dobijeni predstavljenim pilot istraživanjem u okviru dve predškolske ustanove u unutrašnjosti Srbije na uzorku od 100 ispitanika potvrdili su pretpostavke da stručni kadar na ovom nivou sistema vaspitanja i obrazovanja nije dovoljno obavešten i pripremljen za primenu Opšteg i Posebnog protokola u domenu mera zaštite dece od nasilja, posebno zaštite i pružanja adekvatne podrške i pomoći u slučaju sumnje na seksualnu zloupotrebu deteta. Gotovo tri četvrtine ispitanih predškolskih stručnjaka različitih profila (medicinske sestre, vaspitači, pedagozi, psiholozi, socijalni radnici) ocenili su da ne poseduju znanja za delovanje u ovoj oblasti, iako su se stručni saradnici (pedagozi, psiholozi, socijalni radnici) pokazali nešto kompetentnijim u odnosu na ostale. Većina ispitanih stručnjaka u predškolskim ustanovama ocenila je da nisu dovoljno obavešteni ni o tome kakva je procedura u vezi sa zaštitom dece na nivou ustanove niti kako se odvija saradnja vtrića sa drugim ustanovama i organizacijama u prevenciji, otkrivanju i tretmanu dece izložene nasilju i zloupotrebi. Više od polovine ispitanika procenila je da sredinski uticaji, predrasude i tabui u značajnoj meri otežavaju realizaciju aktivnosti koje doprinose pripremi za rad na prevenciji seksualnog nasilja nad decom i obučavanju za postupanje sa onom koja su bila izložena zloupotrebi. Stavovi ispitanika u odnosu na prepoznavanje i otkrivanje seksualne zloupotrebe dece, kao i onih koji se odnose na mere i postupke preventivnog delovanja, te osposobljenosti za pružanje podrške i pomoći, pokazuju da je neophodno što pre intenzivirati

stručno usavršavanje praktičara u ovoj oblasti i obezbediti njihovu adekvatniju pripremu za uvođenje prevencije i zaštite od različitih vidova seksualne zloupotrebe dece u svakodnevni život predškolske ustanove.

Osnovni uslov preventivnog delovanja predškolskih ustanovam jeste bolja obaveštenost i pripremljenost svih kadrova u predškolskoj ustanovi, njihovo povezivanje i timsko delovanje u procesu zaštite i sprečavanja nasilja nad decom, što bi moglo da doprinese ličnom razvoju i poverenju u sopstvene kompetencije u sticanju i primeni znanja i veština u komunikaciji, prevenciji, intervenciji, kao i pružanju adekvatne podrške deci i porodicama, kao i obezbeđivanju sigurnosti u vrtiću i izvan njega. Preporuke za dalji rad se prvenstveno odnose na edukaciju svih stručnjaka kroz akreditovane programe stručnog usavršavanja, kao i dodatnu obuku programima celoživotnog učenja na nivou visokoškolskih ustanova. Tu je i apel za usvajanje znanja iz oblasti preventive i zaštite dece od svih oblika zloupotrebe već na nivou inicijalnog obrazovanja svih stručnjaka koji se pripremaju za rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama. U praksi je potrebno učvršćivati saradnju među stručnjacima koji rade sa decom i porodicama unutar vaspitno-obrazovnih i drugih ustanova i ojačati mehanizme pružanja pomoći i podrške svima (deci, porodici, stručnjacima) koji za tim imaju potrebu. Značajno je i obaveštavanje i informisanje opšte javnosti o tome kako prepoznati problem, kome i kako prijaviti, koje su posledice seksualne zloupotrebe dece po samo dete, porodicu i počinioca, kao i faktorima rizika koji doprinose ovoj pojavi.

Literatura

- Bogavac, Lj. (2006). *Moja tajna kao strah, kao sramota, kao bol*: Studije slučajeva Incest Trauma Centra. Beograd: Incest Trauma Centar.
- Bogavac, Lj. (2014). *Saopštenje ITC- Beograd povodom svetkog dana zlostavljanja i zanemarivanja dece*. Beograd: Incest Trauma Centar, Preuzeto 12.01.2015. sa adrese <http://incestrauamacentar.org.rs/files/2014/2009-2014%20SAOPSTENJE%....pdf>
- Briere, J. and D. Elliott (1994). Immediate and Long-Term Impacts of Child Sexual Abuse, *The Future of Children: Sexual Abuse of Children*, 4 (2), 54-69.
- Bubanj, B. i M. Vlajkov (2011). Rezultati ispitivanja znanja osnovnoškolskih nastavnika o seksualnom zlostavljanju i iskorištavanju dece, *Projekat "Pandorina kutija" za borbu protiv seksualnom zlostavljanju i iskorištavanju dece*, Novi

- Sad: Novosadska novinarska škola, Sindikat prosvetnih radnika Vojvodine, Mreža za borbu protiv pedofilije na Balkanu "Pandorina kutija".
- Buljan Flander, G. (2001). Kako podučiti djecu da se zaštite od seksualnog zlostavljanja?. *Dijete i društvo*, 3 (1-2), 179-182.
- Išpanović-Radojković, V. i saradnici (2006). *Priručnik za primenu Opšteg protokola za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd : Centar za prava deteta.
- Išpanović-Radojković, V. i saradnici (2011). *Zaštita dece od zlostavljanja i zanemarivanja: Primena Opšteg protokola*. Beograd: Centar za prava deteta, Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije.
- Čorić, V., G. Buljan Flander i D. Štimac (2008). Seksualno zlostavljane djece: Dijagnostička obrada i čimbenici koji utječu na razotkrivanje. *Paediatrica Croatica*, 52 (4), 263-267.
- Golubović G. (2004). Klinički aspekti zlostavljanja dece. *Godišnjak za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu*, 3 (3), 65-72.
- Hall, M. and J. Hall (2011). *The long-term effects of childhood sexual abuse: Counseling implications*. Retrieved December 23, 2014 from the World Wide Web http://counselingoutfitters.com/vistas/vistas11/Article_19.pdf
- Hanak, N. i saradnici (2013). Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji. *Temida*, Jun 2013, str. 75-102.
- Ivanović Kovačević, S. i saradnici (2005). Zlostavljanje dece i posledice zlostavljanja po razvoj dece: prikaz slučaja. *Aktuelnosti iz neurobiologije, psihijatrije i graničnih područja*, 13 (3-4), 65-68.
- Joa, D. and E. Goldberg (2004). Legal Outcomes for Children Who Have Been Sexually Abused: The Impact of Child Abuse Assessment Center Evaluations. *Child Maltreatment*, 9 (3), 263-276.
- Mašić, D. (2013). *Prevencija i zaštita predškolske dece od seksualnog nasilja* - Diplomski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju i Kancelarija UNICEF-a u Srbiji.
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2009). *Priručnik za primenu protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.

- Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2009). *Okvirni akcioni plan za prevenciju nasilja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Ministarstvo prosvete Srbije.
- Mihić, B. (2002). Porodično nasilje nad decom. *Temida*, Septembar 2002, str. 45-51.
- Mullen, P. and J. Fleming (1998). Longterm effects of child sexual abuse, *NCPC Issues* No. 9 - April 1998, Child Family Community Australia.
- Popović-Deušić, S. (1999). *Problemi mentalnog zdravlja dece i adolescenata*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Samardžić, Lj. i saradnici (2010). Povezanost nepovoljnih iskustava u detinjstvu sa psihijatrijskim poremećajima i agresivnošću kod odraslih. *Vojnosanitetski pregled*, 67 (8), 653-658.
- Spariosu, L. (2012). Srpska i rumunska dnevna štampa o problemu zlostavljanja dece. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 37 (1), 323-338.
- Sprečavanje i zaštita dece od zlostavljanja i zanemarivanja u osnovnim školama u AP Vojvodini (2012). *Istraživanje Pokrajinskog ombudsmana o primeni Pravičnika o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje u osnovnim školama AP Vojvodine u 2011. godini*, Novi Sad: Pokrajinski ombudsman, Autonomna pokrajina Vojvodina, Republika Srbija.
- Stevanović, I. (2002). Osvrt na neka pitanja seksualnog nasilja prema deci, *Temida*, Septembar 2002, str. 35-44.
- Tanjević, N. (2010). Krivičnopravna zaštita dece žrtava seksualnog nasilja u Srbiji, *Temida*, Decembar 2010, str. 17-36.
- Vlada Republike Srbije (2005). *Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, Beograd: Vlada Republike Srbije.
- Vlada Republike Srbije (2008). Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, *Službeni Glasnik Republike Srbije*, 122/2008.
- World Health Organization (2013). *European report on preventing child maltreatment: Summary*, Copenhagen: The Regional Office for Europe of the World Health Organization. Retrieved December 23, 2014 from the World Wide Web euro.who.int/child-maltreatment-report.
- Ystgaard, M., I. Hestetun, M. Loeb, and L. Mehlum (2004). Is there a specific relationship between childhood sexual and physical abuse and repeated suicidal behavior. *Child Abuse and Neglect*, 28 (8), 863-875.
- Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju*, Centar za prava deteta, Beograd: Save the Children UK, Beogradska kancelarija.

Internet izvori

<http://www.coe.int/t/dg3/children/1in5> - Kampanja Saveta Evrope "Jedno od petoro" čije delovanje je usmereno na zaustavljanje seksualnog zlostavljanja dece.

http://www.kikopravila.org/Default_rs.asp - *Kiko pravila*: naučite svoje dete pravilo donjeg veša – knjižica, posteri, film i drugi materijali.

<https://www.youtube.com/watch?v=OBKPDcGMnwE> - Film snimljen u saradnji Incest Trauma Centra i vrtića pod nazivom "Kiko i ruka".

Jasmina Klemenović

Mašić Dragana

PREPAREDNESS OF PROFESSIONALS IN PRESCHOOL INSTITUTIONS FOR THE PREVENTION AND PROTECTION OF CHILDREN FROM SEXUAL ABUSE

Abstract: In the preschool institutions in Serbia there are different profiles of professionals in the everyday contact with children, whose duty, among other things, is to act according to the protocol for the protection of children from abuse and negligence. Their involvement in preventive activities to protect children from all forms of violence is considered essential. However, it is expected from the professionals to be competent to intervene in cases of suspected abuse, especially in particularly delicate cases of disclosing the sexual abuse of a child. Bearing in mind that the foundation of well-coordinated activities is an adequate training of professionals through an interdisciplinary approach, the text presents certain knowledge in the field of protection of children from sexual abuse, as well as the basic procedures of preventive actions in educational institutions. With regard to the overall impression that the aforementioned problem is still not adequately represented in our practice, especially in the pre-school institutions, in early 2013 there was organized an empirical research on the sample of a hundred respondents from two small kindergartens in the Central Serbia. The obtained research results call all the responsible institutions and organizations to intensify massification of the professional development of practitioners in this field, and their appropriate training for the introduction of prevention and protection from sexual abuse to the daily life of preschool institutions.

Keywords: protection of children from sexual abuse, training of professionals in kindergartens for prevention and protection from abuse, protocol for the protection of children from abuse and negligence.

USLUGE U LOKALNOJ ZAJEDNICI ZA PORODICE DECE SA SMETNJAMA U RAZVOJU: ULOGA PREDŠKOLSKIH USTANOVA¹

Mihić Ivana²
Milana Rajić³

Apstrakt. U radu su prikazani rezultati istraživanja načina na koji, iz ugla vaspitača, vrtići planiraju i realizuju dodatnu podršku porodicama dece sa smetnjama. Rezultati ukazuju na dominantan medicinski pristup u radu predškolskih ustanova sa porodicama dece sa smetnjama i nedovoljno učešće u lokalnoj zajednici kao i povezanost sa drugim re-sursima unutar lokalne zajednice. Rezultati su diskutovani u kontekstu smernica za praksu i podrške profesionalcima u predškolskih ustanova kako bi bolje izlazili u susret potrebama porodica sa kojima rade.

Cljučne reči: porodice dece sa smetnjama, predškolske ustanove, saradnja sa porodicom, savetodavni rad.

Porodice dece sa smetnjama neretko se u istraživanjima i praksi opisuju kao porodice sa višestrukim potrebama za podrškom. Značajan deo izazova sa kojima se ove porodice susreću tiče se brige o detetu, pa istraživanja pokazuju da su deca sa smetnjama u riziku za manji kvalitet roditeljskog staranja (Clements and Barnett, 2002; Howe, 2006). Stres iz različitih domena smatra se jednim od najznačajnijih činilaca nižeg kvaliteta brige u ovim porodicama (Baker et al., 2003; Howe, 2006), ali je roditeljska uloga zapravo opterećena još drugim značajnim činiocima: većom zastupljenošću depresije kod roditelja, tenzijom u partnerskom i globalnom porodičnom funkcionisanju i slično (Reichman, Corman and Noonan, 2004; Olsson and Hwang, 2001; Veisson, 1999; Dumas et al, 1991). Deo izazova za optimalno staranje dolazi i od samih potreba deteta, specifičnosti kontakta i zahteva brige o njima koja je pre svega fokusirana na zdravstveno stanje i podršku prevazilaženju teškoća (Van Ijzendoorn, Goldberg, Kroonenberg and Frenkel, 1992; van Ijzendoorn et al, 2007).

¹ Rad je nastao u okviru projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji“ (broj 179022) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

² imihic@ff.uns.ac.rs; Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad

³ Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad

Funkcionisanju ovih porodica značajno doprinosi i percipirana nedovoljno kvalitetna podrška od strane ustanova koja o deci brinu - poput obrazovnih i zdravstvenih (Soodak and Ervin, 1995; Valle, 2002; Fish, 2006; Case, 2000; Hall and Graff, 2011; Davies and Hall, 2005; Pain, 1999). Istraživanja u inostranstvu dosledno ukazuju na percipiranu ekspertsku poziciju stručnjaka u ovim institucijama, nedovoljno roditeljsko učešće u donošenju odluka vezanih za dete, doživljaj roditelja da je nedovoljno pažnje pruženo globalnom porodičnom funkcionisanju, te nisko zadovoljstvo roditelja uslugama koje se nude što za posledicu ima izraženiji stres i depresivnost roditelja (Case, 2000; Coyne and Cowly, 2005; Mitchell and Hauser-Cram, 2008; Jabery, Arabiat, Khamra, Betawi and Jabar, 2014).

Istraživanja kod nas, iako retka, upućuju na slične pravilnosti. Kumulativni porodični stres u porodicama dece sa smetnjama je visok (Krstić, 2013). Stres roditeljstva u porodicama dece sa smetnjama je takođe izražen (Žegarac, Džamonja Ignjatović i Milanović, 2014) i značajno veći nego u porodicama dece tipičnog razvoja (Rajić, 2015). Socioemocionalna posvećenost roditelja deci je u ovim porodicama značajno niža u odnosu na porodice dece tipičnog razvoja i pod značajnim dejstvom stresa roditeljstva, što otvara prostor za praćenje kvaliteta brige o deci sa smetnjama u razvoju u primarnim porodičnim relacijama (Rajić, Mihic, Branković i Kopunović-Torma, 2015).

Teorija i istraživanja ukazuju na značajan efekat koji na kvalitet brige o detetu ima odnos roditelja prema dijagnozi deteta i implikacijama koje dijagnoza može imati na razvoj deteta i funkcionalnost porodice u celini. Ovaj proces oslanja se na proces prevladavanja traumatskog stresa doživljenog pri saznavanju dijagnoze i zapravo predstavlja proces tokom kog roditelj redefiniše model brige ka onom koji je funkcionalan za staranje o realnom detetu (Pianta, Marvin, Britner and Borowitz, 1996). Istraživanja u inostranstvu razrešenje povezuju sa kvalitetom brige i to tako da roditelji koji nisu uspeli da na emocionalnom i kognitivnom planu obrade i prihvate značenje i implikacije dijagnoze koju dete ima, imaju značajno niži kvalitet brige o deci (Marvin and Pianta, 1996). Kod nas istraživanja beleže značajan procenat nerazrešenih roditelja (Krstić, 2013; Mihic, Halas, Jovović Delić, Lukić, Stojčić, Rajić i Krstić, 2015), te niže funkcionisanje porodičnog sistema nerazrešenih roditelja (Krstić, 2013). Analize studija slučaja ukazuju na značajne implikacije koje nerazrešenje može imati za adaptaciju na brigu o detetu sa smetnjama u razvoju (Krstić, Bugarski, Brkić i

Obradović, 2013), kao i na način na koji ovi roditelji preuzimaju uloge saradnika u sistemima koji brinu o deci (Mihić i sar, 2015; Mihić i Krstić, 2015; Lukić, 2012). Nerazrešeni roditelji zaista imaju, prema ovim studijama slučaja, više problema u preuzimanju brige o detetu, kao i u ostvarivanju saradnje sa stručnjacima iz obrazovnog i zdravstvenog sistema, gde ih stručnjaci opažaju kao prezahtevne, prezaštićujuće, preplavljene tugom ili ljutnjom, krivicom i slično.

Aktuelni društveni procesi koji visoko kotiraju vrednost socijalne i obrazovne inkluzije dece, impliciraju i značajan porast u broju i kvalitetu usluga koje se za decu i porodice nude. Zakon o socijalnoj zaštiti (2011) i Strategija razvoja socijalne zaštite (2005) odgovornost za pokretanje i realizaciju velikog broja usluga „spuštaju“ na nivo lokalnih zajednica što vodi tome da se i u II Nacionalnom izveštaju o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji (2014) još uvek beleži relativno mali broj i to loše raspoređenih i nedovoljno dostupnih usluga za porodice. Većina lokalnih zajednica koje usluge nude, realizuju programe dnevnog boravka (Tim Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, 2013), ili dodatne finansijske podrške porodici. Roditeljima su, u pojedinim lokalnim zajednicama dostupne projektne aktivnosti u okviru kojih se nude usluge poput Pomoći u kući ili usluge Predah. Cilj ovih usluga je podrška biološkoj porodici u prevenciji izmeštanja dece iz porodice i institucionalnom smeštaju kroz omogućavanje doživljaja smanjene socijalne izolacije i doživljaja „usamljenosti“ u roditeljstvu, redukciju stresa i jačanje globalne funkcionalnosti porodice tako što pružaju vreme koje roditelji mogu da posvete drugim članovima porodice, ili obavljanju nekih obaveza (Grnčarski i Đolović, 2013; Grmuša i Ćorić, 2013). Rezultati evaluacija ovih usluga (iako još uvek veoma retki u našem društvu) ukazuju na značajan efekat koje one mogu imati na određene domene stresa roditeljstva- pre svega doživljaj kompetencije i prihvatanje ograničenja koja nameće roditeljska uloga (Žegarac i sar, 2014).

Iako istraživanja u inostranstvu dosledno beleže imperativ rane intervencije usmerene na kvalitet brige i funkcionisanje roditelja (Jabery et al, 2014), te na veliki značaj individualnog savetovanja, grupa podrške, porodičnog i grupnog savetovanja, treniga za jačanje veština roditeljstva namenjenih roditeljima dece sa smetnjama u razvoju (Hensley, 2007), kod nas ovakav sistem podrške još uvek nije razvijen i svodi se na sporadične projektne aktivnosti, ili ponude privatnih savetovališta. Uprkos zadatku i prioritetu koji se odnosi na širenje mreže socioedukativnih i savetodavno

terapijskih usluga radi podrške porodici, one izostaju u najvećem broju lokalnih zajednica u Srbiji. Pilotirana usluga Porodični saradnik (Jović, Miloradović, Popović i Milanović, 2015; Jović i Miloradović, 2015), ima dobre osnove da uspe kao društveno ponuđen način brige o funkcionalnosti roditelja kao pružaoca primarnog staranja detetu, ali to još uvek nije usluga koja može samostalno da zadovolji potrebe za savetodavnim i terapijskim radom u porodici (što i nije definisano kao cilj ove usluge).

Istovremeno, društvo ulaže značajne napore za podizanjem kvaliteta života i socijalne participacije dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica kroz podršku što ranijem uključivanju ove dece u redovan sistem školovanja. Tako inkluzija podrazumeva ulaz dece i porodica dece sa smetnjama u vrtiće, koji neminovno kao deo svojih obaveza imaju planiranje saradnje sa porodicom (Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, 2010), a kao deo svojih funkcija - čitavu oblast rada u podršci porodičnim odnosima i učešću u socijalnoj zaštiti dece (Pravilnik o bližim uslovima i načinu ostvarivanja socijalne zaštite dece u predškolskoj ustanovi, 2014). Oba ova aspekta rada u fokusu imaju doprinos ostvarivanju kvalitetne vaspitne funkcije porodice i unapređivanje porodičnih odnosa i usklađivanje oblika rada u predškolskoj ustanovi sa potrebama deteta i porodice.

Planirajući saradnju sa roditeljima, predškolska ustanova zapravo ima zadatak da odgovori na razvojne zadatke sa kojima se porodica deteta sa kojim rade susreće. U periodu kada je dete u vrtiću, ti razvojni zadaci se uglavnom tiču podrške porodici da se otvori ka vrtiću kao sistemu i osloni na saradnju i deljenu brigu sa vaspitačem. Rad sa detetom u predškolskoj ustanovi u velikoj se meri oslanja na kvalitet saradnje vaspitača i roditelja. Iako se, u optimalnoj situaciji, saradnja roditelja sa vaspitačem podrazumeva i očekuje, ona zapravo pretpostavlja niz razvojnih promena unutar porodice kako bi zaista bila i moguća. Pre svega ovo se odnosi na jačanje spremnosti porodice da prihvati činjenicu da vaspitaču i vrtiću bivaju vidljivi svi elementi porodičnih odnosa i efekti koje oni imaju na dete. Takođe, ovo se odnosi na spremnost roditelja na prvi pravi zahtev za podelom brige, redefinisanjem odgovornosti za dete. Do tada, iako je briga o detetu uključivala i različite druge aktere (bake i dede, dadilje..) primat u definisanju načina staranja o detetu, načina podrške detetovom razvoju i načinu razumevanja potreba deteta, pa stoga i odgovaranja na njih, imao je roditelj. Polazak u vrtić traži da se roditelj „odrekne“ ovakve pozicije i dozvoli da i vaspitač definiše deo odgovornosti, načina podrške i razumeva-

nja potreba deteta, te da odgovori na zahtev da se načini brige u vrtiću i kući - usklade. Podela brige podrazumeva da roditelj ima poverenja da će vaspitač biti jednako zainteresovan da brine o detetu, te zainteresovan za to da upozna i dete i porodicu i njegovo prethodno iskustvo i uvaži veštine koje je roditelj u dotadašnjoj brizi stekao. U tom smislu, čak i kad se saradnja sa roditeljima očekuje, u nju vrtić treba puno da uložiti kako bi se razvila. Ovo se pogotovu odnosi na porodice koje pri ulasku u vrtić ne rešavaju samo razvojne zadatke nego se nose i sa velikim brojem nerazvojenih stresnih situacija. Pred ovakvim izazovima su i porodice dece sa smetnjama u razvoju. Narazvojni kontekst značajno menja način na koji porodica prolazi i kroz razvojne, očekivane - normativne krize. Pa tako, podela brige o detetu sa smetnjama i otvaranje porodice ka vrtiću, nosi sa sobom još neke dodatne zahteve. Ovo se pre svega odnosi na prepoznavanje specifičnosti roditeljstva nad detetom sa smetnjama, koje podrazumeva prevaziženje gubitka idealnog očekivanog deteta, kontinuirani stres koji može biti traumatskog nivoa po roditeljski sistem brige, osećaj krivice i niz drugih averzivnih emocija sa prevladavajućom kontinuiranom tugom. Takođe, podrazumeva uvažavanje konteksta u kom se briga realizuje - iskustvo otvaranja ka drugim sistemima, pre svega zdravstvenim, opterećeno je takođe visokim nivoom stresa i usmerenosti na razvojne smetnje koje dete ima. U podeli brige o detetu važno je uvažiti i zabrinutost roditelja o zainteresovanosti, spremnosti i kompetentnosti vaspitača da o detetu brine, te da uvažiti realnu ulogu roditelja i razlikuje razvojne potrebe deteta od smetnji koje dete ima.

Ukoliko bi razvio veštinu da ove potrebe prepozna i u porodicama čija su deca u vrtiću i u porodicama u lokalnoj zajednici koja decu još ne uključuju u vrtić, i na ove potrebe porodica odgovori adekvatno, vrtić ne samo da će imati kvalitetniju saradnju sa roditeljima, nego će i postati ustanova visoko senzitivnih stručnjaka za potrebe porodica i značajan resurs lokalne zajednice.

Pa ipak, efekti inkluzije se, kod nas, uprkos ovoj funkciji predškolske ustanove, još uvek dominantno prate stavovima prema inkluziji vaspitača i eventualno efektima obrazovne individualizacije i podrške. Rezultati tih istraživanja dosledno ukazuju na negativan ili ambivalentan stav i ne naročito motivišuća iskustva vaspitača u radu sa decom sa smetnjama. Vaspitači doživljavaju da nemaju dovoljno kompetencija i da ih njihovo bazično obrazovanje, kao ni dodatno stručno usavršavanje, ne sprema za ovakve

zahteve rada (za pregled Klemenović, 2014). Istovremeno, istraživanja koja prate stres roditelja pri adaptaciji dece sa smetnjama na predškolsku ustanovu ukazuju na izraženiji stres roditelja ove dece u odnosu na roditelje dece tipičnog razvoja i to sa izvorom u onim oblastima koje se zapravo tiču socijalne inkluzije i deljene brige sa vaspitačima- reakcije grupe dece i njihovih roditelja, negativnog stava vaspitača i slično (Damjanović, Mihić i Jestrović, 2014).

U analizi jedne od obuhvatnih studija kompetencija vaspitača za inkluziju u obrazovnom smislu nalaz ukazuje na izraženo nezadovoljstvo vaspitača fleksibilnošću programa rada u predškolskim ustanovama. Pri tom je u Osnovama programa predškolskog vaspitanja predviđeno vaspitač i stručni saradnici ustanove osmišljavaju, menjaju i usklađuju program rada sa procenjenim potrebama grupe, te se autorka ove studije pita o razumevanju koncepcije predškolskog vaspitanja i obrazovanja od strane onih koji ga realizuju (Klemenović 2014). Ovaj rad se bavi pitanjem na koji način vrtić razume svoju ulogu i mogućnosti u pružanju podrške porodicama dece sa smetnjama. Drugim rečima, ideja rada je da opiše na koji način podršku socijalnoj inkluziji razumeju i planiraju oni u koje društvo ulaže sistemске napore da inkluziju iznesu, te gde i kako prepoznaju i razvijaju svoje mesto i ulogu u podršci porodicama dece sa smetnjama u lokalnoj zajednici čiji su deo.

Metod

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo ukupno 215 vaspitača iz ukupno 10 predškolskih ustanova sa teritorije Novog Sada, Iriga, Temerina, Sombora, Pančeva, Novih Banovaca, Vrbasa, Apatina, Pećinaca i Rume. Podatke o načinu planiranja saradnje sa porodicama dece sa smetnjama uključenim u inkluzivni program predškolske ustanove davali su samo vaspitači koji su imali direktnog iskustva u radu sa decom sa smetnjama i njihovim porodicama. Predškolske ustanove uključene u ovo istraživanje, bile su uključivane u rad na prethodnim fazama projekta.

Tehnike i način prikupljanja podataka

Za potrebe istraživanja kreiran je upitnik za vaspitače u okviru kog su na nekoliko nivoa prikupljeni podaci o planiranju saradnje i drugih oblika podrške porodicama dece sa smetnjama:

- oblici realizacije saradnje sa porodicama dece sa smetnjama - u ovom segmentu ponuđeno je da vaspitač odabere jedan ili više oblika realizacije saradnje sa porodicama koje je imao prilike da planira i sprovodi. Navedeni oblici realizacije zasnovani su na oblicima saradnje predviđenim Osnovama predškolskog programa, ali je ostavljena mogućnost da vaspitač ponudi i neki drugi, možda specifičan za ustanovu u kojoj radi;
- aktivnosti koje predškolska ustanova u kojoj vaspitač radi planira za porodice dece sa smetnjama - ovaj segment odnosi se na posebno planirane oblike rada koji uključuju celu ustanovu (a ne samo porodice dece iz jedne grupe), a namenjene su podšci porodicama dece sa smetnjama u različitim segmentima života (socijalna inkluzija, podrška brizi o detetu, podrška kvalitetu porodičnih odnosa i slično). U ovom segmentu vaspitači su zamoljeni da daju i informacije o tome na osnovu kojih ili čijih procena planiraju aktivnosti za ove porodice u vrtiću, kao i na koji način unutar ustanove procenjuju potrebe i stanje porodica dece sa smetnjama;
- način povezivanja predškolske ustanove sa uslugama za porodice dece sa smetnjama na nivou lokalne zajednice;
- lično usavršavanje vaspitača za rad sa porodicama dece sa smetnjama – u ovom segmentu vaspitači su zamoljeni da daju informacije o tome sa kim saraduju pri proceni potreba i planiranju i realizaciji saradnje sa porodicama dece sa smetnjama, kao i na koje načine planiraju i realizuju svoje stručno usavršavanje kako bi bolje upoznali potrebe porodica dece sa smetnjama.

Predškolske ustanove iz kojih dolaze vaspitači su već ranije bile uključene u projekat čiji je ovo istraživanje deo, pogotovu u onom delu koji se tiče kvaliteta brige i porodičnih odnosa u porodicama dece sa smetnjama. Stručni saradnici iz ovih ustanova delili su upitnik vaspitačima, a zatim ih i vraćali projektnom timu.

Rezultati i diskusija

Oblici realizacije saradnje sa porodicama dece sa smetnjama

Najviše vaspitača izveštava da je kao oblik realizacije saradnje sa porodicama dece sa smetnjama u razvoju koristilo direktne individualne kontakte sa roditeljima (individualni razgovor, telefonski razgovor), ili tehnike koje uključuju minimalni direktni kontakt (pismo/poruka, pano). Zajednička druženja roditelja i dece su takođe zastupljena kao forma saradnje sa roditeljima i u slučaju porodica dece sa smetnjama u razvoju (tabela 1). Neke od ovih aktivnosti fokusiraju saradnju sa roditeljima i porodicom na individualizovanu dodatnu podršku, ali istovremeno i izdvajaju porodicu i ne omogućuju socijalno uključivanje u grupu drugih porodica. Aktivnosti koje bi to mogle (volontiranje i uključivanje roditelja, učešće roditelja u realizaciji aktivnosti ili igri sa decom, zajedničko pravljenje igračaka i materijala za rad, akcije i izleti, na primer) zastupljene su u značajno manjoj meri.

oblik saradnje	učestalost: broj ispitanika (%)
• individualni razgovor	212 (98,6)
• učešće roditelja u realizaciji aktivnosti u vaspitnoj grupi (čitanje priče, rad u malim grupama, demonstracije...)	61 (28,4)
• učešće roditelja u igri dece	73 (34)
• učešće roditelja u unošenju novina u ambijent i vaspitno obrazovni rad	25 (11,6)
• pano	72 (33,5)
• pismo i poruka	70 (32,6)
• brošure za roditelje	39 (18,1)
• kućna poseta	24 (11,2)
• pisani izveštaji roditelju	22 (10,2)
• telefonski razgovori	135 (62,8)
• volontiranje roditelja deteta sa smetnjama u vrtiću	19 (8,8)
• volontiranje drugih roditelja u vrtiću	8 (3,7)
• zajedničko pravljenje igračaka i drugog materijala za rad	69 (32,1)
• zajedničke akcije	58 (27)
• zajednička druženja roditelja i dece	120 (55,8)
• zajednički izleti	44 (20)

Tabela 1. Oblici realizacije saradnje sa porodicama dece sa smetnjama

Vaspitači iz različitih ustanova se razlikuju međusobom u odabiru dominirajućih oblika realizacije saradnje sa porodicama, ali kako je broj vaspitača iz različitih ustanova veoma različit (i oslikava zapravo broj dece sa smetnjama koja su u vrtiću što se takođe razlikuje među lokalnim zajednicama), ove podatke treba proveriti na većem uzorku. Značajnih razlika (utvrđivanih hi-kvadratom razlika u procentima odgovora vaspitača iz različitih ustanova), međutim, nema u aktivnostima koje podržavaju socijalnu inkluziju porodica - one su podjednako malo zastupljene u svim predškolskim ustanovama obuhvaćenim uzorkom.

Ovim istraživanjem obuhvaćeni su samo oblici saradnje sa roditeljima koji su predloženi u Osnovama programa. Iako je bilo ponuđeno i da vaspitači sami ponude neki oblik realizacije saradnje koji je specifičan za njihovu ustanovu i namenjen prepoznatim potrebama i/ili mogućnostima porodica sa kojima rade i porodicama iz lokalne zajednice, ovakvi odgovori su izostali. U daljim istraživanjima moguće je više pažnje posvetiti ovakvim, dodatnim, oblicima realizacije saradnje sa roditeljima koji eventualno postoje. Takođe, važno je pružiti podršku vrtićima da se uključe aktivno u identifikaciju potreba porodica i usklade svoje aktivnosti u segmentu saradnje i podrške porodici sa tako prepoznatim potrebama. Ovo se jednako, ili još i više, odnosi na naredni segment istraživanja - usluge koje predškolska ustanova planira i realizuje.

Aktivnosti koje predškolska ustanova u kojoj vaspitač radi planira za porodice dece sa smetnjama

Vaspitači najčešće navode da ustanove u kojima rade kao dodatnu podršku porodicama dece sa smetnjama planiraju i realizuju Savetovalište za roditelje (tabela 2). Iako ova aktivnost omogućuje širok varijetet u oblicima i temama rada sa porodicom i omogućuje fokus na dizanje kvaliteta brige i porodičnih odnosa, ona još uvek oslikava dominirajući medicinski pristup detetu sa smetnjama i njegovoj porodici. Ovakav pristup razume teškoće u razvoju kao problem koji narušava funkcionalnost individue, koji zahteva tretman ili korekciju kako bi se osoba i njeno okruženje približilo normalnom funkcionisanju, i podrazumeva niz kreiranih intervencija usmerenih na dijagnostiku i rad na kompenzaciji nedostataka nastalih zbog teškoća. Time se i ove porodice doživljavaju kao porodice sa „deficitom“ i rad sa njima se fokusira na prevazilaženje problema unutar nje, kreiranjem niza interventnih korektivnih formi rada. Neke od porodica dece sa smetnjama

zaista imaju potrebu za dodatnom stručnom podrškom u kvalitetu brige, ali i jačanju funkcionalnosti porodičnih odnosa (Mihić i Krstić, 2015). Ovo se pre svega odnosi na one porodice koje su teško (ili još nisu nikako) prevladale gubitak očekivanog idealnog deteta i kojima niz averzivnih emocija poput kontinuirane preplavljenosti tugom, okrivljavanjem, ljutnjom i slično, ometa kreiranje modela brige o realnom detetu i doprinose tome da kvalitet podrške razvoju bude niži od onog koji dete treba. Istraživanja pokazuju da je ovakvih porodica oko 32% u sistemu obrazovanja (Mihić i sar, 2015). Ostale porodice su prevazišle ovaj izazov i zapravo im je potrebna kontinuirana podrška u socijalnoj integraciji, povezivanje sa mrežom podrške i uključivanju deteta u grupe vršnjaka. Procenat porodica u kojima je visoko zastupljen problem prihvatanja uloge roditelja i brige o detetu i izraženi efekti na kvalitet brige, verovatnije nisu uključena u predškolske ustanove. Izražen stres u ovim porodicama ometa roditeljevo razumevanje potreba deteta, pa i onih za socijalnim uključivanjem. Važno je biti otvoren i na druge potrebe koje ove porodice mogu imati. Normalizacija npr. stresa velikog broja uloga, izazova brige o detetu teškog temperamenta, nemogućnost adekvatnog prepoznavanja razvojnih potreba deteta je nešto sa čim se suočavaju svi roditelji i može biti dobar osnov za kreiranje psihoedukativnih i savetodavnih programa u ovim Savetovalištima koji obuhvataju roditelje i dece tipičnog razvoja i dece sa smetnjama u razvoju.

aktivnost	učestalost (%)
• Savetovalište za roditelje	130 (60,5)
• zajednička biblioteka	11 (5,1)
• radne grupe roditelja	16 (7,4)
• radionice za roditelje dece sa smetnjama	38 (17,7)
• radionice koje uključuju sve roditelje	96 (44,7)
• seminari za roditelje	32 (14,9)
• zajednička soba za vaspitače i roditelje	10 (4,7)

Tabela 2. Aktivnosti koju predškolska ustanova nudi porodicama dece sa smetnjama

Aktivnosti koje bi mogle biti usmerene na veću participaciju i interakciju porodica dece sa smetnjama sa porodicama dece iz opšte populacije i vaspitačima (zajednička biblioteka, radne grupe roditelja, seminari za roditelje, zajednička soba vaspitača i roditelja), značajno su manje zastupljene. Nešto veći broj vaspitača izveštava o realizaciji radionica koje uključuju sve roditelje. Ova aktivnost, kada je dobro tematski određena i vođena, može zaista da ojača poziciju i prihvaćenost deteta sa smetnjama i njegove

porodice. Međutim, ukoliko dobro tematsko određenje i vođenje izostaje, ona krije zamku uočavanja dodatnih različitosti, te rizik od neprihvatanja i naglašavanja „manjkavosti“ porodica dece sa smetnjama. Zbog toga na većem uzorku i podrobnijim uvidom treba obuhvatiti i evaluirati realizaciju ovih aktivnosti. Takvi podaci dali bi kvalitetnije smernice za praksu vrtića. Iz iskustva prethodnog rada sa vrtićima uključenim u ovo istraživanje, prepoznajemo da su aktivnosti koje su navedene one koje se aktuelno nude, ali su (osim u slučaju Savetovališta za porodicu u predškolskoj ustanovi u Novom Sadu koji zapošljava stručne saradnike isključivo za tu delatnost), projektne aktivnosti, relativno trajnog karaktera i češće se realizuju u okviru već postojećeg seta aktivnosti u okviru posla stručnog saradnika ustanove ili vaspitača, neretko samo za roditelje iz grupe u kojoj vaspitač radi i u okviru programa psihoedukativnog sadržaja, tipa „Škole za roditeljstvo“). Bilo bi značajno predškolske ustanove motivisati na definisanje očekivanih i praćenje efekata aktivnosti koje realizuju, kako bi se one za koje se trajno pokazuju značajni pozitivni efekti u očekivanim domenima, mogle uvesti kao trajnija i dostupnija forma aktivnosti za porodice iz lokalne zajednice.

Kao izvor informacija o potrebama za uslugom ili dodatnom aktivnošću koju vrtić može da ponudi porodicama dece sa smetnjama, vaspitači najčešće navode individuane razgovore sa roditeljima (45 vaspitača, ili 20,9%) ili informacije od strane stručne službe (51 vaspitač, ili 23,7%). Načine koji upućuju na poznavanje generalnih potreba porodica, poput anketa, navodi samo 10 vaspitača (4,7% ispitanika), a podatke iz stručne literature samo jedan vaspitač iz uzorka. Iz ovakvih odgovora vidimo da vaspitači zadržavaju dosta pasivnu poziciju u planiranju aktivnosti, ili nisu uključeni u planiranje dodatanih aktivnosti generalno za porodice, već kada je fokus na potrebama konkretne porodice iz grupe sa kojom rade. Iako ovo omogućuje potencijalno dobru dodatnu podršku jednoj porodici, potrebno je fokusirati rad na razumevanje pojma i funkcije usluge koju vrtić može da ponudi, te dobitima za sve porodice i socijalnu inkluziju porodica iz zajednice, bez obzira da li dete koristi programe vrtića koji aktuelno postoje, ili ne. Individualni razgovor se takođe najčešće koristi kao način procene potreba konkretne porodice (203 vaspitača, odnosno 94,4%), kao i upitnik ili anketa (120 vaspitača, odnosno 55,8%). Oblici aktivnosti koji bi mogli dati potpuniji uvid u funkcionisanje porodice, poput posete porodicama se pominju veoma retko (20 vaspitača, ili 9,3% uzorka).

Povezivanje predškolske ustanove sa uslugama za porodice dece sa smetnjama na nivou lokalne zajednice

Jedan od načina na koje predškolska ustanova može da pomogne integraciju porodica dece sa smetnjama je i informisanje o uslugama u lokalnoj zajednici, upućivanje na usluge, kao i uključivanje u projektne aktivnosti na nivou lokalne zajednice.

usluge i informacije	učestalost (%)
• informisanje o radu i upućivanje na interresornu komisiju	7 (3,3)
• razvojno savetovalište	11 (5,1)
• savetovališta, tretmani psihologa, logopeda..	15 (7)
• specijalizovani tretmani i aktivnosti za decu sa smetnjama (senzorna soba, škole sporta za decu sa smetnjama, servisni centar za osobe sa invaliditetom, dnevni centar)	20 (9,3)
• projekti NVO	21 (9,8)
• usluge iz domena socijalne zaštite (finansijska davanja, usluge centra...)	10 (4,7)

Tabela 3. Usluge na nivou lokalne zajednice na koje vaspitač upućuje

Vaspitači navode veoma malo aktivnosti i usluga unutar lokalne zajednice o kojima informišu roditelje dece sa smetnjama (tabela 3). Najučestaliji, a čak i oni zapravo navedeni u veoma niskom procentu, su programi koji se specijalno nude za tretman, ili rad sa decom sa smetnjama (savetovalište, tretmani, specijalizovani programi, programi NVO za decu sa smetnjama), što i dalje prati pravilnost o niskom angažovanju u oblasti podrške razvoju deteta i njegovesocijalne inkluzije i dominirajući fokus na smetnji deteta kao problemu. Određeni broj vaspitača nudi odgovor da nije informisan o uslugama u lokalnoj zajednici (13), ili odgovor koji ukazuje na nerazumevanje pojma usluge (poput odgovora-literatura, biblioteka, socijalizacija, roditeljski sastanak, takvih vaspitača je 23), a veliki broj vaspitača (125) ni ne nudi odgovor na ovo pitanje. Daljim istraživanjima važno je utvrditi da li su i u kojoj meri usluge u lokalnoj zajednici zaista poznate vaspitačima, a u kojoj meri je ovakav odgovor vaspitača uslovljen realnim manjkom usluga unutar zajednice u kojoj predškolska ustanova funkcioniše. Ukoliko je u pitanju ovo prvo, trebalo bi usmeriti aktivnosti ka povezivanju vrtića sa drugim ustanovama ili organizacijama koje nude programe i usluge za porodice dece sa smetnjama. Ukoliko je u pitanju izostanak usluga, predškolske ustanove treba ohrabriti da ih iniciraju (preko članova u interresornim komisijama, na primer), ili da ponude dodatne programe podrške za po-

rodice iz svoje lokalne sredine. Informisanost vaspitača o uslugama i aktivnostima drugih ustanova i organizacija u lokalnoj zajednici, koje mogu biti značajne za porodicu deteta sa smetnjama, važan je preduslov adekvatne podrške porodici. Istraživanja ukazuju na pravilnost da su informacije koje se roditeljima daju o aktivnostima u lokalnoj zajednici i načinu rada sa detetom izuzetno važan segment podrške porodici i kada postoji defektološki tretman (Hendrics et al., 2000). Takođe, informisanost vaspitača je značajan preduslov umrežavanja vrtića sa drugim ustanovama ili udruženjima u lokalnoj zajednici, što se u istraživanjima u inostranstvu pokazuje neophodnim za pružanje obuhvatnije podrške porodici (Sloper, 2004; Mc Conkey, Gent and Scowcroft, 2011). Ovo umrežavanje, između ostalog, može da donese i veći broj različitih profesionalaca ili neprofesionalaca koji rade sa porodicama dece sa smetnjama i koji mogu da budu značajan izvor znanja i saveta za vaspitača u planiranju saradnje i podrške porodici deteta sa kojim radi. Posebno pitanje koje ovakav rezultat otvara je pitanje vidljivosti i prepoznavanja značaja interresornih komisija od strane vaspitača, kao i oblika podrške koje interresorne komisije mogu da obezbede za dete, ili iniciraju u lokalnoj zajednici.

Lično usavršavanje vaspitača za rad sa porodicama dece sa smetnjama

Pri planiranju i realizaciji saradnje sa porodicama dece sa smetnjama, vaspitači za sada izveštavaju da se najviše oslanjaju na saradnju sa stručnim saradnikom iz ustanove, a zatim i personalnim asistentom deteta (ukoliko ga ima), interresornom komisijom ili specijalistima koji rade sa tretmane sa decom (defektolog, logoped) (tabela 4).

stručnjak ili organizacija	učestalost (%)
• stručni saradnik iz ustanove	211 (98,1)
• detetov pedijatar	23 (10,7)
• lekari specijaliste uključeni u zdravstvenu brigu o detetu	31 (14,4)
• savetovališta za roditelje u lokalnoj zajednici	6 (2,8)
• centar za socijalni rad	23 (10,7)
• interresorna komisija	58 (27,0)
• personalni asistent deteta	61 (28,4)
• škole za obrazovanje dece sa smetnjama	2 (0,9)
• defektolog, logoped	56 (26)
• drugi vaspitači	3 (1,4)
• NVO	4 (1,9)

Tabela 4. Stručnjaci, organizacije ili ustanove sa kojima vaspitač saraduje

I u ovoj oblasti vidi se pravilnost relativno malog povezivanja sa zajednicom u cilju razumevanja i izlaska u susret potrebama porodica, te zadržavanje fokusa na smetnji deteta i problemima koje porodica može da ima vezano za nju.

Kako bi se upoznali sa karakteristikama, funkcionisanjem i potrebama porodica dece sa smetnjama, vaspitači uglavnom čitaju stručnu literaturu, pohađaju seminare, tribine i slična događanja fokusirana na ovu temu (tabela 5)

oblik usavršavanja	učestalost (%)
• čitam stručnu literaturu	186 (86,5)
• pohađam seminare koji se tiču saradnje sa ovim porodicama	150 (69,8)
• pratim rezultate istraživanja	41 (19,1)
• pohađam tribine i druge skupove	117 (54,4)
• razgovor sa roditeljima	14 (6,5)
• konsultacije sa kolegama	17 (7,9)
• pretraživanje interneta	9 (4,2)
• konsultacije sa stručnom službom	10 (4,7)

Tabela 5. Oblici stručnog usavršavanja

Daljim istraživanjem potrebno je proveriti u kojoj meri su ovi oblici stručnog usavršavanja usmereni na saznavanje i informisanje o smetnjama koje dete ima, a u kojoj na potrebe i mogućnosti jačanja socijalne uključenosti porodica i kvaliteta brige o deci u njima.

Završna razmatranja

Podaci dobijeni ovim istraživanjem ukazuju na nisko učešće vrtića u lokalnoj zajednici i još uvek nedovoljno fokusa na podršku porodici i socijalnu inkluziju porodica dece sa smetnjama. Predškolske ustanove, čini se, još uvek zadržavaju dominantno medicinski model u pristupu u radu deci sa smetnjama, pa i porodicama ove dece. Ovaj model im potencijalno onemogućuje da adekvatno prepoznaju potrebe porodice koje su direktno ili očigledno povezane sa razvojnom smetnjom deteta, da izađu u susret njihovim razvojnim potrebama i podrže rezilijentnost i napredovanje porodice. I u ranijim istraživanjima koja su se bavila prepoznavanjem potreba porodica dece sa smetnjama i planiranjem rada sa njima, kao neophodan korak definisan je rad stručnih saradnika sa vaspitačima na nečemu što je opisano kao „razrešenje kod vaspitača“ odnosno kognitivnoj i emo-

tivnoj proradi prihvatanja rada sa detetom sa smetnjama u razvoju. Ovakav rad prepoznat je kao preduslov „defokusiranja“ vaspitača sa problema ili smetnje koju dete ima i podršku razvoju kvalitetne brige o detetu u porodici (Mihić i sar, 2015; Mihić i Krstić, 2015). Daljim istraživanjima i praktičnim radom trebalo bi ispratiti efekte ovakvih ili sličnih savetodavnih intervencija za vaspitače na procese koji pomažu redefinisavanje uloge vaspitača i spremnost da se ona usmeri na realne potrebe deteta, grupe i porodica.

Za razliku od medicinskog pristupa, socijalni model ukazuje na značaj participacije i normalnih obrazaca svakodnevnog života, uobičajenih rituala, značaj dostupnosti svih elemenata uobičajenog socijalnog funkcionisanja na zdravlje deteta i porodice. Kako podrška inkluziji znači prepoznati potrebe porodica upravo iz ovog domena i odgovoriti na njih, važno je raditi na podizanju svesti svih profesionalaca u vrtiću o značaju podrške razvoju porodice, uz podršku tretmanu deteta, te uložiti u oba ova aspekta rada.

Zakon o socijalnoj zaštiti i Strategija razvoja socijalne zaštite predviđaju pluralizaciju pružalaca usluga. Iako se u Srbiji usluge za porodice dece sa smetnjama još uvek dominantno realizuju iz sistema socijalne zaštite, istraživanja u inostranstvu govore o tome da se centralnim za funkcionisanje socijalne inkluzije zapravo smatraju dodatne usluge za decu i porodicu u obrazovnom sistemu koje nisu usmerene na samo obrazovanje (Duchnowski et al, 2012; Clarke, 2006). Zahvaljujući svojoj primarnoj delatnosti i značajnom fokusu na podršku porodicama, vrtić može da pruži značajan doprinos u analizi potreba i prioriteta, ali i u odgovoru lokalne zajednice na njih- u planiranju i realizaciji usluga za porodice dece sa smetnjama.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na to, da je, kako bi se ovo zaista i postiglo potrebno bar sledeće:

- kontinuiran rad na redefinisavanju pristupa deci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama sa dominantno medicinskog ka socijalnom modelu. Za ovo je neophodan preduslov detaljna analiza i, u skladu sa rezultatima te analize, korekcija programa osnovnog stručnog obrazovanja vaspitača, obrazovanja vaspitača na višim nivoima studija, kao i u oblicima stručnog usavršavanja vaspitača. Programi koji obrazuju stručnjake, ili su deo njihovog kontinuiranog profesionalnog razvoja, trebalo bi da jačaju svest i vrednost socijalne participacije te kompetencije vaspitača da podrže socijalnu inkluziju;

- povezano sa ovim, važno je intenzivirati rad na jačanju kapaciteta predškolskih ustanova da kreiraju individualni plan podrške i van dominirajućeg obrazovnog konteksta. Inkluzija jeste u značajnoj meri povezana sa individualizacijom obrazovnog plana i u vrtićima, ali naglasak u proceni potreba i kreiranju programa individualizacije rada u ustanovi trebalo bi makar u podjednakoj meri da podrazumeva i struktuirano bavljenje potrebama iz domena socijalne uključenosti i podrške rezilijencama i deteta i porodice. U kontekstu ove preporuke je svakako i smernica za unapređivanje predloženih oblika saradnje sa porodicama u Osnovama predškolskog programa, kako bi oblicima saradnje bili više obuhvaćeni oni koji podrazumevaju direktan kontakt i socijalnu participaciju svih porodica;
- podići nivo informisanosti vaspitača o pojmu usluge i značaju kreiranja i realizacije usluga i dodatnih aktivnosti koje jačaju socijalnu participaciju i odgovaraju na potrebe porodica dece sa smetnjama. Informisani vaspitači (a i drugi stručni radnici predškolske ustanove) mogu na taj način da budu značajno fleksibilniji u proceni i planiranju individualizovanog pristupa potrebama deteta i porodice. Takođe, mogu da razmišljaju o značajno većem domenu potreba koje dete i/ili porodica mogu da imaju i o načinima na koje, zajedno sa zajednicom u kojoj žive, mogu da omoguće porodicama podršku koja im je neophodna;
- povezano sa prethodnim, potrebno je podići nivo informisanosti vaspitača o konkretnim uslugama i aktivnostima koje se u zajednici nude za porodice dece sa smetnjama, kao i o uslugama i aktivnostima za koje postoje standardi, ili podaci i efektima realizacije u drugim lokalnim zajednicama. Vaspitač informisan o konkretnim mogućnostima koje se za podršku porodici u lokalnoj zajednici nude, moći će bolje da podrži porodicu i omogući joj pristup uslugama i aktivnostima koje mogu doprineti kvalitetu života i boljitku za dete i porodicu u celini. Takođe, otvaranje predškolskih ustanova prema zajednici na ovaj način, korak je ka razvoju dobrih dodatnih i specijalizovanih programa, diversifikaciji aktivnosti unutar vrtića koje nude adekvatniju podršku za dete i porodicu. Istovremeno, vrtić koji je aktivan u nastojanjima lokalne zajednice da pruži što optimalnije uslove za razvoj i napredovanje dece i porodica je vrtić koji aktivno radi na boljem prepoznavanju potreba, omogućavanju dostupnosti usluga koje na potrebe mogu odgovoriti, iniciranju aktivnosti koje podržavaju socijalnu participaciju i blagosta-

nje porodica dece sa smetnjama, ali i u dizanju svesti lokalne zajednice o pristupu ovoj deci i porodicama koji podrazumeva socijalni model;

- u kontekstu informisanosti vaspitača, potrebno je raditi i na razvoju i unapređivanju načina informisanja o potrebama dece i porodica, kao i na umrežavanju radi poznavanja šire perspektive života porodice sa kojom vrtić radi. Kako bi bio u mogućnosti da podrži sve ove procese, neophodno je da stručni saradnik ustanove bude kompetentan i vrednosno orijentisan ka socijalnom modelu. Prethodna istraživanja ukazala su na još uvek izraženu manjkavost osnovnog stručnog obrazovanja psihologa i pedagoga (kao dominantno zastupljenih stručnih saradnika) u ovom smislu, te na dominaciju medicinskog modela i razvoju znanja i kompetencija za tretman razvojne smetnje (Perišić, Pantelić, Vidojević, 2015; Borovica, Mihić, 2015), što je u kontekstu rada predškolske ustanove, ne samo ograničavajuć model rada, već i van domena traženih stručnih kompetencija i oblasti rada.

Rezultati svakako skreću pažnju i na pitanje uloge interesornih komisija, vidljivosti njihovih aktivnosti i mogućnosti rada, kao i obostrane interakcije vaspitača i interesorne komisije na planiranju podrške za dete i porodicu.

Ovako sumirane smernice i preporuke proizišle iz istraživanja svakako su međusobno isprepletane i traže kontinuiranu podršku i praćenje. Pre svega, one pozivaju na produbljenje praćenja procesa inkluzije i iz ugla koji se odnosi dominantno na praćenje efekata u obrazovnom smislu i koja će za cilj imati da definišu činioce koji vode boljem radu svih aktera brige o deci usmerenog ka najboljem interesu deteta i jačanju kapaciteta porodice da se o njemu stara.

Literatura

- Baker, B. L., L. L. McIntyre, J. Blacher, K. Crnic, C. Edelbrock and C. Low (2003). Pre-school children with and without developmental delay: behaviour problems and parenting stress over time. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47 (4-5), 217-230.
- Borovica T., Mihić I. (2015). Analiza nastavnih programa na Univerzitetu u Novom Sadu. U N. Žegarac, J.Todorović (ur). *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*. Niš: Univerzitet u Nišu (str.121-140).

- Clarke H. (2006). *Preventing Social Exclusion of disabled Children and Their Families: Literature review paper produced for the National Evaluation of the Children's Fund*. The University of Birmingham.
- Clements, M. and D. Barnett (2002). Parenting and attachment among toddlers with congenital anomalies: Examining the Strange Situation and attachment Q-sort. *Infant mental health journal*, 23 (6), 625-642.
- Coyne, I. and S. Cowly (2005). Challenging the Philosophy of Partnership with Parents: A Grounded Theory Study. *International Journal of Nursing Studies*, 44, 893-904.
- Damjanović, D., I. Mihić i J. Jestrović (2014). Roditeljski sres pri adaptaciji dece na vrtić: izvori stresa i njegov intenzitet. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 46 (2), 451-472.
- Davies, S. and D. Hall (2005). "Contact A Family": professionals and parents in partnership. *Archives of disease in childhood*, 90 (10), 1053-1057.
- Duchnowski A., K. Kutash, A. Green, J. Ferron, M. Wagner and B. Vengrofski (2012). Parent Support Services for Families of Children With Emotional Disturbances Served in Elementary School Special Education Settings: Examination of Data From the Special Education Elementary Longitudinal Study. *Journal of Disability Policy Studies*, 24 (1) 36– 52.
- Fish, W. W. (2006). Perceptions of parents of students with autism towards the IEP meeting: A case study of one family support group chapter. *EDUCATION-INDIANAPOLIS THEN CHULA VISTA-*, 127 (1), 56-68.
- Grmuša S. i S. Ćorić (2013). *Praktikum- usluga Pomoć u kući za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu.
- Grnčarski T. i A. Đolović (2013). *Praktikum-usluga Predah za decu sa smetnjama u razvoju*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu.
- Hall, H. R. and J. C. Graff (2011). The relationships among adaptive behaviors of children with autism, family support, parenting stress, and coping. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 34 (1), 4-25.
- Hendrics A., J. de Moor, J. Oud and W. Franken (2000). Service needs of parents with motor or multiply disabled children in Dutch therapeutic toddler classes. *Clinical Rehabilitation*, 14, 506-517.
- Hensley, C. (2007). *Support systems for parents of children with special needs*. Paper based on a program presented at the Association for counselor education and supervision conference. Columbus, OH.
- Howe, D. (2006). Disabled children, parent-child interaction and attachment. *Child & family social work*, 11 (2), 95-106.

II Nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji (2014). Vlada Republike Srbije

- Jabery, M. A. A., D. H. Arabiat, H. A. A. Khamra, I. A. Betawi and S. K. A. Jabbar (2014). Parental Perceptions of Services Provided for Children with Autism in Jordan. *Journal of Child and Family Studies*, 23 (3), 475-486.
- Jović S., Miloradović S., Popović Lj., Milanović M. (2015). Analiza prvih rezultata usluge Porodični saradnik. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu (dostupno na <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Analiza%20prvih%20rezultata%20usluga%20SRP.pdf>)
- Jović S., Miloradović S. (2015). Porodični saradnik- intenzivna podrška porodici sa višestrukim i složenim potrebama. Prezentacija na Okruglom stolu Podrška porodici sa decom, Beograd, 9.5.2015. (dostupno na http://www.zavodsz.gov.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=450&Itemid=115)
- Klemenović J. (2014). *Spremnost za školu u inkluzivnom kontekstu*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Krstić T. (2013). *Majke hronično ometene dece: prihvatanje dijagnoze i prevladavanje stresa*. Odbranjena doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Krstić, T., V. Bugarski, N. Brkić i B. Obradović (2013). Odnos majke prema detetovoj dijagnozi cerebralne paralize. *Medicinski pregled*, 66 (3-4), 181-184.
- Lukić N. (2012). Jačanje senzitivnosti roditelja: primena teorije afektivne vezanosti u savetovanju roditelja dece sa smetnjama u razvoju. *Zbornik radova sa savetovanja za stručne saradnike: Mogućnosti primene teorije afektivne vezanosti u savetodavnom radu sa porodicama*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 88-96.
- Marvin, R. S. and R. C. Pianta (1996). Mothers' reaction to their child's diagnosis: Relations with security of Attachment. *Journal of Clinical Child Psychology*, 25 (4), 436-443.
- Mc Conkey R., C. Gent and E. Scowcroft (2011). Critical features of short break and community support services to families and disabled young people whose behaviour is severely challenging. *Journal of Intellectual Disabilities*, 15 (4), 252-268.
- Mihić I., I. Halas, B. Jocović Delić, N. Lukić, O. Stojić, M. Rajić i T. Krstić (2015). Podrška porodicama dece sa smetnjama u razvoju: značaj roditeljskog odnosa prema dijagnozi. U: Gutvajn, N., M. Stančić i J. Stanišić (ur), *Zbornik rezimea VI Međunarodne naučne konferencije "Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi"*: Izazovi unapređivanja politike i prakse inkluzivnog obrazovanja. Sremska Mitrovica: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare, str. 67.

- Mihić I. i T. Krstić (ur). (2015). *Vrtić kao sigurna baza: primena teorije afektivne vezanosti u planiranju podrške roditeljima dece sa smetnjama u razvoju*. Zemun: Publik Praktikum.
- Mitchell, D. B. and P. Hauser-Cram (2008). The well-being of mothers of adolescents with developmental disabilities in relation to medical care utilization and satisfaction with health care. *Research in Developmental Disabilities*, 29 (2), 97-112.
- Olsson, M. B. and C. P. Hwang (2001). Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45 (6), 535-543.
- Perišić N., Pantelić M., Vidojević J. (2015). Zastupljenost problematike socijalne isključenosti u natavnim programima na fakultetima Univerziteta u Beogradu. U N. Žegarac, J.Todorović (ur). *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*. Niš: Univerzitet u Nišu (str.87-120).
- Pain H. (1999). Coping with a child with disabilities from the parents' perspective: The function of information. *Child: Care, health and development*, 25 (4), 299-312.
- Pianta R. C., R. S. Marvin, P. A. Britner and K. C. Borowitz (1996). Mothers' resolution of their children's diagnosis: organized patterns of caregiving representations. *Infant Mental Health Journal*, 17, 239-256.
- Pravilnik o bližim uslovima i načinu ostvarivanja socijalne zaštite dece u predškolskoj ustanovi*, Službeni glasnik Republike Srbije, 2014
- Rajić M. (2015). *Efekti stresa roditeljstva na socioemocionalnu posvećenost: razlike između majki i očeva dece sa smetnjama u razvoju*. Odbranjen diplomski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Rajić, M., I. Mihić, J. Branković i D. Kopunović-Torma (2015). Socioemocionalna posvećenost majki dece sa smetnjama u razvoju: efekti roditeljskog stresa. Usmeno saopštenje na 63. Naučno-stručnom skupu Društva psihologa Srbije, 27.-30.maj 2015. *Knjiga rezimea*, str.141-142.
- Reichman, N. E., H. Corman and K. Noonan (2004). Effects of child health on parents' relationship status. *Demography*, 41 (3), 569-584.
- Sloper P. (2004). Facilitators and barriers for coordinated multiagency services. *Child: Care, Health and development*, 30, 571-580.
- Soodak, L. C. and E. J. Erwin (1995). Parents, professionals and inclusive education: A call for collaboration. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 6 (3), 257-276.

- Tim Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu (2013). *Dnevni boravak za decu i mlade sa invaliditetom: smernice za uspostavljanje i pružanje usluge*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Valle, J. W. (2002). IDEA and collaboration a Bakhtinian perspective on parent and professional discourse. *Journal of Learning Disabilities*, 35 (5), 471-481.
- van Ijzendoorn, M. H., A. H. Rutgers, M. J. Bakermans-Kranenburg, S. H. Swinkels, E. Van Daalen, C. Dietz, F. B. A. Naber, J. K. Buitelaar and H. Van Engeland (2007). Parental sensitivity and attachment in children with autism spectrum disorder: Comparison with children with mental retardation, with language delays, and with typical development. *Child Development*, 78 (2), 597-608.
- van Ijzendoorn, M. H., S. Goldberg, P. M. Kroonenberg and O. J. Frenkel (1992). The relative effects of maternal and child problems on the quality of attachment: a meta-analysis of attachment in clinical samples. *Child Development*, 63, 840-858.
- Veisson M. (1999). Depression symptoms and emotional states in parents of disabled and nondisabled children. *Social Behavior and Personality*, 27, 87-98.
- Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju*, Službeni glasnik Republike Srbije, 2010
- Žegarac, N., T. Džamonja-Ignjatović i M. Milanović (2013). *Kada nam nedelja dolazi sredom: usluge za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice*. Beograd: Fakultet Političkih nauka.

Mihić Ivana
Milana Rajić

COMMUNITY BASED SERVICES FOR FAMILIES OF CHILDREN WITH DISABILITIES: THE ROLE OF PRESCHOOL INSTITUTIONS

Abstract: The aim of the study presented in this paper was to describe how preschool teachers and other professionals in the kindergarden plan and implement additional support for the families of children with disabilities. The results indicate the dominant approach from the medical perspective, and insufficient participation of the preschool in the local community, as well as the connection to other resources within the local community. The results are discussed in the context of guidelines for good practice and support for professionals in preschool institutions in order to better meet the needs of families with whom they work.

Keywords: families with a disabled child, preschool, collaboration with a family, family counseling.

DNEVNI BORAVAK ZA DECU I MLADE SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU: PRIMER DOBRE PRAKSE

Tijana Karić¹
Ljiljana Marković²
Ivan Stojilović³
Vladimir Mihić⁴

Apstrakt: Od januara 2006. godine, u Srbiji je na snazi Zakon o maloletnim učinicima krivičnih dela i krivično-pravnoj zaštiti maloletnih lica, kojim su predviđeni vaspitni nalozi, vaspitne mere i posebne obaveze. Nakon uspešnog pilotiranja sprovođenja alternativnih sankcija za maloletne učinioce krivičnih dela, nastavljen je rad na socijalnoj rehabilitaciji maloletnih prestupnika i omladine sa problemima u ponašanju. IAN je prva i jedina organizacija civilnog sektora u Srbiji koja je licencirana za dnevni boravak dece i mladih sa problemima u ponašanju, počev od marta 2014. godine. U dnevnom boravku se istovremeno vrši realizacija vaspitnih naloga, posebnih obaveza i vaspitna mera pojačanog nadzora organa starateljstva, i pružaju usluge mladima sa problemima u ponašanju koji nisu u sukobu sa zakonom. IAN svoj rad bazira na kontinuiranom i sveobuhvatnom radu koji obuhvata tri grupe aktivnosti: a) profesionalno osnaživanje korisnika kroz edukativne programe koji uključuju računarsku obuku, kurseve socijalnih veština i sl., b) psihološko osnaživanje korisnika kroz treninge socijalnih veština, individualno i grupno savetovanje, psiho-edukativne radionice i c) aktivnosti usmerene na resocijalizaciju, kroz održavanje Kluba za mlade, poput jednodnevnih izleta, sportskih aktivnosti itd. Osim navedenih aktivnosti, sprovodi se i individualno i porodično savetovanje za roditelje korisnika dnevnog boravka. Ostvarena je bliska saradnja organizacije sa relevantnim ustanovama javnog sektora, što dodatno pospešuje efikasnost programa. Sve navedene aktivnosti sprovode se sa ciljem prevencije i smanjenja antisocijalnog ponašanja i resocijalizacije dece i mladih sa problemima u ponašanju i maloletničke delinkvencije.

Ključne reči: maloletni počinioci krivičnih dela, resocijalizacija, vaspitni nalozi, delinkvencija, problemi u ponašanju.

Prema podacima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu (RZSZ, 2014⁵), u periodu između 2009. i 2013. godine, u Centrima za socijalni rad

¹ tijanakaric.psi@gmail.com; Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

² Međunarodna mreža pomoći I.A.N., Beograd

³ Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu

⁴ Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

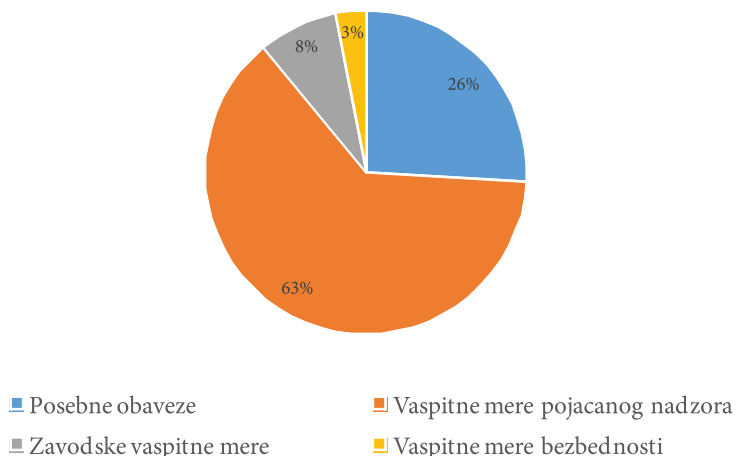
⁵ Publikacija „Deca u sistemu socijalne zaštite 2013“

evidentiran je smanjen broj dece sa problemima u ponašanju za 36%. Međutim, u periodu od 2011. do 2013., uočljiv je trend porasta broja dece sa problematičnim ponašanjem. Takođe, povećan je broj prijavljenih krivičnih dela čiji su učinioci mlađi od 14 godina, to jest deca kojoj se ne mogu izreći krivične sankcije ni primeniti druge mere predviđene Zakonom o maloletnim počiniocima krivičnih dela i krivično-pravnoj zaštiti maloletnih lica ⁶. Ipak, dok se broj krivičnih dela povećava, broj krivično neodgovorne dece koja učestvuju u izvršenju krivičnih dela se smanjuje, što ukazuje na povišenu stopu recidivizma, odnosno na činjenicu da su maloletni počinioci skloni ponavljanju krivičnih dela. Uprkos sve izraženijem problemu maloletničke delinkvencije, ne postoje sistematski programi koji podržavaju promene u ponašanju i resocijalizaciju mladih.

Od 1. januara 2006. godine primenjuje se Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivično-pravnoj zaštiti maloletnih lica, koji određuje materijalno-krivičnog prava predviđa vaspitne naloge, vaspitne mere i posebne obaveze. Iako postoji određeni pomak u izvršavanju navedenih mera, centri za socijalni rad, sudovi i lokalne zajednice u malom broju slučajeva imaju razvijene resurse i mehanizme za realizaciju tih mera. Broj izrečenih vaspitnih naloga i posebnih obaveza, prema evidenciji Republičkog zavoda za statistiku, je u porastu, dok je struktura izrečenih vaspitnih mera maloletnicima u 2013. godini takva da samo 26% učinilaca krivičnih dela ima izrečenu posebnu obavezu (Grafik 1).

U periodu od 2009. godine, u porastu je broj posebnih obaveza koje uključuju redovno pohađanje škole i neizostajanje sa posla, uključivanje bez nadoknade u rad humanitarnih organizacija i pohađanje kurseva za stručno osposobljavanje ili pripremanje i polaganje ispita kojima se proverava određeno znanje (RZSZ, 2014). Ono što je zabrinjavajuće, jeste da je u periodu od 2011. do 2013. godine, broj izrečenih posebnih obaveza uključivanja u individualni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu iznosi 0. Situacija je blago promenjena u 2014. i 2015. godini, ali javnosti nisu dostupni zvanični podaci o broju izrečenih posebnih obaveza.

⁶ Član 2 Zakona

Grafik 1. Struktura izrečenih vaspitnih mera maloletnicima u 2013. godini (preuzeto iz publikacije „Deca u sistemu socijalne zaštite 2013“)

Međunarodna mreža pomoći (International Aid Network-IAN) je jedina organizacijau Srbiji licencirana za pružanje usluge dnevnog boravka za decu i mlade sa problemima u ponašanju, sa licencom izdatom od strane Ministarstva rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja u martu 2014. godine. Dobijanju licence prethodilo je pilotiranje modela za sprovođenje posebnih obaveza 2007/2008, u saradnji sa Gradskim centrom za socijalni rad Beograd. Pilotiranje je bilo sprovedeno kroz program profesionalnog i psihološkog osnaživanja, koji je uključio 40 maloletnika. Među korisnicima je došlo do objektivno registrovanih promena na planu ponašanja i izmenjenih ustaljenih obrazaca ponašanja. Kada je u pitanju profesionalno osnaživanje, ostvareni su sledeći rezultati⁷:

- 26 korisnika savladalo osnovne kurseve računara i steklo ECDL sertifikat (European Computing Driving Licence);
- 31 korisnik uključen u nastavu engleskog jezika, od kojih je 25 uspešno položilo ispit i steklo Evropski jezički portfolio;
- 33 korisnika uključeno u rad grupe za podršku, sa održane 32 seanse;
- Svi korisnici pohađali 9 radionica iz oblasti socijalnih veština.

Tokom trajanja programa, bile su vidljive i promene na psihološkom i planu ponašanja. Nezvanični podaci iz Gradskog centra za socijalni rad

⁷ Podaci preuzeti iz Finalnog narativnog izveštaja za projekat Edukativna i psihološka podrška maloletnim učiniocima krivičnih dela na teritoriji Beograda, IAN Međunarodna mreža pomoći, 2008

(GCSR) ukazuju na to da je samo jedan od 40 maloletnika koji su učestvovali u programu ponovo počinio krivično delo, te su kolege iz GCSR, uključene u ovaj program, posmatranjem i praćenjem korisnika centara došle do uvida i izvestile da je problematično ponašanje upadljivo opalo. Terapeuti koji su bili angažovani u radu sa maloletnicima izvestili su da su strukturisano vreme i doživljaj uspeha pozitivno uticali na odgovorno ponašanje – kako su kursevi odmicali, korisnici su bili sve redovniji u pohađanju nastave. Sadržaj njihove međusobne komunikacije i komunikacije sa trenerima i grupnim terapeutima se menjao – u početku su razgovorima dominirale teme nasilja i teme vezane za moderne trendove (mobilni telefoni, automobili i sl.); vremenom se fokus razgovora pomerio na planove za budućnost, mogućnosti zaposlenja i školovanja. Javio se doživljaj grupnog identiteta koji je uključivao iskustvo dodatnog obrazovanja, što je predstavljalo značajan napredak u odnosu na uobičajene obrasce međusobnog povezivanja.

Osim postignutih rezultata u radu sa maloletnim prestupnicima, jedinstveni primer povezivanja pravosudnog sistema, sistema socijalne zaštite, civilnog sektora i organa lokalne vlasti doveo je do toga da opisani projekat IAN-a i GCSR, „Edukativna i psihološka podrška maloletnim učionicima krivičnih dela na teritoriji Grada Beograda“, bude naveden kao primer dobre prakse u publikaciji „Politika izricanja krivičnih sankcija prema maloletnicima u Srbiji“ (Perić, Milošević i Stevanović, 2008). IAN je nastavio da održava dobre i izgrađuje nove odnose sa svim osobama i institucijama relevantnim za svako pojedinačno dete – roditelji, razredni starešina, škole, centri za socijalni rad, sud, poslodavci, volonteri, domovi za nezbrinutu decu, hraniteljske porodice itd.

Oslanjajući se na rezultate postignute u pilot projektu, IAN je nastavio sa radom sa decom i mladima sa problemima u ponašanju, finansirajući se prvenstveno kroz podršku stranih donatora iz zemalja Evropske unije, koje su prepoznale potrebu za prevencijom i intervencijama sa ovom grupom dece. U IAN deca i mladi mogu doći po nalogu Suda, zatim po preporuci centara za socijalni rad, po preporuci škola i po preporuci vršnjaka koji su već (bili) korisnici IAN-a.

Projekat pod nazivom „Ostavi drugačiji otisak na svet“⁸, koji IAN sprovodi od 2012. godine, kao jedan od rezultata ima i formiranje usluge dnev-

⁸ Projekat finansiran od strane nemačke fondacije Schüler Helfen Leben (SHL).

nog boravka). Dobijanjem licence nadležnog ministarstva za uslugu dnevnog boravka za decu i mlade sa problemima u ponašanju stvoreni su uslovi za upućivanje maloletnika na izvršenje vaspitnih naloga i posebnih obaveza izrečenih od strane Višeg suda, Odeljenja za maloletnike. Od 57 mladih sa vaspitnim merama pojačanog nadzora i/ili posebnim obavezama, koji su upućeni u IAN u periodu mart 2014 - april 2015, samo dvoje je ponovo počinilo krivično delo, prema podacima dobijenim od nadležnog suda. Od 2012. do aprila 2015, ukupno je 263 dece koristilo usluge dnevnog boravka, pri čemu je stopa recidivizma (prijavljenog i samoprijavljenog) manja od 5%. Takođe, aktivnosti koje se sprovode u IAN-u rade se uz podršku UNICEF-a Podrška se odnosi najpre na razvijanje mehanizama za realizaciju vaspitnih naloga kao oblika diverzionih mera, ali i ostalih vanzavodskih mera. Uzevši sve navedeno u obzir, može se izvesti zaključak da je sistem rada u IAN-u primer dobre prakse, s obzirom da je dobra praksa definisana od strane UNICEF-a kao inovativni i provereni pristup, bilo u sprovođenju programa, javnom zastupanju ili menadžmentu organizacije⁹.

Teorijske osnove rada sa decom i mladima sa problemima u ponašanju u IAN-u

Specifičnost kriminalnog ponašanja kod maloletnika predstavlja dodatni izazov za prevenciju i kontrolu, u odnosu na rad na kriminalnom ponašanju odraslih. Neki od ovih faktora jesu manjak iskustva u socijalnom životu, što može dovesti do pogrešnog razumevanja socijalnog značaja njihovog opasnog ponašanja, zatim nedostaci u procesu školskog obrazovanja i vaspitanja u porodici, negativan uticaj značajnih odraslih i podsticanje na kriminalno ponašanje itd. (Tomita & Panzaru, 2010).

Ispitujući veliki broj faktora koji doprinose kriminalnom recidivizmu, Endrjuz i Bonta (Andrews & Bonta, 2011) razvili su model rizik-potreba-responsivnost (risk-need-responsivity, RNR), koji raspoređuje tzv. centralnih osam faktora rizika u dve grupe – Velika Četiri i Umerena Četiri faktora rizika. Osim istorije antisocijalnog ponašanja, koji se smatra statičnim, ostalih sedam faktora modela su dinamički faktori, na kojima se može raditi u tretmanu (Grieger & Hosser, 2014).

⁹ http://www.unicef.org/evaluation/index_goodpractices.html

Struktura RNR modela je hijerarhijska, te se Velika Četiri smatraju najvećim uzročnicima kriminalnog ponašanja na koje se treba usmeriti u tretmanu, dok Umerena Četiri predstavljaju činioce okruženja koji, direktno, omogućavaju kriminalno ponašanje, a indirektno su u interakciji sa Velika Četiri (Andrews & Bonta, 2010).

Istorijat antisocijalnog ponašanja	Rana i kontinuirana uključenost u veliki broj i širok raspon antisocijalnih ponašanja u različitim situacijama	Izgraditi nekriminalno alternativno ponašanje u rizičnim situacijama
Obrazac antisocijalne ličnosti	Traženje senzacija i zadovoljstva, slaba samokontrola, neprestana agresivnost	Izgraditi veštine rešavanja problema, samo-regulacije, regulacije besa i veštine suočavanja sa stresom
Antisocijalna kognicija	Stavovi, vrednosti, uverenja i racionalizacija koji podržavaju kriminal; kognitivno-emocionalno stanje besa, odbacivanja i prkošenja; kriminalni naspram reformisanog identiteta; kriminalni naspram antikriminalnog identiteta	Smanjiti antisocijalnu kogniciju, prepoznavanje rizičnog mišljenja i osećanja, izgrađivanje manje rizičnih alternativa u mišljenju i osećanjima, usvajanje antikriminalnog identiteta
Antisocijalni drugi	Bliske veze sa kriminalnim drugima i relativna izolacija od nekriminalnih drugih; neposredna socijalna podrška za kriminal	Oslabiti veze sa kriminalnim drugima, ojačati veze sa nekriminalnim drugima
Porodica i/ili brak	Dva ključna elementa su briga i supervizija	Smanjiti konflikt, izgraditi pozitivne odnose, pojačati monitoring i superviziju
Škola i/ili posao	Nisko postignuće i nizak nivo zadovoljstva školom/poslom	Poboljšati postignuće, nagrađivanje i zadovoljstvo
Slobodno vreme i rekreativne aktivnosti	Nizak nivo uključenosti i zadovoljstva u nekriminalnim aktivnostima	Povećati uključenost, nagrađivanje i zadovoljstvo
Zloupotreba supstanci	Zloupotreba alkohola i/ili drugih PAS	Smanjiti zloupotrebu PAS, smanjiti ličnu i relaciju podršku za ponašanje usmereno na PAS, povećati broj alternativa zloupotrebi PAS

Tabela 1. Centralnih osam grupa rizik faktora po RNR modelu i ciljane potrebe (preuzeto iz Andrews, Bonta & Wormith, 2006).

U Tabeli 1 prikazano je centralnih osam rizik faktora i ciljevi koji tretmanom treba da budu postignuti u zavisnosti od rizika. Autori ističu postojanje tri principa za efikasnu socijalnu rehabilitaciju prestupnika:

1. Princip rizika – uparivanje nivoa intenziteta programa sa nivoom rizika svakog pojedinca; intenzivan tretman za visokorizične i minimalne intervencije za niskorizične prestupnike.
2. Princip potrebe – ciljati na kriminogene ili druge potrebe prestupnika koje su funkcionalno povezane sa kriminalnim ponašanjem.
3. Princip responsivnosti – prilagoditi stil i način intervencija prestupnikovim sposobnostima i stilu učenja, kao i kognitivnim i emocionalnim osobinama (Andrews, Bonta & Hoge, 1990; Andrews, Bonta & Wormith, 2011).

Faktori rizika – iz iskustva zaposlenih u IAN-u

Decenijsko iskustvo zaposlenih u IAN-u u radu sa maloletnicima sa problemima u ponašanju, od kojih je određen procenat njih u sukobu sa zakonom, pokazalo je da je jedan od osnovnih problema ove grupe mladih neuključenost u obrazovni proces ili neuspeh na planu školovanja. Nakon više bezuspešnih pokušaja i promena škola, maloletnici dolaze u situaciju da gube pravo na redovno školovanje i ostaju bez bilo kakvog profesionalnog usmerenja, samo sa završenom osnovnom školom. Problem se dodatno usložnjava činjenicom da su za prelazak na vanredno školovanje neophodna finansijska sredstva (u proseku jedna godina vanrednog školovanja u stručnoj školi košta oko 15000 dinara, a različiti kursevi u proseku od 7000 do 15000 dinara). Osim toga, značajan broj dece potiče iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa, te nemaju mogućnosti da snose troškove vanrednog školovanja, odnosno profesionalnog osposobljavanja. Po dolasku u centar za socijalni rad većini ove dece se kao jedina alternativa nudi pohađanje srednjih stručnih škola tj. usmeravanje na zanat. Za većinu njih, međutim, zanat nije privlačan kao buduće zanimanje, a osim toga školovanje traje dve-tri godine što se njima čini suviše dugim i nepraktičnim. Najzad, realna potreba za zanatima sve više se smanjuje u savremenoj ekonomiji baziranoj na znanju. Zbog svega navedenog, maloletnici najčešće ostaju bez ikakvog profesionalnog usmerenja, tako da nemaju mogućnost da dođu do zaposlenja. Ovaj nedostatak je štetan na dva načina: najpre, mladi ostaju bez sredstava za život, što predstavlja faktor koji doprinosi održavanju kriminalnog

ponašanja; zatim, nedostatak posla ih usmerava na isto socijalno okruženje u okviru kog su razvili oblike ponašanja koji su doveli do toga da budu krivično gonjeni.

Na psihološkom planu, mladi uz očekivane razvojne krize odrastaju sa osećanjem nesigurnosti, depriviranošću, odsustvom adekvatnih modela iz porodice ili društva, bez razvojne podrške, uglavnom prepušteni sebi, životu na margini i predominantnim usmeravanjem na vršnjačku grupu. Njihovo slobodno vreme je nestrukturisano, nemaju razvijene socijalne veštine, dobre modele za identifikaciju, adekvatna i upotrebljiva profesionalna znanja, nemaju razvijen osećaj brige za drugog. Iskustvo je pokazalo da je slika o sebi kod maloletnih počinitelja krivičnih dela ekstremno pozitivna (iako je vrlo malo stvari u realnosti koje mogu da podupru tu sliku), uz izrazito izmeštanje lokusa kontrole ka spolja, odnosno o smanjenoj sposobnosti za preuzimanje odgovornosti za sopstvene postupke i njihove ishode. Većina mladih koji manifestuju probleme u ponašanju sklona je konzumiranju psihoaktivnih supstanci, najčešće alkohola i marihuane, i to u velikom broju slučajeva sa elementima zavisnosti.

Kada je u pitanju grupa faktora koji se odnose na porodicu, iskustvo je pokazalo da u gotovo svim porodicama dece i mladih sa problemima u ponašanju prevladavaju disfunkcionalni porodični odnosi, obojeni negativnom emocionalnom klimom, vredanjem i, neretko, zlostavljanjem, brojnim konfliktima i prekinutim odnosima, neadekvatnom komunikacijom i lošim veštinama rešavanja problema. Porodični činioci su jedan od najjačih protektivnih faktora, samim tim su disfunkcionalni porodični odnosi jedan od najvažnijih rizik faktora za nastajanje i održavanje delinkventnog ponašanja, što je zapažanje koje je u skladu sa velikim brojem dosadašnjih istraživanja (npr. Smallbone i Dadds, 2000; Juby i Farrington, 2001; Farrington, 2012).

Struktura tretmana

Program po kom se radi u dnevnom boravku IAN-a sastoji se iz tri grupe aktivnosti:

Profesionalno osnaživanje

Profesionalno osnaživanje korisnika ostvaruje se kroz edukativne programe razvijene unutar mreže Telecentara¹⁰, koji su prošli detaljnu pro-

¹⁰ IAN Telecentar je od 2003. godine član balkanske mreže Telecentara, a od 2008 i evropske mreže

veru u praksi. Korisnici pohađaju 200 školskih časova nastave, koja obuhvata pohađanje računarskih kurseva, kurseva socijalnih veština i kurseva engleskog jezika. IT obuka (četiri kursa računara) pokriva oblast osnovne primene računara u poslovnoj kancelariji (Windows, Word, Excel, Internet+e-mail). Program nastave je prilagođen ECDL standardima i korisnici nakon obuke polažu ECDL ispite. Oni koji polože sva četiri ispita, dobijaju ECDL Start sertifikat. Takođe, kada se oformi grupa zainteresovanih korisnika, organizuju se kursevi web dizajna ili administriranja računarskih mreža, koji u 120 časova pokrivaju kurseve Uvod u Dreamweaver, Napredne tehnike u Dreamweaver-u, Flash, Fireworks, Wordpress i časove praktičnih vežbanja izrade web sajta. IT kurseve vode nastavnici sa dugogodišnjim iskustvom i obučeni za rad sa decom sa problemima u ponašanju. Osim ovih kurseva, korisnici dnevnog boravka mogu da pohađaju i tri kursa socijalnih veština: asertivni trening, upravljanje vlastitim resursima i rešavanje konflikata. Takođe, korisnici mogu da pohađaju i kurseve pisanja CV-ja i samo-prezentovanja na razgovoru za posao, kao i obuku za pronalaženje posla. Po potrebi, održava se i trening za PC servisera. Nastava se izvodi svakog radnog dana, u dve smene, i traje dva školska časa. Ciljevi navedenih obuka su sledeći:

- a) Sticanje veština i znanja potrebnih u savremenom poslovnom svetu.
- b) Sticanje međunarodnog sertifikata. Korisnici koji uspešno polože završne računarske ispite dobijaju ECDL Start sertifikat – najveći međunarodni sertifikat, priznat u preko 140 zemalja sveta, koji garantuje da osoba ima osnovne IT veštine potrebne u savremenoj poslovnoj kancelariji. Ovaj sertifikat se uvodi i u pojedinim državnim službama kao obavezan uslov zaposlenima.
- c) Povećanje šansi za zaposlenje. Svi treninzi važni su za pronalaženje zaposlenja i predstavljaju uslov u mnogim oglasima za posao. Treninzi socijalnih veština su pre svega predviđeni za psihološko jačanje korisnika, čime indirektno imaju efekta i na uspešnost u poslu, ali takođe imaju i direktan uticaj na poslovnu efikasnost. Kroz trening upravljanja vlastitim resursima, korisnici stiču veštine i teh-

telecentara (Telecentre Europe) koji su usmereni ka promociji, razvoju i pružanju usluga koje pomažu korisnicima i partnerima u usvajanju najviših standarda informatičkog društva. Ova mreža promovise celoživotno učenje i oslanja se na evropske strategije koje promovišu razvoj veština i kompetencija neophodnih u savremenom društvu znanja, sa posebnim naglaskom na digitalnu pismenost.

nike efikasnog upravljanja vremenom i promenama, kroz asertivni trening uče da jasno izraze sopstveni stav i mišljenje, a kroz trening rešavanja konflikata kako da na adekvatan način razreše konflikte.

- d) Pобољшanje psihološkog statusa korisnika. Prema rezultatima evaluacije pilotiranog projekta sa maloletnim učiniocima krivičnih dela¹¹ (2007/2008) uočene su značajne promene na psihološkom i planu ponašanja - za sve vreme odvijanja projekta, samo je jedan korisnik počinio ponovo krivično delo (što je prema saradnicima iz GCSR dramatično manje nego što je uobičajeno u ovoj grupi). Strukturisano vreme i doživljaj uspeha pozitivno utiče na odgovorno ponašanje, korisnici su sve redovniji u pohađanju nastave. Najzad, uspešno savlađivanje gradiva i polaganje ispita u okviru kurseva profesionalnog osnaživanja dovodi do pozitivne slike o sebi. Za mlade koji su naučili da definišu svoj identitet prevashodno kroz grupnu pripadnost i dokazuju svoju vrednost kršenjem moralnih normi i zakonskih propisa ogromna je novina da ostvaruju uspeh, svojim sopstvenim zalaganjem i to u nečemu što je socijalno poželjno.

Psihološko osnaživanje

Ciljevi psihološkog osnaživanja odnose se na brojne aspekte psihičkog života maloletnih prestupnika. Ranije opisano psihičko funkcionisanje maloletnika biva ciljano prorađivano i disfunkcionalno se zamenjuje funkcionalnim i socijalno prihvatljivim ponašanjem. Istraživanja su pokazala da su tradicionalne intervencije, koje uključuju kažnjavanje i zaplašivanje mladih, neefikasne (Greenwood, 2008), te da su najuspešniji oni programi koji naglašavaju porodične interakcije, iz razloga što osnažuju odrasle kao one u najboljoj poziciji da utiču na dete i unapređuju njihove veštine za superviziju i pozitivan uticaj na dete (Greenwood, 2004). Praktičan rad u IAN-u zasniva se na nekoliko teorijskih modela koji su veoma primenljivi u praksi: racionalno-emotivno-bihejvioralnoj terapiji (Ellis, 1994), sistemskoj porodičnoj psihoterapiji, to jest terapiji fokusiranoj na rešenje (DeShazer, 1988), multisistemskom pristupu (Henggeler et al., 1991), socio-kognitivnom modelu obrade socijalnih informacija (Crick i Dodge, 1994), kao i veoma efikasnom pozitivističkom pristupu, koji predstavlja orijentaciju na

¹¹ Finalni narativni izveštaj za projekat Edukativna i psihološka podrška maloletnim učiniocima krivičnih dela na teritoriji Beograda, IAN Međunarodna mreža pomoći, 2008

pozitivno, prosocijalno ponašanje mlade osobe, fokusirajući se na otkrivanje i aktiviranje jedinstvenih talenata i snaga, interesovanja i potencijala za dalji rast i razvoj svakog deteta (Stevanović, Marković, 2014).

Psihološko osnaživanje vrši se na tri načina:

a) Individualno savetovanje. Ovaj vid savetovanja primenjuje se sa svom decom koja dođu u dnevni boravak. Ono što je specifično, jeste da je početak savetovanja individualizovan, odnosno savetovanje nije prvi korak koji se sprovodi sa korisnicima, osim sa onima koji imaju izrečenu posebnu obavezu uključivanja u individualni ili grupni tretman, i samo savetovanje često poprima formu neformalnog razgovora (ali sa održivim ciljevima), s obzirom na veoma izražen otpor koji mladi sa problemima u ponašanju imaju prema ovom vidu rada. Na uvodnoj seansi procenjuju se interesovanja, motivacija i ponašanje, kako bi se sačinio plan rada u dogovoru sa svakim detetom, koji može uključivati sve aktivnosti koje se sprovode u okviru dnevnog boravka. Prva seansa je takođe i šansa da dete sazna više o aktivnostima u dnevnom boravku, osoblju, o svojim pravima i obavezama i da otpočne proces formiranja odnosa poverenja između savetnika i deteta.

Najčešći problemi koji su tema individualnog savetovanja povezani su sa manjkom motivacije za nastavljjanje školovanja, uzrocima nasilnog/kriminalnog ponašanja, važnošću prestanka činjenja krivičnih dela. Takođe, jedan od velikih i važnih problema jeste i zloupotreba psihoaktivnih supstanci i alkohola kao i nedostatak motivacije za uključivanje u bilo kakve aktivnosti, te je kod ove dece izrazito važno raditi na samoj motivaciji za ostajanje u programu. Osim navedenih problema, fokus individualnih seansi često je bio na prepoznavanju oblika sopstvenog neadekvatnog ponašanja, zatim izgradnji socijalno prihvatljivih, funkcionalnih ponašanja, načinima regulacije emocija (najčešće besa), veštinama komunikacije sa vršnjacima i roditeljima i slično. Nakon određenog perioda, koji traje duže ili kraće u zavisnosti od korisnika, mladi postaju otvoreniji i pokazuju više inicijative za traženje pomoći savetnika.

Dinamika rada sa savetnikom je u najvećem broju slučajeva jednom nedeljno, a kasnije ređe. Po potrebi, u kriznim periodima (intenzivno kriminalno ponašanje, akutna disfunkcionalna ili opasna porodična situacija i sl.), razgovori sa savetnikom se održavaju i 3 do 4 puta nedeljno.

b) Grupno savetovanje. Kada se ostvare uslovi za održavanje grupnog tretmana (ne postoji rizik za članove grupe, članovi imaju šta da dobiju

od grupe, ali i da ponude svoje iskustvo...), organizuju se grupni ciklusi koje vode dva obučena terapeuta. Ciklusi se obično sastoje iz 8 seansi, koje uključuju sledeće teme: zloupotreba PAS, HIV, razlike među ljudima, homoseksualnost, nasilje i alternative za nasilje, navijačko ponašanje, agresivno ponašanje između navijačkih grupa, (ne)prihvatanje različitosti, konstruktivne naspram nekonstruktivnih reakcija, predrasude i stereotipi, motivacija, ljubav, partnerski odnosi, seks, korišćenje Fejsbuka i interneta, itd. Druga vrsta grupnog savetovanja uključuje ciklus seansi na teme: poverenje, ciljevi i planovi za budućnost, emocije, odnosi sa članovima porodice, pozitivna disciplina naspram kažnjavanja, promena i završna seansa, na kojoj se diskutuje o postignutim promenama i planovima za naredni period.

Na početku održavanja, mladi obično iskazuju otpor prema grupnom tretmanu i terapeutima uopšte. Postepeno postaju otvoreniji i aktivno razgovaraju o različitim temama i ličnim problemima. Korisnici koji su prošli kroz grupni tretman istakli su da im je bilo važno da imaju odrasle kao uzore koji su mogli da im ponude drugačije obrasce ponašanja od onih koji su i vodili u probleme.

Na kraju svakog ciklusa, učesnici se pozivaju da daju povratnu informaciju facilitatorima i podele svoje utiske o grupi. Uglavnom svi učesnici daju pozitivne komentare, navodeći da su se dobro osećali dok su pričali o nekim važnim ili teškim temama i izražavaju zadovoljstvo odnosom koji ostvare sa terapeutima.

Iskustva terapeuta koji vode grupno savetovanje, o kojima su isti izvestili nakon završetka rada sa određenim grupama, su takva da oni procenjuju ove grupe kao veoma zahtevne, s obzirom na to većina članova ima ozbiljne probleme u ponašanju, koji su naročito povezani sa slabom kontrolom impulsa i slabom regulacijom besa. Kao još jedan veliki izazov, terapeuti navode poteškoće sa tolerancijom na frustraciju i odlaganjem gratifikacije. Ipak, grupno savetovanje se pokazalo kao jedan od efikasnih načina promocije pozitivnih promena.

c) *Savetovanje sa roditeljima.* Svakom od roditelja dece koja su korisnici dnevnog boravka nudi se besplatno individualno savetovanje iz okvira sistemske porodične psihoterapije. Savetovanje vode obučeni porodični savetnici, a roditelji mogu na seanse dolaziti individualno, sa partnerom ili svim članovima porodice. Seanse su veoma često fokusirane na jača-

nje njihovih roditeljskih veština i veština komunikacije sa detetom. Većina njih su roditelji dece sa ozbiljnim problemom zavisnosti od PAS ili članovi porodica sa izuzetno poremećenim porodičnim odnosima. Ciljevi individualnog savetovanja sa roditeljima uglavnom su usmereni na osnaživanje kako bi bolje razumeli potrebe svoje dece i njihove trenutne poteškoće i na uspostavljanje funkcionalnijih odnosa sa decom u cilju aktivnog učešća u pozitivnoj promeni. Takođe, iz okvira funkcionalne porodične terapije, radi se na poboljšanju funkcionisanja porodične jedinice osnaživanjem porodice za adekvatno rešavanje problema, jačanjem emocionalnih veza i jačanjem roditeljske sposobnosti za obezbeđivanje odgovarajuće strukture, vaspitanja i granica za svoje dete (Alexander et al., 1998, prema Greenwood, 2008). Dinamika viđanja sa roditeljima je uobičajeno jedanput nedeljno u trajanju od sat vremena.

Resocijalizacija

Resocijalizacija ili socijalna rehabilitacija dece i mladih sa problemima u ponašanju je jedan od centralnih delova programa u IAN-u. Resocijalizacija se vrši kroz nekoliko grupa aktivnosti, čiji su ciljevi kreiranje uslova za uticaj i podsticanje pozitivne promene, izgrađivanje socijalno prihvatljivih oblika ponašanja, strukturisanje slobodnog vremena, neformalna edukacija mladih iz ove grupe itd.

a) *Klub za mlade*. Klub za mlade se pokazao jednom od najprivlačnijih aktivnosti za mlade i veoma korisnom komponentom putem koje se može pozitivno uticati na decu. Klub je organizovan kao mesto na kom se kombinuju edukativne i zabavne aktivnosti. Održava se jednom nedeljno, svake subote, u trajanju od 3 sata.

Kreativne i edukativne radionice su organizovane od strane jednog ili dvoje facilitatora, na različite teme. Neke od tema koje se pokrivaju radionicama jesu: *Ja imam talenat, Kako me drugi vide, Hvalite me, Misli, osećaj pa uradi, Budi poseban, Važno je učestvovati, Čujemo li se...* Sva deca aktivno učestvuju u radionicama, koje uobičajeno traju 45 minuta do sat vremena. Psihološke radionice kreiraju se sa ciljem da omoguće mladima da nešto nauče (npr. kako da slušaju druge, kako da odbrane svoj položaj na konstruktivan način), ali i da razgovaraju o svojim iskustvima, mišljenjima. Kreativne radionice uključuju bavljenje različitim vrstama i tehnikama likovne umetnosti (npr. oslikavanje, deкупаž...) i u njima deca učestvuju po

sopstvenom izboru. Ono što se pokazalo važnim prilikom planiranja i razvijanja ovih aktivnosti jeste to da je korisnicima veoma važno da njihov rad bude brzo vidljiv i da prave korisne predmete (kutije za nakit, ramove za slike, magnete za frižidere, itd.). Ovo je veoma važno za njihovu motivaciju za učestvovanje u ovakvoj vrsti aktivnosti, ali i za njihov lični osećaj uspeha u nečemu.

Druga vrsta aktivnosti koje se sprovode u Klubu jesu zabavne aktivnosti, u kojima učestvuju zajedno deca i zaposleni u IAN-u. Ove aktivnosti uključuju gledanje filmova, igranje PC igrice, kreativnu kuhinju, surfovanje internetom, neformalne razgovore i slično. Deca izveštavaju da uživaju u vremenu koje provode u Klubu, da je to mesto gde mogu upoznati nove ljude, rade stvari koje im se dopadaju i gde se osećaju „kao kod kuće“.

Unutar Kluba se odvija i pomoć pri učenju, koja je veoma intenzivna pri kraju polugodišta i školske godine, i u periodima polaganja ispita u vanrednom školovanju. Časove drže studenti volonteri, iz predmeta za koje se pokaže da postoji potreba. Najčešće su to matematika, fizika, strani jezici, istorija i hemija, ali i usko stručni predmeti, poput programiranja, osnova elektrotehnike i sl.

b) Jačanje grupne kohezije. Osim aktivnosti u Klubu koje se sprovode u prostorijama IAN-a, organizuju se i aktivnosti van prostorija organizacije. Cilj ovih aktivnosti jeste najpre da se deca zabave, ali i da uz pomoć aktivnosti izgrade bolje međusobne odnose. Neke od aktivnosti koje su do sada sprovedene uključuju *Potragu za blagom* na Košutnjaku, orijentiring na Kalemegdanskoj tvrđavi, roštiljanje na Avali i slično.

c) Sportske aktivnosti. Najmanje jednom mesečno organizuju se sportske aktivnosti koje uključuju raznovrsne sportove, a njihov cilj je socijalizacija i razvijanje sportskih navika. Organizuju se mali turniri tokom jeseni i zime u nekom od beogradskih sportskih centara. Najčešće deca biraju da igraju stoni tenis i stoni fudbal, ali se organizuju i odlasci na pikado i fudbal u sportskim balonima. Tokom letnjih meseci, organizuju se grupni odlasci u Avantura park, akva parkove, sportski poligoni na Fruškoj Gori, itd.

d) Odlasci u bioskop i pozorište, koji se odigravaju dva puta mesečno. Ciljevi jesu približiti deci kulturne događaje i omogućiti im da strukturisu svoje slobodno vreme na način na koji najčešće nisu u mogućnosti sami da urade. Predstave koje će se gledati biraju zaposleni u IAN-u, dok se iz-

bor filmova najčešće prepušta deci i uglavnom uključuje najnovija ostvarenja filmske industrije.

e) Nekoliko puta godišnje, uglavnom tokom prolećnih i letnjih meseci, organizuju se ekskurzije zabavno-edukativnog tipa. Neke od njih uključuju posetu Oplencu, Avali, obilazak Beograda i Kalemegdana, posetu nautičkom selu i drugo.

Završna razmatranja

Program koji se sprovodi u Međunarodnoj mreži pomoći do sada nije doveo ni do kakvih ozbiljnijih negativnih efekata. Izuzetno nizak procenat recidivizma među maloletnicima sa problemima u ponašanju koji su (bili) korisnici programa ukazuje na veoma visoku efikasnost opisanog načina rada. Prilagođavanje rada svakom pojedinačnom detetu je veoma važan faktor promene, s obzirom na to da svako od te dece ima drugačiju porodičnu i kriminalnu istoriju, drugačije načine manifestovanja problematičnih ponašanja i slično. Aktivnosti koje se sprovode u dnevnom boravku su za ovu grupu mladih u najvećoj meri privlačne, i kreirane su tako da omogućavaju stvaranje uslova za pozitivnu promenu i na formalan i na neformalan način. Dinamika učestvovanja u aktivnostima IAN-a prilagođena je svakom pojedinačnom korisniku, te je tako omogućeno da se isprati njihov ritam promene i smanji doživljaj korisnika da je bilo koja od aktivnosti nametnuta. Ono što je veoma specifično za IAN jeste da su zaposleni koji rade sa decom povezani sa svim značajnim osobama i institucijama, te je omogućen sveobuhvatni, sistematski pristup i podrška promeni. Svih centralnih osam grupa faktora RNR modela pokriveno je radom po opisanom programu. Svaki od faktora modela adresiran je sa više aspekata, odnosno sve aktivnosti programa ciljaju na više faktora u isto vreme (npr. rad na antisocijalnoj kogniciji uključuje individualno savetovanje, učestvovanje u radionicama na kojima se radi na prepoznavanju i menjanju antisocijalnog načina razmišljanja, profesionalno osnaživanje, kao i većinu aktivnosti koje za cilj imaju resocijalizaciju maloletnika). Zaposleni koji rade sa decom neprestano se profesionalno usavršavaju, pohađajući treninge i edukacije koje mogu biti od pomoći za rad sa ovom ciljnom grupom. IAN nastavlja dalje da razvija svoj program i kontinuirano usavršava ponuđene aktivnosti, sa željom da se u bliskoj budućnosti osnuju centri poput ovog u

drugim gradovima Srbije i problem maloletničke delinkvencije postane fokus većeg broja organizacija, koje iskustvo u radu sa mladima sa problemima u ponašanju koje ima IAN mogu da iskoriste za obuku i podršku u radu sa ovom grupom dece i mladih. Provereno dobra praksa rada sa maloletnicima sa problemima u ponašanju i u sukobu sa zakonom na ovaj način mogla bi obuhvatiti veći procenat delinkventne populacije i značajno umanjiti problem maloletničke delinkvencije kod nas.

Literatura

- Andrews, D. A. and J. Bonta (2010). Rehabilitating criminal justice policy and practice. *Psychology, Public Policy and Law*, 16 (1), 39-55.
- Andrews, D. A., J. Bonta and J. S. Wormith (2006). The recent past and near future of risk and/or need assessment. *Crime and delinquency*, 52 (1), 7-27.
- Andrews, D. A., J. Bonta and J. S. Wormith (2011). The risk-need-responsivity (RNR) model: Does adding the good lives model contribute to effective crime prevention? *Criminal Justice and Behavior*, 38 (7), 735-755.
- Andrews, D. A., J. Bonta and R. D. Hoge (1990). Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology. *Criminal Justice and Behavior*, 17 (1), 19-52.
- Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994). A Review and Reformulation of Social Information-Processing Mechanisms in Children's Social Adjustment. *Psychological Bulletin*, 115(1), 74-101.
- Ellis, A. (1962). *Reason and emotion in psychotherapy*. Oxford, England: Lyle Stuart.
- Farrington, D. P. (2012). Family Influences on Delinquency. In: Davies, G. M., & Beech, A. R. (Eds.). (2012). *Forensic Psychology: Crime, Justice, Law, Interventions*. Wiley Library
- Greenwood, P. (2008). Prevention and intervention programs for juvenile offenders. *The Future of Children*, 18(2), 185-210.
- Greenwood, P. W. (2004). Cost-Effective Violence Prevention through Targeted Family Interventions. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1036(1), 201-214.
- Grieger, L. and D. Hosser (2014). Which Risk Factors are Really Predictive? An Analysis of Andrews and Bonta's "Central Eight" Risk Factors for Recidivism in German Youth Correctional Facility Inmates. *Criminal justice and behavior*, 41 (5), 613-634.

- Henggeler, S. W., Borduin, C. M., Melton, G. B., & Mann, B. J. (1991). Effects of multisystemic therapy on drug use and abuse in serious juvenile offenders: A progress report from two outcome studies. *Family Dynamics of Addiction Quarterly*, 1(3), 40-51.
- Juby, H., & Farrington, D. P. (2001). Disentangling the link between disrupted families and delinquency. *British Journal of Criminology*, 41, 22-40.
- Smallbone, S. W., & Dadds, M. R. (2001). Further evidence for a relationship between attachment insecurity and coercive sexual behavior in nonoffenders. *Journal of Interpersonal Violence*, 16(1), 22-35.
- Stevanović, M., Marković, Lj. (2014). Vodič za mentore. Realizacija vaspitnog nalogu u zajednici-društveno koristan rad. Beograd: IAN Telecentar.
- Tomita, M. and C. Panzaru (2010). Forms of quasi coercive treatment for resocialization of juvenile offenders. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2 (2), 4164-4171.

Tijana Karić
Ljiljana Marković
Ivan Stojilović
Vladimir Mihić

DAY CENTER FOR CHILDREN AND YOUTH WITH BEHAVIOR PROBLEMS - AN EXAMPLE OF GOOD PRACTICE

Abstract: In January 2006, the Law on juvenile offenders and legal protection of minors came into effect. By the provisions of substantive-criminal law, the Law has foreseen diversionary measures and alternative sanctions. After successful piloting of implementation of alternative sanctions for juvenile offenders, the work on social rehabilitation of juvenile offenders and youth with behavioural problems has been continued. IAN is the first and only CSO in Serbia that has received a license for the service of day care for children and youth with behavioural problems in March 2014. In the day care centre diversionary measures and alternative sanctions are implemented as well as the services for the young with behavioural problems who are not in conflict with the law. IAN has founded its approach on the continuous and comprehensive work which includes three sets of activities: a) professional empowerment of beneficiaries through educational programs that include IT courses, social skills courses, etc. b) psychological empowerment through social skills trainings, individual and group counselling, psycho-educational workshops, and c) Youth Club, which includes activities aimed at resocialization, such as excursions, assistance in learning in order for children to remain or go back to educational process, job seeking support, support for children who have left residential accommodation, etc. Close cooperation has been established with all relevant public sector institutions (cen-

tres for social work, First Court in Belgrade, public prosecutors, residential institutions for children without parental care, etc.), which additionally enhances the efficiency of the program. All activities are being conducted with the aim to prevent and decrease antisocial behaviour of children and youth with behavioural problems and juvenile delinquency.

Keywords: juvenile offenders, resocialization, good practice.

PLANIRANJE PORODIČNOG SMEŠTAJA ZA SIBLINGE: PRIKAZ SLUČAJA

Olivera Isaković¹

Vesna Šilić²

Ivana Mihić³

Ljubica Kuridža⁴

Apstrakt: U radu su razmotreni psihološki razlozi koji govore u prilog zajedničkom smeštaju siblinga u alternativnu porodicu, kao i emocionalne i razvojne potrebe koje idu u prilog njihovom odvojenom smeštanju. Kroz prikaz slučaja predstavljeno je planiranje porodičnog smeštaja za sibilinge koji se smeštaju u različite porodice, njegova realizacija i period intenzivnih kontakata sibilig grupe na samom početku porodičnog smeštaja. Dominantan teorijski okvir na koji smo se oslonili je teorija efektivne vezanosti, koja se svojom usmerenošću na sigurnost u odnosima prevashodno bavi relacijom dete – roditelj, fokusirajući značaj te relacije za nesmetan psihosocijalni razvoj i idividuaciju, kao nužan uslov zdravog zajedništva i uspostavljanja bliskosti u horizontalnim relacijama sa biološkim srođnicima.

Ključne reči: porodični smeštaj, hraniteljstvo, sibilig relacija, afektivna vezanost.

Uvod

U procesu zaštite dece, centar za socijalni rad je u obavezi da preduzme potrebne korake i mere u cilju ostanka deteta u biološkoj porodici, tj. da predupredi izmeštanje deteta (čl. 70, st.3, Pravilnik o CSR). Ukoliko to ipak nije moguće, organ starateljstva obezbeđuje odgovarajuću brigu u vidu smeštaja u drugu porodicu (ređe ustanovu). Porodični smeštaj, kao privremeni oblik zaštite, izlazi u suret potrebama dece čiji su roditelji (i drugi članovi uže porodice) privremeno sprečeni da pruže adekvatnu negu i zaštitu. Neophodno je da se osobe zadužene za brigu o ovoj kategoriji dece rukovode njihovim najboljim interesima, vodeći računa o bitnim aspektima koji treba da obezbede uslove za *optimalan psihofizički razvoj* i

¹ olivera.isakovic@gmail.com; Služba za porodični smeštaj i usvojenje, Centar za socijalni rad Grada Novog Sada

² Služba za porodični smeštaj i usvojenje, Centar za socijalni rad Grada Novog Sada

³ Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad

⁴ Prihvatilište sa prihvatnom stanicom za decu i omladinu „Sigurna kuća“ pri Centru za socijalni rad Grada Novog Sada

očuvanje identiteta. Uz usluge smeštaja u drugu porodicu, organ starateljstva nastoji da poštujući pravne aspekte i važnost porodičnih veza omogućiti očuvanje identiteta i održanje kontakata sa biološkom porodicom (čl. 61, st. 5, PZRS, 2005), pri čemu se ovo se odnosi na roditelje i najbliže srodnike u koje spadaju i punoletni i maloletni siblizi. U nekim slučajevima usluga porodičnog smeštaja obuhvata ne samo jedno, već i više dece iz porodice. UN u svojim Smernicama za alternativno staranje o deci (2009), ističu važnost da braća i sestre ostaju zajedno po izdvajanju iz prirodne porodice, ukoliko ne postoje posebni i opravdani razlozi za njihovo razdvajanje. Na osnovu empirijskih podataka za period od 2006. do 2011. godine, u Srbiji je bilo 47% deca na smeštaju sa siblizima, 30% uzorka činila su deca koja imaju braću i sestre ali nisu na smeštaju sa njima, dok je samo 9% dece na hraniteljstvunisu nisu imali brata ili sestru (Žegarac, 2014). U radu će biti razmotreni prevashodno psihološki razlozi koji govore u prilog zajedničkom smeštaju sibliinga u alternativnu porodicu, kao i razlozi zbog kojih se siblizi smeštaju odvojeno. Na kraju će kroz prikaz slučaja biti predstavljen smeštaj tri sestre, koji prati njihov boravak u prihvatilištu, upoznavanje sa hraniteljima i inicijalni period prilagođavanja.

Smeštanje sibliinga u okviru iste hraniteljske porodice

Za smeštaj sibliinga u istu hraniteljsku porodicu postoje brojni razlozi koji idu u prilog dobrobiti deteta. Na taj način se poštuje zakonsko pravo deteta na zajednički život sa članom/članovima primarne porodice i očuvanje porodičnih veza i identiteta, a sa psihološkog aspekta, prevenira se još jedno iskustvo odvajanja i gubitka. Afektivnu vezanost deca ne ostvaruju samo sa značajnim odraslim osobama, već i sa siblizima, a ona postaje intenzivnija kada su deca upućena jedna na druge jer su im roditelji fizički ili emocionalno nedostupni (Bank and Kahn, 1982). Ukoliko su odnosi među siblizima dobro uređeni i funkcionalni, oni mogu imati izuzetno pozitivne kratkoročne i dugoročne efekte na funkcionalnost dece. Prisustvo sibliinga olakšava adaptaciju u brojnim stresnim situacijama (Lewis, 1995, 1991), kao i osećaj integrisanosti i pripadnosti (Leathers, 2005). Braća i sestre van porodica porekla mogu jedni drugima biti od značaja po pitanju negovanja i očivanja identiteta (Herrick and Piccus, 2005). Izdvajanje iz biološke i smeštaj u drugu porodicu (ili ustanovu) mogu dovesti do traume, gubitka, tugovanja i osećanja krivice, a braća i sestre su od velike važnosti u ovakvim situacijama, jer su bitan deo detetove porodice i mogu

da budu izvor stabilnosti, podrške, ljubavi i stalnosti odnosa (Herrick and Piccus, 2005). Siblingzi smešteni zajedno imaju manje emocionalnih i problema u ponašanju, bolje se odnose prema vršnjacima (Smith, 1998, 1995), postižu bolji školski uspeh (Thorpe and Swart, 1992) i imaju doživljaj snažnije emocionalne podrške i bliskije odnose sa odraslima koji i njima brinu (Hegar & Rosenthal, 2009). Istraživanje koje je obuhvatilo međunarodne podatke (Kanada, Velika Britanija, Holandija, SAD) i značajan broj studija (17), pokazuje da je zajednički smeštaj braće i sestara u hraniteljstvo podjednako stabilan, ili čak stabilniji od njihovog odvojenog smeštanja, a da je funkcionalnost ove dece podjednaka ili bolja u odnosu na sibilinge koji su u različitim porodicama (Hegar, 2005).

Verovatnoća da će sibling grupa ostati zajedno veća je ukoliko se deca smeštaju kod srodnika i ukoliko su mlađeg uzrasta, dok opada sa izraženošću smetnji u funkcionisanju dece (McDowall, 2015). Već kod dece predškolskog i ranog školskog uzrasta (5 – 12 god.) koja su na smeštaju u hraniteljskim porodicama, češće se registruju socijalni, emocionalni i problem u školskom postignuću, pa je samim tim narušena i stabilnost smeštaja (Nilsen, 2007). Do razdvajanja od sibilinga češće dolazi kod starije dece (Thorpe and Swart, 1994), jer na primer, mladi uzrasta 15-17 godina bivaju češće zbrinuti drugim vidovima podrške (poput naših “kuća na pola puta”), ili se osamostaljuju i zbog toga odlaze iz porodice u kojoj su živeli sa mlađom braćom i sestrama (McDowall, 2015).

Ako je razdvajanje sibilinga prilikom smeštaja u hraniteljsku porodicu neophodno, onda je obavezno planiranje i omogućavanje kontakata, što je češće moguće (Ward, 1984). Deca koja su smeštena u HP bez ostale braće i sestara imaju znatno ređe kontakata sa roditeljima u odnosu na svoje sibilinge (McCarthy, 2014). Kod mladih koji su prvo smešteni sa svojim sibilinzima, a potom odvojeni od njih, povećava se verovatnoća od prekida novog smeštaja (Leathers, 2005). Boer i Spiering (1991) su empirijskom proverom utvrdili da prekidi smeštaja (raniji izlazak iz hraniteljske porodice nego što je planirano) za jednog od sibilinga nisu bili povezani sa drugim sibilinzima, nego sa problemima u ponašanju konkretnog deteta ili uticajima od strane bioloških roditelja, dok među seksualno zlostavljanom decom, najčešće do prekida smeštaja dolazi kada se utvrdi postojanje kontakata seksualne prirode kod sibilinga (Farmer and Pollock 1998). Ulaskom u zaštitu i razdvajanjem od sibilinga, neka deca mogu imati doživljaj gubitka dela sebe (Harrison, 1999 prema Farnivel, 1999), i mogu iskusiti nera-

zrešen proces tugovanja, depresivnost, izraženu agresivnost, generalizovanu anksioznost illi nesigurnost u bliskim odnosima kao posledicu gubitka. Iz istog razloga, mogu osećati krivicu, konfuziju identiteta, ili nisko samopoštovanje (Tarren-Sweeney and Hazell, 2005). Manje sibling grupe se češće smeštaju zajedno (Wulczyn and Zimmerman, 2005). Deca i mladi odvojeni od ostale braće i sestara u većem procentu žive u institucionalnim uslovima, a ne u hraniteljskim porodicama (Drapeau, Simard, Beaudry, and Charbonneau, 2000). Deca iz iste biološke porodice koja se iz različitih razloga sukcesivno zbrinjavaju alternativnim porodičnim smeštajem vrlo retko budu ponovo ujedinjena (Wulczyn and Zimmerman, 2005).

Siblinzi u različitim hraniteljskim porodicama

Donošenje odluke o tome da li je sibling grupu moguće održati intaktnom i da li je to u najboljem interesu svakog deteta iz sibling grupe deteta, zahteva, između ostalog, poznavanje istorije odrastanja, porodičnog funkcionisanja i međusobnih relacija dece pre ulaska u zaštitu. Nekada odnose između braće i sestara karakteriše međusobna agresivnost ili zlostavljanje (Herrick and Piccus, 2005), pa detetovo pravo na život sa biološkim srodnicima nije dovoljan uslov za donošenje odluke o zajedničkom smeštaju siblinga. Pored toga, broj dece u biološkoj porodici može biti toliki da je veoma teško naći novu porodicu koja bi mogla adekvatno da odgovori na individualne potrebe svakog od njih (Joyce, 2009; Wulczyn and Zimmerman, 2005). Postoje i takvi sibling sistemi u kojima su neka deca više pogođena nepovoljnim iskustvima u primarnoj porodici i zahtevaju intenzivnu brigu i specijalizovan pristup, koji se teže sprovodi kada je više dece u porodici (Burnell, Vaughan, and Williams, 2007). U situacijama u kojima dolazi do rivalstva između siblinga usled potrebe da odrasli "pripada" samo njoj/njemu, razdvajanje može da dovede do umanjenja konflikata i povećanja pozitivne interakcije, a dobro planirani i česti kontakti dovede do poboljšanja odnosa među decom (Drapeau, Simard, Beaudry and Charbonneau, 2000). Smeštaj sibling grupe zahteva od profesionalaca koji planiraju usluge i podršku da vode računa i o grupnim i o individualnim procesima i potrebama, jer oni ne bi trebalo da budu međusobno suprotstavljeni. Lord i Borthwick (2009) preporučuju detaljnu i opširnu procenu veza u sibling relaciji, kao još jedan od neizostavnih i neophodnih uslova za donošenje odluke o zajedničkom ili separatnom smeštaju.

Teorija afektivne vezanosti pruža dobar okvir za planiranje usluge smeštaja za sibilinge, s obzirom da na privrženost gleda sa aspekta biološke determinisanosti i razvoja. Whelan (2003) sugerira dva nivoa procene prilikom planiranja smeštaja za sibling. To su: *individualne potrebe* afektivne vezanosti svakog deteta u sibling grupi i *prirodu odnosa* između braće i sestara konkretnog sibling sistema. Na osnovu takve procene, moguće je odrediti da li sibilinzi međusobno 1) pokazuju pozitivnu relaciju koja potpomaže sigurnom okruženju za afektivno vezivanje, ili 2) predstavljaju neutralno okruženje po pitanju okruženja afektivne vezanosti, ili pak 3) predstavljaju prepreku za formiranje sigurne afektivne veze.

Individualne potrebe: Među decom upućenom na tretman zbog traumatskog iskustva, čak 78% je bilo izloženo višestrukoj traumi i/ili dugotrajnoj interpersonalnoj traumi (Spinazzola et al., 2005). Za razliku od PTSD koji ukazuje na efekte izolovanog događaja na decu koja žive u sigurnom i predvidivom sistemu pružanja brige (Green et al., 2000), razvojna trauma se dovodi u vezu sa interpersonalnim nasiljem (odrasli – dete) i prekidom ili poremećajem brige i nege. Odrastanje u nepovoljnim uslovima, koji se prvenstveno odnose na nemogućnost formiranja sigurne afektivne veze sa primarnom figurnom, dovodi do češćih prekida smeštaja (Walsh and Walsh, 1991), za razliku od dece koja ulaze u hraniteljstvo sa ponašanjima koja ukazuju na siguran tip afektivne veze (Stone and Stone, 1983). Meta analizom je utvrđeno je da su uspešniji oni smeštaji u kojima su hranitelji uspevali da odgovore na detetove potrebe i probleme, kao i u slučajevima kada su bili visoko motivisani, uključeni i negujući (Oosterman, Schuengel, Slot, Bullens and Doreleijers, 2007). Razvojna trauma utiče i na relaciju sa sibilinzima, kao i na tip roditeljske brige koji je takvom detetu neophodan. Tek ona deca koja uspešno prevaziđu nesigurnost ili dezorganizaciju na planu relacija sa značajnim odraslim, imaju priliku da formiraju bliske i podržavajuće veze sa sibilinzima.

Priroda odnosa među sibilinzima: Za dete je od primarnog značaja veza sa senzitivnim i posvećenim odraslim, roditeljem ili zamenskim odgajateljem, pa je suparnički ili nasilnički odnos među sibilinzima pretnja za razvoj stabilnog odnosa na relaciji roditelj – dete (Burnell et al., 2007). Iako dolaze iz iste porodice, iskustvo traumatskog odnosa i drugi nepovoljni činioci razvoja mogu se po pitanju obrasca afektivne veze (ali i drugim aspektima razvoja), različito očitovati na deci. Čak i kada se ne radi o ekstremnim slučajevima dezorganizovanog obrasca afektivne vezanosti, formirani obras-

ci traženja brige i zaštite mogu biti do te mere različiti među decom, da neminovno zahtevaju drugačiji stil roditeljstva, koji uz to treba da zadire u domen terapijskog. Npr. dete koje je agresivno, može u potpunosti zaseniti dete koje je povučeno i disocijativno, pa samim tim i manje zahtevno po pitanju aktivnog traženja zadovoljenja razvojnih potreba. Pri tome, hranitelji se mogu suočavati sa velikim brojem neuspeha u odnosu na prvo dete i zbog toga u manjoj meri voditi brigu o potrebama drugog deteta, imajući utisak da je dete koje “ne pravi problem” i koje je mirno, adekvatno zbrinuto i podmireno. Ishod ovakve brige je neminovno nepovoljan, jer oba deteta stagniraju na planu razvoja, a “lekoviti” odnosi sa odraslima izostaju.

Prikaz slučaja⁵

Vanja (7 god.), Anja (5 god.) i Sanja (3 god.) su rođene u vanbračnoj zajednici, koja je prekinuta kada je majka Valerija, zajedno sa decom napustila nevenčanog supruga i vratila se u porodičnu kuću, u domaćinstvo svog oca i babe. Partnerske odnosi među roditeljima su bili neskladni, sa prisutnim partnerskim nasiljem i konfliktima. Devojčice nakon razdvajanja nisu kontaktirale sa ocem, koji je u više navrata bio na odsluženju zatvorske kazne, a zatim se preselio u drugu državu. Deca su iz porodice izdvojena u trenutku kada je prilikom redovne kućne posete majka zatečena u teškom emotivnom stanju, disocijirana, preplavljena strahovima i osećanjem krivice, nepovezanog govora, pa je procenjeno je da su njeni lični i roditeljski kapaciteti nedovoljni da bi se adekvatno starala o deci. Pored neadekvatne brige od strane odraslih (deda sa kojim su najčešće ostajale je bio sklon zloupotrebi alkohola) i majčinog dodatnog odsustvovanja od kuće zbog posla, deca su živela u neadekvatnim, niskohigijenskim uslovima, bez elementarnih sredstava za život. Zbog hitnog izdvajanja, devojčice su prvo smeštene u prihvatilište, a nakon tri meseca je Služba za porodični smeštaj i usvojenje od organa starateljstva dobila zahtev za smeštaj tri sestre, uzrasta od 3 do 7 godina starosti. U međuvremenu majka je dala lični pristanak za ovakav vid zbrinjavanja dece, tj. saglasila se da deca budu zbrinuta uslugom porodičnog smeštaja. Ubrzo nakon što je organ starateljstva zbrinuo decu, majka je sklopila novu vanbračnu zajednicu.

⁵ U cilju zaštite identiteta, imena dece i staratelja su izmenjena.

Opis funkcionisanja dece u prihvatilištu

Vanja je u inicijalnim kontaktima sa nepoznatima pokazivala nepoverljivost i obazrivost, ali je i pored toga lako i brzo sklapala "prijateljske" odnose sa odraslim osobama, nije bila selektivna u izboru i delovala je "lepljivo". U odnosu na drugu decu u prihvatilištu je najčešće zauzimala poziciju žrtve, pogotovo u odnosu na starije dečake. Sa sestrama nije bila naročito povezana i uglavnom je izbegavala da bude sa njima. Njeno socijalno, emocionalno i kognitivno funkcionisanje je ispod uzrasno očekivanog. Govor je artikulaciono nedograđen, a nivo veština i samostalnost su neodgovarajući za uzrast. Od strane psihologa u razvojnom savetovaništu procenjeno da su njeni intelektualni kapaciteti granični, a to je dovedeno u vezu sa edukativnom zapuštenošću. S obzirom da *Vanja* nije redovno pohađala pripremu za školu, savetovano je odlaganje polaska u prvi razred, kako bi se dete na emocionalnom i socijalnom planu pripremio za zahteve novog sistema. *Anja* je više vremena provodila sa vaspitačima, nego sa decom iz prihvatilišta. Retko je govorila, ali je retko i plakala. Uglavnom je ćutala i posmatrala šta se dešava. Njeno ponašanje je povremeno poprimalo odlike erotizovanog (sedi prekrštenih nogu, visoko uzdignute glave, gleda direktno u oči pa spušta pogled, voli da bude u blizini odraslih muškaraca, seda u krilo). Blizak odnos je ostvarila sa volonterkom, sa kojom je volela da provodi vreme i pored koje se ponašala drugačije i slobodnije nego inače. *Sanja* je u prihvatilište smeštena na uzrastu 2,6 godina, nije govorila, niti se oglašavala na bilo koji način. Brigu odraslih je pasivno prihvatila, bila je povučena i nepoverljiva, a kada joj je nešto bilo potrebno obraćala se *Anji*. Nakon dva meseca boravka u ustanovi, *Sanja* je počela da prihvata kontakt sa odraslim osobama, počela je da govori i da se smeje. Postala je miljenica osoblja koje je vodilo brigu o deci na ranom uzrastu. Na kognitivnom planu, u odnosu na starije sestre, delovala je najmanje pogođeno nepovoljnim uslovima odrastanja.

Majka je decu posećivala jednom do dva puta nedeljno, tokom njihovog boravka u prihvatilištu. Sve tri devojčice su se radovale susretu i raspitivale se kada će mama doći. *Valerija* im je donosila slatkiše i zadržavala se oko pola sata do 45 minuta. U sobi za kontakte bi brzo po majčinom dolasku nastajao haos. Deca bi se svađala i otimala oko slatkiša i grickalice, prosipala ih okolo, a majka nije reagovala na to. Tokom posete *Valerija* bi povremeno plakala, a veći deo vremena je delovala odsutno i nedo-

voljno fokusirana na potebe i signale devojčica. Uglavnom se raspitivala o tome kako im je u prihvatilištu i pričala šta se dešava kod kuće. Objašnjavala im je da mnogo radi i da zbog toga ne mogu da idu sa njom. Nakon što bi kratko boravila pored majke, Vanja bi sela i posmatrala šta se dešava, a zatim bi se udaljila i nastavila svoje aktivnosti. Anja je majci najčešće pokazivala garderobu i frizuru i umiljavala se, a Sanja je obično sedela kod mame u krilu i posmatrala šta rade ona i srednja sestra. Nije uspostavljala kontakt ni sa majkom ni sa sestrama. Kako se približavao kraj posete Anja bi postala izrazito znemirena, a na rastanku je najviše plakala. Vanja je tek povremeno na majčin odlazak reagovala plaćem i blažim negodovanjem, dok se najmlađa devojčica uglavnom bez suza pozdravljala i odlazila u zagrljaj medicinske sestre.

Procena potreba dece

Pored procene kognitivnih kapaciteta, nivoa znanja i informisanosti, posebna pažnja prilikom dijagnostike dece usmerena je na psihosocijalni razvoj i kvalitet afektivne veze. Konstatovano je da se u odnosima sa vaspitačima i majkom deca ponašaju po ustaljenim obrascima, što je dovedeno u vezu sa načinom na koji su zadovoljavane potrebe od strane primarnog odgajatelja. Iako nije bilo moguće zanemariti potencijalne efekte reagovanja na odvajanje, ponašanja u kontaktu sa majkom su kvalifikovana u kontekstu nesigurnog obrasca afektivne vezanosti. S obzirom da institucionalni uslovi zbrinjavanja ne daju mogućnost formiranja relacije sa jednim pouzdanim i posvećenim odraslim, Vanja, Anja i Sanja, nisu imale priliku da u novoformiranim odnosima istraže funkcionalne načine pribavljanja brige, zaštite i podrške, te su nastavile da se ponašaju po već ustaljenim šemama, koje su garantovale koliki-toliko nivo sigurnosti.

Vanja je, kao najstarije dete u porodici, najduže bila izložena zlostavljanju i zanemarivanju. Rođenje nove dece, u porodici koja i inače oskudeva kvalitetnom podrškom i brigom, je na nov način ograničilo dostupnost majke, pa je ona formirala obrazac kojim je dodatno bila udaljena i oslonjena sama na sebe. Njeno socijalno i intelektualno funkcionisanje nije ukazivalo na posedovanje optimalnih kapaciteta za efikasno uključivanje u školski sistem, te je i na tom planu neophodno pružanje dodatne podrške. Uprkos devojčicininim nepovoljnim ranim iskustvima, zatečenom funkcionisanju i činjenicom da neposredno pred polazak u školu prelazi u

hraniteljsku porodicu, interresorna komisija nije odložila polazak u prvi razred. Od hranitelja će se stoga očekivati da Vanji pruže kompenzatorno iskustvo brige koje će joj omogućiti da stekne veštine razvoja u saradnji sa odraslim: hranitelji će imati zadatak da sa devojčicom rade na formiranju sigurnih obrazaca afektivne vezanosti, spremnosti da se u kontaktu sa odraslim formira odnos poverenja i da se osloni na podršku odraslih. Za ovo je preduslov pre svega da budu otvoreni na viđenje sveta iz Vanjine pozicije, te da se posvete identifikovanju i zadovoljavanju razvojnih potreba karakterističnih i za mlađe uzraste od njenog, pre svega u sferi emocionalnog i socijalnog razvoja. Ovo za Vanju može biti iskustvo koje će činiti osnov formiranja funkcionalnog odnosa sa učiteljem, ali i mogućnosti da se u savladavanju prilagođenog gradiva i drugih zadataka pri polasku u školu (vršnjački odnosi, na primer) osloni na podršku hranitelja. U odnosu na mlađe sestre, od hranitelja se očekuje da Vanju pridruže Sanji i Anji i da joj omoguće otvorenu i slobodnu komunikaciju i interakciju, te da organizuju aktivnosti između Vanje i druge dve devojčice i u dijadnim i u trijadnim interakcijama.

Anja je u primarnoj porodici naučila da brigu i zaštitu pribavlja tako što se ponašala "odraslije" nego što bi to bilo uobičajeno za dete od pet godina. I ona je, kao i Vanja, nepoverljiva u odnosu na odrasle, a povremeno preuzima ulogu „majke“, brinući se o najmlađoj sestri na način na koji to čine odrasli. Pored toga, ona se u odnosu na najmlađu sestru povremeno ponaša zapovednički i grubo, udara je i preti joj, kada misli da je niko ne nadzire. Prevashodni zahtev od hranitelja odnosio bi se na rasterećenje devojčice od te uloge i prepoznavanje „maskiranih“ potreba, kroz njihovo blagovremeno i adekvatno zadovoljavanje. Očekivano je da će kroz uspostavljanje odnosa poverenja sa hraniteljima i prilikom da svoje potrebe počne postepeno direktno da pokazuje, Anja uspeti da sa mlađom sestrom uspostavi relaciju koja odgovara položaju i ulozi starijeg i mlađeg sibilinga, a sa starijom sestrom izgradi odnos emocionalne bliskosti i zajedničkih interesovanja.

Sanja je, kao najmlađe dete u porodici, imala priliku da najčešće bude uz majku. Ipak, na planu sigurnosti afektivne veze ni ona nije profitirala. Kako bi pribavila majčinu blizinu i povećala doživljaj zaštićenosti, devojčica je minimalno signalizirala (kako to i aktuelno radi u kontaktu sa majkom). Deluje kao da je majka uspela da se o Sanji brine samo kao o jako malom detetu (zadovoljavajući primarno njene fiziološke potrebe), ali ne i

da stimuliše njen razvoj, usled čega je ona stagnirala u razvoju govora i aktivnog pristupa okolini. Zahtevi koji će biti stavljeni pred hranitelje odnose se ne samo na podsticanje uzrasno karakterističnih ponašanja i kompetenci, već i zadovoljavanje onih potreba koje su svojstvene mlađoj deci, pogotovu u sferi socioemocionalnog funkcionisanja i podrške uzrasno adekvatnoj autonomiji. U odnosu na starije sestre Sanji je potrebno dati priliku da Anju doživi u egalitarnom odnosu, a da sa Vanjom formira novu relaciju, baziranu na bliskosti i deljenju zajedničkih interesovanja i aktivnosti.

Planiranje smeštaja

Kao krajnji ishod procene, konstatovano je da odnos majka – dete, u sva tri slučaja, nije omogućio formiranje sigurnog obrasca afektivne veza-nosti. Majčina fizička i psihološka odsutnost, nedovoljno jasno postavljene granica i nemogućnost prepoznavanja (pa samim tim i zadovoljavanja) ba-zičnih potreba dece, uticali su na formiranje i oblikovanje aktuelnih emo-cionalnih i ponašajnih karaktersitika iz domena nesigurne afektivne veze. Ovakva porodična klima uticala je i na formiranje međusobnih odnosa se-stara. Vanja je pseudo-nezavisna i u odnosu na odrasle, ali i u odnosu na sestre. Ne bira ih kao društvo za igru i nerado provodi vreme sa njima. Po-vremeno se uključuje u interakciju i tada se ponaša ambivalentno, ume da bude nežna, ali i da ih udara i grdi. Na intervenciju odraslih da se ne po-naša grubo prema sestrama, povlači se i osamljuje. Srednja devojčica je u odnosu na najmlađu zauzela ulogu odrasle osobe i zaštitnika, mada je po-vremeno ljuta i agresivna prema Sanji. U odnosu na stariju sestru, Anja ret-ko preduzima inicijativu za interakcijom i komunikacijom i ne prepozna-je je kao nekoga ko joj je uzor i od koga bi mogla da uči određene veštine, ili traži zaštitu. Iako je na mlađu sestru upućenija, retko se zajedno igraju, a Anja je najčešće je obuzeta sadržajima koji su primereniji odraslina. Voli da bude u društvu starijih, sedi prekrštenih nogu, a njev stav tela i ponaša-nje više lice na mladu devojku, nego na petogodišnju devojčicu. Sanja je, kao najmlađe dete u porodici, najkraće bila izložena nepovoljnim uticaji-ma. Nije naviknuta na igračke, ne ume sama da se zaigra, ali ni sa drugom decom. Prija joj blizak kontakt i sigurnost koju pruža naručje odrasle oso-be od poverenja. Vesela je i motorno aktivna. Oponaša Anju u igri i voli da uči motorne veštine od nje. Retko sama prilazi Vanji i ne bira je kao par-tnera za igru ili druženje.

Pred najstarijom devojčicom nalaze se najveći izazovi. Pored separacije, tugovanja i uspostavljanja odnosa sa hraniteljima, očekuje je ulazak u kolektiv i značajni zahtevi obrazovnog sistema. Buduće savladavanje školskog gradiva i uklapanje u vršnjačko okruženje su dodatno otežani činjenicom da Vanja nije pohađala vrtić i pripremu za školu, te da je nenavikuta na kolektiv i brojne zahteve koji će biti stavljeni pred nju. Ukoliko bi se našla u porodici sa većim brojem dece, postojala bi mogućnost da već formiran set ponašanja kojim je sebe udaljavala od majke (i vaspitača), nastojeći da maksimizuje emocionalnu dostupnost odgajatelja, bude nastavljen i u novoj porodici. Dakle, pod pretpostavkom da bi bila smeštena u porodicu koja nije sklona da zanemaruje bazične potrebe dece, zbog nedovoljnog i nejasnog signaliziranja tih potreba, najstarija devojčica bi potencijalno iskusila nesenzitivnu brigu, odnosno komplementarno odgovaranje na (ne)signaliziranje potreba. Pored toga, razvojno nespremna za socijalne i kognitivne izazove školskog okruženja, njen razvoj bi dodatno pretrpeo stagnaciju i/ili regresiju. Iz navedenih razloga, konstatovano je da je u najboljem interesu ml. Vanje da bude smeštena u hraniteljsku porodicu u kojoj bi joj stalno bila dostupna odrasla osoba, koja bi se u inicijalnom periodu posvetila isključivo formiranju relacije sa devojčicom, koja bi bila blaga, podržavajuća, nežna i dovoljno struktuirajuća. Sa Vanjom je potrebno raditi na reparaciji nepovoljnih iskustava koje je imala u biološkoj porodici, a zatim na usvajanju znanja, korekciji govora, razvijanju higijenskih navika, usvajanju pojmova i pravila. Ukoliko bi u novoj porodici Vanji bila osigurana dostupnost odrasle osobe od poverenja nezavisno od druge dve devojčice, očekivano ispoljavanje rivalstva, hostilnosti i agresivnosti bi bilo moguće prevenirati i izbeći.

Anja i Sanja imaju složenu interakciju, sa elementima rivalstva, koja se smenjuje sa parentifikovanom pozicijom starije prema mlađoj sestri. Procenjeno je da bi porodica sa dve dostupne i senzitivne odrasle osobe (funkcionalan roditeljski par) mogla uspešno da odgovori na potrebe ove dve devojčice, uz neophodno vođenje i usmeravanje od strane savetnika za hraniteljstvo. Naime, Anju je prvenstveno potrebno "rasteretiti" od brige prema mlađoj sestri i omogućiti joj da nesmetano zadovoljava svoje razvojne potrebe, dok je Sanju potrebno voditi u smeru rasta i razvoja koji odgovara njenom kalendarskom uzrastu. S obzirom da se srednja i mlađa sestra nalaze pred istim sličnijim razvojnim zadacima nego što je to slučaj sa najstarijom devojčicom, briga o njima pored individualizovanog pristu-

pa omogućava organizovanje zajedničkih aktivnosti i stvaranju optimalnog nivoa kooperativnosti među siblizima. Pored smeštanja dece u sigurno i bezbedno okruženje, formiranje sigurne afektivne veze sa odgajateljima je važan zadatak. Zato će se od hranitelja očekivati da tokom prvih godinu dana bar jedan odrasli bude stalno sa decom, da je fizički i emocionalno dostupan i spreman da odgovara na njihove bazične potrebe za blizinom i sigurnošću. Brigu o deci je neophodno prilagoditi njihovom emotivnom, pre nego kalendarskom uzrastu, s obzirom da zbog neadekvatnog relacionog odnosa sa primarnim odgajateljem u biološkoj porodici njihov razvoj u ovoj sferi odstupa od normativnog. Takođe, bilo bi idealno da u porodici ne bude biološke dece, ili da ona budu starijeg uzrasta

Izbor hraniteljske porodice

Ono što smeštaj u hraniteljsku porodicu treba da omogući je zaštita od izloženosti nasilju, zlostavljanju i zanemarivanju, ali i zamenske roditelje koji su spremni da u preuzmu odgovornost pružanja senzitivne brige, i pomognu devojčicama da formiraju nove, funkcionalnije obrasce u relacionim odnosima sa bitnim odraslim osobama. Na ovaj način će biti omogućeno i da odnosi u sibling sistemu budu redefinisani i da stari disfunkcionalni obrasci budu zamenjeni novim. Prilikom izbora hraniteljske porodice detaljno su razmotrene opisane karakteristike dece dobijene opservacijom u instituciji, međusobne sibling veze, porodične prilike u kojima su odrastale, kao i struktura buduće porodice. Kako su planirani redovni kontakti sa majkom i u narednom periodu, u obzir su uzete samo porodice iz neposrednog okruženja (do 20 km udaljenosti). Ranije je konstatovano da ni jedna od sestara nije formirala siguran odnos afektivne vezanostisa majkom (ili drugom značajnom osobom), da su emocionalno i vaspitno deprivirane, disharmoničnog razvoja i da ne raspolazu nivoom znanja i informisanosti karakterističnim za uzrast. Nova porodica koja bi odgovarala potrebama sve tri sestre bi trebalo da se sastoji od funkcionalnog roditeljskog para i bar još jedne odrasle osobe koja bi mogla svakodnevno da se uključuje u brigu o deci (roditelj hranitelja, sibling hranitelja, punoletno dete hranitelja). Pored toga, u porodici ne bi trebalo da bude druge dece, s obzirom na sibling grupu koja već sama po sebi predstavlja zakonski dozvoljen broj dece u jednoj porodici, koja ima složenu međusobnu interakciju i gde svaka od devojčica pokazuje određene poteškoće na planu adaptiranosti. Pored osnovne obuke, dobro je i da hranitelji budu

upoznati sa efektima trauma na razvoj (perspektiva teorije afektivne veza-nosti) i pripremljeni za brigu o deci koja ima kvalitete terapijskog hraniteljstva. Shodno tome, podrška koju dobijaju od službe zadužene za praćenje porodičnog smeštaja treba da bude prilagođena njihovim potrebama i potrebama dece, dostupna i efikasna.

Nakon pregleda raspoloživih hraniteljskih porodica, konstatovano je da ne postoji slobodna porodica koja odgovara zahtevima, te je razmatrana mogućnost smeštaja dece u dve porodice. Zbog prirode sibling veza i individualnih karakteristike dece, izabrane su dve hraniteljske porodice. Planirano je da najstarija devojčica bude sama smeštena u jednu, a srednja i najmlađa zajedno u drugu. Svaka od porodica je trebalo je zadovoljavala sledeće karakteristike: roditeljski par u okviru koga se i muškarac i žena brinu o deci ravnopravno i podjednako; blagi su i nežni; spremni da detetu pruže zaštitu i podršku neophodnu za osećaj sigurnosti i razvoj zdravog potencijala za rast i razvoj; orijentisani na emocionalnu dobrobit dece, pre nego na postignuće (sposobnost da sporije napredovanje i eventualne akademske neuspehe dece ne dožive kao lični neuspeh); tolerantni na frustracije i činjenicu da se radi o deci koja odrasle mogu dožveti kao pretnju, sa potrebom da ih kontrolišu i da se suprotstavljaju; spremni da decu odvede na redovne i vanredne lekarske preglede, tretmane i u razvojna savetovališta kako bi prevazišle zastoja i poteškoća; spremni da podržavaju međusobne relacije dece i veze sa primarnom porodicom; spremni da prime decu na dugoročni smeštaj i da im ponude brižan i trajni odnos.

Za Vanju je odabrana porodica L., koju pored supružnika čine i dvoje dece osnovnoškolskog uzrasta, dečak od 11 godina i devojčica 13 godina. Milovan je zaposlen i povremeno odsutan zbog posla, a Zorica je domaćica. Njihova deca su odlični učenici, primernog ponašanja, oboje pohađaju nižu muzičku školu. Hraniteljica i hranitelj su osobe mirnog temperamenta, nežni i blagi. Za Sanju i Anju je odabran bračni par Đ., koji živi u porodičnoj kući sa ćerkom od 13 godina i sinom od 16 godina. Deca su odlični učenici i bave se sportom u slobodno vreme. Imaju širok krug prijatelja i brojnu porodicu. Vladimir je zaposlen, a Ljubica je domaćica. Oboje su mirnijeg temperamenta, nežni i topli u odnosu sa decom.

Sve tri devojčice su nakon nedelju i po dana od početka kontakata prešle u hraniteljsku porodicu. Inicijalne kontakte su pratili zaposleni u prihvatilištu i savetnik za hraniteljstvo. Neposredno pred prelazak u porodicu, Vanja je uključena u projektnu aktivnost terapijskog jahanja koja je

ponuđena deci od 6 do 10 godina. Na osnovu programa koji je ponuđen, a koji je prilagođen za decu sa smetnjama u prilagođavanju i koja potiču iz zanemarajućih sredina, dogovoreno je da sve tri sestre odlaze na salaš na kome se odvijalo terapijsko jahanje, svakodnevno tokom 2 nedelje u trajanju od po 2 sata dnevno.

S obzirom da je zbog nepostojanja odgovarajućeg porodičnog smeštaja decu bilo neophodno smestiti u dve porodice, poseban akcenat je stavljen na neophodnost njihovog redovnog i intenzivnog kontaktiranja, pogotovo na samom početku smeštaja. Na ovaj način je pružena podrška deci da međusobno kontaktiraju i održe kontinuitet porodične pripadnosti i zajedništva.

Period adaptacije

Period adaptacije je organizovan tako da, pored privikavanja na novi prostor, porodicu i okruženje, deca nastave intenzivne međusobne kontakte, kao i da se hranitelji međusobno bliže upoznaju s obzirom da je planirano da se sestre posećuju više puta u toku meseca u kućnim uslovima. Iako je doneta odluka o odvojenom smeštaju, nastojali smo da od samog početka radimo na očuvanju sibling veza, kako bi se vremenom moglo raditi na njenom unapređenju. Očekivanja od ovako planiranog smeštaja išla su u pravcu poboljšanja doživljaja sigurnosti na ličnom planu, koji bi doprineo reuspostavljanju odnosa među sestrama i njegovom redefinisanju, gde bi svaka od njih zauzimala adekvatnu poziciju u odnosu na uzrast i razvojni stadijum.

Hranitelji su svakodnevno dovodili decu na salaš u blizini grada na kome se nalazila ergela i gde su deca jahala uz pomoć terapeuta (defektolog, logoped i reedukator). Dok je jedno dete bilo uključeno u aktivnost jahanja sa terapeutom, druga deca su se igrala na otvorenom prostoru, učestvovala u organizovanim grupnim aktivnosti, ili su bila sa odraslima sa kojima su u tom trenutku hteli da provode vreme. Pored hranitelja i dece, na susrete je redovno dolazila jedna osoba iz prihvatilišta i savetnik za hraniteljstvo. Vanja je od samog početka terapijskog jahanja pokazala spremnost da participira u predloženim aktivnostima. Radovala se svakom susretu, a njeno samopouzdanje se uvećavalo iz dana u dan, naočigled svih prisutnih. Od nesigurne devojčice koja raspolaže malim fondom znanja i veština, ona je za kratko vreme uspešno savladala različite zadatke (pojmo-

ve, snalaženje u prostoru, shemu tela, brojeve, slova, boje i sl.). Prema sestrama je počela da pokazuje zaštitnička i pokroviteljska ponašanja i više vremena je provodila u društvu, nego sama. Anja je manje spremno prihvatila ponuđene aktivnosti. Učestvovala je u grupnim igrama, ali se nerado približavala poniju. Radije je vreme provodila priljubljena uz hraniteljicu. Najmlađa, Sanja, se odvažila da sedne na konja, ali uz uslov da hraniteljica bude u neposrednoj blizini. Više od jahanja su je zanimale druge zabavne i edukativne aktivnosti, ali samo ukoliko je u njima učestvovala odrasla osoba. Sa decom je nerado stupala u interakciju. Tretman terapijskog jahanja bio je namenjen uzrasnoj grupi u koju spada najstarija devojčica. Uključivanje i dve mlađe sestre u program terapijskog jahanja je sproveden sa namerom da prelazak dece iz prihvatilišta u hraniteljsku porodicu bude praćen uz učešće i angažovanje osoba koje deca poznaju i sa kojima su prethodno ostvarila određeni nivo bliskosti, a pre svega da kontakti unutar sibling grupe budu svakodnevni i intenzivni na samom početku novog smeštaja. Ujedno, vreme tokom koga su trajale radionice je iskorišćeno da stručnjaci iz prihvatilišta za decu i službe za hraniteljstvo upute i usmere hranitelje na bitne aspekte brige i nege o konkretnom detetu/deci, da prenesu iskustava iz prethodnog perioda i demonstriraju konkretne intervencijama u situacijama kada dete traži utehu, podršku, ili kada je obuzeto različitim emocijama. Intervencije i savetodavni rad sa hraniteljima baziran je na teoriji afektivne vezanosti (za pregled: Golding, 2008) i odnosio se pre svega na razumevanje odrastanja u nepovoljnim uslovima, formiranje nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti, povećanje empatskog nivoa razumevanja i senzitivnosti za detetove primarne potrebe za negom i zaštitom.

Opservacijom ponašanja sestara tokom susreta na radionicama terapijskog jahanja, nakon smeštaja u hraniteljske porodice, konstatovana je veća kohezivnost sibling sistema u odnosu na opisanu tokom boravka dece u prihvatilištu. Vanja je zauzela poziciju koja joj s obzirom na uzrast i pripada, pa se prema mlađim sestrama ponašala zaštitnički i sa mnogo više nežnosti, učila ih veštinama koje je savladala i inicirala zajedničku igru. Anja je osećala veću sigurnost uz odraslu osobu, ali je do kraja susreta na salašu ona "prešla" sa poznatih osoba iz prihvatilišta na hranitelje, tj. počela je više vremena da provodi sa njima, nego sa stručnim radnicima na koje je u prethodnom period bila upućena, te da se oslanja na njihovu podršku i u aktivnostima tokom radionica. Sanja odmah nakon prelaska u porodicu prihvatila hranitelje kao osobe od poverenja, a na radionicama je poste-

peno počela da pokazuje odvažnost, da se uključuje u aktivnosti sa decom i da uči nove veštine. Rado se igrala sa najstarijom sestrom i pokazivala poverenje prema njoj.

Svi odrasli koji su bili uključeni u brigu o deci tokom trajanja radionica su bili na raspolaganju svakom detetu. Kreirana je atmosfera u kojoj su deca okružena kompetentnim, odgovornim, nežnim i brižnim starateljskim figurama.

Tokom 2 sata, koliko je trajala svaka radionica terapijskog jahanja, hranitelji su imali priliku da razgovaraju i da se bolje upoznaju. Tokom 14 dana svakodnevnih susreta, između hranitelja i savetnika su uspostavljene dobre relacije i odnos poverenja. Sva aktuelna dešavanja, nedoumice i pitanja su rešavani na licu mesta u svakodnevnom savetodavnom radu. Dve hraniteljske porodice su se dobro upoznale i međusobno zbližile. Iako je razdaljina između mesta u kome žive oko 30 km, oni su počeli da se posećuju vikendom, odlaze na rođendane i da se obilaze za vreme praznika, što je značajno za održavanje kvalitetnih odnosa među sestrama. Pored toga, sestre se gotovo svakodnevno čuju telefonom. Na susretima koji se održavaju u centru za socijalni rad sa ciljem kontakata sa majkom, devojčice se igraju zajedno i dele slatkiše koje dobiju, vodeći računa da svaka dobije podjednako.

Zaključak

Veće grupe braće i sestara mogu predstavljati značajan izazov i za profesionalce koji vrše odabir adekvatne porodice, ali i za same hranitelje koje često nemaju odgovarajuće resurse za preuzimanje brige o većem broju dece (dovoljan broj odraslih, smeštajni kapaciteti, mogućnost da ponude terapijsko okruženje za decu i sl.). U nekim slučajevima se dešava da se zajedno smeštena sibling grupa „ospē“, tako što najstarije, ili dete sa najizraženijim problemima, samoinicijativno napušta smeštaj, ili biva smešteno u odgovarajuću ustanovu zbog problema u ponašanju.

Pored vođenja računa o očuvanju porodičnih veza, prilikom planiranja smeštaja važno je pobrinuti se o tome da on bude stabilan i u potpunosti odgovarajuć za dete, odnosno grupu siblinga. Mladi koji nisu imali premeštaje ili su imali mali broj premeštaja (do 2,3) imaju doživljaj veće emocionalne sigurnosti u odnosu na one koji su imali veći broj premeštaja (oko 9) (Cashmore and Paxman, 2006). Sa druge strane, u grupi izrazito zanemare-

ne dece smeštene u hraniteljske porodice, ona koja su razdvojena od svojih sibilinga imala su više riziko faktora i premeštaja, ali su pokazala bolje školsko postignuće i manje smetnji na planu mentalnog zdravlja, čak i po izlasku iz zaštite (Thrope and Swart, 1992). Na ovom mestu nameće se pitanje, da li je pojedinu decu bolje prilikom prvog smeštaja izdvojiti iz sibling grupe i obezbediti im porodični smeštaj u okviru porodica koje su spremne da se nose sa izazovima i poteškoćama u njegovom ponašanju i funkcionisanju, ili ih svakako smestiti zajedno sa sibliuzima, pod pretpostavkom da u nekom trenutku može doći do njihovog izdvajanja? Odgovor nije jednostavan i svakako nije univerzalan. Život svake, pa tako i hraniteljske porodice, teško u potpunosti može da se predvidi. Ipak, prilikom planiranja smeštaja i odabira odgovarajuće porodice za sibling grupu, neophodno je izbalansirati riziko i protektivne faktore za očuvanje sibling sistema. Ono što nam je do sada poznato je da su određene karakteristike sibling grupe i same hraniteljske porodice veoma važni za uspešnost smeštaja. Sibling grupa je postojanija u okviru srodničkih, nego nesrodničkih porodica, a na to da li će braća i sestre na smeštaju ostati zajedno ili ne utiči i sledeći faktori: veličina sibling grupe (češće se razdvaja veća grupa), razlika u godinama (što je veći raspon – veća je verovatnoća da će se razdvojiti), smetnje u ponašanju (deca sa ovakvim smetnjama se češće izdvajaju od sibilinga), adekvatnost smeštajnih resursa i podrška koju dobijaju hranitelji, dozvoljen broj dece na smeštaju u hraniteljskoj porodici, regulisan pravilnicima (Child Welfare Information Gateway, 2013).

Očuvanje sibling sistema je moguće i efikasno, ukoliko su potrebe svakog deteta u tom sistemu adekvatno zadovoljene. Zbog toga je važno da prilikom planiranja smeštaja za sibilinge iz vida ne budu ispuštene potrebe pojedinačnog deteta, odnosno da ne budu maskirane potrebama nekog drugog deteta ili sistema u celini. Brigu o deci u alternativnom smeštaju je bitno fokusirati na potrebe razvoja deteta, usmerenog u pravcu dostizanja optimalnog nivoa funkcionalnosti, adekvatne integrisanosti u porodični sistem, kao i na permanentnost smeštaja, očuvanje veza sa svim sibliuzima i članovima biološke porodice. Pored toga, važno da svi akteri brige o deci u socijalnoj zaštiti maksimalno nastoje da očuvaju porodicu, ili bar neki od njenih subsistema, uključujući i sibilinge. Individualne potrebe i očuvanje sibling grupe ne bi trebalo da budu međusobno suprotstavljeni ciljevi, a pri njihovom planiranju i realizovanju je potrebno odrediti prioritete. Na koji način će profesionalci i sama hraniteljska porodica zadovo-

ljavati potrebe dece na hraniteljstvu, zavisi od više faktora, koji se pre svega odnose na dostupnost resursa za smeštaj, obučenosti profesionalaca, postojanja mreže podrške i adekvatnih trening programa za različite vrste poteškoća i izazova sa kojima se sreću u vezi brige o deci. Ukoliko zajednički smeštaj sibling grupe nije moguće obezbediti, onda je neophodno planirati redovne i učestale kontakte između braće i sestara i uvrstiti ih u plan usluga kao prioritete i neizostavno pružati podršku hraniteljskim porodicama da oni budu ostvareni.

Deca o kojoj brigu preuzima organ starateljstva su gotovo po pravilu traumatizovana u okviru primarne porodice, a izdvajanje iz biološke i ulazak u novu porodicu predstavlja novo krizno iskustvo (Caplan, 1964; Slaikeu, 1990 prema McDowall, 2015). Kako smo već istakli, planiranje usluge i donošenje odluke o smeštaju grupe siblinga je složeno i zahteva istovremeno vođenje računa o individualnim karakteristikama i potrebama, ali i o grupnim procesima, tj. funkcionisanju sibling sistema. Aktuelno, teorija afektivne vezanosti postaje sve zastupljeniji teorijski okvir rada u agencijama i ustanovama koje pružaju uslugu podrške hraniteljima, posebno onima koji se brinu o izazovnoj deci, pogođenoj zlostavljanjem i zanemarivanjem u biološkoj porodici. Pored toga, ova razvojna teorija je adekvatna i za planiranje usluga i mera za decu koja se smeštaju u drugu porodicu. Whelan (2003, str. 23) ističe da „teorija afektivne vezanosti predstavlja dobar okvir i za donošenje odluke o tome da li siblizi treba da ostanu zajedno ili ih je bolje razdvojiti, te da omogućava socijalnim radnicima da pitanja brige i zaštite planiraju u potpunosti usklade sa emocionalnim i razvojnim potrebama dece i siblinga“. Ipak, Whiteman (2011) napominje da ni jedna teorijska perspektiva sama po sebi nije dovoljna za razumevanje razvojnih, porodičnih i grupnih razlika koje se zapažaju u grupama siblinga. McDowall (2015, str. 4) sugeriše integraciju systemske teorije i teorije afektivne vezanosti “za dobijanje kompleksnije slike funkcionisanja porodične dinamike”, jer zajedno “ove dve teorije istraživačima obezbeđuju eksplanatorne kapacitete za brojne aspekte porodičnih veza, kako onih između roditelja i dece, tako i onih među siblizima”.

Pored odabira adekvatnih teorijskih pristupa koji daju jasan referentni okvir za rada i obezbeđuju njegovu naučnu zasnovanost, pitanje alternativnog zbrinjavanja siblinga van porodice porekla, bi bilo dobro dodatno razraditi i posvetiti mu više pažnje nego što je to kod nas sada slučaj. U ovom trenutku, na raspolaganju su nam jedino inostrani istraživački podaci o si-

bling relacijama u vanporodičnom kontekstu. Ukoliko praksu zasnujemo na ovakvim empirijskim rezultatima, može se desiti da preuzmemo modele rada koji su neodgovarajući za konkretnu kulturu i populaciju, tj. kapacitete, iskustva i potrebe naših porodica. Zbog toga je potrebno prikupiti lokalne podatke, čijom analizom bi bili dobijeni podaci o kvalitetu i funkcionalnosti sibling relacija u našoj zemlji generalno, a naročito u porodica-ma koje su u sistemu socijalne zaštite. Na taj način bi planiranje usluga bilo usmereno na postojeće potrebe, kapacitete i kvalitet sibling relacija, karakterističnih za naše područje, društvo i kulturu. Takođe, kroz prikaze i diskusije slučajeva iz prakse, koji bi posebno fokusirali proces donošenja odluke o zajedničkom ili odvojenom smestaju siblija, bilo bi moguće bolje prepoznati praktične izazove, probleme, nedoumice i potrebe sibling sistema u alternativnom smeštaju, a samim tim i razvijanju modela za donošenje odluke prilikom smeštaja sibling grupe na hraniteljstvo.

Herrick i Piccus (Herrick & Piccus, 2005), koje su i same iskusile odra-stanje u zaštiti odvojene od siblija, ističu da je za dobro planiranje smeštaja siblija neophodno postojanje protokola i smernica za profesionalce. U Smernicama UN za alternativno staranje o dece (2009), je naglašeno da sibliji treba da ostanu zajedno, ukoliko za to ne postoji objektivna prepreka. Ipak, ovakvo uputstvo je potrebno dodatno precizirati, jer ostaje otvoreno pitanje, šta je to što je objektivna prepreka za zajednički smeštaj siblija, tj. šta je dovoljno snažan razlog za njihovo razdvajanje. Zbog toga je neophodno uzeti u obzir i domen dobrobiti deteta prevashodno u psihološkom smislu i pobrinuti se o tome da individualni razvoj ne bude zastavljen ili ograničen zbog neadekvatnog planiranja prilikom smeštaja deteta u novu porodicu.

Literatura

- Archer, C., & Gordon, C. (2006). *New families, old scripts: A guide to the language of trauma and attachment in adoptive families*. Jessica Kingsley Publishers.
- Bank, S. and M. D. Kahn (1982). Intense sibling loyalties. In: M. E. Lamb (ed), *Sibling relationships: Their nature and significance across the lifespan*. Hillsdale NJ, Lawrence Erlbaum Associates, pp. 251-266.
- Boer, F. and S. M. Spiering (1991). Siblings in foster care: Success and failure. *Child Psychiatry and Human Development*, 21 (4), 291-300.

- Burnell, A., J. Vaughan and L. Williams (2007). *Family Futures Assessment Handbook: Frameworks for Assessing Children Who Have Experienced Developmental Trauma*. Family Futures Consortium.
- Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York, Basis Books.
- Cashmore, J., & Paxman, M. (2006). Predicting after-care outcomes: the importance of 'felt security'. *Child and Family Social Work*, 11(3), 232-241.
- Child Welfare Information Gateway. (2013). *Sibling issues in foster care and adoption*. Washington, DC, U.S. Department of Health and Human Services, Children's Bureau.
- Drapeau, S., M. Simard, M. Beaudry and C. Charbonneau (2000). Siblings in family transitions. *Family Relations*, 49, 77-85.
- Farmer, E. and S. Pollock (1998). *Sexually abused and abusing children in substitute care* (Vol. 4). Chichester: John Wiley.
- Farnviel S. (1999). A modified Strange Situation Procedure for use in assessing sibling relationships and their attachment to carers. *Adoption and Fostering*, 33 (1), 4-17.
- Furnivall, J. (2011). *Attachment-informed practice with looked after children and young people*. (IRISS Insights; Vol. 10). Glasgow.
- Golding, K. (2008). *Nurturing attachment: Supporting children who are fostered or adopted*. London: Jessica Kingsley.
- Green, B. L., L. A. Goodman, J. L. Krupnick, C. B. Corcoran, R. M. Petty, P. Stockton et al. (2000). Outcomes of single versus multiple trauma exposure in a screening sample. *Journal of Traumatic Stress*, 13 (2), 271-286.
- Guidelines for the alternative care of children: A United Nations Framework (2009). *SOS Children's Villages International Programme Development*.
- Hegar, R. L. (2005). Sibling placement in foster care and adoption: An overview of international research. *Children and Youth Services Review*, 27 (7), 717-739.
- Hegar, R. L., & Rosenthal, J. A. (2009). Kinship care and sibling placement: Child behavior, family relationships, and school outcomes. *Children and Youth Services Review*, 31, 670-679.
- Herrick, M. A. and W. Piccus (2005). Sibling connection: The importance of nurturing sibling bonds in the foster care system. *Children and Youth Services Review*, 27 (7), 845-861.
- Leathers, S. J. (2005). Separation from siblings: Associations with placement adaptation and outcomes among adolescents in long-term foster care. *Children and Youth Services Review*, 27 (7), 793-819.

- Lewis, K. G. (1991). A three-step plan for African-American families involved with foster care: Sibling therapy, mothers' group therapy, family therapy. *Journal of Independent Social Work*, 5 (3/4), 135-147.
- Lewis, K. G. (1995). Sibling therapy with children in foster care. *Family Therapy News*, 10-11.
- Lord, J. and S. Borthwick (2009). Planning and placement for sibling groups. *The child placement handbook: Research, policy and practice*. London: BAAF, pp. 401-419
- McCarthy, M. (2014). *Siblings in foster care*. Cornell Theses and Dissertation. <http://ecommons.library.cornell.edu/handle/1813/37104>. Preuzeto 02.06.2015. godine.
- McDowall, J. J. (2015). *Sibling placement and contact in out-of-home care*. Sidney, CREATE Foundation.
- Međunarodna statistička klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema. (2010). Deseta revizija, knjiga 2, priručnik za upotrebu. Beograd, Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut”.
- Nilsen, W. (2007). Fostering futures: A preventive intervention program for school-age children in foster care. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(1), 45-63.
- Oosterman, M., Schuengel, C., Slot, N. W., Bullens, R. A., & Doreleijers, T. A. (2007). Disruptions in foster care: A review and meta-analysis. *Children and Youth Services Review*, 29 (1), 53-76.
- Slaikeu, K. A. (1990). *Crisis intervention: A handbook for practice and research*. (Chapter 2, pp. 13-37). Boston, Allyn & Bacon.
- Smith, M.C. (1995). A preliminary description of nonschool-based friendship in young high-risk children, *Child Abuse and Neglect*, 19 (12), 1497-1511.
- Smith, M.C. (1998). Sibling placement in foster care: An exploration of associated concurrent preschool-aged child functioning. *Children and Youth Services Review*, 20, 389-412.
- Spinazzola, J., J. D. Ford, M. Zucker, B. A. van der Kolk, S. Silva, S. F. Smith et al. (2005). Survey Evaluates Complex Trauma Exposure, Outcome, and Intervention Among Children and Adolescents. *Psychiatric Annals*, 35 (5), 433-439.
- Steele, J. S., & Buchi, K. F. (2008). Medical and mental health of children entering the Utah foster care system. *Pediatrics*, 122(3), e703-e709.
- Stone, N. M. and S. F. Stone (1983). The prediction of successful foster placement. *Social Casework*, 64, 11-17.

- Tarren-Sweeney, M. and P. Hazell (2005). The mental health and socialization of siblings in care. *Children and Youth Services Review*, 27 (7), 821-843.
- Tarren-Sweeney, M. (2008). The mental health of children in out-of-home care. *Current Opinion in Psychiatry*, 21, 345-349.
- Thorpe, M. B. and G. T. Swart (1992). Risk and protective factors affecting children in foster care: a pilot study of the role of siblings. *The Canadian Journal of Psychiatry/La Revue canadienne de psychiatrie*, 37 (9), 616-622.
- Walsh, J. A. and R. A. Walsh (1990). Studies of the maintenance of subsidized foster placements in the Casey Family Program. *Child Welfare*, 69, 99-114.
- Ward, M. (1984). Sibling ties in foster care and adoption planning. *Child Welfare: Journal of Policy, Practice, and Program*, 63 (4), 321-332.
- Whelan, D. J. (2003). Using attachment theory when placing siblings in foster care. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 20 (1), 21-36.
- Whiteman, S. D., McHale, S. M., & Soli, A. (2011). Theoretical Perspectives on Sibling Relationships. *Journal of Family Theory & Review*, 3 (2), 124-139.
- Wulczyn, F. and E. Zimmerman (2005). Sibling placements in longitudinal perspective. *Children and Youth Services Review*, 27 (7), 741-763.
- Žegarac, N. (2014). *U lavirintu socijalne zaštite: Pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*. Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.

Olivera Isaković
Vesna Šilić
Ivana Mihić
Ljubica Kuridža

PLANNING FOSTER FAMILY PLACEMENT FOR SIBLINGS: A CASE REPORT

Abstract: The paper discusses the psychological reasons in favor of shared accommodation of siblings in a foster family, as well as the emotional and developmental needs in favor of their separate placement. Planning the placement of siblings is presented through a case report relying on the theory of attachment. This theory focuses on the security in the parent-child relation as a prominent factor influencing optimal development.

Key words: foster family, sibling relations, attachment.

POSVEĆENOST HRANITELJA DETETU NA SMEŠTAJU: PROCENA I ZNAČAJ ZA PLANIRANJE PODRŠKE¹

Vesna Šilić²
Olivera Isaković³
Ivana Mihić⁴

Apstrakt. U radu je prikazana mogućnost procene posvećenosti hranitelja detetu na smeštaju i razmatran je njen doprinos u razumevanju poteškoća u periodu uzajamnog prilagođavanja. Putem studije slučaja i izvoda iz intervjua za procenu nivoa posvećenosti hranitelja (TIMB; Bates and Dozier, 1998) diskutovana je praktična upotrebljivost dobijenih podataka, posebno u aspektu planiranja podrške detetu i porodici.

Cljučne reči: hraniteljstvo, senzitivnost hranitelja, planiranje podrške hraniteljskim porodicama.

Za dete koje u relaciji sa roditeljima ima iskustvo izrazito nesenzitivne brige, kao što su zanemarivanje i zlostavljanje, smeštaj u hraniteljsku porodicu se realizuje sa ciljem da mu se obezbedi ne samo zaštita, već i podrška u prevazilaženju nastalih poteškoća u ponašanju i razvoju. Očekuje se da dete prevlada svoje razvojne zastoje na taj način što će uz pomoć novog, kvalitativno drugačijeg odnosa sa odraslima u ulozi roditelja, senzitivnog na njegove potrebe, postepeno graditi osećaj sigurnosti i poverenja u odgajatelje i bliske relacije, a zatim i svest o sebi kao biću vrednom ljubavi i podrške svojih staratelja. Na temelju takve sigurnosti, poverenja i osnažene slike o sebi i drugima jačaće i detetovi kapaciteti za učenje, istraživanje i prilagođavanje u socijalnim relacijama, ali i generalno.

Kako bi se deci sa ranim nepovoljnim porodičnim iskustvima obezbedila kvalitetna briga, u skladu sa njihovim potrebama i navedenim ciljevima usluge hraniteljskog smeštaja, u mnogim zemljama, uključujući i našu zemlju, definisane su procedure za selekciju i pripremu hranitelja, kao i

¹ Rad je nastao u okviru projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji“ (179022, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije)

² silicvesna@gmail.com; Služba za porodični smeštaj i usvojenje, Centar za socijalni rad Grada Novog Sada

³ Služba za porodični smeštaj i usvojenje, Centar za socijalni rad Grada Novog Sada

⁴ Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

domeni potrebnih znanja i veština (tzv. kompetencije). Oni su sadržani u dokumentima koji zakonski regulišu ovu oblast i čine sastavni deo hraniteljske podobnosti (Pravilnik o hraniteljstvu, 2008). Ključnim se smatra obezbeđivanje brižnog i negujućeg okruženja, zasnovanog na posvećenosti, dostupnosti, pozitivnim emocionalnim vezama, empatiji i prihvatanju deteta, njegovog ponašanja i veza sa članovima biološke porodice. (Buehler, Rhodes, Orme and Cuddeback, 2006). I ne samo na području praktičnog rada, već i u okviru teorijskog i istraživačkog razmatranja razvoja i dobrobiti dece na hraniteljstvu, posvećenost ili emocionalna investiranost hranitelja u odnos sa detetom se postulira kao jedan od faktora koji značajno utiče na blagostanje deteta na smeštaju, njegovu sposobnost da se efikasno nosi sa svim izazovima koji se javljaju usled prethodnih životnih iskustava i separacije, kao i na detetovu uspešnost u prilagođavanju novim porodičnim okolnostima (Dozier and Lindheim, 2006).

U savremenoj literaturi posvećenost se definiše kao nivo emocionalne uključenosti i motivisanosti hranitelja za uspostavljanje stabilnog i trajnog odnosa sa detetom na smeštaju (Dozier, Grasso, Lindheim and Lewis, 2007). Konstrukt potiče iz teorije afektivne vezanosti i opisan još u ranim Bolbijevim radovima, kao „stanje ushićenosti“ majke nakon rođenja deteta, koje je praćeno majčinim prihvatanjem bebe kao svoje i posebne (Bowlby, 1988, prema Bernard and Dozier, 2011). Ima evolucionini značaj jer je upravo za preživljavanje potpuno bespomoćne ljudske bebe krucijalno da ima veoma posvećenog odgajatelja koji će je zaštititi od opasnosti. U Bolbijevim radovima je opisan i devastirajući efekat nedostatka posvećenosti na razvoj dece i mladih i njihovu sposobnost da formiraju bliske relacije (Bowlby, 1944). Novija empirijska istraživanja potvrđuju dugoročne posledice posvećenosti odgajatelja na razvoj deteta na hraniteljstvu, u smislu da deca posvećenijih hranitelja na ranom uzrastu kasnije tokom odrastanja razvijaju pozitivniju sliku o sebi i poseduju bolje kapacitete za nošenje sa stresom (Ackerman and Dozier, 2005). Čini se da posvećenost služi kao protektivni faktor i doprinosi razvoju modela sebe kao voljenog i vrednog brige od strane drugih ljudi. Upravo stoga, imati posvećenog hranitelja sa spremnošću da dete prihvati kao svoje, „psihološki ga usvoji“ i uspostavi sa njim odnos bez bilo kakve emotivne zadržke, smatra se važnim aspektom u ostvarivanju najboljeg interesa deteta (Lindheim and Dozier, 2007).

Međutim, mnogi stručnjaci koji neposredno rade sa hraniteljskim porodicama, uprkos brižljivom planiranju smeštaja, susreli su se sa poteško-

ćama u uspostavljanju takvog odnosa visoke posvećenosti hranitelja prema detetu. Jedan od razloga svakako leži u privremenosti veza koja nastaju hraniteljstvom. Naime, po svom karakteru hraniteljstvo je vremenski ograničen oblik zaštite koji traje do pronalaženja trajnijeg rešenja, bilo povratka deteta u biološku porodicu ili usvojenja. Anticipacija gubitka zbog detetovog potencijalnog napuštanja porodice, ili već proživljeni gubitak kod hranitelja koji su brinuli o više dece, može da dovede do „emocionalne zadržke“ prema detetu i rezultira nižim nivoom posvećenosti (Dozier and Lindheim, 2006), a zatim i nižim nivoom senzitivnosti i responsivnosti na dečije potrebe (Bates and Dozier, 2002). Isto tako, posvećenost može varirati od hranitelja do hranitelja budući da različiti razlozi opredeljuju njihovu odluku da se bave hraniteljstvom. Neki to čine iz potrebe da se realizuju u roditeljstvu ili da produže roditeljsku ulogu u situaciji kada su im biološka deca odrasla, dok drugi preuzimanje brige o deci doživljavaju kao profesionalni angažman i spremniji su za kratkotrajnije smeštaje većeg broja dece. I konačno, deca u relaciju sa hraniteljima unose svoja prethodna iskustva povezanosti sa roditeljskim figurama, očekivanje da će hranitelj biti nedostupan, nepredvidiv ili odbacujući. U skladu sa takvim negativnim očekivanjima, deca mogu imati veoma izazovna i problematična ponašanja prema hraniteljima, koja provociraju njihovu posvećenost (Dozier and Lindheim, 2006). Ukoliko je posvećenost hranitelja niža, stabilnost porodičnog smeštaja je ugrožena, odnosno veća je verovatnoća da dođe do prekida relacije, novog gubitka odgajatelja iz perspektive deteta što predstavlja dodatni faktor rizika za njegovo mentalno zdravlje i razvoj.

Stručnjaci koji rade sa hraniteljskim porodicama, poput savetnika za hraniteljstvo, usmereni su na procenu kvaliteta staranja o detetu, odnosno na procenu u kojoj meri hranitelj odgovorno i adekvatno zovoljava različite detetove potrebe. Na osnovu praćenja porodičnog smeštaja, razgovora sa članovima porodice i posmatranja kvaliteta interakcije u kućnim uslovima, savetnik nastoji da odgovori na pitanja da li je dete prihvaćeno i integrisano u porodicu kao punopravni član i da li su uspostavljene međusobne emotivne veze koje odgovaraju relaciji roditelji-dete, uz istovremeno uvažavanje i negovanje detetovih prethodno stečenih emotivnih veza sa biološkim roditeljima i drugim važnim srodnicima, kao i doživljaja pripadnosti biološkoj porodici. U literaturi se o hraniteljima govori kao o „roditeljima odgajateljima“. U podeli roditeljske uloge na biološkog, zakonskog roditelja i roditelja odgajatelja, hraniteljima pripada onaj aspekt

roditeljstva koji se odnosi na izlaženje u susret detetovim svakodnevnim potrebama, potrebama za ljubavju, negom, vaspitavanjem, školovanjem, sticanjem životnih veština i vrednosti (Fahlberg, 1991), i na bazi takvog interpersonalnog iskusstva pružanja i primanja brige, dete na smeštaju razvija emotivne veze sa hraniteljima i doživljava pripadnosti hraniteljskoj porodici. Pri tome, da bi se podstakao zdrav razvoj ličnog i porodičnog identiteta, hranitelj treba da odgovori i na specifične roditeljske zadatke koji se odnose na prihvatanje značaja bioloških roditelja u životu deteta, podsticanje njihovih međusobnih kontakata i podršku detetu da se nosi sa osećanjima zbog odvojenosti od biološke porodice.

Na pitanja da li hranitelji prihvataju dete na smeštaju kao punopravnog člana svoje porodice i da li su spremni da se emotivno investiraju u odnos sa detetom, nije uvek lako pouzdano odgovoriti. U nameri da se ode jedan korak dalje od naturalističkih opservacija, ka proceni koja bi bila pouzdanija i validnija, istraživači sa Univerziteta Delaware, USA (Bates and Dozier, 1998) su razvili instrument za procenu nivoa posvećenosti hranitelja detetu na smeštaju, pod nazivom „*To je moje čedo*“ (This Is My Baby Interview, TIMB). Reč je o polustrukturiranom intervjuu, sastavljenom od niza pitanja koja se postavljaju hranitelju koji neprekidno brine o detetu najmanje dva meseca. Od hranitelja se između ostalog traži da pričaju o svojim osećanjima u vezi konkretnog deteta i svom odnosu sa detetom, koliko će im nedostajati ukoliko bude moralo da napusti njihov dom i želi da dete odraste kod njih. Na osnovu datih odgovora se vrši procena nivoa posvećenosti i još dva elementa kvaliteta brige, povezane sa posvećenošću: nivoa prihvatanja detetove individualnosti i nivoa svesnosti hranitelja da njegov odnos sa detetom utiče na detetov razvoj, aktuelno i u budućnosti. Intervju se vodi u konverzacijskom maniru i predstavlja prikladan instrument koji se može lako koristiti i prilikom kućnih poseta hraniteljskim porodicama.

Hranitelji kod kojih je, na osnovu podataka sa intervjuja, procenjen *visok nivo prihvatanja* verbalno izražavaju pozitivne emocije kada govore o detetu, kao što su pohvala, odobravanje, izražavanje ljubavi ili pozitivne anegdote o detetu ili njihovom međusobnom odnosu. Ton njihovog glasa izražava toplinu, ljubav i uvažavanje. Dok odgovaraju na pitanja vidljivo je da uživaju u detetu i odnosu sa detetom, sa veoma malo besa ili iziritiranosti zbog detetovog ponašanja ili potreba. Sa druge strane, opisi hranitelja koji odbacuju dete su prvenstveno negativni, u smisli detetovih problema

i nedostataka. Diskusija o detetu sadrži negativan ton, bes, ozlojeđenost, sarkazam i ponižavanje deteta.

Kod *visoko posvećenih hranitelja* tokom intervjua prisutna su ponašanja, razmišljanja i osećanja koja ukazuju na snažnu emotivnu investiranost u dete. Dete na smeštaju se opaža kao sopstveno, sa njim se uspostavlja afektivna vezanost bez emotivne zadržke i postoji spremnost hranitelja da se fizički i emocionalno posveti u podsticanju detetovog rasta i razvoja. Hranitelji niskog nivoa posvećenosti su indiferentni prema detetu i tome da li će ili ne ostati u njihovoj porodici, čak mogu izraziti i želju da ode, uzdržavaju se od osećanja kako bi ograničili međusobnu emotivnu vezanost i ne tretiraju dete kao da je član porodice.

Hranitelji koje karakteriše *visok nivo svesnosti o uticaju* prepoznaju da njihov odnos sa detetom ima važnu psihološku ili afektivnu komponentu. Uticaj se vidi kao podsticanje sigurnosti i detetovog osećaja da je voljeno, pri čemu je hranitelj svestan da njihov odnos utiče na detetovu sposobnost da formira stabilne relacije kasnije u životu. Za razliku od toga, nizak nivo svesnosti o uticaju u prvi plan stavlja konkretne, a ne psihološke i relacione ciljeve, u smislu obrazovanja, posla ili kuće. Isto tako, hranitelji sa niskim skorovima ne veruju da njihov odnos sa detetom ima dugoročne posledice za dete. Njihovi odgovori su površni ili ograničeni i ne odražavaju da su o toj temi aktivno i pažljivo razmišljali.

U tekstu koji sledi biće predstavljen primer iz prakse koji ilustruje korisnost i upotrebljivost koncepta posvećenosti u razumevanju poteškoća deteta u periodu uzajamnog prilagođavanja. Na osnovu izvoda iz intervjua sa hraniteljicom biće predstavljeni i analizirani indikatori na osnovu kojih se procena vrši, a zatim će se dobijeni podaci sagledati u kontekstu implikacija za planiranje podrške detetu i porodici.

Prikaz slučaja⁵

Hranitelji Nevena i Dragan već četiri meseca brinu o dečaku Marku, koji ima tri ipo godine. Oni su druga Markova hraniteljska porodica. Dečak je od rođenja na hraniteljstvu jer biološka majka, još uvek maloletna, nije bila spremna za preuzimanje roditeljske uloge. U odsustvu podrške svoje porodice zatražila je podršku sistema socijalne zaštite sa idejom da će

⁵ U cilju zaštite identiteta deteta i porodice sva imena u prikazu su izmenjena

preuzeti dete kada okonča školovanje. Prve tri godine dečak je proveo sa hraniteljicom Tanjom koju je doživljavao kao svog pravog i jedinog roditelja. Savetnica za hraniteljstvo koja je pratila smeštaj je bila zadovoljna kako se Tanja brinula o Marku i u neposrednom kontaktu sa njima je opažala intenzivnu emocionalnu razmenu i privrženost. Tanja je povremeno strahovala da bi Marko mogao da napusti njenu porodicu, na tu temu bi lako zaplakala i verbalizovala da ne zna kako bi nastavila život bez njega. Marko je bio zdrav, radoznao, zadovoljan i napredan dečak. Međutim, sticajem tragičnih okolnosti, Tanja je iznenada umrla i za Marka je morao biti pronađen novi dom.

Novi hranitelji, Nevena i Dragan, imaju roditeljsko iskustvo i iskustvo smeštaja deteta na najranijem uzrastu. Izabrani su za Marka jer su se do sada pokazali kao odgovorni i požrtvovani odgajatelji. Od savetnice za hraniteljstvo su dobili sve potrebne informacije o detetu i njegovom razvoju, kao i očekivanim reakcijama u adaptacionom periodu zbog gubitka i procesa tugovanja za bivšom hraniteljicom. Napravljen je detaljan plan uspostavljanja prvog kontakta i realizacije svih narednih, kako bi se hranitelji i dečak povezali pre započinjanja zajedničkog života. Sve planirane faze pre konačnog preuzimanja brige o dečaku su protekle bez teškoća. Marko je prihvatio kontakt i bio zainteresovan za interakciju sa Nevenom i Dragonom i njihovom biološkom decom. Kada su zajedno igrao bi se sa njima, radovao se odlasku u park ili igralište i boravku u njihovom domu od nekoliko sati. Stručni radnici koji su pratili ovaj proces smatrali su da su se stekli uslovi da se zasnuje porodični smeštaj.

Međutim, kada su hranitelji preuzeli kompletnu i stalnu brigu, Marko je počeo da ispoljava teškoće kojih nije bilo u prethodnoj porodici, niti kod srodnika bivše hraniteljice kod kojih je kratko boravio dok se nije realizovao premeštaj kod Nevene i Dragana. Zbog gubitka figure afektivne veza-nosti očekivano je da ispoljava otpor, prkos i bes prema novim hraniteljima, kao i različita regresivna ponašanja poput mokrenja u krevet, međutim ono što je zabrinjavalo savetnicu za hraniteljstvo je okolnost da takva ponašanja traju, a hranitelji iz dana u dan postaju sve više frustrirani tokom uzajamnog prilagođavanja, te istovremeno sve manje spremni i „vešti“ da pomognu Markovu adaptaciju i prevladavanje krize. U cilju pouzdanijeg sagledavanja da li postoje rizici za stabilnost ovog porodičnog smeštaja i šta bi bili prioriteti neophodne podrške hraniteljskoj porodici, obavljena je

procena kvaliteta staranja o Marku od strane hraniteljice Nevene uz pomoć intervjua „To je moje čedo“.

U daljem tekstu slede analiza dimenzija kvaliteta pružene brige – stepena prihvatanja deteta, posvećenosti i svesnosti o uticaju na njegov razvoj, sa izvodima iz intervjua.

Procena kvaliteta staranja

U proceni **stepena prihvatanja deteta** na smeštaju posebno je relevantan odgovor na pitanje kojima započinje intervju i glasi: *Molim vas da mi opišete Marka. Kakav je njegov karakter?* Pitanje treba da pruži uvid u način na koji hraniteljica vidi dete i svoj odnos sa detetom, da li su njeni opisi i ton kojim govori o detetu pretežno pozitivni ili negativni, kao i da li uvažava detetovu individualnost. Po pitanju ove dimenzije kvaliteta brige može se reći da hraniteljica Nevena pokazuje prilično nizak nivo prihvatanja. Njeni opisi dečaka su dominantno negativni i pre svega usmereni na njegove poteškoće.

HRANITELJICA: Marko je jako pametno dete, ali specifično, sa tim se još nisam susretala. Komunikativan je. Jedna od glavnih karakteristika mu je tvrdoglavost i zna da bude jako dosledan u toj tvrdoglavosti. Često neće da poslušati kada mu se kaže da uradi to i to, pa između nas nastaju „čarke“. Problem je što ga ništa ne zanima, ni da se igra, ni da crta, ni da radi nešto. U stanju je da samo sedne i gleda u vas. Do njega ništa ne dopire. Do naše dece da, a čak nam i kaže da nešto radi namerno. Prvo ćuti, ćuti i ako si dovoljno uporan da tri sata pitaš „zašto si to uradio?“ onda kaže namerno. To je bilo za piškenje u gaćice. Pitaš ga: „pa zašto si to uradio? pa, jel znaš da to nije lepo? pa, jel to ljudi vole?“, a on: „ne, znam da nije lepo“, kaže namerno ili zato što hoću ili ćuti, nema odgovora. E, to mi nikako nije jasno!. I laže da nešto nije on uradio, ali na kraju prizna.

Kada i ističe kvalitete koji bi trebali da odražavaju pozitivne osobine, poput „veoma pametan dečak“, ekspanacije koje dalje nudi kreiraju negativni kontekst nadmudrivanja sa odgajateljima poput izjava „... veoma je dosledan u svojoj tvrdoglavosti“ i „...još opipavamo snage“. Uočljiv je izostanak pozitivnih emocije, topline, odobravanja i pohvale. Hraniteljica vrlo malo uživa brinući o Marku i mada aktivno razmišlja o ponašanju deteta konstantno je ozlojeđena tim ponašanjem:

HRANITELJICA: Iz čista mira udari kontru! To revoltira! Ubija svaku našu saradnju, svaki vid dogovora. Mi se trudimo da sve bude u redu, a onda se on upiški i mi ga pošaljemo u ćošak, „ako znaš da to nije lepo a ipak se upiškiš onda idi u ćošak“. A on se i na kaznu upiški, znači ne poštuje ni tu moju kaznu.

U proceni dimenzije prihvatanja u obzir se uzimaju odgovori i na druga pitanja koja se tiču opisa deteta i odnosa sa detetom, kao što je pitanje: *Da li ima nešto u vezi Marka ili vašeg odnosa što vas nisam pitala a što bi ste želeli da mi kažete?.* Hraniteljica i na ovom mestu pruža informacije o iziritiranosti:

HRANITELJICA: Nemam. Najviše me plaši to namerno, „ja to hoću“ kad kaže, e, taj inat, to je ono što vas izbacila iz takta!

Za procenu **dimenzije posvećenosti** ključni su odgovori na pitanja: *Da li ikada poželite da Marko odraste kod vas? i Koliko bi vam nedostajao kada bi morao da napusti vašu porodicu?* Na osnovu dobijenih odgovora se donosi zaključak da li je hraniteljica spremna da se potpuno emocionalno investira u odnos sa detetom, bez zadržke, psihološki ga usvoji i doživi ga kao svoje dete. Nevena ni posle četiri meseca brige o Marku nije uspela da sa njim uspostavi afektivne veze i to vrlo jasno verbalizuje odgovarajući na pitanje koliko bi im nedostajao ako ode:

HRANITELJICA: Pa dobro, relativno kratko je kod nas da bi mi sad imali neku povezanost. Mada smo se navikli na njega i nedostajao bi nam svakako.

Nedostatak emotivne uključenosti u odnos sa detetom se vidi kroz odsustvo detaljnijeg bavljenja ovim temama. Prisutna je ravnodušnost da li ostanu kod njih ili ne.

HRANITELJICA: Da vam budem iskrena, nisam o tome nešto ni razmišljala. Da poželim da odraste...Ne bih imala ništa protiv!

Odgovor „ne bih imala ništa protiv“ da se to dogodi ukazuje na suzdržavanje od emocionalnog vezivanja i činjenicu da Nevena ne doživljava Marka kao svoje dete sa kojim je spremna da uspostavi trajne relacije.

Treća dimenzija kvaliteta staranja, stepen **svesnosti hraniteljice o uticaju** svog odnosa sa Markom na njegov razvoj, aktuelno i u budućnosti, se može sagledati iz sledećeg izvoda intervjua:

INTERVJUER: Šta mislite kako vaš odnos sa Markom utiče na njega sada, u ovom trenutku?

HRANITELJICA: On i ja imamo dosta korektan odnos. Mene više hoće da posluša nego supruga. Mogu reći da ja imam najbolji odnos sa njim.

INTERVJUER: A kako takav najbolji odnos u poređenju sa drugim članovima porodice utiče na njega sada?

HRANITELJICA: Rano mi je da dajem tako neke prognoze. Ja ne znam šta me čeka kad dođem kući. Bilo je da odem na 3, 4 sata i čujem se telefonom sa mužem i decom, a kući „zlo i naopako“. Desetak dana funkcionišemo kako treba, a onda dođe dan kada neće ništa.

INTERVJUER: Šta mislite kako će vaš odnos sa Markom uticati na njega dugoročno, u budućnosti?

HRANITELJICA: Ne znam, teško pitanje...ne umem da predvidim. Ali ta količina tvrdoglavosti! Deluje kao da mu ništa nije bitno i kako ćete reagovati. Ja u životu nisam srela nekog ko je toliko ladan, prvih dana smo bili u čudu, tako malo dete a....pogleda vas „šeretski“, ispod oka, znate ono, videćete vi sad...“

Analizom transkripta se može uočiti da su ovi odgovori prilično loše osmišljeni, gotovo nedorečeni. Može se pomisliti da je razog tome što Nevena nije dobro razumela pitanja, međutim ukoliko se razmatraju u sklopu celokupnog intervjua može se zaključiti da hraniteljica ima teškoću da Markovo aktuelno ponašanje, koje joj je teško razumljivo, dovede u vezu sa njihovim međusobnim odnosom, niti je u stanju da taj uticaj projektuje u budućnost.

Odgovor na pitanja Šta želite za Marka sada? ukazuje da Nevenin referentni okvir problem, kao i odgovornost za njegovo rešavanje, centrira ka detetu, a ne u ka njenom odnosu sa detetom:

HRANITELJICA: Želela bih da profunkcioniše i uđe u sklad porodice. On bolje funkcionije kada je nasamo sa nekim, jedan na jedan, ali ako ima više osoba kao što je u našoj porodici onda stvari izmiču kontroli.

Nevenina želja da „Marko profunkcioniše i uđe u sklad porodice“, a ne da suočeni sa promenom u strukturi porodice profunkcionišu kao celina, je još jedan dokaz da Marko nije suštinski prihvaćen i integrisan kao punopravni član hraniteljske porodice. Time je stabilnost njegovog porodičnog smeštaja ozbiljno ugrožena.

Intervju „To je moje čedo“ ostavlja mogućnost da intervjuer postavi i dodatna pitanja. U cilju planiranja savetodavne podrške sa hraniteljicom je upitano sledeće:

INTERVJUER: Kako razumete opisana Markova ponašanja?

HRANITELJICA: To je teško razumeti! I kako onda da se čovek ponaša smireno kada ti neko takve stvari radi iz čista mira? Kako da vam kažem, to bih očekivala od nekog deteta koje je, na primer, bilo u popravnom domu ili nekoj ustanovi u kojoj može da vidi sve i svašta, što valja i što ne valja, ali nije mi očekivano za dete koje dolazi iz porodice. Čini mi se kao vaspitni problem. Tako je naučio.

Praktični značaj procene posvećenosti hraniteljice

Procena nivoa posvećenosti hraniteljice Nevene polustrukturiranim intervjuom „To je moje čedo“ može da pomogne stručnim radnicima da pozdanije sagledaju razloge zbog kojih se dečak otežano adaptira na novo porodično okruženje. Nizak procenjen nivo posvećenosti novih odgajatelja Marka stavlja u izrazito vulnerabilnu poziciju, bez adekvatne podrške koja mu je neophodna kako bi prevladao stanje emocionalne uznemirenosti i nesigurnosti nastalo zbog gubitka figure afektivne vezanosti. Odsustvo podrške u procesu tugovanja ga dodatno destabilizuje, narušava njegove kapacitete da se prilagodi promenama i produkuje nove poteškoće u razvoju. Sa druge strane, u skladu sa rezultatima empirijskih istraživanja (Lindheim and Dozier, 2007), može se pretpostaviti da i Markova izazovna ponašanja u vezi sa doživljenim gubitkom i intenzivirani problemi u prilagođavanju, isto tako ostvaruju efekat na nivo posvećenosti novih odgajatelja jer čine razumevanje njegovih potreba daleko izazovnijim i usmeravaju fokus pažnje i staranja hranitelja na aktuelna neprihvatljiva ponašanja, a ne na negativna iskustva koja prevladava. Doživljaj neuspešnosti i nekompetentnosti da se kvalitetno brinu o njemu kako su to činili sa svojom decom, ili drugim detetom na smeštaju, doprinosi da se i hranitelji osećaju nesigurno i „odgurnuto“ od Marka, a to dalje umanjuje njihovu motivisanost da se emocionalno investiraju u odnos sa detetom. Nizak nivo posvećenosti ih čini i manje senzitivnim za Markove potrebe za sigurnošću, zaštitom i podrškom, odnosno čini ih manje sposobnim da prepoznaju, tačno interpretiraju i adekvatno i blagovremeno odgovore na dečakove potrebe. Time se ciklus negativnih interakcija novih odgajatelja i deteta nastavlja i produ-

bljuje, što predstavlja faktor rizika koji može dovesti i do prekida porodičnog smeštaja.

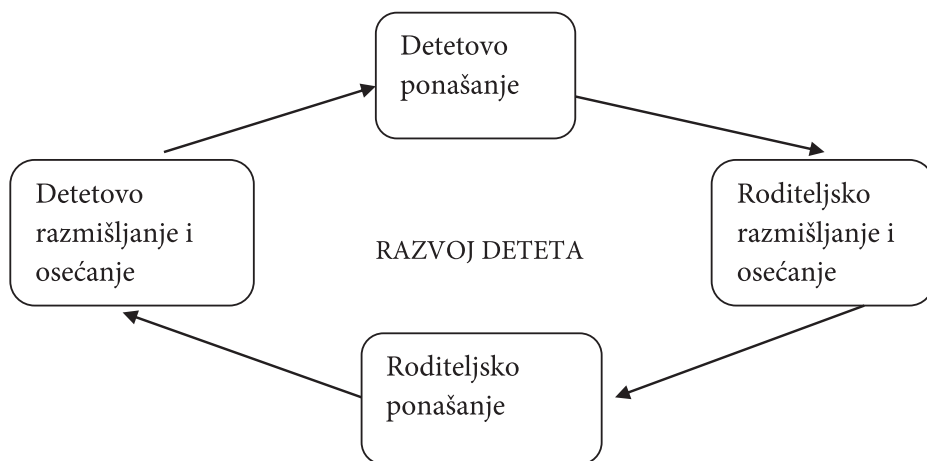
Da bi Marko postigao uspešnu adaptaciju na novo porodično okruženje, potrebno je da uspostavi afektivnu vezu sa novim odgajateljima. Proces tugovanja za bivšom hraniteljicom ga u tome ometa, jer je još uvek fokusiran na prošlost, a ne na sadašnjost, tražeći brigu koja mu je poznata, prepoznatljiva, koju je do tada dobijao. Ovaj proces, prevladavanje, ili u kontekstu afektivne vezanosti odvajanje (detachment) može da izgleda kao Markovo ulaganje aktivnog napora da novim hraniteljima na indirektan način, svojim ponašanjem, pokaže da ne želi da bude u njihovoj porodici, već da želi da se sve vrati kako je bilo. Senzitivni, visoko posvećeni odgajatelji, koji su svesni detetovih emotivnih potreba i na njih odgovaraju adekvatnom podrškom, pospešili bi proces prevazilaženja gubitka i prihvatanja realnosti u smislu da bivša hraniteljica Tanja o njemu više nikada neće brinuti, ali da su sada oni tu za njega, i dokle god je kod njih pružaće mu ljubav, zaštitu i negu. Isto tako, visoko senzitivni hranitelji bi izašli u susret Markovoj potrebi da održi sećanje i uspomene na roditeljske figure sa kojima je uspostavio emotivne veze, razgovarali bi sa njim o tome, uključili ga u rituale koji potpomažu proces tugovanja (odlazak na grob, obeležavanje godišnjice i sl.) i angažovali se u očuvanju veza sa svim drugim važnim osobama u njegovom dotadašnjem životu. Nizak nivo senzitivnosti i posvećenosti hraniteljice Nevene, procenjen primenom polustrukturiranog intervjua „To je moje čedo“, predstavlja otežavajuću okolnost koja remeti mogućnost razrešenja procesa tugovanja i uspostavljanja njihovih međusobnih afektivnih veza, a samim tim remeti i uspešnost procesa uzajamnog prilagođavanja. Primena intervjua u ovom slučaju doprinela je pouzdanim sagledavanju navedenog rizika, a budući da iza sebe ima jasnu teorijsku osnovu dodatna dobit se odnosila na jasne smernice za rad na jačanju osetljivosti hraniteljice na detove potrebe.

Planiranje podrške

Značajna implikacija procene i sagledavanja uloge posvećenosti hraniteljice na funkcionalnost deteta u periodu uzajamnog prilagođavanja i stabilnost porodičnog smeštaja, je mogućnost da se definiše plan podrške detetu i porodici koji će adekvatno odgovoriti na njihove potrebe. U prikazanom slučaju porodičnog smeštaja cilj planiranih intervencija i vidova

rada sa porodicom je u prvom koraku usmeren na jačanje i podizanje nivoa posvećenosti hranitelja detetu. Da bi se to postiglo, Neveni i Draganu je potrebno pomoći da razumeju Markovo ponašanje na drugačiji način, ne kao vaspitni problem nego kao reakciju na gubitak, izraz njegovog tugovanja, zastrašenosti i nesigurnosti i pre svega nastojanja da se „dozove“ figura koja se o njemu starala i dobije poznat način brige.

U skladu sa modelima roditeljstva namenjenim za rad sa alternativnim porodicama po kojima proces željene promene detetovog ponašanja započinje u svesti odgajatelja (Beek and Shofield, 2006), očekuje se da promena u razmišljanju i osećanjima hraniteljice u vezi Marka vodi i promeni njenog roditeljskog ponašanja, čineći je sposobnom da pruži senzitivniju brigu koju karakteriše više empatije i podrške, umesto kritike i kažnjavanja. To stvara osnovu da se spirala negativnih interakcija prekine i da Marko konačno od hranitelja dobije brigu koja mu je potrebna za prevladavne gubitke, dalji razvoj i promenu ponašanja u pravcu bolje funkcionalnosti (Slika 1).

Slika br.1 Ciklus roditeljstva (preuzeto i adaptirano iz Beek, Shofield, 2006, str.1)

Iz intervjuja se vidi da hraniteljica dečaka doživljava kao „nevasпитano“, neposlušno dete koje namerno prkosi i odbija da uspostavi komunikaciju sa članovima porodice. Zbog takvog razumevanja Nevena nastoji da ga disciplinuje tako što ga opominje, kritikuje i kažnjava. Pri tome, u velikoj meri zanemaruje Markovo prethodno iskustvo gubitka, kao i emotivna stanja koja su u vezi sa tim, osećanja tuge i straha. Tokom pripreme i obuke za

hraniteljstvo su imali prilike da se upoznaju sa različitim reakcijama koje deca mogu ispoljavati kada su odvojena od svog poznatog okruženja i osobe za koju su vezane, međutim sada im je potrebna podrška da to znanje praktično iskoriste. Savetodavni rad je usmeren na pomoć da prepoznaju dečakova bolna osećanja, koja su preplavljujuća i vode smetnjama u ponašanju. Zatim, da prepoznaju da je Marku bez obzira na „otuđujuća“ ponašanja potrebna njihova pomoć i podrška kako bi ih prevladao. I konačno, da razumeju značaj prihvatanja takvih snažnih osećanja i pružanja podrške dečaku da ih otvoreno izrazi i proživi.

Savetodavni rad sa hraniteljima obuhvata sledeće korake:

1. Pokazati hraniteljima razumevanje za osećanja nezadovoljstva i ozlojeđenosti kako bi se i oni sami osetili dovoljno sigurnim da istražuju svoju novu ulogu brige o detetu sa akutnim gubitkom, kao i nove načine povezanosti sa detetom.
2. Pomoći hraniteljima da istraže druga, alternativna značenja ponašanja dečaka tako što će im se psihoedukativno približiti koncepti gubitka, faza i ponašanja u procesu tugovanja, važnost da dete ima neugujuću vezu sa odgajateljem i predvidljivo interpersonalno iskustvo koje je responsivano na njegove potrebe.
3. Na osnovu sticanja novog referentnog okvira sa hraniteljima eksplorirati koja ponašanja kod deteta prepoznaju kao reagovanje na gubitak.
4. Voditi hranitelje nizom pitanja kroz proces empatskog razumeva detetovog prethodnog iskustva, tako što će „obuti Markove cipele“ i pokušati da odgovore na pitanja kako se dečak osećao kada je ostao bez odrasle osobe za koju je emotivno vezan i koja mu je bila izvor sigurnosti i zaštite; kako se osećao kada je ostao bez svega što mu je poznato i predvidljivo i sl.
5. Na temelju detetovih prepoznatih osećanja (tuge, straha, zabrinutosti, nesigurnosti) usmeravati hranitelje da razmišljaju o detetovim potrebama za utehom i podrškom, kao i strategijama i ponašanjima kojima te potrebe izražava
6. Sa hraniteljima istražiti kako da se kao odgajatelji uključe u zadovoljenje tih potreba. Pozivaju se da razmisle o svojim uobičajenim ponašanjima prema detetu i mogućim alternativama.

7. Hranitelji se upućuju kako da vode razgovor sa detetom o njegovom iskustvu i osećanjima i kako da mu pomognu da napravi vezu između njih i svojih ponašanja.
8. Sa hraniteljima napraviti plan kojim aktivnostima i na koji način mogu da podrže dečakove veze sa važnim osobama iz prošlosti i doprinesu integraciji prošlih iskustava sa sadašnjošću i budućnošću.

Ukoliko savetodavni i psihoedukativni rad na jačanju senzitivnosti i posvećenosti hranitelja ne dovede do željenih rezultata, i pokaže se da briga o njemu i dalje kod hranitelja dominantno izaziva frustraciju i negativna osećanja, za Marka može biti bolje da se razmotre i druge mogućnosti njegovog zbrinjavanja, jer bi prolongirani boravak kod Nevene i Dragana u nepromenjenim okolnostima mogao da ima štetne i dugoročne posledice na njegov razvoj i mentalno zdravlje, poput poremećaja vezivanja, ponašanja i emocionalne regulacije. Međutim, pre donošenja konačne odluke u pravcu još jedne promene porodice, što je novi, dodatni stres za dete, potrebno je sagledati sve snage i rizike aktuelne hraniteljske porodice, kao i druge potencijalne resurse podrške detetu i hraniteljima koji bi mogli da dovedu do pozitivnih promena u odnosu. Za Markovu dobrobit je važno da hranitelji budu autentično motivisani da o njemu brinu, bez obzira na aktuelnu nekompetentnost da odgovore na njegove emotivne potrebe, da budu svesni svojih potreba i spremni da usavršavaju znanja i veštine staranja, gradeći konstruktivan odnos sa savetnikom za hraniteljstvo, voditeljem slučaja, biološkom majkom i članovima bivše hraniteljske porodice za koje je dečak vezan. Ukoliko sami nisu vešti da razgovaraju sa detetom o prošlom iskustvu i gubitku, u neposredan rad sa dečakom se može uključiti savetnik za hraniteljstvo ili drugi stručnjak iz oblasti mentalnog zdravlja, koji će podržati razvoj njihovih veština kako to da rade. Porodici se, ukoliko se proceni da takva mogućnost postoji, može pružiti podrška i u smeru povezivanja sa članovima bivše hraniteljske porodice, koji su uspeli da Marku pruže utehu i podršku u prvim danima kada se suočio sa gubitkom hraniteljice, kako bi uz njihovu podršku učili i gradili odnos sa detetom. U svakom slučaju, u periodu uzajamnog prilagođavanja Marko i njegova nova hraniteljska porodica zahtevaju intenzivnu podršku koja podrazumeva svakodnevne kontakte savetnika za hraniteljstvo sa njima. Savetnik za hraniteljstvo svojim ponašanjem prema porodici treba da pokaže senzitivnu brigu i razumevanje njihovih poteškoća, na isti način kao što očekuje

da Nevena i Dragan pokažu senzitivnost i razumevanje poteškoća sa kojima se Marko suočava u pokušaju da pronađe svoje mesto u novoj porodici.

Završni komentar

Imati posvećenog odgajatelja koji je spreman da sa detetom uspostavi trajan odnos i koristi sve svoje resurse, i psihološke i fizičke, u podsticanju njegovog razvoja je od neprocenjivog značaja. Za decu u sistemu socijalne zaštite čiji je razvoj ugrožen ranim iskustvima neadekvatne roditeljske brige, čini se da je imati posvećenog odgajatelja još značajnije. On obezbeđuje da se vulnerabilno dete oseti zaštićeno i sigurno, a zatim i sposobno da razvije adekvatne kapacitete za regulaciju emocija i ponašanja. Međutim, Markovo iskustvo pokazuje da se u privremenim dijadama staratelj-dete koje nastaju hraniteljstvom, posvećenost odraslog ne podrazumeva bez obzira na obuku, motivisanost i spremnost da se briga o detetu preuzme, te da je na njoj potrebno planski raditi. Društveno organizovani sistem brige o deci treba da bude uređen na način da promoviše i podstiče posvećenost odgajatelja. To znači da je potrebno ulagati napore da se za decu u sistemu socijalne zaštite obezbedi stalnost tako što će se pitanje njihovog porodično-pravnog statusa odlučnije rešavati, u skladu sa njihovim razvojnom potrebom ali i interesom da sa odraslim osobama uspostavi brižan odnos koji će trajati čitav život, bilo sa biološkim roditeljima ili usvojiteljima. Sa druge strane, ukoliko je za dete jedina mogućnost da ostane na hraniteljskom smeštaju, potrebno je voditi računa da hranitelji koji preuzimaju brigu o deci imaju adekvatnu motivaciju koja će postići njihovu posvećenost i senzitivnost na potrebe, da im se omogući da upostave trajne relacije sa detetom o kome su brinuli, i nakon reunifikacije i usvojenja, te da im se pruže specijalizovani treninzi i podrška za obezbeđivanje stabilnog i brižnog okruženja detetu na smeštaju.

Polustrukturirani intervju „To je moje čedo“ (This is my child, TIMB, Bates and Dozier, 1998) je nastao na osnovu zapažanja autora da postoje značajne razlike u načinu na koji su hraniteljice, sa kojima su dolazili u kontakt, doživljavale i stupale u interakciju sa bebama o kojima su preuzele brigu. Neke su ih nosile kao „džak krompira“ i odavale utisak emocionalne distanciranosti, dok su druge odgajale dete kao svoje i bile veoma zabrinute zbog potencijalnog odvajanja (Dozier et al., 2007). Autori su smatrali da se takva naturalistička zapažanja mogu integrisati u teoriju afektivne ve-

zanosti, putem koncepta posvećenosti, kao kvaliteta staranja koji podrazumeva spremnosti i motivisanosti da se sa detetom uspostavi trajan, stabilan i emotivno blizak odnos. Instrument je, do sada, pre svega korišćen u istraživačkim kontekstima, kako bi se sagledala uloga posvećenosti hranitelja u razvoju dece na hraniteljstvu (Ackerman and Dozier, 2005; Dozier et al., 2007), a isto tako i sagledali faktori koji utiču na nivo posvećenosti (Dozier and Lindheim, 2006; Lindheim and Dozier, 2007). Istraživanja su pokazala da je posvećenost ključna za razvoj malog deteta, te da ona može varirati kod hranitelja u zavisnosti od uzrasta deteta na kome je smešteno u porodicu, broja dece o kojoj su hranitelji brinuli i ponašanja deteta. Ukoliko je dete smešteno na mlađem uzrastu posvećenost će biti veća, a opada sa brojem dece na smeštaju i izraženošću problema u ponašanju deteta.

„To je moje čedo“ intervju može da se koristi i kao instrument procene u domenu praktičnog rada sa hraniteljskim porodicama i to kao pomoćno sredstvo stručnjacima u oblasti hraniteljstva u detaljnijem i pouzdanijem sagledavanju senzitivnosti hranitelja i njihove spremnosti da se emocionalno investiraju u odnos sa detetom, kao bitnog aspekta kvaliteta staranja. Forma intervjua je bliska uobičajenim načinima prikupljanja podataka od strane savetnika za hraniteljstvo, te se lako može primeniti i na terenu, u porodici hranitelja. Dobijeni podaci mogu biti korisni u izradi planova podrške detetu i hraniteljskoj porodici i koncipiranju savetodavno-edukativnog rada, kao što je to prikazano u ovom radu, ali isto tako i u proceni da li su hranitelji, posebno oni sa iskustvom višestrukih izmeštaja, pod rizikom od izgaranja, kako bi se i njima pružila adekvatna i blagovremena zaštita i podrška. Pored toga, čini se da bi podaci dobijeni ovim intervjuom mogli biti korisni i za praćenje i evaluaciju kako teče proces vezivanja deteta i hranitelja, primenom više puta, u određenim vremenskim intervalima.

Podaci dobijeni ovim interjuom ne predstavljaju univerzalnu odliku hraniteljske porodice. Oni se pre svega tiču deskripcije odnosa hranitelja prema konkretnom detetu i potrebno ih je posmatrati kao odliku relacije, a ne individualno svojstvo. Kod istog hranitelja nivo posvećenosti se može razlikovati u odnosu na različitu decu, a na te varijacije najverovatnije utiču brojni faktori poput dužine boravka deteta u porodici, uzrasta na kome je smešteno, redosleda smeštaja, pola i drugih ličnih karakteristika deteta. Isto tako, pretpostavlja se da posvećenost hranitelja i u odnosu na konkretno dete može varirati u pojedinim periodima, u zavisnosti od svih onih faktora koji ostvaruju efekte na njihovo funkcionisanje, kao što su kvalitet

partnerskih i porodičnih odnosa, aktuelne promene, krize i stresovi u porodici, gubici, raspoloživa mreža formalne i neformalne socijalne podrške. Mada navedene pretpostavke u vezi činilaca kvaliteta staranja od strane hranitelja tek zahtevaju empirijske provere, njihovo formulisanje ukazuje na relevantnost da se pažnja stručnih radnika u oblasti hraniteljstva sve više sa razmatranja opštih kompetencija hranitelja, fokusira ka boljem sagledavanju znanja i veština potrebnih da se obezbedi kvalitetno staranje o konkretnom detetu, kao i podrške koja je potrebna da bi se uspostavila i razvila konkretna relacija hranitelj - dete.

Autori ukazuju na to da je, kako bi podaci dobijeni intervjuom „To je moje čedo“ bili validni, potrebno da hranitelji neko vreme neprekidno brinu o detetu, što čini temelj na kome je emocionalno vezivanje moguće. Preporuka autora instrumenta je da taj period ne bude kraći od dva meseca (Bates and Dozier, 1998). Ukoliko bi se instrument zadao prerano postojao bi rizik da se izvede pogrešan zaključak o niskom nivou emocionalne investiranosti hranitelja u odnos sa detetom, a da je on zapravo sasvim prirodno tek u fazi početnog uspostavljanja emotivnih veza.

S obzirom na značajne napore u poslednjoj deceniji da se u Republici Srbiji uspostavi sistem kvalitetnog porodičnog staranja o deci u sistemu zaštite, verujemo da bi primena instrumenata koji su zasnovani na teoriji afektivne vezanosti (kao jednoj od vodećih teorija razvoja koja svoju značajnu praktičnu primenu ima u razvoju prakse socijalne zaštite), poput intervjuja „To je moje čedo“, doprinela još preciznijem definisanju odlika kvalitetnog staranja, prilikom procene podobnosti hraniteljskih porodica, odabira porodice koja najbolje može da odgovori potrebama konkretnog deteta, praćenja uzajamnog prilagođavanja i definisanju smernica za podršku detetu i hraniteljskoj porodici.

Literatura:

- Ackerman, J. P. and M. Dozier (2005). The influence of foster parent investment on childrens representations of self and attachment figures. *Applied Developmental Psychology*, 26, 507-520.
- Bates, B. and M. Dozier (1998). „*This is my baby interview*“ and coding manual. Unpublished manuscript. University of Delaware, Newark, Delaware USA.

- Bates, B. and M. Dozier (2002). The importance of maternal state of mind regarding attachment and infant age at placement to foster mothers' representations of their foster infants. *Infant Mental Health Journal*, 23, 417-431.
- Beek, M. and G. Shofield (2006). *Attachment for foster care and adoption*. London: British Association for Adoption & Fostering.
- Bernard, K. and M. Dozier (2011). This is my baby: Foster parent's feelings of commitment and displays of delight. *Infant Mental Health Journal*, 32 (2), 251-262.
- Bowlby, J. (1944). Forty-four juvenile thieves: Their characters and home life. *International Journal of Psycho-Analysis*, 25, 19-52, 107-127.
- Buehler, C., K. Rhodes, J. Orme and G. Cuddeback (2006). The potential for successful foster family care: Conceptualizing competency domains for foster parents. *Child Welfare*, 85 (3), 523-558.
- Dozier, M., D. Grasso, O. Lindheim and E. Lewis (2007). The role of caregiver commitment in foster care. In: D. Openheim and D. F. Goldsmith (eds.), *Attachment theory in clinical work with children: Bridging the gap between research and practice*. New York: Guilford Press, pp. 90-106.
- Dozier, M., E. Higley, K. E. Albus and A. Nutter (2002). Intervening with foster infants caregivers: Targeting three critical needs. *Infant Mental Health Journal*, 23 (5), 541-554.
- Dozier, M. and O. Lindheim (2006). This is my child: Differences among foster parents in commitment to their young children. *Child Maltreatment*, 11 (4), 338-345.
- Fahlberg, V.(1991). *A child's Journey through Placement*. London: British Association for Adoption & Fostering
- Haugaard, J. and C. Hazan (2002). Foster parenting. In M. H. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting: Children and Parenting*, 2nd Edition. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, pp. 313-327.
- Lindheim, O. and M. Dozier (2007). Caregiver commitment to foster children: The role of child behavior. *Child Abuse & Neglect*, 31 (4), 361-374.
- Ponciano, L. (2010). Attachment in foster care: The role of maternal sensitivity, adoption, and foster mother experience. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 27, 97-114.
- Pravilnik o hraniteljstvu*, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 36/2008.

Vesna Šilić
Olivera Isaković
Ivana Mihić

THE SOCIOEMOTIONAL INVESTMENT OF FOSTER PARENTS: ASSESSMENT AND CONTRIBUTION FOR PLANNING THE SUPPORT FOR THE FOSTER FAMILY

Abstract: The possibilities of assessment of socio-emotional investment of foster parents is discussed, as well as the contribution of such assessment to the understanding of the difficulties in mutual adjustment between foster parent and a child. Through case studies and excerpts from the interview for the assessment of the level of commitment of foster parents (TIMB Bates & Dozier, 1998) we discussed the practical usability of the data obtained, especially in the aspect of planning support for the child and family.

Keywords: foster parenting, parental sensitivity, planning support for the foster families.

AFEKTIVNA VEZANOST I PENOLOŠKI POVRAT

Karolina Vereš¹

Ivana Mihić²

Apstrakt: Cilj ovog istraživanja bio je da ispita kvalitet odnosa između afektivne vezanosti i rizika od penološkog recidiva. Uzorak je činilo 262 ispitanika oba pola koji su za vreme ispitivanja bila na izdržavanju kazne zatvora (prosečni uzrast 34 godine). Trećina ispitanika je povratnik, a dvotrećine njih se nalaze prvi put u zatvoru. Korišćen instrument je revidirana verzija Upitnika za procenu afektivnog vezivanja (UPIPAV-R; Hanak, 2004; 2006; 2010). Rezultati ukazuju na to da je među povratnicima na odsluženju zatvorske kazne i među osuđenima u zatvorenom odeljenju zatvora veća zastupljenost osoba nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti, naročito preokupirano i bojažljivo vezanih ispitanika.

Cljučne reči: afektivno vezivanje, penološki povrat.

Zahvaljujući višedecenijskom radu teoretičara i istraživača afektivne vezanosti, potreba za vezanošću se danas smatra bazičnom i predstavlja jasno izraženu dispoziciju osobe da traži blizinu i kontakt sa drugom osobom koja može da joj pruži brigu, naročito u uslovima percipirane nelagodnosti, stresa, ili ugroženosti (Stefanović-Stanojević, 2005). Zadovoljenje ove potrebe danas se smatra osnovom optimalnog razvoja, naročito u domenu socijalnosti, emocionalnosti i stoga preduslovom razvoja empatije, emotivne i socijalne regulacije te funkcionalnih socijalnih relacija. U razvoju kompleksnog sistema afektivne vezanosti, ključnu ulogu igra konstrukt unutrašnjeg radnog modela. Unutrašnji radni model, prema Bolbiju, je „kognitivno-afektivna struktura koju dete postepeno formira od prvih meseci života na osnovu svakodnevnih, ponavljajućih iskustava sa majkom“ (starateljem) (Stefanović-Stanojević, 2005, str 157). Na osnovu njihove interakcije u ranom detinjstvu gradi se predstava o sebi (unutrašnji radni model sebe) i o staratelju (unutrašnji radni model značajnih drugih). Ponašanje afektivnog vezivanja se organizuje oko mentalne predstave samog odnosa. Modeli sebe i majke (staratelja) su komplementarni, jer odlikavaju doživljene interakcijske obrasce između deteta i figure afektivnog vezivanja. Na osnovu osetljivosti staratelja za detetove potrebe, kao i

¹ caroline@tippnet.rs; Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad

² Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad

kvaliteta i doslednosti njegovih reakcija na detetove signale, uobličavaju se ove mentalne reprezentacije. Individualne razlike u afektivnoj vezanosti dece, pa time i u načinu formiranja unutrašnjih radnih modela, nastaju na osnovu razlika u ponašanju afektivnog vezivanja u odnosu staratelja i deteta. Unutrašnji radni model sebe sadrži očekivanja i uverenja o tome da li je ono manje ili više dostojno majčine pažnje, brige, podrške, zaštite i ljubavi i da li je suštinski prihvatljiv ili neprihvatljiv za nju. Unutrašnja predstava o majci se gradi na osnovu toga da li je majka dostupna ili odsutna kada je njemu potrebna, da li će mu pružiti zadovoljenje osnovnih bioloških i emotivnih potreba i odnačina pružanja brige i podrške istraživačkom ponašanju koje je osnov razvoja. Predstava o majci, odnosno primarnom staratelju, ima tendenciju da se kasnije generalizuje na bliske odnose sa drugim značajnim figurama. Na osnovu istorije zajedničkog odnosa sa majkom, dete će se adaptirati na druge i svet oko sebe, menjati i prilagoditi svoje ponašanje kako bi od značajnih drugih dobilo sigurnost, pažnju, negu i zaštitu.

Prema teoriji afektivnog vezivanja, unutrašnji radni model je relativno stabilan tokom odrastanja i prenosi efekte ranog iskustva na oblikovanje relacija u kasnijem životu - partnerskih, vršnjačkih, a takođe se ispoljava i u odnosima prema sopstvenoj deci (Stefanović-Stanojević, 2005). Odrasli se, takođe, osećaju bezbednije i sigurnije kada znaju da im je bliska osoba (partner, prijatelj, sibling itd.) u blizini, dostupan i ima razumevanje prema njima. U tim okolnostima bliska osoba može da posluži kao *sigurna baza* iz koje se istražuju novi razvojni zadaci, nove uloge i odnosi. Kada se odrasla osoba razboli, oseća se tužno ili uplašeno, pred nekim izazovom ili u stresnoj situaciji, najčešće se oslanja na blisku osobu tražeći od nje sigurnost, utehu i zaštitu (Stefanović Stanojević, Mihić i Hanak, 2012). Individualne razlike u afektivnoj vezanosti odraslih temelje se na integraciji emocija, iskustava, očekivanja i verovanja koja su ljudi stvorili o sebi samima i sopstvenim bliskim vezama na osnovu svojih afektivnih veza u prošlosti, odnosno formiranih unutrašnjih radnih modela. Za radne modele se veruje da su vrlo otporni na promene. Ipak, ovi modeli mogu biti promenjeni u toku života, bilo zbog razvojnih adaptivnih zahteva, ili značajnih promena u životnim iskustvima, kao i postojanjem sekundarnih figura afektivne vezanosti u detinjstvu (vaspitač, baka/deda), usled formiranja afektivnih odnosa novog kvaliteta u kasnijem životu (brak) ili uticaja rada na sebi, u okviru psihoterapije na primer (relacija sa terapeutom).

U osnovi unutrašnjeg radnog modela odraslih su, dakle, pohranjena integrisana iskustva svih prethodnih značajnih bliskih relacija na osnovu čega su formiranu kompleksni sistemi ponašanja, emocija i verovanja. Ponašanja, emocije i uverenja vezana za model sebe zapravo opisuju anksioznost vezanu za bliske veze oslikanu pre svega u izraženosti zabrinutosti za stabilnost veza i potrebom za određenim nivoom bliskosti u socijalnom odnosu. Ponašanja, emocije i uverenja vezana za model drugih definišu izbegavanje, odnosno spremnost da se bliskost i značajni socijalni odnosi započnu i razvijaju. Na osnovu ove dve dimenzije, definišu se razlike u obrascima afektivne vezanosti odraslih (shema 1).

		MODEL SEBE (dimenzija anksioznosti)	
		Pozitivno (niska)	Negativno (visoka)
MODEL DRUGIH (dimenzija izbegavanja)	Pozitivno (nisko)	Siguran	Preokupiran
	Negativno (visoko)	Izbegavajući (odbacujući)	Bojažljiv

Shema 1. Dimenzije i model afektivne vezanosti (Kim Bartholomew, 1994, prema Stefanović-Stanojević, 2006)

Ukrštanjem dobijenih dimenzija i modela, dobijaju se četiri obrasca vezanosti: sigurni, preokupirani, izbegavajući (odbacujući) i bojažljivi stil vezanosti (Stefanović-Stanojević, 2006). *Sigurni obrazac vezanosti* karakteriše dobar balans između intimnosti, bliskosti i autonomije sa drugima, te zdravo samopouzdanje. *Nesigurna preokupirana vezanost* se ispoljava kroz ambivalentnost, visok stepen emotivne zavisnosti od drugih, potrebe za pripadanjem i kontrolom. Svojim ponašanjem ove osobe se bore za naklonost i pažnju drugih jer im ono daje privremeni doživljaj sopstvene vrednosti. Drugima su zbog toga često naporni, deluju nezrelo i nesamostalno, stalno pokazujući strah da ih njihov partner zapravo ne voli. *Nesigurni izbegavajući obrazac afektivne vezanosti* se prepoznaje u naglašenoj nezavisnosti, odbacivanju drugih i poricanju potrebe za vezanošću, nepoverljivosti u odnosu na druge, zatvorenosti i naglašenoj distanci u socijalnim relacijama. *Nesigurni bojažljivi obrazac afektivne vezanosti* se manifestuje

kao sklonost ka preteranom vezivanju i kontroli (da bi opravdali negativnu sliku o sebi), ali istovremeni izraženi strah od vezivanja (što je odraz negativne slike o drugima), što dovodi do toga da su u stalnom konfliktu sa sobom i pokazuju niz rizičnih ponašanja u socijalnim odnosima (Stefanović-Stanojević, 2005, 2006).

Kvalitet afektivne vezanosti i sa njim usko povezana funkcionalnost bliskih porodičnih veza i kvalitet brige unutar porodice, može biti faktor koji doprinosi mentalnom zdravlju ili može biti faktor rizika za različite oblike psihopatoloških poremećaja pa i pojavu delinkvencije i sklonosti kriminalnom ponašanju (za pregled Dozier, Chase Stovall- McCloughand Albus, 2008). Istraživanja dosledno ukazuju na pravilnost da veći rizik sa sobom nose nesigurni obrasci, naročito bojažljivi obrazac. Ove osobe imaju izraženu emocionalnu i socijalnu disregulaciju (George, Westand Pattern, 1999), a sam kvalitet njihovog unutrašnjeg radnog modela čini ih manje veštim u rasuđivanju o tuđim osećanjima i posledicama ličnih aktivnosti na druge, kao i ličnoj odgovornosti generalno i empatiji što vodi većim rizicima za kriminalno ponašanje (Fonagy and Target, 1997). Ranija istraživanja su ukazala na veću prisutnost nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti među zatvorskom populacijom u poređenju sa kontrolnim grupama, što može, a ne mora biti povezano sa rizikom za razvoj psihopatoloških poremećaja kod njih (Linberg, 2014; Fonagy et al., 1997 prema Frodi, Dernerik, Sepa, Philipsonand Bragesjo, 2001; Van Ijzendoor i sar, 1997; Van Ijzendoorn & Bakermans-Kranenburg, 1996; Hesse, 1999a, prema Hesse and Main, 2006; Wood and Riggs, 2009; Marsiglio, 2012). Istraživanja značaja afektivne vezanosti za kriminalno ponašanje česta su u kontekstu istraživanja prekršaja vezanih za bliske odnose poput nasilja nad decom i pedofilije (Sawleand Kear-Colwell, 2001; Bogaerts, Vanheuleand Desmet, 2006) ili nasilja u partnerskoj relaciji (Henderson, Bartolomew, Trinkleand Kwong, 2005; Lafontaineand Lussier, 2005; Kuijpers, van der Knaapand Winkel, 2012; Langton, Muradand Humbert, 2015). U iskustvima intimnog nasilja, afektivna vezanost se prepoznaje kao činilac vezan za vulnerabilnost i ka počinjavanju dela, ali i za žrtve – i u formiranju relacija u kojima do nasilja dolazi i za oporavak (za pregled Henderson et al, 2005).

Postoje istraživanja koja ukazuju na to da je obrazac afektivne vezanosti jedan od činioca vulnerabilnosti za razvoj rizičnog oblika ponašanja, psihopatije, delinkvencije i neprilagođenog ponašanja, ili nasilja generalno (De Klyen and Greenberg, 2008). Agnew (2006, prema Lindberg et

al., 2014) navodi da iskustva zlostavljanja, zanemarivanja i drugih oblika nasilja u toku detinjstva u interakciji sa nesigurnim obrascem afektivne vezanosti igraju ulogu u razvoju kriminalnog ponašanja i psihopatologije. Utvrđena je povezanost između broja izvršenih kriminalnih radnji i izraženosti nesigurnogvezivanja (Lindberg et al., 2014).

Značaj afektivne vezanosti ispitivan je i u kontekstu transgeneracijskog prenosa rizika za kriminalno ponašanje. Novero, Loper i Warren (2011) su ispitivali karakteristike zatvorenika čiji jedan ili oba roditelja je takođe imao istoriju zatvorskog iskustva (koristili su kontrolnu grupu zatvorenika). Nalazi ovog istraživanja ukazuju na pravilnost da je ova tzv. druga generacija zatvorenika u toku svog detinjstva više bila izložena negativnim iskustvima vezanim za brigu i ponašanje staratelja (psihološko, fizičko i seksualno nasilje, nasilje prema njihovim majkama, mentalna bolest i/ili zloupotrebu psihoaktivnih supstanci od strane roditelja). Takođe, pokazalo se da su ovi osuđenici na izdržavanju kazne zatvora pokazali slabije prilagođavanje na zatvorske uslove i češće su prekršila pravila kućnog reda.

Rezultati istraživanja značaja afektivne vezanosti i kvaliteta brige unutar porodice za različite oblike kriminalnog ponašanja ukazuju ne samo na prevalencu nesigurnih obrazaca unutar populacije prestupnika, nego i značaj anksioznosti ili izbegavanja kao dimenzija unutrašnjeg radnog modela za razvoj kriminalnog ponašanja. Tako su istraživanja nasilja u bliskim partnerskim vezama dosledno ukazivala na značaj preokupiranih obrazaca afektivne vezanosti i povišene anksioznosti vezane za bliske veze u razvoju relacija u kojima se nasilje dešava (Henderson et al, 2005; Lafontaine and Lussier, 2005). U nekim drugim oblicima kriminalnog ponašanja, značajno je zastupljeniji izbegavajući obrazac afektivne vezanosti (Frodi et al, 2001).

Istraživanja afektivne vezanosti u kontekstu kriminalnog ponašanja bila su posebno značajna u praćenju vulnerabilnosti u razvoju deteta usled separacije od roditelja pri odsluženju zatvorske kazne (Cassidy, Phoelmann and Shaver, 2010). Njihovi nalazi upućuju na to da deca zatvorenika imaju veću verovatnoću za razvoj delinkventnog ponašanja, ali i mentalnih teškoća kao što je anksioznost ili depresija. Ova deca u kasnijem periodu svog života imaju veći rizik i od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i nezaposlenosti (Murray and Murray, 2010; Shlafer and Poehlmann, 2010). Rezultati ovih istraživanja dali su jasne smernice za praksu, pa se danas nastoji da se deca u ranom periodu ne odvajaju od majki koja su u zatvoru i da se

deci generalno načini dostupnim kontakt sa roditeljima (uz kontrolu bezbednosti za dete i najboljeg interesa deteta). Istraživanja koja prate razvoj dece iz „zatvorskih jaslica“, ukazuju na pravilnost da uz dobru podršku, majke koje su u zatvoru mogu da kvalitetno brinu o deci i razviju siguran obrazac afektivne vezanosti kod njih, čime značajno povećavaju šanse za optimalniji sociemocionalni razvoj svog deteta. Ovo je moguće čak i ako su majke same nesigurno afektivno vezane (Byrne, Goshinand Joestl, 2010).

Tokom povratka u zajednicu bivši zatvorenici su visoko vulnerabilni da ponovo dođu u kontakt sa kriminalom. Značajan broj istraživanja u fokus je stavljao kvalitet porodičnih odnosa kao činilac recidivizma, odnosno uspešnosti reintegracije u društvenu sredinu. Već veoma rane studije u ovoj oblasti, ukazale su na značaj kvaliteta kontakata sa članovima porodice za niži stepen recidiva (Adams and Fischer, 1976). Ako je kvalitet porodičnih i partnerskih odnosa pre zatvora bio bolji, održavanje kontakata sa članovima porodice u toku boravka u zatvoru utiče na poboljšanje kvaliteta odnosa nakon otpusta i na smanjenje verovatnoće za recidiv. Sa druge strane, ako je kvalitet tih odnosa bio loš i konfliktan, kontakti sa supružnikom mogu imati negativan uticaj posle otpusta (La Vigne, Naser, Brooksand Castro, 2005). Martinez i Abrams (Martinez and Abrams, 2013) su se bavili neformalnom socijalnom podrškom koju dobijaju mladi delikventi nakon otpusta iz zatvora. Iako mnoge porodice imaju potencijal da pozitivno utiču na reintegraciju bivšeg zatvorenika, ipak, postoje porodični uslovi koja doprinose negativnom ishodu. Nalazi potvrđuju da slabi i problematični porodični odnosi (Cottle, Lee and Heilbrun, 2001), istorija seksualnog i porodičnog nasilja (Braman and Wood, 2003 prema Martinez and Abrams, 2013) povezana je sa povrtakom u kriminal. Takođe, neke porodice ne mogu da pružaju adekvatnu podržavajuću brigu, usled izraženog stresa zbog siromaštva, ili fokusiranosti na borbu sa zloupotrebom supstanci, ili zdravstvenim teškoćama (Shapiro and Schwartz, 2001). Neprorađena osećanja u članovima porodice, kao što su bes, osećaj izdaje i razočarenje mogu da interferiraju sa procesom tranzicije. Rezultati istraživanja La Vigne i saradnika (La Vigne et al, 2005) ukazuju na to da organizovano pružanje usluga pomoći porodicama nedavno otpuštenih zatvorenika može da dovodi do pozitivnih ishoda za njih, kao što je smanjena zloupotreba supstanci i smanjenje fizičkih, mentalnih i emotivnih problema.

Osim prepoznatih pravilnosti u značajnu kvaliteta brige i funkcionalnosti porodičnih odnosa, istraživanja su dovodila u direktnu vezu i samu

afektivnu vezanost sa kapacitetima za resocijalizaciju i to analizirajući nje-
ne efekte na sposobnost da se traži i osloni na podršku drugih. Istraživanja
su u ovom domenu otkrila da je i na uzorcima nenasilnih počinioca kri-
vičnih dela značajno zastupljeniji izbegavajući obrazac afektivne vezanosti
koji se smatra „odgovornim“ za kapacitet osobe da se upusti u blizak odnos
i da socijalnu relaciju koristi kao sigurnu bazu za istraživanje novih uloga i
odnosa (Hawkins- Rodgers, Cooperand Page, 2005). Ova istraživanja daju
jasne smernice za praksu rada sa zatvorenima tokom boravka na odslu-
ženju kazne, a koje se pre svega odnose na formiranje sigurne baze u rela-
ciji sa terapeutom.

Istraživanja kvaliteta porodičnih odnosa, brige i afektivne vezanosti is-
pitanika na odluzenju zatvorske kazne su na našim uzorcima još uvek ret-
kost (Čačić, 2009). Fokus istraživanja Karić i saradnika, na primer, (Karić,
Mihic, Jerković i Šćepović, 2013) su bili efekti iskustava u porodicama po-
rekla na recidiv. Rezultati su ukazali na pravilnost da je među povratnici-
ma bilo više onih sa nesigurnim obrascima vezivanja, kao i sa lošijim pro-
cenjenim odnosem sa ocem u poređenju sa grupom ispitanika koji su prvi
put na odsluženju zatvorske kazne.

Ideja ovog istraživanja je potekla iz prakse rada za zatvorenima i lič-
nog iskustva prvog autora ovog rada u zatvorskom sistemu. U organizacija-
ma javnog sektora, gde pripadaju i zavodi za izdržavanje kazni zatvora, rad
se najčešće odvija sa vulnerabilnim i uznemirenim osobama. Postoji ten-
dencija da se rad sa većinom osuđenika redukuje na obavljanje birokratije i
praksu kontakata sa zaposlenima zaduženima za tretman koji je daleko od
psihoterapijskog iskustva koje može da pruži, kako je ranije rečeno, znača-
jan pomak u kvalitetu afektivne vezanosti, koja je značajan činilac recidi-
va. Cilj rada je bio da se utvrdi odnos između kvaliteta afektivnog veziva-
nja i verovatnoće povrata. Rezultati bi svakako imale mogli imati praktičnu
primenu u zavodima za izvršenje zatvorske kazne u smislu podrške razvo-
ju prakse direktnog savetodavnog i psihoterapijskog rada sa osuđenima,
kreiranje sigurne baze sa terapeutom ili zaposlenima u službi za tretman i
prepoznavanja značaja rada na jačanju funkcionalnosti bliskih odnosa koje
osoba na odsluženju kazne ima.

Metod

Uzorak

Uzorak istraživanja čine 262 osuđena lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora na teritoriji Republike Srbije (od ukupno 28, obuhvaćeno je 11 zatvora). U postupak obrade podataka ušlo je 209 muškaraca (79,8%) i 53 (20,2%) žena. Po uzrastu, ispitanici se kreću u rasponu od 18 do 68 godine starosti (AS je 34,4 godine). Skoro 2% nema završenu osnovnu školu, 15,6% ispitanika ima završenu osnovnu, a 65% završenu srednju školu, dok je 14,5% ispitanika visoko obrazovana osoba.

Ispitanici su se za vreme ispitivanja nalazili na izdržavanju zatvorske kazne. Dužina kazne koju su do trenutka anketiranja izdržali kreće se u rasponu od manje od mesec dana do preko 14 godina. Ipak, 50% uzorka se nalazilo u zatvoru do godinu dana, ostali više od godinu dana. Od ukupnog uzorka, 33% je penološki povratnik, dok je 67% po prvi put na izdržavanju zatvorske kazne (što ne isključuje kriminološki povrat).

Osuđenicima na početku zatvorske kazne određuje se program postupanja i budu razvrstani u jedno od odeljenja i grupa: otvoreno (grupa A1 ili grupa A2), poluotvoreno (grupa B1 ili grupa B2) ili zatvoreno (grupa V1 ili grupa V2) odeljenje. Prema Pravilniku o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica (član 16, 17) indikatori koji se koriste za određivanja programa postupanja su dužina kazne, način dolaska na izdržavanje kazne, ali i odnos prema krivičnom delu i kazni, vrsta i težina krivičnog dela i pretodna osuđvanost. Takođe, u obzir se uzimaju i psihološke, pedagoške i socijalne osobenosti, te bezbednosni rizici i procenjene potrebe osuđenog, te očekivani tok adaptacije na ustanovu i očekivani kapaciteti za promenu kod osuđenika. Osuđenici mogu da budu naknadno razvrstani u drugo odeljenje sa većim ili manjim stepenom pogodnosti, zavisnosti od nekoliko činioca: isteka zakonski određenog dela kazne za to, dobrog vladanja ili učinjenog težeg disciplinskog prestupa, naknadno utvrđenog manjeg ili povećanog stepena rizika itd.

U uzorku 42,4% se nalazi u zatvorenom odnosno najstrožijem odeljenju, 36,6% u poluotvorenim i 19,1% ispitanika u otvorenom odeljenju sa najvećim pogodnostima. Svako odeljenje nosi sa sobom posebna prava i

pogodnosti koje se, između ostalog, odnose na mogućnost i oblike kontakata sa porodicom.

Instrument

Instrument za ispitivanje organizacije afektivnog vezivanja kod odraslih koji je korišćen u ovom istraživanju je revidirana verzija Upitnika za procenu afektivnog vezivanja – UPIPAV-R (Hanak, 2004; Hanak, 2006; Hanak, 2010). Pomoću ovog upitnika su procenjene dimenzije i obrasci afektivne vezanosti. Revidirana verzija instrumenta ima ukupno 77 stavki, raspoređenih u sedam skala. Stepen slaganja sa stavkama se izražava na skali od 1 do 5. Unutrašnja konzistentnost instrumenta u celini je, na uzorku istraživanja, visoka ($\alpha = .889$).

Nazivi i sadržaj skala su sledeće:

1. *Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti* – ova skala sadrži stavke u kojima se izražava strah od gubitka figura vezanosti i verovanje da je taj gubitak nenadoknadir, te da ima fatalne posledice po dalji tok života;
2. *Nerazrešena porodična traumatizacija* – odnosi se na nerazrešene konflikte i napete odnose sa bliskim osobama u prošlosti i sadašnjosti, kao i na negativne stavove u vezi sa sopstvenim detinjstvom i porodicom;
3. *Negativni radni model selfa* – sadrži stavke koje izražavaju verovanja o sopstvenoj nedostojnosti i neadekvatnosti, kao i nesigurnost u sebe i svoje vrednosti;
4. *Negativni radni model drugih* – obuhvata stavke koje se odnose na negativna verovanja o ljudskoj prirodi. Odnosi se na shvatanja i osećanja da su bliske osobe neadekvatan oslonac u važnim životnim pitanjima, i sadrži stavke u kojima se izražava potreba da se bude oprezan i distanciran u odnosu na druge;
5. *Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti* – skala sadrži stavke čiji sadržaj pokazuje da osoba ima figure za koje je vezana, na koje može da se osloni i koje je čine sigurnom; da osoba ume te figure da koristi kao bazu sigurnosti, kao i da joj je važno da ima oslonac u drugim ljudima.

6. *Slaba regulacija besa* – ova skala se onosi na samokontrolu ljutnje i konstruktivno rešavanje konflikata u odnosima sa bliskim osobama;
7. *Kapacitet za mentalizaciju* – odnosi se na sklonost osobe ka razumevanju i anticipaciji svojih i tuđih mentalnih stanja i procesa (Hannak, 2006).

Obrasci afektivnog vezivanja dobijaju se postupkom klaster analize rezultata na skalama, metodom k-proseka na osnovu skora na upitniku UPI-PAV-R. Ovako dobijeni obrasci interpretabilni su u skladu sa pristupom Bartolomjuove, u kojem su unutrašnji radni modeli predstavljeni kao dve dimenzije: anksioznost (model sebe) i odbacivanje (model drugih). Obrasci afektivne vezanosti dobijaju se na osnovu kombinacije skorova na navednim dimenzijama: siguran, odbacujući (izbegavajući), preokupirani i bojažljivi. Na celokupnom uzorku ovog istraživanja ustanovljena je sledeća distribucija obrazaca afektivne vezanosti: sigurni 31,7%, preokupirani 25,6%, odbacujući 20,6% i bojažljivi 22,1%. Ova distribucija potvrđuje da je sigurna afektivna vezanost prisutna kod značajnog broja ispitanika u uzorku. Ipak, najveći broj ispitanika raspoređuje se u neki od nesigurnih obrazaca, od kojih se ni jedan od njih posebno ne izdvaja po zastupljenosti. Značajno je, u odnosu na opštu populaciju, odstupanje u većem broju ispitanika sa negativna oba modela- odnosno bojažljivim obrascem afektivne vezanosti, koji ukazuje na rizike iz prethodnih iskustava brige i najmanje razvijene kapacitete za ostvarivanje funkcionalnih blisih odnosa.

Procedura

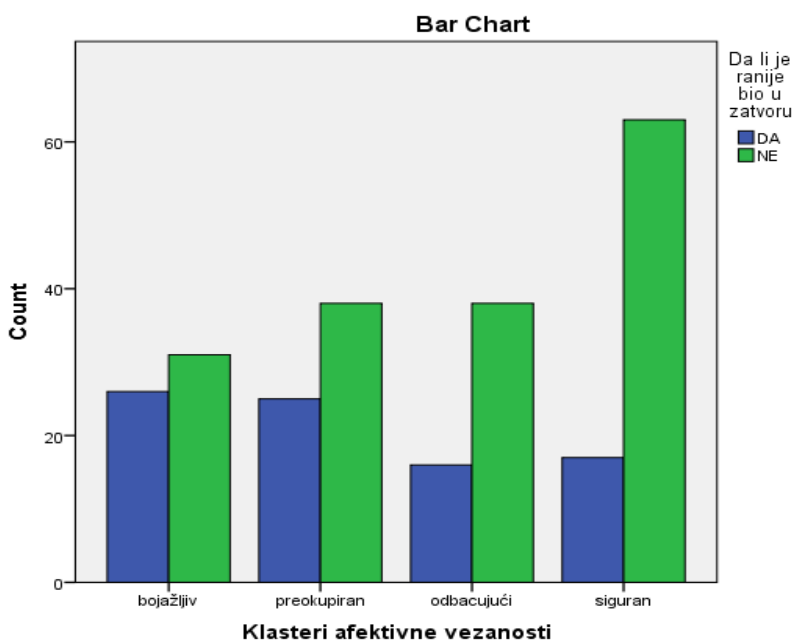
Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 11 zavoda u kojima su zaposleni u službi za tretman pomogli u procesu regrutacije uzorka i prikupljanju podataka u periodu od avgusta 2010. godine do septembra 2011. godine.

Anonimnost ispitivanja je bila naglašena tokom ispitivanja. Ispitivanje je bilo u pismenoj, upitničkoj formi, dok je primena bila uglavnom individualna, a po mogućnosti i grupna. Baterija kao i svaki pojedinačni upitnik sadrži uputstva za popunjavanje u pisanoj formi.

Rezultati

Povezanost afektivne vezanosti i penološkog povrata

Ispitanici preokupiranog i bojažljivog obrasca afektivne vezanosti češće pripadaju grupi kojoj ovo nije prvo iskustvo služenja zatvorske kazne ($\chi^2=10.635, p<.05$). Na Grafikonu 1. je prikazana distribucija obrazaca afektivne vezanosti među ispitanicima koji su prvi put na izdržavanju kazne zatvora i koji su povratnici u zatvoru.

Grafikon 1. Odnos između obrazaca afektivne vezanosti i penološkog povrata

Struktura razlika u afektivnoj vezanosti između ispitanika koji su prvi put na izdržavanju kazne zatvora i povratnicima (operacionalizovana strukturom razlika u postignuću na dimenzijama UPIPAV instrumenta za procenu afektivne vezanosti) proveravana je diskriminativnom analizom (Tabela 1).

Funkcija	Karakteristična vrednost	% varijanse	Kanonička korelacija	Wilksova Lambda	Hi kvadrat	Stepeni slobode	Nivo značajnosti
1	,079	100,0	,271	,926	18,992	7	,008

Tabela 1. Deskriptivni indikatori za diskriminativnu funkciju

Izdvojena je jedna diskriminativna funkcija koja statistički značajno doprinosi razlikovanju ove dve grupe ispitanika. U narednoj tabeli (Tabela 2) prikazana je korelacija pojedinih dimenzija afektivne vezanosti sa diskriminativnom funkcijom.

Dimenzije afektivnog vezivanja	Diskriminativna funkcija
Nerazrešena porodična traumatizacija	,753
Negativni radni model selfa	,677
Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti	-,403
Negativni radni model drugih	,290
Kapacitet za mentalizaciju	,278
Slaba regulacija besa	,270
Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti	,036

Tabela 2. Matrica strukture kanoničke diskriminativne funkcije

Matrica strukture (Tabela 2) ukazuje na dimenzije afektivnog vezivanja koje definišu diskriminativnu funkciju (čija vrednost prelazi 0.30): Nerazrešena porodična traumatizacija, Negativni radni model selfa i u negativnoj korelaciji Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti.

Grupa ispitanika	Diskriminativna funkcija
Penološki povratnici	,399
Prvi put na izdržavanju kazne	-,197

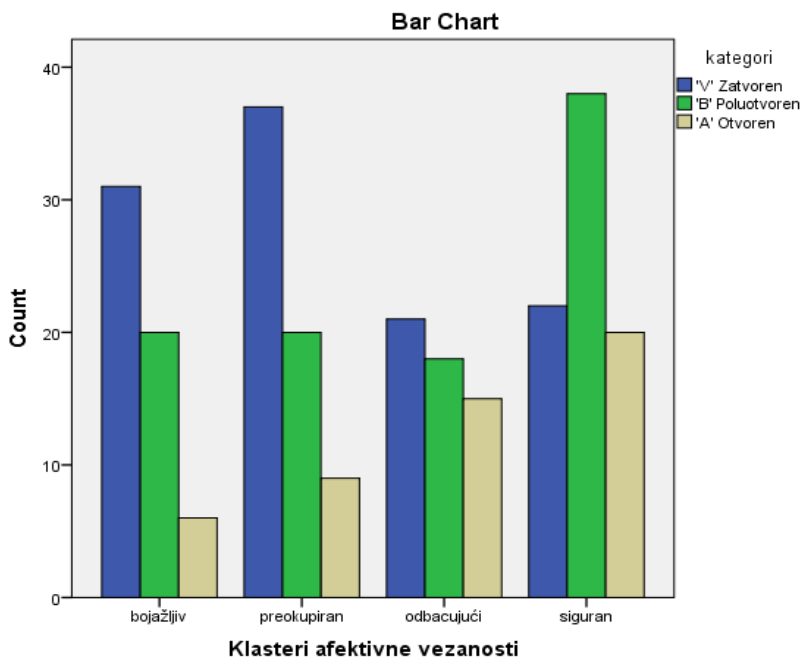
Tabela 3. Centroidi grupa diskriminativne funkcije

Na osnovu aritmetičkih sredina grupa na kanoničkoj diskriminativnoj funkciji (centroidi grupa) prikazanih u Tabeli 3, zaključujemo da funkcija omogućava razlikovanje grupe ispitanika koji su prvi put na izdržavanju kazne zatvora od ispitanika koji su povratnici na izdržavanju kazne. Nerazrešena porodična traumatizacija, Negativni radni model selfa i nisko Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti su dimenzije koje su najkarakteristične za osobe koji su penološki povratnici. Ovi rezultati ukazuju na porodične odnose zatvorenika, koja su već minimum jednu kaznu izdržali. U njihovim porodičnim odnosima i dalje postoje nerazrešeni konflikti,

neporodaena traumatska iskustva, tenzije i emocije, te neadekvatni obrasci interakcije među članovima porodice. Ovim zatvorenicama nakon isteka prethodne kazne porodica nije bila (ili nije imala kapaciteta da bude) adekvatno sigurno mesto za početak reintegracije, te je izostala adekvatna podrška i oslonac. Ovi faktori su ih potencijalno doprineli vulnerabilnosti za ponovni recidiv u kriminal. Pored ovoga, ove osobe imaju negativnu sliku o sebi, uključujući negativno samovrednovanje i nedostatak poverenja u sebe i sopstvenu adekvatnost kao člana porodice, ili pak člana društvene zajednice.

Kategorije resocijalizacije i afektivna vezanost

Na Grafikonu 2. je prikazana distribucija afektivne vezanosti među ispitanicima u različitim odeljenjima i grupama u okviru zatvorskog tretmana

Grafikon 2. Distribucija ispitanika sa različitim obrascem afektivnog vezivanja po kategorijama zatvorskog tretmana

Ispitanici sa negativnim radnim modela sebe (ispitanici preokupiranog i bojažljivog obrasva afektivne vezanosti) češće se nalaze u zatvorenom

odeljenju, dok se sigurno afektivno vezani ispitanici češće se nalaze u poluotvorenom i otvorenom odeljenju ($\chi^2=19.043$, $p<.05$).

Diskusija

Ovim istraživanjem ispitivan je odnos između afektivne vezanosti osuđenika i iskustva povrata u zatvor, kao i tretmanskog odeljenja u kom su svrstani tokom izdržavanja kazne. Osim pravilnosti da je na uzorku istraživanja značajno zastupljeniji neki od nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti, rezultati ukazuju i na to da predispoziciju za penološki povrat imaju osuđenici bojažljivog ili preokupiranog obrasca afektivnog vezivanja. Dalja analiza je pokazala da osuđenici koji se nalaze više od jednog puta na izdržavanju kazne u svojoj prošlosti i/ili aktuelno u svom životu nalaze se u konfliktnim i nerazrešenim odnosima sa bliskim osobama, zasićenog tenzijama i neprevladanim traumatskim ili visokostresnim iskustvima. Ovakav kvalitet ranog, ali i kontinuitet iskustva nisko funkcionalnih bliskih odnosa teorija smatra preduslovom razvoja negativne slike ili modela o sebi. Unutrašnji model o sebi je, stoga kod ovih ispitanika obojen negativnim atributima i sebe doživljavaju kao neadekvatnog, bazično nesigurnog u sebe i sopstvene vrednosti. Takođe, ove osobe uglavnom nemaju u svojoj spoljašnjoj sredini osobu, figuru afektivne vezanosti, koju mogu da koriste kao bazu sigurnosti- odnosno relaciju u kojoj nalaze podršku za prevladavanje svojih vulnerabilnih iskustava, kao i podršku za redefinisavanje svoje uloge u društvu. Izostanak baze sigurnosti zapravo ukazuje na rizik da osobe ovakvog obrasca nemaju kome da se vrate nakon isteka kazne, na koga bi mogli da se oslone i na čiju bi podršku mogli da se oslone. Afektivna vezanost se, dakle, ne smatra direktnim činiocem samog kriminalnog ponašanja, već se prepoznaje kao značajan činioc problema u interpersonalnom ponašanju koji rezultiraju takvim ponašanjem (van Ijzendoorn et al., 1997; Ward, Hudson and Marchall, 1996; Ward, Hudson, Marshall and Siegert, 1995). U tom smislu, nesigurna afektivna vezanost se razume kao faktor koji doprinosi, na primer, razvoju neadekvatnih kapaciteta za regulaciju averzivnih emocija poput anksioznosti ili besa, te za razumevanje ovakvih i drugih mentalnih stanja kod drugih osoba (reflektivna funkcija, empatija) što se smatra značajnim za razvoj nasilnog i antisocijalnog ponašanja, pa i kriminaliteta (Fonagy, 1999; Fonagy, 2003; Mikulincer and Shaver, 2007).

Dodatno, nesiguran obrazac afektivne vezanosti implicira i nisko poverenje u značaj bliskih relacija te značajno manje razvijen kapacitet da se formiraju funkcionalni odnosi sa drugim osobama koji su zapravo preduslov adekvatne resocijalizacije. Ovi nalazi su u skladu sa nalazima i drugih autora (Adams and Fischer, 1976, Cottle et al., 2001; La Vigne et al., 2005; Martinez and Abrams, 2013; Karić i sar., 2013) koji ukazuju na visoku zastupljenost nesigurno vezanih ispitanika u populaciji počinioca krivičnih dela, kao i na značaj kvaliteta ranih iskustava brige i funkcionalnosti porodičnih odnosa za njihovo kriminalno ponašanje, recidiv ili uspeh resocijalizacije.

U skladu sa ovim nalazima je i rezultat da zatvorenici koji se nalaze u zatvorenom odeljenju uglavnom su takođe bojažljivog ili preokupiranog stila vezivanja. Ovo odeljenje je po zakonu najstrožije i omogućava najmanje slobode kretanja i učestalosti kontakata sa spoljašnjim svetom, među njima sa članovima porodice i rodbine. Osuđenici razvrstani u zatvoreno odeljenje u skladu sa Pravilnikom (2010) procenjeni su da će pored toga što se otežano adaptiraju na zatvorske uslove, predstavljaju opasnost za ostale osuđenike, zaposlene i kojima je bitno umanjen kapacitet za promenu. U njihovom slučaju je najveći rizik da nakon otpusta na slobodu ponovo izvrše krivično delo i da budu osuđeni na zatvorsku kaznu. Ovi podaci potvrđuju rezultate ranijih istraživanja koji ukazuju na visoku rizičnost pojažljivog obrasca afektivne vezanosti (George, Westand Pattern, 1999; Liotti, 1999). Skupa, rezultati o zastupljenosti nesigurnih obrazaca ukazuju na to da populacija počinitelaca krivičnih dela ima značajne rizike u smislu najmanje razvijenih kapaciteta za uspostavljanje funkcionalnih relacija. To znači da bez adekvatne podrške funkcionisanju njihovih bliskih odnosa, ili korektivnom iskustvu funkcionalnog odnosa sa terapeutom, ove osobe imaju malo šansi za očekivanu resocijalizaciju.

U grupi zatvorenika iz uzorka istraživanja koji se prvi put nalaze na izdržavanju kazne zatvora značajno je zastupljeniji sigurni obrazac afektivne vezanosti. Ovaj podatak ukazuje na to da određeni broj osoba koje su prvi put počinile krivično delo imaju bolje kapacitete za ostvarivanje funkcionalnih odnosa i oslanjanje na podršku pri resocijalizaciji. Dalje, ovaj podatak poziva na kontinuirana, longitudinalna istraživanja i praćenje njihove resocijalizacije kako bi se razumelo koji od ovih ispitanika uspevaju da se adaptiraju na život van zatvora i preuzmu funkcionalne uloge, a koji činoci predstavljaju rizik za njihov recidiv. Budući da je po Godišnjem izveštaju

Uprave za izvršenje krivičnih sankcija iz 2013 (http://www.uiks.mpravde.gov.rs/images/Godisnji_izvestaj_UIKS-a_za_2013.pdf) , blizu 53% zatvorenika u zatvorima u Srbiji bilo povratnika pitanje prevencije recidiva je veoma važno za nas.

Zaključak

Posmatrano iz sistemske perspektive za pitanje funkcionalnosti zatvorske kazne uloga porodice i bliskih odnosa je višestruka. Funkcionalnost bliskih odnosa i odnosa brige ima značajnu ulogu u razvoju mentalnih problema i delikventnog ponašanja, u kreiranju rizika za transgeneracijski prenos kriminalnog ponašanja, te u prilagođavanju na uslove održavanja kazne i uspešnost tranzicije nakon otpusta. Rezultati ranijih i ovog istraživanja ukazuju na to da su u zatvorskoj populaciji značajno zastupljene porodice u kojima dominiraju poremećeni, manje funkcionalni odnosi koji rezultiraju u nastanku nekog od nesigurnih oblika afektivnog vezivanja. Do sada su brojne studije u inostranstvu bile usmerene na ulogu afektivnog vezivanja kao faktora vulnerabilnosti za kriminalno ponašanje, naročito za ona krivična dela koja imaju veze sa bliskim relacijama (nasilje u porodici, seksualni prekršaji i slično). Nalazi ovog rada takođe potvrđuju da su nesigurni oblici vezivanja u većoj meri zastupljeni među zatvorenici-ma, naročito među povratnicima. Ovo istraživanje ipak je jedno od retkih u našoj zemlji koje se bavi relacijama afektivne vezanosti i kriminalnog ponašanja. U tom smislu, njegovi rezultati tek otvaraju brojna dodatna pitanja i pozivaju na dalji istraživački rad. U ovom istraživanju, na primer, nisu uzimani u obzir tip krivičnog dela, psihopatološke karakteristike ispitanika, ili kvalitet aktuelnih porodičnih relacija i iskustva iz primarnih porodica (traumatska, stresna razvojna iskustva, odnos sa starateljima i slično). Sve ove varijable značajne su za kompleksnije razumevanje afektivne vezanosti ispitanika i mogućih efekata na ishod rehabilitacije (u smislu potencijalne prevencije recidiva). Intervencije bazirane na afektivnom vezivanju, kao i intervencije usmerene na poboljšanje kvaliteta porodičnih odnosa i brige u porodicama zatvorenika, još su nedovoljno (ili nimalo) zastupljene i u smislu istraživanja i prakse u Srbiji. Ipak, one predstavljaju značajno polje za potencijalno angažovanje stručnjaka zaposlenih u ovoj oblasti socijalnog rada i brige o mentalnom zdravlju i otvaraju prostor kako za inter-

ventni tako i preventivni rad sa porodicama u riziku za razvoj delinkventnog ponašanja.

Bazirani na kvalitetu ranih iskustava, obrasci afektivne vezanosti imaju tendenciju da budu stabilni. Ipak, rano iskustvo nije apsolutno formativno-
obraci afektivne vezanosti se mogu menjati ka nesigurnim usled traumatskih iskustava ili izraženog, trajnog pada u funkcionalnosti bliskih odnosa i odnosa brige. Jednako tako iskustva nisko funkcionalne brige, ranih traumatskih i stresom zasićenih iskustava mogu biti prevaziđena u redefinisana u kontaktu sa stabilnim kvalitetnim starateljima (poput terapeuta ili stabilnih bliskih, npr. partnerskih veza). Na taj način, osobama sa rizičnim iskustvima i vulnerabilnošću ka ponavljanju rizičnih ponašanja pruža se mogućnost da razviju radne modele koji čine temelj funkcionalnije predstave o sebi i drugima, u korišćenje bliskih relacija kao temelja za redefinisanje uloge u društvu.

Savremeniji trend istraživača i praktičara u svetu je da na osnovu dosadašnjih nalaza o uticaju afektivnog vezivanja, kreiraju sistema podrške porodici zatvorenika kako bi se prevenirao recidiv. Svoju primenu, teorija afektivne vezanosti i način na koji ona razume razvoj vulnerabilnosti ka kriminalnom ponašanju i ishode korektivnog rada, našla je pre svega u savetodavnom i psihoterapijskom radu sa porodicama i samim zatvorenicima. Ovakva praksa daje obećavajuće rezultate. Carlson (2009, prema Makariev i Shaver, 2010) je ispratio uspešnost jednog takvog programa u kom osuđenice koje su bile trudne u toku zatvorske kazne učestvovala su u programu roditeljstva. Nakon perioda od 10 godina stopa recidiva za njih je bila relativno niskih 16.8% naspram 50% osuđenica trudnica koja nisu prošla takav program. Istraživanja koja prate efekte nekih drugih načina rada na prevenciji recidiva (poput rada na kreiranju klime u zatvorima uz socioterapijski angažman) uprkos tome što beleže značajne pomake u stavovima prema kriminalnom ponašanju i antisocijalnim obrascima ponašanja, i dalje beleže visok recidiv, i minimalne ili nikakve efekte promenjenih stavova na kvalitet resocijalizacije i spremnost na činjenje ponovnih krivičnih dela (Woessner, Schwedler, 2014).

Različiti su oblici intervencija temeljenih na teoriji afektivne vezanosti. Ova teorija se smatra visoko značajnom za programe podrške i rehabilitacije počiniocima krivičnih dela vezanih za intimno nasilje (seksualno nasilje, nasilje nad decom i ženama), kao i u programima sa rada sa ženama proćiniocima krivičnih dela (Dowden and Andrews, 1999; Moffitt et

all, 2000; Wolfe i Ferring, 2000). Berlin i saradnici (2008, prema Makariev and Shaver, 2010) su dali prikaz oblasti ovakvih, već postojećih, intervencija. Neke od njih su usmerene na razumevanje prestupnika o svojoj ličnoj istoriji afektivnog vezivanja, ali postoje i one koje su usmerene na promenu njegovog roditeljskog ponašanja sa razvojem osetljivosti prema detetovim potrebama. Intervencije bazirane na teoriji afektivne vezanosti koriste se i u intervencijama zaposlenih u službi za tretman jer je i taj odnos sličan odnosu vezanosti budući da se osuđenik se oslanja na njih za savete, podršku, ohrabivanje i odobravanje (Bolwby, 1988, prema Makariev and Shaver, 2010). Jednako tako, odnos sigurne baze može da bude značajna smernica za kreiranje relacije voditelja slučaja sa korisnikom (Burnett and McNeil, 2005). Još je Bolbi (1988, prema Makariev and Shaver, 2010) naglašavao da bi osoba koja koristi intervencije bazirane na principima afektivnog vezivanja (bilo da je to voditelj slučaja, zaposleni vaspitač u službi za tretman, ili obučen psihoterapeut) trebao da posluži kao dobra figura vezivanja za svoje klijente, neko ko je je dosledno pristupačan i responzivan (osetljiv) na njegove potrebe i osećanja. Naročito je važno da pruža sigurnu bazu odatle će zatvorenik mentalno slobodno da istraži svoj unutrašnji svet i svoje odnose sa bliskim osobama, da razvije svoj doživljaj autonomije i vlastite vrednosti. U tom smislu, teorija afektivne vezanosti nudi pre svega način razumevanja počinioca krivičnih dela i usmerava na reaktivaciju osećaja prihvaćenosti i razumevanja u relaciji sa akterima koji pomažu rehabilitaciju i resocijalizaciju, što je svakako preuduslov razvoja kapaciteta za razumevanje drugih kod zatvorenika (Ansbro, 2008).

Primena ovakvih modela rada u praksi sa populacijom na odsluženju zatvorske kazne podrazumeva određene preduslove koji se pre svega odnose na značajne izmene u obrazovanju i pristupu vaspitača i drugih zaposlenih u zatvorima. Ovo se pre svega odnosi na značajniju zasptupljenost znanja o razvoju rizika i vulnerabilnosti ka krivičnim delima, kao i primenu tih znanja u kreiranju klime, konteksta i tehnika rada baziranih na korekcijama kapaciteta za razvoj kvalitetnijih uloga i odnosa koje zatvorenik ima, kao i na (samo)razumevanje onih činilaca koji su samoj pojavi kriminalnog ponašanja kod njih vodili. Preduslov razvoja prakse u ovom smeru je svakako implementacija paradigme u mišljenju koja podrazumeva kreiranje i praćenje visoko individualizovanih pristupa zatvorenima. Model rizik-potreba-responsivnost (RNR, Jeglic, Maile and Mercado, 2011) predstavlja koncept razvoja i praćenja efekata tretmana usmerenih na potrebe

korisnika. *Rizik* podrazumeva da tretman bude kreiran i menjan prema rizicima koje počinitelj krivičnog dela predstavlja za zajednicu. *Potreba* podrazumeva da tretman bude usmeren na one vulnerabilne faktore koji su činioci kriminalnog ponašanja i podložni su promeni, dok *responsivnost* podrazumeva da je tretman prilagođen karakteristikama svakog počinioca dela (Ward, Veiss and Collie, 2006). Da bi se kreirao tretman prema ovom modelu potrebno je razviti instrumente za procenu, ali pre svega izgraditi sistem znanja i naučno potvrđenih podataka o karakteristikama i modelima razvoja kriminalnog ponašanja različitih formi, kao i sistem znanja i karakteristikama maloletnih počinioca krivičnih dela, žena počinioca krivičnih dela, karakteristikama počinioca krivičnih dela sa psihijatrijskim bolestima i slično. Efekti ovako kreiranih programa na prevenciju recidiva u svetu se kreću od 17% do 35% (Andrews and Bonta, 2006 prema Jeglic et al, 2011).

Verujemo da dalja istraživanja u ovoj oblasti kod nas, sa kompleksnijim nacrtima, mogu da pruže dovoljan, ili bar minimalan razlog i temelj za zagovaranje prakse terapijskog i savetodavnog rada sa zatvorenicima sa ciljem prevencije recidiva i transgeneracijskog prenosa vulnerabilnosti na kriminalno ponašanje, nudeći koherentan sistem znanja o počiniocima i teorijski okvir za kreiranje intervencija. Svakako mogu da budu prvi korak u razumevanju počinioca krivičnih dela, što čini temelj kreiranja prakse rehabilitacije i resocijalizacije, ali u značajnoj meri i temelj pažljivo kreiranih programa prevencije.

Literatura

- Adams, D. and J. Fischer (1976). The effects of prison residents'community contacts on recidivism rates. *Corrective and Social Psychiatry*, 22, 21-27.
- Ansbro M. (2008). Using attachment theory with offenders. *Probation journal*, 55 (3), 231-244.
- Bogaerts, S. and S. Vanheule (2006). Personality disorders and romantic adult attachment. A comparison of secure and insecure attached child molesters. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 50, 139-147.
- Burnett R., and McNeil F. (2005). The place of the officer-offender relationship in assisting offenders to desist from crime. *Probation journal*, 52(3), 221-242.

- Byrne, M. W., L. S. Goshin, and S. S. Joestl (2010). Integrational transmission of attachment for infants raised in a prison nursery. *Attachment & Human Development*, 12, 375-393.
- Čačić S. (2009). *Afektivno vezivanje delinkvenata*. Odbranjen magistarski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Cassidy, J., J. Poelmann, and P. R. Shaver (2010). Introduction to the special issue. An attachment perspective on incarcerated parents and their children. *Attachment & Human Development*, 12, 285-288.
- Cottle, C. C., R. J. Lee, and K. Heilbrun (2001). The prediction of criminal recidivism in juveniles: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behavior*, 28, 367-394.
- De Klyen, M. and M. T. Greenberg (2008). Attachment and psychopathology in childhood. In J., Cassidy and P. R. Shaver (eds), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*. New York: Guilford Press, pp. 637-665.
- Dowden and Andrews (1999) 'What works for female offenders: a meta-analytic review', *Crime and Delinquency*, 45 (4) 438-452,
- Dozier M., C. Stovall-McClough and K. E. Albus (2008). Attachment and psychopathology in adulthood. In: J. Cassidy and P. Shaver (eds), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical application*. New York: Guilford Press, pp. 718-744.
- Fonagy P. and M. Target (1997). Attachment and reflective function: their role in self organization. *Development and Psychopathology*, 9, 679-700.
- Fonagy, P. (1999). Male perpetrators of violence against women: An attachment theory perspective. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1, 7-27.
- Fonagy, P. (2003). Towards a developmental understanding of violence. *British Journal of Psychiatry*. 183, 190-192.
- Frodi, A., M. Dernevik, A. Sepa, J. Philipson and M. Bragesjö (2001). Current attachment representations of incarcerated offenders varying in degree of psychopathy. *Attachment & Human Development*, 3, 269-283.
- George C., M. West and O. Pattern (1999). The Adult attachment projective: disorganization of adult attachment at the level of representation. In: J. Solomon and C. George (eds), *Attachment disorganization*. New York: Guilford press, pp. 318-345.
- Hanak, N. (2004). Konstruisanje novog instrumenta za procenu afektivnog vezivanja kod adolescenata i odraslih. *Psihologija*, 37, 123-142.
- Hanak, N. (2006). Pregled metoda i tehnika za procenu afektivnog vezivanja. U: J. Mirić i A. Dimitrijevič (prir.): *Afektivno vezivanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, str. 61-80.

- Hanak, N. (2010). Razlike između trudnica sigurnog obrasca i nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti u pogledu tranzicije ka materinstvu. *Psihološka istraživanja*, 13, 131-147.
- Hawkins-Rodgers, Y., J. Cooper and B. Page (2005). Nonviolent offenders' and college students' attachment and social support behaviors: Implications for counseling. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 49, 210-220.
- Henderson, A. J. Z., K. Bartholomew, S. J. Trinke and M. J. Kwong (2005). When loving means hurting: An exploration of attachment and intimate abuse in a community sample. *Journal of Family Violence*, 20, 219-230.
- Hesse, E. and M. Main (2006). Dezorganizovana vezanost odojčadi, dece i odraslih. U: J. Mirić i A. Dimitrijević (prir.), *Afektivno vezivanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, str. 187-200.
- Jeglic E., Maile C., and Calkins-Mercado C. (2011). Treatment of Offender Populations: Implications for Risk Management and Community Reintegration. in: L. Gideon, Sund H. (eds). *Rethinking Corrections: Rehabilitation, Reentry, and Reintegration*, Sage publications inc. (p.37-70).
- Karić, T., I. Mihić, I. Jerković i M. Šćepović (2013). Iskustvo u porodicama porekla i afektivna vezanost ispitanika na odsluženju zatvorske kazne. U: I. Jerković i Ž. Kamenov (ur.), *Vrednosti, stavovi i uloge – transgeneracijska perspektiva*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 35-47.
- Kuijpers, K. F., L. M. van der Knaap and F. W. Winkel (2012). Risk of revictimization of intimate partner violence: The role of attachment, anger and violent behavior of the victim. *Journal of Family Violence*, 27, 33-44.
- La Vigne, N. G., R. L. Naser, L. E. Brooks and J. L. Castro (2005). Examining the effect of incarceration and in-prison family contact on prisoners's family relationships. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 21, 314-335.
- Lafontaine, M. and Y. Lussier (2005). Does anger towards the partner mediate and moderate the link between romantic attachment and intimate violence? *Journal of Family Violence*, 20, 349-361.
- Langton, C. M., Z. Murad and B. Humbert (2015). Childhood sexual abuse, attachments in childhood and adulthood, and coercive sexual behaviors in community males: Main effects and a moderating function for attachment. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 27 (1), 1-32.
- Linderberg, M. A., A. Fugett and L. Lounder (2014). The attachment and clinical issues questionnaire: A new methodology for science and practice in criminology and forensics. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 58, 1166-1185.

- Liotti G. (1999). Disorganization of attachment as a model for understanding dissociative psychopathology. In: J. Solomon and C. George (eds), *Attachment disorganization*. New York: Guilford press, pp. 291-317.
- Makariev, D. W. and P. R. Shaver (2010). Attachment, parental incarceration and possibilities for intervention: An overview. *Attachment & Human Development*, 12, 311-331.
- Maniglio R. (2012). The role of parent-child bonding, attachment and interpersonal problems in development of deviant sexual fantasies in sexual offenders. *Trauma, Violence, Abuse*, 13, 83-96.
- Martinez, D. J. and L. S. Abrams (2013). Informal social support among returning young offenders: A metasynthesis of the literature. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 57, 169-190.
- Mikulincer, M., and Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: structure, dynamics, and change*. New York: Guilford Press.
- Moffitt, T. E., Krueger, R. F., Caspi, A., and Fagan, J. (2000). Partner abuse and general crime: How are they the same? How are they different? *Criminology*, 38, 199-232.
- Murray J. and L. Murray (2010). Parental incarceration, attachment and child psychopathology. *Attachment and Human Development*, 12, 289-309.
- Novero, C. M., A. Booker Loper and J. I. Warren (2011). Second-generation prisoners. Adjustment patterns for Inmates with a History of Parental Incarceration. *Criminal Justice and Behavior*, 38, 761-778.
- Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica*. Službeni glasnik RS, br. 72/2010.
- Sawle, G. A. and J. Kear-Colwell (2001). Adult attachment style and pedophilia: A developmental perspective. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 45, 32-50.
- Shapiro, C. and M. Schwartz (2001). Coming home: Building on family connections. *Corrections Management Quarterly*, 5, 52-61.
- Shlafer R. and J. Poehlmann (2010). Attachment and caregiving relationships in families affected by parental incarceration. *Attachment and Human development*, 12, 395-413.
- Stefanović Stanojević T., I. Mihić i N. Hanak (2012). *Afektivna vezanost i porodični odnosi: razvoj i značaj*. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Stefanović-Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Filozofski fakultet

- Stefanović-Stanojević, T. (2006). Teorija afektivnog vezivanja (TAV) kao teorija emocionalnog razvoja ličnosti. U: J. Mirić i A. Dimitrijević (prir.), *Afektivno vezivanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, str. 157-176.
- Van Ijzendoorn M., J. T. T. M. Feldbrugge, F. C. H. Derks, C. De Ruiter, M. F. M. Verhagen, M. A. Philipse et al (1997). Attachment representations of personality disordered criminal offenders. *American Journal of orthopsychiatry*, 67, 449-459.
- Ward, T., Hudson, S. M., and Marshall, W. L. (1996). Attachment style in sex offenders: A preliminary study. *The Journal of Sex Research* , 33, 17-26.
- Ward, T., Hudson, S. M., Marshall, W. L., and Siegert, R. (1995). Attachment Style and Intimacy Deficits in sexual offenders: A theoretical framework. *Sex Abuse: A Journal of Research and Treatment* , 7, 317-335.
- Ward, T., Vess, J., and Collie, R. M. (2006). Risk management or goods promotion: The relationship between approach and avoidance goals in treatment of sex offenders. *Aggression and Violent Behavior*, 11(4), 378–393.
- Woessner G.,and Schwelder A. (2014). Correctional treatment of sexual and violent offenders: therapeutic change, prison climate and recidivism. *Criminal justice and behavior*, 41(7), 862–879.
- Wolfe, D. A., and Feiring, C. (2000). Dating violence through the lens of adolescent romantic relationships. *Child Maltreatment*, 5, 360–363.
- Wood E. and S. Riggs (2009). Adult attachment, cognitive distortions and views of self, others and the future among child molesters. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 21, 375-390.

Karolina Vereš
Ivana Mihić

ATTACHMENT AND RECIDIVISM IN PENOLOGY

Abstract. The aim of this study was to examine the quality of the relationship between attachment and the risk of recurrence of penology. The sample consisted of 262 respondents who during the trial were serving a prison sentence (average age 34 years). A third of respondents are returnees, and two thirds of them are in prison for the first time. The revised version of the questionnaire for the assessment of attachment (UPIPAV-R, Hanak, 2004; 2006; 2010) was used to assess the attachment quality. Results indicate greater representation of people in secure forms of attachment, especially preoccupied and fearful, among the returnees serving a prison sentence and among inmates in the closed prison ward.

Key words: attachment, recurrence in penology

STRES I STRATEGIJE PREVLADAVANJA KOD MALOLETNIH DELINKVENATA¹

Marina Oros²
Marija Zotović³
Marina Simić⁴

Apstrakt: Prikazano istraživanje bavi se izloženošću stresu i upotrebom strategija prevladavanja kod adolescenata iz dve grupe: delinkvenata i njihovih vršnjaka iz opšte populacije, sa ciljem da se ispituju razlike između navedenih grupa. Uzorak čine 144 adolescenta uzrasta 14 do 18 godina koji su počinili bar jedno krivično delo, a štićenici su Centra za socijalni rad grada Novog Sada, i, u okviru kontrolne grupe, 122 učenika srednjih stručnih škola. Od instrumenata korišćena je, pored upitnika o demografskih podacima, Lista živutih događaja kreirana za potrebe istraživanja, kao i Indikator strategija prevladavanja (The Coping Strategy Indicator-CSI, Amirkhan, 1990) kojim se registruje upotreba tri kategorije strategija prevladavanja – rešavanje problema, traženje socijalne podrške i izbegavanje. Rezultati pokazuju da ispitanici iz grupe delinkvenata izveštavaju o većem opterećenju stresnim događajima u vezi sa partnerskim odnosom, gubitkom, kao i svakodnevnim stresovima. Između delinkvenata i kontrolne grupe nije dobijena razlika u ukupnom opterećenju, ali adolescenti iz kontrolne grupe izveštavaju o većem broju doživljenih stresnih događaja. Iako nema razlika u opterećenju, ono je raspoređeno na manji broj stresnih događaja kod grupe delinkvenata, što upućuje na zaključak o tome da oni određene događaje procenjuju kao više stresne. Što se tiče strategija prevladavanja, rezultati sugerišu da delinkventi više koriste strategije usmerene na rešavanje problema i traženje socijalne podrške, u odnosu na kontrolnu grupu.

Cljučne reči: stres, opterećenje, prevladavanje, delinkvencija.

Delinkventno ponašanje mladih je veoma kompleksna pojava i problem zastupljen u gotovo svim kulturama i zemljama širom sveta, bez obzira na društveno uređenje, stepen ekonomskog i socijalnog razvoja društva. Ovom društvenom pojavom bave se profesionalci različitih struka i sagledavaju je sa različitih aspekata - medicinskog, pravnog, psihološkog, pedagoškog, socijalnog, obrazovno-vaspitnog, što sve ukazuje na složenost ove pojave, kao i na njenu višestruku uslovljenost. Šta uopšte podrazume-

¹ Rad je nastao u okviru projekta br. 179022 "Efekti egzistencijane nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji" podržanom od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

² marina.oros@gmail.com; Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

³ Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

⁴ Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

va delinkventno ponašanje? Maloletnička delinkvencija je neprecizan socijalni, klinički i pravni pojam za širok spektar ponašanja koja krše zakonske i socijalne norme (Bartol & Bartol, 2012). Najjednostavnije određenje je pravničko. Ono definiše delinkvenciju kao ponašanje koje je u suprotnosti sa zakonom, a koje počini osoba koja nije odrasla. Socijalne, psihološke i pravne definicije se preklapaju, ali i razlikuju. Sociološke definicije uključuju različita ponašanja koja se smatraju nepodesnim, a koja nisu sva nužno protivzakonita (agresivno ponašanje, bežanje sa časova, pretnje povredama...). Psihološke definicije najčešće uključuju dijagnozu poremećaja ponašanja i antisocijalnog poremećaja. Ponašanja koja se viđaju u sklopu navedenih poremećaja takođe ne moraju biti protivzakonita (odnosno ne uključuju kršenje postojećeg zakona). Pravna definicija podrazumeva da je osoba koja počini protivzakoniti akt uhvaćena i osuđena za takav akt. Da li onda osobe koje počine delo, a ne bivaju uhvaćena, nisu delinkventi? U psihološkoj literaturi govori se o sklonosti ka delinkventnom ponašanju, a preventivni programi usmereni su upravo na grupu dece/adolescenata koja se smatraju "rizičnom grupom". U našem radu se grupa delinkvenata sastoji od maloletnih osoba koje su počinile prekršajno/krivično delo, čime se dodatne zabune oko definicije delinkvencije odnosno delinkvenata eliminišu. Ispitanici su mladi u sukobu sa zakonom, a uzorkovanje je rađeno u saradnji sa Centrom za socijalni rad grada Novog Sada.

Brojne psihološke i sociološke teorije pokušale su da objasne koji faktori dovode do delinkventnog ponašanja. Jedna od njih dolazi iz kriminologije i naziva se opšta teorija opterećenja (*General strain theory*) koju je postavio Robert Agnew. Proširujući već postojeće teorije opterećenja, Agnew (1992) postulira da su stres odnosno opterećenje glavni izvori motivacije za kriminalno ponašanje. Opterećenje se odnosi na događaje, stanja i odnose koje se osobi ne dopadaju. Osnovna postavka ove perspektive je da je delinkvencija posledica negativnog emocionalnog stanja koje nastaje pod uticajem štetnih socijalnih odnosa. Opterećenje, odnosno stres, nije direktan uzrok delinkvencije, već deluje posredno, tj. utičući na individuino emocionalno stanje vodi do delinkventnog ponašanja onda kada drugi vidovi prevladavanja nisu uključeni ili nisu efikasni (Agnew, 1992). Autor navodi tri kategorije opterećenja: gubitak nečega što ima određenu vrednost, nemogućnost dostizanja ličnih ciljeva i postojanje negativne stimulacije. Teorija ukazuje na to da ova tri izvora stresa (jer opterećenje definisano ovom teorijom može biti shvaćeno kao stresor u psihološkoj literaturi) dovode

do negativnih emocionalnih stanja, od čega se bes smatra najznačajnom emocijom koja dovodi do delinkventnog ponašanja (Agnew, 1992; Broidy, 2001). Emocija besa povezana je sa impulsivnim ponašanjem, sa potrebom da se revanširamo, sa doživaljajem nepravde, sa frustriranošću kao posledicom osujećenja dostizanja cilja i akcijama pod uticajem snažnog emocionalnog stanja. Prema ovoj teoriji delinkvencija je strategija prevladavanja stresa koja se koristi kada je situacija procenjena kao visoko stresna (visoko opterećenje), a klasične strategije prevladavanja izostaju ili nisu efikasne.

Šta je uopšte stres? Vodeći teoretičari stresa u okviru transakcionističke teorije stres definišu kao odnos između individue i okoline u okviru kog se procenjuje da neki aspekt okoline predstavlja pretnju, gubitak ili izazov za njene snage (Lazarus & Folkman, 1984). Prevladavanje stresa u okviru navedenog teorijskog pristupa definiše se kao kognitivni i bihevioralni napor da se savladaju specifični spoljašnji i unutrašnji zahtevi koji su procenjeni kao opterećujući ili preveliki za postojeće resurse (Lazarus & Folkman, 1984). Bitno je naglasiti da prevladavanje podrazumeva napor da se izađe na kraj sa stresnom situacijom, ali rezultatne mora nužno biti uspešan (Zotović, 2004). Postoje različite klasifikacije strategija prevladavanja. U našem radu koristili smo operacionalizaciju trofaktorskog modela Amirkhana (1990) koji razlikuje prevladavanje usmereno na rešavanje problema, traženje socijalne podrške i izbegavajuće prevladavanje.

Važne izvore stresa čine stresni životni događaji - problemi sa porodicom, prijateljima, partnerom, zdravljem i sl. Različiti životni događaji su specifični za određeni uzrast ili određene grupe ljudi, ali isto tako postoji određeni set "univerzalno" stresnih događaja. U ovom radu ispitivani su upravo takvi događaji. Ispitivani su stresori iz različitih domena: porodičnog, prijateljskog, partnerskog, iz domena zdravlja, poslovnog/školskog okruženja, kao i svakodnevni stres. Prethodna istraživanja delinkvenata pokazuju da određeni aspekti porodičnog, vršnjačkog i partnerskog konteksta koreliraju sa delinkventnim ponašanjem. Agnew (2001) takođe navodi da opterećenje, koje je ključni koncept u okviru njegove teorije, može biti objektivno i subjektivno. Iako je svaka procena stresne situacije po definiciji subjektivna, postoje situacije koje će izazvati nelagodnost kod većine ljudi, a postoje situacije koje su specifično stresne za određene individue. Seiffge-Krenke, Aunola i Numi (2009) navode da iako su mnogi svakodnevni stresori tokom adolescencije univerzalni i identifikovani u različitim kroskulturalnim studijama, neki jesu kontekst specifični. Agnew i White (1992,

prema Agnew 2001) pokazali su da su negativni životni događaji, svakodnevni problemi, negativni odnosi sa odraslima i konflikti između roditelja značajno povezani sa delinkvencijom.

Porodica je svakako najvažniji izvor socijalizacije. Pozitivna iskustva unutar porodice su protektivni faktor, dok su negativna rizik faktor za razvoj poremećaja kod dece i adolescenata. Odnos između roditelja i deteta smatra se važnim za razumevanje delinkvencije, naročito kod mlađih adolescenata (Booth, Farrell & Varano, 2008). Deca koja bivaju odbačena od strane roditelja, čiji porodični odnosi su opterećeni stalnim konfliktima i kod kojih ne postoji nadgledanje od strane roditelja jesu pod većim rizikom za razvoj delinkvencije (Wright & Wright, 1994). Grubo i oštro ophođenje prema deci, odbacivajuće ponašanje i antisocijalne crte ličnosti kod roditelja imaju veliki uticaj na brojne probleme u ponašanju adolescenata (Barnow, Lucht, & Freyberger, 2001; Wasserman & Seracini, 2001). Često kod mladih delinkvenata u istoriji srećemo zlostavljanje, tako da je ponavljano i često zlostavljanje povezano sa ozbiljnijim delinkventnim ponašanjem adolescenata (Currie & Tekin, 2012; Lemmon, 1999). Sumirajući odlike porodičnog konteksta u vezi sa delinkventnim ponašanjem, Shields i Clark (1995) navode da su dva glavna faktora - odnos deteta i roditelja (afektivna vezanost) i menadžment porodice (način podele i dodeljivanja porodičnih uloga, porodična pravila i način sprovođenja discipline). Njihovo istraživanje o vezi porodične adaptibilnosti i kohezivnosti pokazalo je da su adolescenti iz umreženih porodica pod manjim rizikom od delinkventnog ponašanja, dok se niska adaptibilnost porodice pokazala rizik faktorom. Negativni obrasci u porodici porekla (postojanje istorijata prestupništva u porodici porekla) u istraživanju na našoj populaciji pokazali su se kao značajan faktor kriminalnog recidivizma (Karić, Mihić, Jerković i Šćepović, 2014).

Istraživanja značaja vršnjaka i vršnjačkih grupa za nivoe delinkvencije su istakla dvojaki uticaj – kroz odabir vršnjačke grupe (tendencija adolescenata da stupaju u grupe sebi sličnih prijatelja) i kroz socijalizaciju (građeci pripadnost grupi pojedinac sve više postaje nalik ostalim članovima) (Cairns & Cairns, 1994, Kandel, 1978, prema Haynie, Giordano, Manning, & Longmore, 2005). To znači da će adolescenti skloni delinkventnom ponašanju verovatnije težiti da budu u delinkventnim grupama. U literaturi o maloletničkoj delinkvenciji jedan od najrobusnijih nalaza je upravo to da je uključenost u devijantne vršnjačke grupe povezana sa porastom de-

linkventnog ponašanja (Thornberry & Krohn, 1997, prema Guifford-Smith, Dodge, Dishion, & McCord, 2005). Dishion, Spracklen, Andrews, & Patterson (1996) objašnjavaju pozitivno potkrepljenje delinkventnog ponašanja teminom trening devijantnosti. Pripadnost grupi u kojoj su svi članovi delinkventi visoko je povezano sa delinkventnim ponašanjem, dok je ova veza slabija kada je grupa mešovita, odnosno ne pokazuju svi članovi delinkventno ponašanje (Haynie et al., 2002, prema Haynie et al., 2005). Pozitivni efekti vršnjačkih grupa mogu se, nasuprot do sada navedenom, videti onda kada grupa ne odobrava delinkventno ponašanje (npr. Elliot, 1994) i propagira prosocijalno ponašanje (Ellis & Zarbatany, 2007). Međutim, pokazano je da delinkventni adolescentni imaju tendenciju da se druže sa delinkventnim vršnjacima, a dobro adaptirani adolescent sa drugim dobro adaptiranim adolescentima, potkrepljujući time već postojeća ponašanja (Thornberry, Lizotte, Krohn, Farnworth, & Jang, 1994, prema Elkund, Kerr & Stattin, 2010).

Istraživanja o uticaju partnera na delinkventno ponašanje adolescencata su novijeg datuma i uglavnom se bave uticajem delinkventnog partnera na ponašanje devojaka (Lonardo, Giordano, Longmore, & Manning, 2009). Partnerski odnos je dugo u istraživanjima zanemarivan jer se smatrao delom vršnjačke prijateljske grupe (Sharabany, Gershoni, & Hofman, 1981, prema Lonardo et al., 2009). Međutim, istraživanja su pokazala da uticaj partnera na delinkventno ponašanje postoji kao jedinstven faktor, odnosno izdvaja se kada se kontroliše efekat prijateljske grupe (Haynie et al., 2005). Veći broj neobaveznih partnerskih veza, ulazak u veze na ranijem uzrastu i rano i rizično seksualno ponašanje povezano je sa delinkvencijom i zloupotrebom alkohola (Cooper et al., 2003, Dishion, 2000, prema Elkund et al., 2010). Rebellon i Manasse (2004, prema Lonardo et al., 2009) pokazali su da prethodno delinkventno ponašanje može dovesti do povećanja broja partnerskih veza. Neka istraživanja su čak pokazala da delinkventni partneri mogu uvući u delinkventno ponašanje čak i dobro adaptirane adolescente (Stattin & Magnusson, 1990, prema Elkund et al., 2010). S druge strane, Lonardo et al. (2009) pokazali su da adolescenti sa partnerom prosocijalnog ponašanja imaju manje delinkventno ponašanje u odnosu na one sa delinkventnim partnerom, nezavisno od toga kakvi su vršnjačka prijateljska grupa i roditelji.

Prevladavanje stresa kod adolescenata

Zimmer-Gembeck & Skinner (2008) u pregledu razvoja strategija prevladavanja u detinjstvu i adolescenciji ukazuju na to da se sazrevanjem, kao i izloženošću različitim stresorima specifičnim za određenu fazu razvoja, menjaju strategije prevladavanja koje mladi koriste. Kada je reč o strategiji rešavanja problema, naročito njenom kognitivnom (nasuprot bihejvioralnom) aspektu, korišćenje raste sa uzrastom, naročito tokom kasne adolescencije. Traženje podrške se razlikuje u odnosu na primarne figure od kojih se podrška traži – adolescenti preferiraju vršnjake u odnosu na odrasle, mada sa odmicanjem adolescencije, kako su sve više u stanju da identifikuju adekvatan izvor podrške, često uključuju odrasle u svoju mrežu podrške. Izbegavanje, naročito kognitivno izbegavanje, takođe raste tokom adolescencije.

Sazrevanjem adolescenti stiču sposobnost da primenjuju različite strategije prevladavanja, kombinujući ih u cilju što efikasnijeg prevladavanja. Međutim, u odnosu na odrasle ipak nemaju jednake resurse za prevladavanje. Adolescenti se možda okreću antisocijalnim obrascima nošenja sa stresom jer nemaju dovoljno veština i resursa da se izmeste iz situacije koja je za njih stresna (Agnew 1985, prema McGivern, 2010). Prevladavanje nas čuva od negativnih uticaja stresora bilo direktno putem uklanjanja ili promene izvora stresa, ili indirektno menjajući naš odgovor na stresor koji ne može biti uklonjen (Zaidner & Sakolofske, 1996). Dosadašnja istraživanja odnosa prevladavanja i delinkvencije nisu dala jasan odgovor. Ovaj problem je mnogo opštije prirode od samog odnosa stres-prevladavanje-delinkvencija. Postoji veliki broj klasifikacija prevladavanja, puno preklapanja i nedovoljno preciznih definicija i operacionalizacija pojmova. Stoga je često teško porediti rezultate različitih studija. Zaidner i Sakolofske (1996) ukazuju na potrebu razmatranja adaptivnog nasuprot maladaptivnog prevladavanja. Na najopštijem nivou, moglo bi se očekivati da je aktivno prevladavanje i prevladavanje usmereno na problem povezano sa boljom adaptacijom i mentalnim zdravljem, dok je prevladavanje usmereno na emocije i izbegavanje povezano sa lošijom adaptacijom. Međutim, ovakve široke kategorije prevladavanja nisu dovoljno specifične da bi nam odgovorile na pitanje o povezanosti sa problemima sa adaptacijom i mentalnim zdravljem (Compas et al., 2001). Agnew (1992, 2001) smatra da kognitivno prevladavanje može moderirati odnos stres-delinkvencija,

kroz minimiziranje značaja opterećenja (stresora), maksimiziranje akcenta na pozitivne ishode stresne situacije i/ili sposobnosti da se prihvati odgovornost za negativne ishode. Ne postoji puno istraživanja koja su se bavila ovim pitanjem, ali neka su potvrdila da je učestalija upotreba kognitivnih strategija prevladavanja povezana sa smanjenim delinkventnim ponašanjem (npr. McGivern, 2010). Agnew (1992) socijalnu podršku vidi kao faktor koji može adolescentu pomoći da na objektivna opterećenja odgovori na nedelinkventan način. Lyons (2002) je pokazao da socijalna podrška može smanjuje verovatnoću javljanja negativnih emocija kao reakcije na opterećenja, ali kad negativne emocije postoje, socijalna podrška ne umanjuje njihov efekat na interpersonalnu agresiju. Što se tiče izbegavajućeg prevladavanja, Rosario i sar. (2003, prema Hofstein, 2009) pokazali su da ono moderira efekte nasilnog okruženja na delinkvenciju – dečaci koji su koristili izbegavajuće strategije imali su manje delinkventnog ponašanja. U visoko stresnim situacijama, izbagavajuće strategije nam omogućavaju da se uklonimo iz stresne situacije, što kratkoročno predstavlja adaptivno rešenje, iako se dugoročno smatra maladaptivnom strategijom, jer ne dovodi do rešavanja problema.

Metodološki deo

Predmet i ciljevi istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu jesu izloženost stresu i stretegije prevladavanja kod adolescenata podeljenih u grupu delinkvenata i njihovih vršnjaka iz opšte populacije. Cilj je ispitati nivoe izloženosti stresu i zastupljenost strategija prevladavanja u navedene dve grupe ispitanika.

Instrumenti

Pored upitnika za prikupljanje osnovnih demografskih podataka, korišćeni su sledeći instrumenti:

Lista stresnih događaja, konstruisna za potrebe istraživanja, a koja obuhvata 8 stresnih događaja iz različitih domena. Zadatak ispitanika je da označi koje je događaja iskusio u poslednjih godinu dana i da za svaki preživljeni događaj označi stepen opterećenja, na skali od 1 (minimalno opterećenje) do 5 (maksimalno opterećenje). Inventarom se dobijaju podaci o

preživljenim događajima, njihovom broju, stepenu opterećenja koji je svaki događaj izazvao, kao i o kumulativnom opterećenju događajima.

Indikator strategija prevladavanja (The Coping Strategy Indicator – CSI, Amirkhan, 1990), namenjen proceni tri načina prevladavanja stresa. Obuhvaćeni vidovi prevladavanja su: rešavanje problema, traženje socijalne podrške i izbegavanje. Instrument se sastoji od 33 ajtema, koji opisuju ponašanja sa ciljem prevladavanja, a zadatak ispitanika je da proceni učestalost korišćenja datog ponašanja na trostepenoj skali. Instrument se sastoji od tri subskele sa 11 ajtema. Različiti autori izveštavaju od zadovoljavajućoj internoj konzistentnosti svake od subskala (Amirkhan, 1990; Bijttebier & Vertommen, 1997; Clark et al., 1995; Utsey et al., 2000). U analizama je korišćena originalna procedura skorovanja i norme koje nude autori instrumenta.

Uzorak

Uzorak obuhvata dve grupe ispitanika. Prvu grupu čine 144 ispitanika (75% muškog pola) sa teritorije Novog Sada, uzrasta od 14 do 18 godina koji su počinili barem jedno krivično ili prekršajno delo. Uzorkovanje je rađeno u Centru za socijalni rad grada Novog Sada, u okviru službe za zaštitu dece i mladih. Kontrolnu grupu ispitanika čini 122 (88.5% muškog pola) učenika srednjih stručnih škola u Novom Sadu, istog uzrasta, koji nisu evidentirani kao počinioci krivičnih ili prekršajnih dela.

Rezultati

U okviru prve analize ispitivani su različiti izvori stresa kod delinkventata i zatim upoređivani sa grupom njihovih vršnjaka iz opšte populacije. Upotrebljeni instrument nudi podatke o izvorima stresa, kroz označavanje životnih događaja koji su doživljeni u prethodnih godinu dana; zatim procenu opterećenja za svaki preživljeni događaj; ukupan broj stresnih životih događaja i na kraju ukupno opterećenje koje preživljeni događaji uključuju, za svakog ispitanika. U tabeli 1. prikazane su aritemtičke sredine opterećenja za svaki od izvora stresa kod ispitanika iz obe grupe, kao i rezultati t-testa kojima je provereno postojanje razlika između ove dve grupe.

Stresni životni događaji - domeni	Grupa	N	AS	SD	t	df	p
porodica	delinkventi	72	2.51	1.061	1.671	145	.097
	kontrolna	75	2.20	1.208			
partner	Delikventi	55	3.09	1.444	4.268	114	.000
	kontrolna	61	2.07	1.138			
prijatelji	delinkventi	64	2.45	1.181	1.508	135	.134
	kontrolna	73	2.15	1.163			
zdravlje	delinkventi	70	2.60	1.323	1.419	138	.158
	kontrolna	70	2.29	1.298			
posao	delinkventi	26	2.69	1.738	1.893	70	.063
	kontrolna	46	2.00	1.333			
finansije	delinkventi	56	2.84	1.005	1.766	122	.080
	kontrolna	68	2.44	1.418			
gubitak	delinkventi	61	4.41	1.055	4.593	136	.000
	kontrolna	77	3.30	1.639			
stres_svakodnevn	delinkventi	57	2.46	1.053	2.448	122	.016
	Kontrolna	67	1.99	1.080			

Tabela 1. Izvori stresa i opterećenja kod delinkvenata i kontrolne grupe

Mladi iz grupe počinitelja krivičnih dela izveštavaju o većem opterećenju koje donosi stres iz domena odnosa sa partnerom, gubitka bliske osobe i svakodnevnog funkcionisanja, u odnosu na kontrolnu grupu iz opšte populacije.

Tabela 2. prikazuje ukupan broj doživljenih stresnih događaja u prethodnih godinu dana, a Tabela 3. ukupno opterećenje svim događajima, kao i rezultate t-testa kojima su ispitane razlike između dve grupe ispitanika.

	Grupa	N	Md	AS	SD	t	df	p
Broj stresnih događaja	delinkventi	144	3	3.25	2.535	-3.835	264	.000
	kontrolna	122	4	4.63	3.331			

Tabela 2. Broj stresnih događaja u proteklih godinu dana

Iz tabele 2 vidimo da su mladi u kontrolnoj grupi imali veći broj stresnih događaja u odnosu na mlade iz grupe delinkvenata.

	Grupa	N	AS	SD	t	df	p
Ukupno opterećenje	delinkventi	144	9.37	7.937	-1.341	264	.181
	kontrolna	122	10.70	8.296			

Tabela 3. Ukupno opterećenja svih doživljenih stresnih događaja u proteklih godinu dana

Rezultati t-testa pokazuju da nema razlike u ukupnom opterećenju između grupe delinkvenata i kontrolne grupe.

U tabeli 4. prikazani su rezultati ispitivanja upotrebe strategija prevladavanja, kao i razlike u korišćenju strategija između delinkvenata i kontrolne grupe.

Strategija prevladavanja	Grupa	N	AS	SD	T	df	p
Rešavanje problema	delinkventi	144	26.19	3.912	13.129	264	.000
	kontrolna	122	18.95	5.070			
Traženje socijalne podrške	delinkventi	144	24.37	4.964	4.536	264	.000
	kontrolna	122	21.46	5.490			
Izbegavanje	delinkventi	144	21.02	4.121	-1.968	264	.053
	kontrolna	122	21.99	3.875			

Tabela 4. Strategije prevladavanja

Rezultati pokazuju da delinkventi statistički značajno više koriste strategije usmerene na rešavanje problema, kao i socijalnu podršku u odnosu na svoje vršnjake iz kontrolne grupe. Nisu dobijene statistički značajne razlike u upotrebi izbegavajućeg prevladavanja. Međutim, poredeći rezultate sa normama, zaključujemo da je u kontrolnoj grupi korišćenje strategija rešavanja problema nisko, a socijalne podrške i izbegavanja prosečno. U grupi delinkvenata korišćenje sve tri kategorije strategija prevladavanja je na nivou proseka, prema normama koje predlaže autor instrumenta.

Diskusija

Opisano istraživanje imalo je za cilj da uporedi mlade počiniocce krivičnih dela i njihove vršnjake iz opšte populacije u nivou izloženosti različitim stresorima, kao i preferiranim strategijama prevladavanja. Istraživanje je usmereno na opšte izvore stresa, a ne na specifične izvore stresa svojstvene populaciji maloletnih delinkvenata. Zanimalo nas je po čemu se delinkventi razlikuju od svojih vršnjaka u izloženosti različitim stresnim životnim događajima i njihovoj proceni stresogenosti tih događaja. Rezul-

tati ispitivanja izvora stresa pokazuju da se ove dve grupe mladih ne razlikuju po ukupnom opterećenju koje nose stresni događaji koje su preživeli u poslednjih godinu dana, ali mladi iz opšte populacije izveštavaju o većem broju preživljenih stresnih događaja. To znači da iako delinkventi izveštavaju da su preživeli manji broj stresnih događaja, oni ih doživljavaju kao stresnije, odnosno događaji za njih nose veće opterećenje i težinu. Kada pogledamo pojedinačne izvore stresa, počinioci krivičnih dela izveštavaju o većem opterećenju koje predstavlja stres iz domena odnosa sa partnerom, većem opterećenju usled gubitka bliskih osoba i većem opterećenju svakodnevnim stresovima. Stupanje u partnerske odnose jedan je od važnih zadataka adolescencije. Istraživanja razvoja partnerskih veza pokazala su da mladi adolescenti imaju manje benefita od uključenosti u partnerski odnos i doživljavaju ga kao stresniji u odnosu na starije adolescente koji izveštavaju o većem stepenu zadovoljstva (Nieder & Seiffge-Krenke, 2001, Carver, Joyner, & Udry, 2003). Prva iskustva u izgrađivanju bliskosti u partnerskom i sama mogu biti izvor stresa (Neider & Seiffge-Krenke, 2001). Partner kao faktor delinkventnog ponašanja je tema koja dugo nije razmatrana u istraživanjima, ili je partnerski odnos svrstavan u širu mrežu vršnjačkih odnosa (Sharabany, Gershoni, & Hofman, 1981, prema Lonardo et al., 2009). Novija istraživanja pokazala su da je čak i kada se kontroliše uticaj vršnjačke grupe, delinkventno ponašanje partnera povezano sa delinkventnim ponašanjem adolescenata (Haynie et al., 2005). Uzimajući u obzir rezultate prethodnih istraživanja koja se bave afektivnom vezanošću delinkvenata, gde među ovom grupom ima najviše nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti (Čačić, 2013), možemo objasniti veći stres u okviru partnerskih odnosa delinkvenata u odnosu na vršnjake. U ispitivanju svakodnevnog stresa kod adolescenata, pokazano je da se većina tih problema može svesti pod interpersonalne probleme odnosno probleme u interpersonalnim odnosima (Seiffge-Krenke et al., 2009). Takođe u tumačenju većeg stepena opterećenja svakodnevnim stresom kod delinkvenata treba imati na umu da svakodnevnica ove grupe nije ista kao svakodnevnica tipičnog adolescenta, tj. verovatno uključuje različite specifične stresne situacije. Približno isti broj ispitanika iz obe grupe izveštava o gubitku važne osobe u toku proteklih godinu dana, međutim ispitanici iz grupe delinkvenata procenjuju ovaj izvor stresa kao više opterećujuć. Veće opterećenje koje nosi gubitak važne osobe (gubitak koji uključuje ne samo smrt, već i prekide odnosa) možemo shvatiti kao veću osetljivost na gubitak kod delinkvenata. Prema

teoriji delinkvencije Agnewa (1992), jedan od izvora opterećenja (stresa) koji doprinosi delinkventnom ponašanju je upravo gubitak.

Ispitivane su strategije prevladavanja prema trofaktorkom modelu (Amirkhan, 1990) koji uključuje tri vrste strategija: strategije usmerene na rešavanje problema, strategije usmerene na traženje socijalne podrške i strategije izbegavanja. Dobijeni rezultati pokazuju da delinkventi u odnosu na svoje vršnjake iz kontrolne grupe češće koriste strategiju rešavanja problema i traženje socijalne podrške. Za izbegavajuće strategije nisu dobijene značajne razlike između ove dve grupe mladih. Kada se proseci na sve tri ispitivane kategorije strategija u obe grupe uporede sa normama predloženim od strane autora instrumenta, vidimo da mladi iz grupe delinkvenata sve tri ispitivane vrste prevladavanja koriste prosečno. Mladi iz kontrolne grupe ređe koriste strategiju rešavanja problema, dok je traženje socijalne podrške i izbegavanje prosečno.

Prethodna istraživanja o strategijama prevladavanja kod adolescenata ukazuju na to da se tek kod starijih adolescenta povećava korišćenje strategija usmerenih na rešavanje problema, pod pretpostavkom da se radi o razvojnom fenomenu, u smislu da korišćenje ove strategije prati pravilnosti kognitivnog razvoja i sazrevanja (Zimmer-Gembeck & Skinner, 2008). Rezultat o manjem korišćenju strategije rešavanja problema kod adolescenata iz opšte populacije u skladu je sa ovim istraživanjima. Neobičan je rezultat da delinkventi više koriste ovu strategiju u odnosu na mlade iz opšte populacije. Korišćenje kognitivnih strategija prevladavanja smatra se činiocem manje učestalosti delinkventnog ponašanja (Agnew, 1992). Ukoliko uzmemo u obzir da ova strategija uključuje analizu problema, planiranje akcija koje su usmerene na rešavanje problema i sl., postavlja se pitanje: ako delinkventi koriste ovu strategiju, zbog čega se upuštaju u delinkventno ponašanje?

Rešavanje problema uključuje niz kognitivnih veština. Neka prethodna istraživanja ukazuju da većina adolescenata ima problema sa bar nekim od tih veština (Hollin 1990, Agnew 1995, prema McGivern, 2010), te stoga korišćenje ove strategije nije uvek efikasno. Dakle, treba imati u vidu da rezultat o korišćenju strategije ne daje informaciju o učinkovitosti korišćenja te strategije. Razmatrajući rešavanje problema kod adolescenata, Brezina (2000) ukazuje na to da se delinkventno ponašanje može shvatiti kao način rešavanja problema u situaciji koja uključuje doživljaj nedostatka alternative, kao i očekivanje pozitivnog ishoda (nagrada prevazilazi negativnost

delinkventnog akta). Drugo, naša grupa delinkvenata je heterogena, nemamo podatak o broju i vrsti prekršaja. Neki autori ukazuju na razlike između delinkvencije koja je ograničena na adolescentni uzrast i celoživotne istorije delikventnog ponašanja. Donnellen et al. (2000, prema Adams, 2007) longitudinalnom studijom pokazali su da ispitanici iz prve grupe postižu više skorove na testovima kognitivnih veština i pokazuju bolje prosocijalne veštine od grupe dugoročnih prestupnika. Iako prema normama obe ispitivane grupe prosečno koriste strategije koje uključuju traženje socijalne podrške, poređenje prosečnih skorova pokazuje da se delinkventni više oslanjaju na ovu strategiju od svojih vršnjaka iz opšte populacije. Postavlja se pitanje ko je socijalna mreža mladih koji su već registovani počinioci krivičnog dela? Ukoliko se radi o “neodgovarajućoj” socijalnoj mreži, da li ovaj rezultat treba smatrati pozitivnim? Imajući u vidu da su delinkventi skloni traženju prijatelja u okviru delinkventnih grupa, možemo pretpostaviti da će ovakva grupa podržavati i potkrepljivati delinkventno ponašanje. Haynie et al. (2002, prema Haynie et al., 2005) pokazali su da ukoliko je vršnjačka grupa mešovita (ne pokazuju svi članovi sklonost delinkventnom ponašanju) povezanost sa delinkventnim ponašanjem pojedinca je manja. Znamo da su delinkventi često nedovoljno uklopljeni u klasične institucionalizovane grupe poput razreda i škole, te bi se rad na njihovom uklapanju i povećanju doživljaja pripadnosti mogao koristiti kao preventiva delinkventnom ponašanju. Zimmer-Gembeck i Skinner (2008) pokazali su da se mlađi adolescenti više oslanjaju na vršnjačku grupu nego na odrasle u traženju podrške, ali i da stariji adolescenti sa razvojem sposobnosti identifikovanja najboljeg izvora podrške počinju da se obraćaju odraslima koje procene adekvatnim izvorom. Postavlja se pitanje koga od odraslih mladi sa problemom delinkventnog ponašanja imaju u svom okruženju? Koliko su im na raspolaganju zdravi izvori odrasle podrške ili koliko oni imaju percepciju njihove raspoloživosti? Etiketa “delinkvent” otvara vrata predrasudama, osudama, odbacivanju, tako da često i najdobronamerniji odrasli zaborave da su u pitanju deca, odnosno adolescenti, čime im često uskraćuju neophodnu pomoć i podršku.

U istraživanjima odnosa izbegavanja kao strategije prevladavanja i delinkventnog ponašanja postoje vrlo oprečni rezultati. U našem istraživanju ova strategija se nije izdvojila kao dominantna, već je, prema normama prosečna, a takođe i na istom nivou kao kod adolescenata iz opšte populacije. Većina prethodnih istraživanja ukazuje da sklonost izbagavajućim

strategijama prevladavanja kod populacije delinkvenata (npr. Hasking, 2007). Druga su pak pokazala da izbegavanje može smanjiti delinkventno ponašanje, izmeštajući osobu iz stresne situacije koja može isprovocirati neadekvatno ponašanje (npr. Rosario et al., 2003, prema Hofstein, 2009). Iako se često smatra maladaptivnom strategijom, jer dugoročno ne dovodi do rešavanja problema, treba naglasiti da pod određenim okolnostima izbegavanje jeste najadekvatnija strategija – visoko stresne situacije nad kojim nemamo kontrolu.

Ograničenja istraživanja su brojna. Prvo, bavili smo se ispitivanjem opštih, univerzalnih izvora stresa, čime nisu obuhvaćene specifičnosti konteksta koji je svakodnevica mladih sa delinkventim ponašanjem. U teorijskom delu dat je delimičan prikaz specifičnosti porodičnog i vršnjačkog okruženja karakterističnog za ovu grupu mladih. U ovom istraživanju nijedna od ovih varijabli nije kontrolisana. Cilj i jeste bio ispitivanje razlika u opštim izvorima stresa. Međutim, ovakav pristup nam onemogućava donošenje specifičnih zaključaka o stresu kod delinkvenata. Compas et al. (2001) upozoravaju da je neophodno imati u vidu socijalni kontekst ispitivanja pri ispitivanju stresa i prevladavanja. Kada je u pitanju prevladavanje stresa, u okviru istraživanja nismo ispitivali usklađenost prevladavanja sa specifičnim stresorima kojima su mladi izloženi. Da bi bilo koja strategija mogla biti kvalifikovana kao uspešna, treba da odgovara situaciji. Npr. ukoliko nad stresorom nemamo kontrolu, a objektivno je ugrožavajuć, podesna strategija jeste izbegavanje. Ili ukoliko u datom momentu procenjujemo da su nam resursi nedovoljni, privremeno izbegavanje jeste, logično, bolje rešenje od sučeljavanja. Iako izbegavajuće prevladavanje dugoročno posmatrano može imati negativnih posledica (jednostavnim jezikom rečeno, bežanje od problema na duge staze ne dovodi do rešavanja problema), vidimo da postoje situacije u kojima je ona dobar izbor. Neki autori samo delinkventno ponašanje shvataju kao strategiju prevladavanja (Agnew, 1992, 2001; Brezina, 2000), smatrajući da se ono koristi onda kada klasične strategije nisu uspešne. Pitanje je zašto klasične strategije ne vode do uspešnog prevladavanja? Da li zbog specifičnog stresora? Prevelikog intenziteta opterećenja koje stres nosi? Nedovoljno razvijenih strategija prevladavanja? Ili neusklađenosti situacije i odabrane strategije?

Takođe, nedostatak istraživanja je to što nije kontrolisan broj krivičnih dela koji su počinili ispitanici iz grupe delinkvenata, kao ni vrsta počinjenog dela. Stoga nam grupu delinkvenata čini vrlo heterogen skup mladih o

kojima nemamo drugi podatak sem da su počinili bar jedno krivično delo. Prethodna istraživanja pokazala su da postoje određene specifičnosti kod određenih počinitelaca (npr. Loeber & Farrington, 2001). U budućim istraživanjima trebalo bi uključiti i kontrolisati brojne varijable koje se direktno tiču vrste, broja i ozbiljnosti prekršaja.

Literatura

- Adams, M. (2007). *Crime as Communication: A Review Examining Problem-Solving Competency in Youth Offenders* (Master's thesis). Pacific University. Preuzeto juna 2015. sa: <http://commons.pacificu.edu/spp/27>
- Agnew, R. (1992). Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology*, 30 (1), 47-87.
- Agnew, R. (2001). Building on the foundation of General strain theory: Specifying the types of strain most likely to lead to crime and delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 38 (4), 319-361.
- Amirkhan, J. H. (1990). A factor analytically derived measure of coping: The Coping Strategy Indicator. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (5), 1066-1074.
- Barnow, S., M. Lucht and H. J. Freyberger (2001). Influence of punishment, emotional rejection, child abuse, and broken home on aggression in adolescence: an examination of aggressive adolescents in Germany. *Psychopathology*, 34 (4), 167-173.
- Bartol, C. R. and A. M. Bartol (2012). *Introduction to Forensic Psychology: Research and Application*. Thousand Oaks: Sage Publications Inc.
- Booth, J. A., A. Farrell and S. P. Varano (2008). Social Control, Serious Delinquency, and Risky Behavior – A Gendered Analysis. *Crime & Delinquency*, 54 (3), 423-456.
- Brezina, T. (2000). Delinquent Problem-Solving: An Interpretive Framework for Criminological Theory and Research. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 37 (1), 3-30.
- Broidy, L. (2001). A Test of General Strain Theory. *Criminology*, 39 (1), 9-36.
- Čačić, S. (2013). Afektivno vezivanje delinkventnih adolescenata. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, 145 (4), 623-633.
- Carver, K., K. Joyner and J. R. Udry (2003). *National Estimates of Adolescent Romantic Relationships*. In: P. Florsheim (ed.), *Adolescent Romantic Relations and Sexual Behavior: Theory, Research, and Practical Implications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, pp. 23-56.

- Compas, B. B., J. K. Connor-Smith, H. Saltzman, A. Harding Thomsen and M. E. Wadsworth (2001). Coping With Stress During Childhood and Adolescence: Problems, Progress, and Potential in Theory and Research. *Psychological Bulletin*, 127 (1), 87-127.
- Currie, J. and E. Tekin (2012). Understanding the Cycle: Childhood Maltreatment and Future Crime. *Journal of Human Resources*, 47 (2), 509-549.
- Dishion, T. J, K. M. Spracklen, D. W. Andrews and G. R. Patterson (1996). Deviancy training in male adolescent friendships. *Behavior Therapy*, 27 (3), 373-390.
- Elkund, J. M., M. Kerr and H. Stattin (2010). Romantic relationships and delinquent behaviour in adolescence: The moderating role of delinquency propensity. *Journal of Adolescence*, 33, 377-386.
- Elliott, D. S. (1994). Serious violent offenders: Onset, developmental course, and termination -The American Society of Criminology 1993 presidential address. *Criminology*, 32 (1), 1-21.
- Ellis, W. E. and L. Zabatany (2007). Peer Group Status as a Moderator of Group Influence on Children's Deviant, Aggressive, and Prosocial Behavior. *Child Development*, 78 (4), 1240-1254.
- Guifford-Smith, M., K. A. Dodge, T. J. Dishion and J. McCord (2005). Peer Influence in Children and Adolescents: Crossing the Bridge from Developmental to Intervention Science. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33 (3), 255-265.
- Hasking, P. A. (2007). Reinforcement Sensitivity, Coping, and Delinquent Behaviour in Adolescents. *Journal of Adolescence*, 30 (5), 739-749.
- Haynie, D. L., P. C. Giordano, W. D. Manning and M. A. Longmore (2005). Adolescent Romantic Relationships and Delinquency Involvement. *Criminology*, 43(1), 177-210.
- Hofstein, Y. (2009). *Coping in Court-Involved Adolescents and the Relationship with Stressors, Delinquency, and Psychopathology* (Dissertation). University of Massachusetts Amherst. Preuzeto juna 2015. sa: http://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1049&context=open_access_dissertations
- Karić, T., I. Mihić, I. Jerković i M. Šćepović (2014). Odnos sa porodicom i afektivna vezanost kao činioci kriminalnog recidivizma. U: I. Jerković i I. Mihić (ur.), *Vrednosti stavovi i uloge – transgeneracijska perspektiva 2*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 79-94.
- Lazarus, R. S. and S. Folkman (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.

- Lemmon, J. H. (1999). How child maltreatment affects dimensions of juvenile delinquency in a cohort of low-income urban youths. *Justice Quarterly*, 16 (2), 357-376.
- Loeber, R., and D. P. Farrington (eds.) (2001). *Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs*. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.
- Lonardo, R. A., P. C. Giordano, M. A. Longmore and W. D. Manning (2009). Parents, Friends, and Romantic Partners: Enmeshment in Deviant Networks and Adolescent Delinquency Involvement. *Journal of Youth and Adolescence*, 38 (3), 367-383.
- Lyons, J. A. (2002). *General strain theory and social support: a study of African Americans* (Master's thesis). Louisiana State University. Preuzeto juna 2015. sa: http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-0709102-115258/unrestricted/Lyons_thesis.pdf
- McGivern, M. S. (2010). *The impact of cognitive coping on the strain-delinquency relationship: a test of general strain theory* (Master's thesis). University of Iowa. Preuzeto juna 2015. sa: <http://ir.uiowa.edu/etd/550>.
- Nieder, T. and I. Seiffge-Krenke (2001). Coping with stress in different phases of romantic development. *Journal of Adolescence*, 24, 297-311.
- Seiffge-Krenke, I., K. Aunola, and J. E. Numi (2009). Changes in stress perception and coping during adolescence: the role of situational and personal factors. *Child development*, 80 (1), 259-279.
- Shields, G. and R. D. Clark (1995). Family correlates of delinquency: Cohesion and adaptability. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 22 (2), 93-106.
- Wasserman, G. A. and A. G. Seracini (2001). Family risk factors and interventions. In: R. Loeber and D. P. Farrington (eds.), *Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs*. Thousand Oaks: Sage Publications Inc., pp. 165-189.
- Wright, K. N. and K. R. Wright (1994). Family Life, Delinquency, and Crime: A Policymakers Guide. Research Summary. Washington DC: OJJDP. 4-21.
- Zeidner, M. and D. S. Saklofske (1996). Adaptive and maladaptive coping. In: M. Zeidner and N. S. Endler (eds.), *Handbook of coping*. New York: Wiley, pp. 505-531.
- Zimmer-Gembeck, M. J., and E. A. Skinner (2008). Adolescents' coping with stress: development and diversity. *Prevention Researcher*, 15, 3-7.
- Zotović, M. (2004). Prevladavanje stresa: konceptualna i teorijska pitanja sa staništa transakcionističke teorije. *Psihologija*, 37 (1), 5-32.

Marina Oros
Marija Zotović
Marina Simić

STRESS AND COPING STRATEGIES IN JUVENILE DELINQUENTS

Abstract: Presented paper examines stress exposure and coping strategies in two groups of adolescents - delinquents and their peers from general population - with the aim of exploring the differences between these groups. The sample consisted of 144 adolescents, aged 14 to 18, who have committed at least one offense, and 122 students of secondary vocational schools in control group. We used Life events scale designed for the purpose of this research, and the Coping Strategy Indicator-CSI (Amirkhan, 1990). CSI measures three coping strategies - problem solving, seeking social support and avoidance. The results show that delinquents experience problems with partner relationships, loss and everyday stresses as more stressful. Adolescents in the control group reported a greater number of experienced stressful events. When we added the degrees of stressfulness of all experienced life events, no differences between delinquents and the control group were found. Combined, these results suggest that delinquents experience smaller amount of stressful events, but assess them as more stressful. Regarding coping strategies, the results show that compared to the control group, delinquents use problems solving and seeking social support more.

Keywords: stress, strain, coping, delinquency.

III
METODOLOGIJA
U SOCIJALNOJ
POLITICI I
SOCIJALNOM
RADU

OSNOVNE KARAKTERISTIKE AKCIONIH ISTRAŽIVANJA U OBLASTI SOCIJALNOG RADA

Snežana Stojšin¹

Apstrakt: Akciona istraživanja, čini se, predstavljaju priličnu nepoznanicu velikom broju naših istraživača, koji se, sledeći pozitivističku istraživačku paradigmu, čvrsto „drže podalje“ od predmeta istraživanja, ne utičući na njega ni u kom segmentu. Osnovna karakteristika akcionih istraživanja jeste upravo menjanje predmeta istraživanja tokom i nakon prikupljanja podataka, što ga, zbog specifičnog predmeta istraživanja u oblasti socijalnog rada, čini veoma pogodnom vrstom istraživanja u metodologiji ove oblasti. Isto tako, u toku akcionih istraživanja istraživači koriste više kvalitativnih metoda, ne izbegavajući ni kvantitativne, te možemo reći da je triangulacija metoda, veoma važna karakteristika akcionih istraživanja. Osnovni cilj rada jeste analiza specifičnosti akcionih istraživanja, gde će akcenat biti stavljen na njihovu ulogu u oblasti socijalnog rada. Specifičan pristup predmetu istraživanja i drugačija uloga ispitanika utiču na poželjnost ovog pristupa ispitanju društvenih pojava u oblasti socijalnog rada.

Cljučne reči: akciono istraživanje, karakteristike akcionog istraživanja, faze istraživanja, triangulacija metoda, socijalni rad

Uvodna razmatranja

Iako je, čini se, najvažnija karakteristika primene akcionih istraživanja (eng. action research) u ispitivanju društvenih pojava menjanje istraživačke situacije, metodolozima je mnogo važnije to što se u njima podrazumeva korišćenje više različitih metoda i tehnika za prikupljanje i analizu podataka. Iako sve više metodologa danas „govori“ o potrebi kombinovanja različitih kvalitativnih i kvantitativnih metoda, čini se da triangulacija metoda predstavlja posebnu karakteristiku metodologije u oblasti socijalnog rada² koja zapravo „dopušta svaku mogućnost osim one da je bilo koje rešenje jedino moguće, zauvek važeće, postojano i nepromenljivo.“ (Lakićević, 2011:17).

¹ stojšin.snezana@gmail.com; Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

² “Međunarodna asocijacija škola socijalnog rada (IASSW) i Međunarodna federacija socijalnih radnika (IFSW) 2004. godine postigle su sporazum o usvajanju sledeće internacionalne definicije socijalnog rada: socijalni rad kao profesija promoviše socijalne promene, rešavanje problema u međuljudskim odnosima te osposobljavanje i oslobađanje ljudi sa ciljem povećanja blagostanja.” (Milenković, 2010:7).

Kao rezultat korišćenja različitih pristupa i metoda u oblasti socijalnog rada, javlja se to da se metodologija istraživanja u socijalnom radu bavi opisom različitih metoda, strategija i taktika istraživanja koje pomažu socijalnom radniku da rukovodi istraživanjem i praksom, zatim opisom različitih faza istraživačkog procesa i opisom metoda za prikupljanje i analizu podataka u socijalnom radu (Halmi, 2001:155, prema Lakićević, 2011:18).

Cilj rada je analiza osnovnih karakteristika akcionih istraživanja bez obzira na to koji ga naučnici i istraživači primenjuju, sa akcentom na faze istraživanja i specifičnosti u oblasti socijalnog rada.

Problem definisanja akcionih istraživanja

Prilikom analize karakteristika akcionih istraživanja javlja se problem nedovoljne preciznosti definicije akcionog istraživanja. Maksimović (2012:233) navodi da se istraživači toliko nisu usaglasili oko definicije akcionog istraživanja, da čak nije ni jasno da li u pitanju strategija, naučna paradigma, istraživački pristup.

Čini se da bi definisanje akcionih istraživanja bilo najpreciznije ukoliko se ona uporede sa tradicionalnim istraživanjima. Sa jedne strane, tradicionalna istraživačka paradigma svodi društvene fenomene na varijble koje se mogu koristiti za predviđanje drugih pojava, dok akciona istraživanja spadaju u alternativnu paradigmu koja daje holistički plan i ne pokušava da ograniči i kontroliše situaciju kao što je slučaj u eksperimentalnim istraživanjima (Dickens and Watkins, 2006:189). Istraživač u akcionim istraživanjima pristupa predmetu proučavanja u njegovom prirodnom stanju (Trist, 1976, prema Dickens and Watkins, 2006:189).

Linda Dikens (Linda Dickens) i Karen Votkins (Karen Watkins) navode da je cilj obe istraživačke paradigme naučno saznanje, ali u akcionim istraživanjima kreće se od niskog nivoa teorijskog znanja u kojim se upoznavajući se sa situacijom ona menja, dok se u tradicionalnim istraživanjima kreće od osnovnih teorijskih pretpostavki, kreirajući teorijsko-hipotetički okvir uzročnih odnosa među proučavanim pojavama. (Dickens and Watkins, 2006:190). Druga razlika na kojoj insistiraju autorke jeste razlika u pristupu akciji. Istraživanje se u tradicionalnoj istraživačkoj paradigmi završava sa otkrićem, pri čemu istraživači uopšte ne pokušavaju da reše problem, dok se u akcionim istraživanjima naučna saznanja i otkrića koriste da bi se rešio problem (isto 190).

Milosavljević navodi da se teorijski koren akcionih istraživanja pre nalazi u kritici „teorijskih i metodoloških osnova i principa klasičnih, pozitivističkih i empirijskih istraživanja“ (Milosavljević, 2013:128), nego u teorijskoj bazi „za valjana, pouzdana i proverljiva istraživanja“ (isto, 128). Ova kritika zapravo je kritika kvantitativne metodologije. Akciono istraživanje nastalo je u okvirima kritičke teorije kao pogleda na svet, koji zapravo nastoji da ljudsko ponašanje posmatra i razume kao sredstvo za menjanje sveta (DePoy, Hartman, and Haslett, 1999:561).

Akciona istraživanja proizašla su iz kritičke teorije „u kojoj osvešćivanje aktera proizilazi iz direktno primenjene društvene akcije, a zadatak teorije (istraživanja) nije da poručuje kakva praksa treba da bude, niti da informiše praktično suđenje, već promena same prakse (Carr& Kemmis, 2000)“ (Florić, Ninković, 2012:21).

To znači da akciona istraživanja zapravo predstavljaju „kvalitativni teorijsko~metodološki pristup koji se suštinski razlikuje od drugih istraživačkih strategija u pogledu svojih ciljeva, svrhe i principa“ (Milosavljević, 2013:119). Ovaj zaokret prema kvalitativnoj metodologiji otvara neka ključna metodološka pitanja, pre svega, pitanje objektivnosti i pitanje „formiranja drugačijeg obrasca naučnog mišljenja za razliku od „vrednosno-neutralnog““ (Halmi, 2005:272). Zaokret ka novoj istraživačkoj paradigmi zapravo je zaokret ka isticanju „zahteva za humanističkim pristupom u proučavanju socijalnih fenomena, odnosno težnja da se proučavanju socioloških mikrostruktura (pojedinaца, društvenih grupa i lokalnih zajednica) vrati „ljudska perspektiva““ (Halmi, 2005:275).

Halmi (2005) navodi da su akciona istraživanja „specifični tip strategije kvalitativnih istraživanja čiji je osnovni cilj primena rezultata istraživanja na praktično rešavanje problema u različitim socijalnim situacijama“ (Halmi, 2005:271)

Akciona istraživanja predstavljaju ideju „osmišljenih, sistematskih i organizovanih socijalnih promena u interesu ljudi i njihovih zajednica, a uz aktivnu stvaralačku i ciljno usmerenu saradnju istraživača i građana“ (Milosavljević, 2013:112). Ova saradnja koja za cilj ima analizu određene situacije i delovanje na istu u cilju poboljšanja života u određenoj zajednici i prevazilaženja brojanih socijalnih problema, čini se predstavlja „idealna“ istraživački pristup u socijalnom radu. Flood (Flood, 2007) kaže da se akciona istraživanja odnose na „prirodan“ participativni proces u kojem se akcija

sprovodi u društvenom kontekstu dovodeći do poboljšanja predmet istraživanja za potrebe svih zainteresovanih strana, dok, u isto vreme olakšava socijalna istraživanja kroz učestvovanje (Flood, 2007:16)

Milosavljević kaže (2013) da su akciona istraživanja zapravo „svojevrsni naučni eksperiment, ali za razliku od prirodnih nauka predmet istraživanja ima karakter subjekta i učesnika“ (2013:113), što zapravo znači da građani, nisu samo izvor podataka, već kao subjekti aktivno učestvuju u menjanju određenih aspekata njihove zajednice. Upravo je područje socijalnih problema postalo najpogodnije za sprovođenje akcionih istraživanja.

Nakon ovih razmatranja pokušaja autora da definiu akciona istraživanja, ovde neće biti navedena neka eklektička definicija, već će akciona istraživanja biti „definisana“ preko njihovih najvažnijih karakteristika.

Osnovne karakteristike akcionih istraživanja

Autori (Milosavljević, Halmi, Georgijevski) najčešće navode Kurta Levina (Lewin), socijalnog psihologa, kao začetnika ovog tipa istraživanja, koji je među prvima isticao da istraživači pored naučnih, odnosno intelektualnih zadataka imaju i uloge socijalnih aktivista (Milosavljević, 2013:113). Osnovna Levinova ideja odnosi se na to da nije dovoljno da naučnik, odnosno istraživač istraži društvene probleme dajući na kraju samo uopštene zaključke, već da treba da u konkretnoj situaciji nakon rezultata deluje. Levinovo shvatanje da istraživanje ne treba da postoji bez akcije, kao ni akcija bez istraživanja, kritikovana je od velikog broja istraživača, pre svega zbog „pozitivističke epistemološke orijentacije i uloge istraživača kao eksperta“ (Georgijevski, 2015:65).

Kada se govori o karakteristikama akcionog istraživanja treba napomenuti da autori govore o različitim vrstama akcionih istraživanja, ali da se nisu u potpunosti usaglasili pri podeli. Jedna od prvih podela akcionih istraživanja bila je Levinova podela nastala nakon istraživanja koje je 1946. godine sproveo sa svojim saradnicima, a podela uključuje četiri različita tipa: dijagnostička akciona istraživanja (sprovode se radi izrade plana akcije); zatim istraživanja u kojima ispitanici sarađuju i u analizi podataka gde predlažu svoja rešenja; treća su empirijska akciona istraživanja u kojim se kontinuirano prikupljaju podaci o praksi kako bi se postepeno došlo do njenog unapređenja; i četvrta su eksperimentalna akciona istraživanja kao

kontrolisane studije u kojim je primenjuju različite tehnike u sličnim situacijama da bi se video stepen njihovog delovanja (Halmi, 2005).

U toku dalje rasprave o akcionim istraživanjima pojavile su se brojne vrste, koje je pokušao da klasifikuje francuski sociolog Resweber (Resweber) izdvajajući pet tipova: dijagnostičko istraživanje, participativno istraživanje, akciono istraživanje kao empirijsko, eksperimentalno akciono i angažovano akciono istraživanje (Resweber, 1995:22, prema Georgijevski, 2015:65).

Ne razmatrajući vrste akcionih istraživanja o kojima su govorili drugi autori (Kemmis, McTaggart, Barbier) ovde treba napomenuti da sve ove vrste imaju nekoliko zajedničkih karakteristika.

Bradberi i Rizon (Bradbury, Reason, 2003) navode da dobro akciono istraživanje pre svega ima cilj i utemeljenje u svetu prakse; drugo ono je eksplicitno i aktivno učesničko istraživanje sa, za i uz ljude (ispitanike), a ne o ljudima; treće ona se oslanjaju na široko naučno znanje, uključujući i intuitivno, iskustveno i konceptualno, uz sve i povezano sa teorijom; četvrto, sva pitanja će biti upućena sa ciljem unapređenja ljudske zajednice; i peto, ona ostavljaju trajni trag u zajednici u kojoj su rađena. (Bradbury&Reason, 2003:171).

I Halmi (2005) navodi da su akciona istraživanja izgrađena na osnovnim postulatima (namenjena su promeni situacije, a ne direktnoj proveru hipoteza); zatim da se problem u ovom tipu istraživanja ne bira, već se otkriva (kada se socijalni radnik kreće u situaciji koja može postati predmet istraživanja) (Halmi, 2005:277-282). Kao zajedničku karakteristiku ovaj autor navodi i da se princip vrednosne neutralnosti menja se aktivnim učesćem u istraživanju što utiče na promenu pozicije istraživača te „nestaje“ naučna objektivnost; a socijalnu situaciju koju istražujemo, shvatamo kao celinu procesa (isto, 277-282).

Georgijevski (2015:65) navodi da su osnovne karakteristike akcionih istraživanja zapravo promena uloga istraživača stručnjaka u moderatora ili konsultanta, dalje, u učesću i treningu praktičara, odnosno onih na koje se odnosi istraživanje, i to od početka do kraja istraživanja. Učesnici u istraživanju postaju istraživački subjekti koji „učestvuju u angažmanu za ostvarivanje pozitivne društvene promene“ (Georgijevski, 2015:65).

Može se reći da je osnovna karakteristika akcionog istraživanja to da je ono aplikativno, odnosno primenjeno istraživanje. Naime, čini se da do

pojave akcionog istraživanja nauka i praksa nisu imale mnogo toga zajedničkog, jer se veza između samog istraživanja, istraživača, istraživane situacije i ispitanika, nakon prikupljanja podataka uglavnom prekidalala.

Akciono istraživanje je istraživanje čiji je osnovni cilj unpređenje socijalne situacije, a u njemu učestvuju i istraživači i građani. Sa jedne strane, istraživači imaju stručnu moć, poseduju znanja o metodama i postupcima kojima se mogu istražiti socijalni problemi, dok građani, sa druge strane, kao svedoci određenih socijalnih problema pokazuju inicijativu za rešavanje tih problema, da li samostalno ili putem lokalne samouprave ili udruženja građana. Građani, za razliku od ispitanika u ostalim tipovima istraživanja koji učestvuju najčešće samo u fazi prikupljanja podataka, u akcionim istraživanjima učestvuju u svim fazama, od odabira problema do preduzimanja određene akcije i analize promena do kojih se došlo nakon promene situacije.

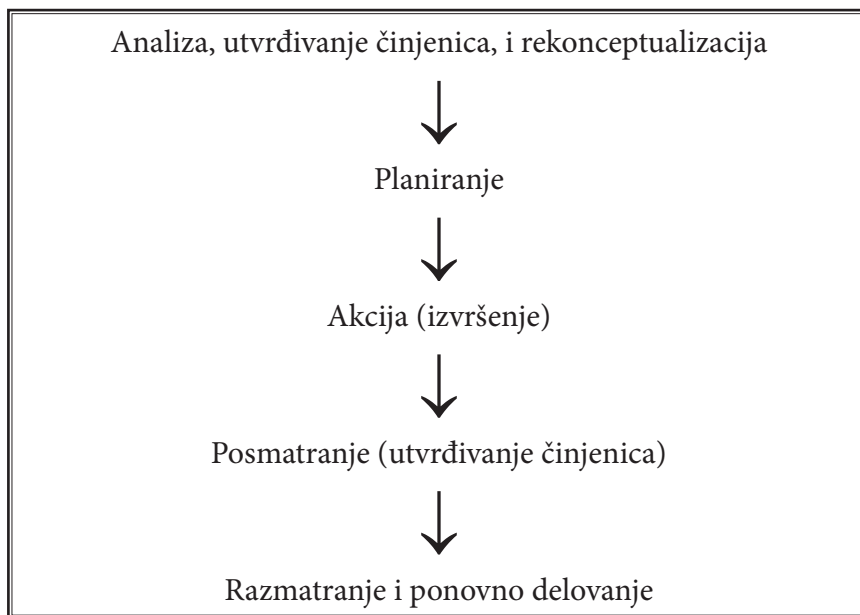
Važna karakteristika koju autori skoro i ne spominju jeste i holistički pristup pod kojim se podrazumeva da se pojava proučava u totalitetu, odnosno, da se predmet ne rasparčava, već se proučava u celini. Kao posledica ovog javlja se potreba za interdisciplinarnošću i integralnim pristupom predmetu proučavanja. Međutim, pošto se predmet istraživanja u akcionim istraživanjima stalno menja, jasno je da predmet istraživanja treba proučavati kao dinamičku celinu koju u procesu promene čine i predmet istraživanja i zajednica u okviru koje „postoji“ proučavana pojava.

Dakle, akciono istraživanje ima sledeće karakteristike: ono je praktično, što znači da u osnovi uvek ima praktične ciljeve koji se ostvaruju kroz osmišljene socijalne akcije; dalje, ono je istraživačko naučno, što znači da se zasniva na naučnoj teoriji i doprinosi razvoju i proveru istih; i na kraju, ono je intervencijsko participativno odnosno oni o čijim problemima je reč aktivno učestvuju i sarađuju sa istraživačima u promeni socijalne situacije (Halimi, 1989, 2005).

Faze istraživanja

Levin je naveo sedam faza akcionog istraživanja: prva faza je definisanje problema u što širem opsegu, da bi se izbegli „preuski“ predmeti istraživanja; druga faza podrazumeva prikupljanje podataka i činjenica radi dobijanja što opširnijih opisa predmeta istraživanja; treća faza odnosi se na istraživanje literature; četvrta faza odnosi se na raspravu oko problema i

formulisanje određenih hipoteza; peta faza odnosi se na odabir metoda i tehnika koje će biti korišćene; dok se u šestoj fazi implementira akcija uz evaluaciju čitave akcije; a u sedmoj fazi radi se evaluacija celokupnog istraživanja (opširnije o fazama vidi Halmi, 2005: 283-286).

Slika 1. Levinov model akcionih istraživanja

Izvor: Dickens & Watkins, 2006:194

Već iz ovog prvog Levinovog modela akcionih istraživanja jasno je da se faze akcionih istraživanja se razlikuju od faza tradicionalnog istraživanja. Naime, nakon početne faze odabira predmeta istraživanja, dolazi faza planiranja, zatim utvrđivanje i pronalaženje resursa, zatim faza socijalne akcije i aktivnosti, nakon toga ocena akcije i na kraju iniciranje novih istraživanja (Milosavljević, 2013:124).

Početna faza predstavlja fazu komunikacije sa građanima, udruženjima ili socijalnim ustanovama radi utvrđivanja „kvalitativnih aspekata potreba i problema (sadržaj, karakter, vrste, načini ispoljavanja i strukture) i njihovih kvantitativnih dimenzija (raširenost u socijalnom i prostornom smislu, intenzitet, dinamika)“ (Milosavljević, 2013:124).

Ova faza podrazumeva i organizacione i tehničke pripreme, formiranje tima, a nakon toga u skladu sa situacijom na terenu i komunikaciju

sa građanima i formulaciju predmeta istraživanja. Dalje treba ispitati demografske karakteristike stnovništva te zajednice od kojih zavise i vrste socijalnih problema, što znači objasniti da li je u pitanju mlado ili starije stanovništvo, zaposleni ili nezaposleni, manje ili više obrazovano stanovništvo i slično. Milosavljević (2013:120) navodi da se određenje predmeta istraživanja razlikuje od pozitivističkih tradicionalnih istraživanja u kojima se predmet bira unapred u kabinetu, ili je određen zahtevima naručioaca. Sa druge strane, u akcijskim istraživanjima predmet se uočava na terenu uz aktivno učešće onih o čijim problemima je reč (isto, 2013:120). U oblasti socijalnog rada kao predmeti istraživanja često se javlja adaptacija marginalnih grupa, uticaj određenih činilaca na rešavanje sukoba, borba protiv bolesti zavisnosti i slično.

I Dikens i Votkins (Dickens&Watkins, 2006:192) kažu da početak akcionog istraživanja počinje identifikovanjem problema u njegovom specifičnom kontekstu. Međutim, na početku akcionih istraživanja javlja se problem uzorka i njegove reprezentativnosti. Naime, kako je ovaj tip istraživanja ograničen „na oblast u kojoj se sprovodi akcija i na uzorak ispitanika na koji se akcija odnosi“ (Fajgelj, 2010:294), jasno je da u akcionom istraživanju uzorak nije odabran iz osnovnog skupa, već je praktično određen karakteristikama situacije koja se istražuje, te se rezultati istraživanja ne mogu se generalizovati.

Nakon odabira predmeta istraživanja i „uzorka“, sledi prikupljanje relevantnih podataka. Kao izvore podataka istraživači mogu uključiti intervju sa raznim ljudima iz istraživane životne sredine, različita merenja, anketna istraživanja, ili bilo koje druge potrebne informacije (Dickens&Watkins, 2006). Istraživači koji se opredele za akciono istraživanje svakako mogu koristiti više kvalitativnih istraživačkih metoda, kao što su intervjui, fokus grupe, različite mreže za prikupljanje podataka, u zavisnosti od ciljeva ljudi koji su uključeni u istraživanje (Bradbury&Reason, 2003:157.)

Maksimović (2011) navodi da je za ostvarenje praktičnog interesa i ciljeva neophodne kvalitativne metode. Pošto proučavanje postojećih uslova putem kvantitativnih metoda ne doprinosi menjanju istraživačke situacije „akciona istraživanja isticala pre svega upotrebu kvalitativnih istraživačkih metoda, koje impliciraju subjektivno viđenje postojeće situacije, a na toj osnovi formira se svest o potrebnosti promena i motivisanosti za delovanje (akciju).“ (Maksimović, 2011:2)

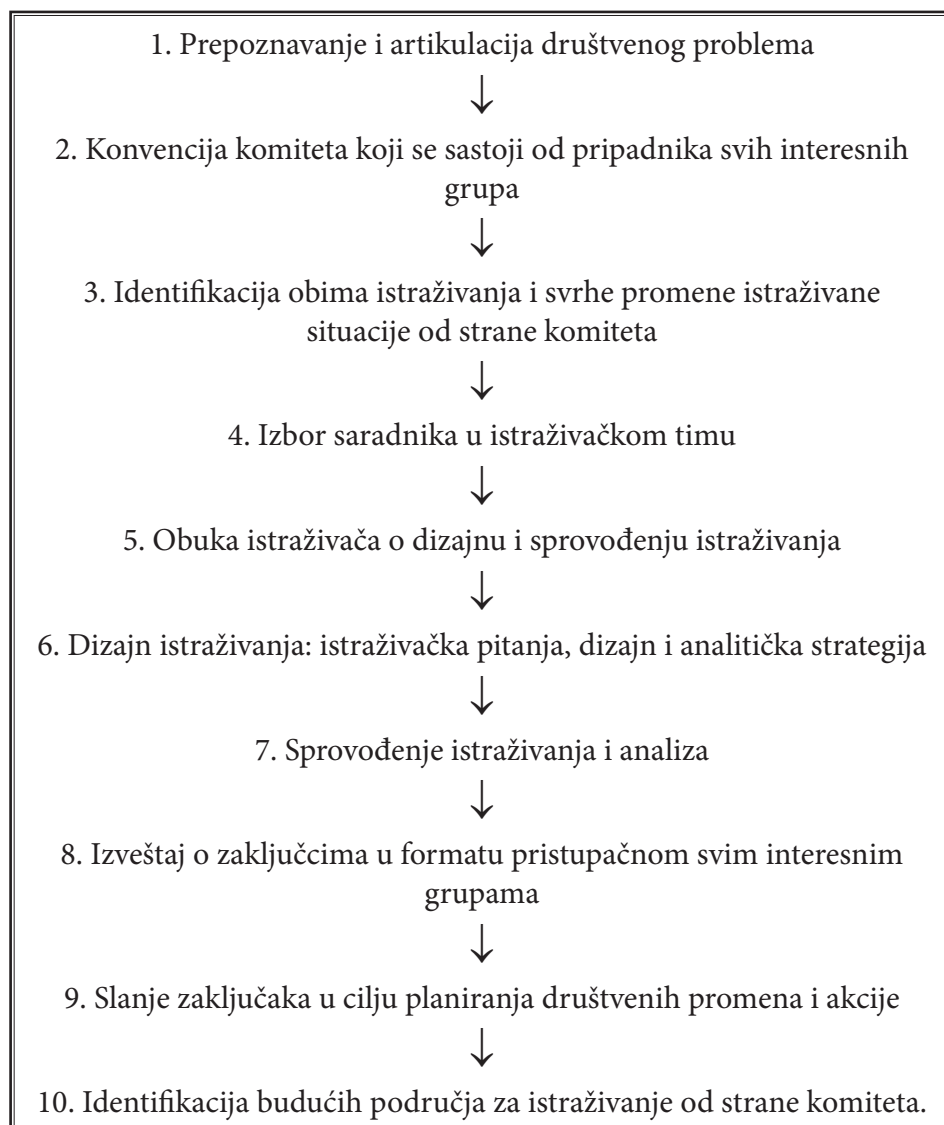
Naravno, u toku istraživanja mogu se uključiti i različiti anketni postupci ili neki drugi kvantitativni podaci koji su neophodni u proučavanju te pojave, što zavisi od ciljeva istraživanja (Bradbury&Reason, 2003:157).

U razmatranju pitanja korišćenja kvalitativnih ili kvantitativnih metoda Georgijevski kaže da što je „metod ili njegova procedura standardizovanja, toliko je uža i ograničenija komunikacija između istraživača i subjekta istraživanja“ (Georgijevski, 2015:73). Tako, recimo, u strukturisanom intervjuu istraživač definiše problem, nameće temu razgovora, a ispitanik postaje pasivni objekat koji samo daje informacije.

U tom postupku prikupljanja podataka i njihove analize, istraživač identifikuje potrebu za promenom istraživane situacije i pravac kojim će se ta promena odigravati (Watkins, 1991, prema Dickens&Watkins, 2006:192). U određivanju pravca delovanja učestvuje ceo tim istraživača i ispitanika. Treba reći da akcija podrazumeva motivaciju građana, osnaživanje marginalizovanih grupa, uključivanje dobrovoljaca, volontera i slično. Posle faze prikupljanja podataka i njihove analize traže se rešenja problema. Nakon delovanja, odnosno akcije, mere se efekti promena, a ocena akcije ne odnosi se samo na nju već na ocenu svih faza istraživanja.

Za socijalni rad naročito je pogodan tip akcionog istraživanja sa učestvovanjem (participators action research) koji zapravo predstavlja sintezu istraživanja, edukacije i akcije (Healy, 2001:94). Ovaj tip akcionih istraživanja sadrži progresivne forme socijalnog rada, što asocira na to da osnovni uzroci marginalizovanja određenih grupa leže u makro drutvenoj strukturi (Healy, 2001).

De Poy, Hartman, and Haslett (1999:563) navode koje faze jedno akciono istraživanje u oblasti socijalnog rada treba da ima (slika 2).

*Slika 2. Faze akcionog istraživanja u oblasti socijalnog rada
Izvor: DePoy, Hartman, and Haslett, 1999:563*

Kritika akcionih istraživanja

Dikens i Votkins navode da su prve kritike akcionim istraživanjima upućene na račun toga da je u pitanju ili „veliko istraživanje sa malo akcije, ili akcija sa malo istraživanja“ (Foster, 1972, prema Dickens&Watkins,

2006:190), zatim da nedostaje strogost pravog naučnog istraživanja (Cohen&Manion, 1980, isto, 190), kao i da nedostaje i unutrašnja i spoljašnja kotrola istraživačkog procesa.

I naredne kritike koje su pojedini autori uputili akcionim istraživanjima zapravo su upućene specifičnostima akcionih istraživanja koje ih razlikuju od tradicionalne istraživačke paradigme.

Nedostatak strogosti pravog naučnog istraživanja zamera i Zuber (Zuber-Skerritt) koji kaže da su istraživači u akcionom istraživanju najviše kritikovani od strane drugih istraživača jer njihova ni teorija ni istraživanja nisu „naučna“, već da je njihova uloga isključivo u sprovođenju akcije i poboljšanju prakse (Zuber-Skerritt, 2001:4). Ova zamerka se, ukoliko stoji u nekim istraživanjima, može prenebregnuti većim utemeljenjem u teoriji, što je važna karakteristika svakog dobrog istraživanja.

I Rison (2003) navodi da akciona istraživanja imaju određene slabosti ali da je najvažnija ta da akciona istraživanja kao i drugi dinamički pristupi u istraživanju imaju mnogo više problema sa uopštavanjem nego tradicionalna kvantitativna istraživanja, te stoga zahtevaju nove standarde validnosti i pouzdanosti (Reason and Bradbury, 2003:172).

Značajno pitanje kod akcionih istraživanja predstavlja problem napuštanja vrednosne neutralnosti, jer se istraživač upliće u rešavanje određenih problema koje istražuje. Tu je „princip vrednosne neutralnosti zamenjen načelom aktivne participacije“ (Milosavljević, 2013:121). Zapravo, istraživač zauzima poziciju u korist onih čijim se problemima i potrebama bavi (isto, 122), on ne prikuplja podatke već te podatke koristi u daljem istraživanju radi planiranja promene socijalnih pojava koje istražuje. Upravo to što socijalni rad nije vrednosno neutralan je dobra osnova za akcione i participativne metode.

Na kraju ne smemo zaboraviti ni slabost akcionih istraživanja koja se odnosi na otežanu kontrolu kvaliteta podataka, pošto je veoma teško stvoriti istu situaciju u nekom drugom okruženju. Na ovo se nadovezuje i epistemološki problem mogućnosti ponavljanja istraživanja koje je otežano specifičnošću istraživačkog problema i uzorka koji nije odabran, te kao istraživači možemo postaviti pitanje objektivnosti naučnog saznanja dobijenog akcionim istraživanjem.

Jasno je da ovde treba postaviti pitanje na koji način se ovi problemi prevazilaze, odnosno kako je moguće ublažiti navedene poteškoće u

akcionim istraživanjima? Tako, na primer, Georgijevski navodi da se one mogu „ublažiti preciznom analizom društvenog i situacionog konteksta, postizanjem reprezentativnosti preko određenih postupaka“ (Georgijevski, 2015:81), recimo voditi računa o načinu formiranja fokus grupa. Na kraju tek kao napomenu, ovaj autor navodi stvaranje utemeljene teorije, koja bi za ovakav tip istraživanja predstavljala dobar način za prevazilaženje ovih problema te joj svakako treba posvetiti više pažnje.

Na kraju, u zaključnim razmatranjima potrebno je uporediti osnovne karakteristike akcionih i tradicionalnih istraživanja. Ovakvo poređenje opravdano je specifičnostima akcionih istraživanja koja u socijalnom radu u skladu sa dinamičkim karakterom pojava koje proučavamo daju mnogo bolje rezultate nego tradicionalni način istraživanja.

Analiza ovih osnovnih karakteristika akcionih istraživanja (tabela 1) ukazuje na nekoliko važnih razlika. Prva razlika u akcionim i tradicionalnim istraživanjima ogleda se u promeni uloge istraživača koji od tradicionalnog eksperta postaje moderator, osoba koja samo usmerava istraživanje. Druga razlika predstavlja aktivno učešće u istraživanju, kako istraživača, tako i ispitanika odnosno objekta u tradicionalnom istraživanju, ali i svih osoba koje su u vezi sa predmetom istraživanja. Treća razlika ogleda se u „posledicama“ istraživanja, te je nakon tradicionalnog istraživanja predmet istraživanja isti, dok se nakon svakog akcionog istraživanja menja predmet istraživanja, a određeni praktični problem je rešen.

Akciona istraživanja	Tradicionalna istraživanja
<i>Osnovni cilj istraživanja:</i> promena istraživačke situacije (predmeta istraživanja)	<i>Osnovni cilj istraživanja:</i> objašnjenje istraživačke situacije (predmeta istraživanja) bez promene
<i>Metodi:</i> uglavnom kvalitativna istraživanja (intervju, fokus grupe)	<i>Metodi:</i> uglavnom kvantitativna istraživanja (anketni postupci)
<i>Uloga istraživača:</i> istraživač vodi, usmerava istraživanje	<i>Uloga istraživača:</i> objektivan odnos istraživača, bez uplitanja
<i>Uloga ispitanika:</i> ispitanik je izvor informacija, ali i pokretač promena, subjekat istraživanja, učestvuje u svim fazama istraživanja	<i>Uloga ispitanika:</i> ispitanik je samo izvor informacija, objekat istraživanja, učestvuje samo u fazi prikupljanja podataka
<i>Uzorak:</i> ne odabira se, određen je istraživačkom situacijom	<i>Uzorak:</i> iz osnovnog skupa prema pravilima uzorkovanja bira se uzorak

Tabela 1: Osnovne razlike akcionih i tradicionalnih istraživanja

Dakle, možemo zaključiti da su akciona istraživanja metodološki orijentisana, pre svega, ka kombinaciji različitih metoda u upoznavanju i analizi predmeta istraživanja i promeni uloge istraživača i ispitanika, dok su praktično okrenuta ka motivisanju pojedinaca ili zajednice na promenu ili rešavanje određenih praktičnih problema.

Međutim, akciono istraživanje ima nekoliko veoma važnih epistemoloških problema. Pre svega, istraživači tradicionalne istraživačke paradigme zameraju to što se u ovim istraživanjima gubi vrednosno-neutralni odnos prema istraživanju, pošto je istraživač u toku istraživanja emotivno umešan, pa se postavlja pitanje objektivnosti. Drugi problem predstavlja uzorak na kojem se istraživanje obavlja, tako da se rezultati istraživanja teško mogu uopštavati. Treće, treba napomenuti i važnost teorijske utemeljenosti koju akciona istraživanja uglavnom nemaju.

Ipak, i pored ovih nedostataka, a upravo zbog svojih osnovnih karakteristika akciono istraživanje predstavlja veoma pogodan istraživački okvir za istraživanja u oblasti socijalnog rada.

Literatura

- Brydon-Miller, Mary Greenwood, Davydd Maguire, Patricia (2003). Why action research? *Action Research*, Volume 1(1): 9–28, London: SAGE Publications,
- Bradbury, Hilary Reason, Peter (2003). Action Research An Opportunity for Revitalizing Research Purpose and Practices. *Qualitative Social Work*, Vol. 2(2): 155-175, London: Sage Publications
- Georgijevski, Petre (2015). Karakteristike i metodi akcionog istraživanja zasnovanog na zajednici kao servisu za rešavanje socijalnih problema. U: D. Đorđević i J. Petrović (ur), *Proučavanje društvenih pojava*, Niš: Filozofski fakultet, str. 63-84
- DePoy, Hartman, and Haslett (1999). Critical Action Research: A Model for Social Work Knowing. *National Association of Social Workers, Social Work*, Volume 44, Number 6/November, 560-569
- Dickens, Linda and Watkins, Karen (2006). Action Research: Rethinking Lewin, in Joan V. Gallos. *Organization Development*, Jossey-Bass A Wiley Imprint, p. 185-201
- Kemmis, Stephen (1993). Action Research and Social Movement: A Challenge for Policy Research. *Education Policy Analysis Archives*, Vol. 1 No. 1 January 19, 1993

- Kemmis Stephen, McTaggart Robin (2005). Participatory Action Research, Communicative Action and the Public Sphere. In: N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage. pp. 559-603
- Lakićević Mira, Knežić Branislava (2011). *Istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu*. Beograd: FNP, Čigoja štampa
- Maksimović, Jelena (2011). Elementi i postulati akcionih istraživanja u pedagogiji, http://www.ffuis.edu.ba/media/publikacije/radovi/2011/01/11/Jelena_Z_Maksimovic.pdf, posećeno 06.04.2015.
- Maksimović, Jelena (2012). Matrica planiranja akcionih istraživanja. *Norma*, HVII, br. 2, str. 231-246
- Milenković, Dejan (2010). *Vodič kroz Zakon o zabrani diskriminacije Priručnik za socijalne radnike*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Milosavljević, Milosav (2013). *Socijalna istraživanja*. Beograd: Službeni glasnik
- Fajgelj, Stajslav (2010). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju
- Florić-Knežević, Olivera, Ninković Stefan (2012). *Horizonti istraživanja u obrazovanju*. Novi Sad: Filozofski fakultet
- Flood, Robert Louis (2007). Action research. In: G. Ritzer (ed), *Blackwell encyclopedia of sociology*. Blackwell Publishing Ltd. pp 16-20
- Halmi, Aleksandar (2005). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primenjenim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- Healy, Karen (2001). Participatory action research and social work A critical appraisal, *International Social Work* 44(1): 93–105.
- Zuber-Skerritt, Ortrun (2001). Action Learning and Action Research: Paradigm, Praxis and Programs. In: Sankara, S., Dick, B. and Passfield, R. (eds), *Effective Change Management through Action Research and Action Learning: Concepts, Perspectives, Processes and Applications*. Southern Cross University Press, Lismore, Australia, pp. 1-20.

Snežana Stojšin

BASIC CHARACTERISTICS OF ACTION RESEARCH

Abstract: It seems that action research are quite unknown to a large number of our researchers who, following the positivist research paradigm, firmly “stay away” from the research subject, without affecting it in any segment. The main characteristics of action research is the very changing of the subject of research during and after data collecting, which, due to the specific object of research in the field of social work, makes it a very suitable type of research in the methodology of this field. Also, during the action research, researches use many qualitative methods, but they also do not avoid the quantitative ones, and we can say that the triangulation of methods represents a very important characteristic. The main objective of this paper is to analyze the basic characteristics of action research, where the emphasis will be on the role of action research in the field of social work. A specific approach to the research subject and a different role of subjects in action research affect the level of desirability of this approach to examining social phenomena in the field of social work.

Key word: action research, methodology, social work, qualitative methods, triangulation of methods

PARTICIPATIVNA AKCIONA ISTRAŽIVANJA I SOCIJALNI RAD

Jovana Čikić¹

Apstrakt: Složenost savremenih društava nametnula je potrebu za koordinisanom društvenom aktivnošću koja će biti usmerena na planiranje njihovog razvoja. To je uslovi- lo traganje za adekvatnim metodama planiranja i prikupljanja podataka na osnovu kojih će se vršiti planiranje, a potom i evaluacija primenjenih mera. Ovo se odnosi i na socijal- ni rad. Planiranje je ovde od posebnog značaja s obzirom na to da je socijalni rad usmeren na rešavanje specifičnih društvenih problema i rad sa specifičnim društvenim grupama. Novija shvatanja socijalnog rada, kao i opšte promene u koncepcijama planiranja društve- nog razvoja uslovile su i promene u istraživačkim metodama. Sve više se insistira na tzv. planiranju „odozdo na gore“, kao i ideji o izgradnji kapaciteta zajednice kako bi se akti- viralni lokalni raspoloživi potencijali za razvoj. Planiranjem „odozdo na gore“ posebno se cilja na maksimalnu mobilizaciju ljudskog kapitala. Pored ovog, pomeranja ka grupnom nivou prakse i istraživanja socijalnog rada uslovia su porast interesovanja za participativ- na istraživanja koja bi trebalo da omogućće stvaranje adekvatne iskustvene baze za plani- ranje i aktivnu ulogu pojedinaca i društvenih grupa u jačanju svojih socijalnih šansi. Na ovom tragu se u radu prikazuju i analiziraju osnovne karakteristike participativnih akci- onih istraživanja. Cilj je da se ukaže na mogućnosti, ograničenja i rezultate primene ovih istraživanja u socijalnom radu.

Ključne reči: *community capacity building*, društveno planiranje, participativna istra- živanja, socijalni rad

Složenost savremenih društava nametnula je potrebu za koordinisa- nom društvenom aktivnošću koja će biti usmerena na planiranje razvoja društava u celini, kao i njihovih podsistema ne bi li se, u uslovima komplek- snih odnosa, obezbedile pretpostavke za opstanak i razvoj. To je uslovi- lo traganje za adekvatnim metodama istraživanja društvenih problema na osnovu kojih će se vršiti planiranje mera i aktivnosti za njihovo rešavanje, a potom i evaluacija njihove primene.

U teoriji i praksi socijalne politike i socijalnog rada (kao oblastima društvenog planiranja) sve češće se postavlja pitanje adekvatnosti istraži- vačkih metoda. Naime, kako se i socijalna politika i socijalni rad bave spe- cifičnim društvenim problemima, društvenim grupama na koje se ti pro-

¹ jovanacic@gmail.com; Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu. Rad je deo istraživanja na projektu III46006 (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Repu- blike Srbije, 2011-2015).

blemi odnose, kao i merama društveno organizovane podrške u njihovom prevazilaženju, postavlja se pitanje koje metode su najpogodnije za prikupljanje validnih iskustvenih informacija, kao i da li su određene metode u prednosti u odnosu na neke druge. U tom kontekstu, često se analiziraju prednosti i nedostaci primene kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih metoda, kao i potreba za uspostavljanjem njihovog međusobnog balansa².

Takođe, u poslednjih nekoliko decenija raste interesovanje za participativna istraživanja društvenih problema. Ono je posebno izraženo u aplikativnim društvenim istraživanjima, usled zaokreta u teoriji i praksi društvenog planiranja. Navedene promene bitno su uticale na nauku i praksu o socijalnom radu, insistirajući, pri tome, na tzv. planiranju „odozdo na gore“ (*bottom-up pristup*), kao i ideji o izgradnji kapaciteta zajednice (*community capacity building*). Kako navodi Veil (Weil, 1996; navedeno prema: Brettschneider, 2001), strategije razvojne prakse u zajednici su važan, ali često nedovoljno korišćen metod. Upravo na ovom tragu, rad se fokusira na prikaz i analizu karakteristika participativnih akcionih istraživanja. Cilj rada je da ukaže na karakteristike ovih istraživanja, njihove mogućnosti, ali i ograničenja u istraživanju društvenih problema, a time i u socijalnom radu.

Novi kurs u teoriji i praksi društvenog planiranja

Kao što je napomenuto, savremena društva obeležava izražena kompleksnost. Ona podrazumeva kako kompleksnost „iznutra“ (odnosi se na društveni sistem), tako i kompleksnost „spolja“ (odnosi se na uslove u kojima savremena društva egzistiraju). Naime, ako neko savremeno društvo posmatramo kao sistem, onda je nesumnjivo da se on, barem u analitičke svrhe, može raščlaniti na svoje brojne podsisteme i njihove kompleksne međusobne odnose. Takav sistem nastoji da kroz dinamičku ravnotežu obezbedi osnovu za opstanak i razvoj. Dinamička ravnoteža zavisi od vitalnosti društvenog sistema koja podrazumeva „*stanje neke društvene za-*

² Tako, kako navode Rubin i Babbi (Rubin, Babbie, 2012), u istraživačkoj praksi u socijalnom radu se poslednjih decenija javlja stav o potrebi komplementarne primene ovih metoda u istraživačkim studijama na osnovu čega se javio tzv. mešani model istraživačkih metoda. Ovaj model podrazumeva „*poseban način koncipiranja istraživanja u kojem se u okviru jedne studije prikupljaju i kvantitativni i kvalitativni podaci, kao i integrišu oba tipa podataka u jednoj ili više faza istraživačkog procesa kako bi se unapredilo razumevanje fenomena koji se istražuje*“ (Hanson et al. 2005; navedeno prema: Rubin i Babbie (2012).

jednice koje joj omogućava da, na relativno stabilnom nivou, funkcioniše i da se razvija. To, zapravo, znači da socijalna vitalnost podrazumeva obeležja društvene strukture i dinamike društvenih promena koja se mogu označiti kao podsticajna ili barem ne kao ograničavajuća sa aspekta razvoja same zajednice na koju se odnose“ (Čikić, 2013).

Da bi se razumelo na koji način participativna akciona istraživanja mogu da doprinesu rešavanju društvenih problema, a time i društvenom razvoju, potrebno je da utvrdimo kakve su se promene dogodile u teoriji i praksi planiranja društvenog razvoja. Međutim, već na samom startu susrećemo se sa problemom nedovoljno preciznog određenja pojma društvenog planiranja. Naime, intenziviranje kako naučnog, tako i praktičnog interesovanja za društveno planiranje javlja se od II polovine 20. veka. Do tada se pod planiranjem uobičajeno podrazumevalo donošenje odluka vezanih za tehničko-tehnološke, prostorne, eventualno ekonomske aspekte funkcionisanja društava. Osim toga, interesovanje za društveno planiranje zavisilo je i od njegove kontraverznosti kao pojma koji se često povezivao sa totalitarnim režimima (Bromley, 2003: 819).

Pod društvenim planiranjem, Veber (Webber, 1963; navedeno prema: Kahn, 1969) podrazumeva „*proces donošenja racionalnih odluka o budućim ciljevima i pravcima aktivnosti koji počiva na praćenju posledica i vrednosnim implikacijama povezanim sa alternativnim pravcima aktivnosti i koji, za uzvrat, zahteva eksplicitnu evaluaciju i izbor između alternativnih parova ciljeva i aktivnosti*“. Planiranje podrazumeva „*odluku da se učini promišljen napor da se sistem poboljša i dobije pomoć spoljnjeg savetnika u stvaranju ovog poboljšanja*“ (Lipit, 1958; prema Bogdanović, 1993: 51). U ovom radu se pod društvenim planiranjem podrazumeva ciljno usmereno i društveno organizovano delovanje radi usmeravanja promena u različitim sferama društvenog života (npr. obrazovanje, zdravstvo, stanovanje) sa ciljem da se unapredi kvalitet života (određenog dela) populacije u nekoj društvenoj zajednici, a na osnovu raspoloživih i dostupnih resursa. Reč je o tome da nosioci društvene moći nastoje da kontrolišu način na koji se odvijaju društveni procesi, posebno oni koji su vitalni za funkcionisanje društva.

Potpuno spontano odvijanje vitalnih društvenih procesa u uslovima kompleksnosti savremenih društava moglo bi se, iz pozicije njihovih krajnjih ishoda, okarakterisati kao društveno neodgovorno. Ovo proizilazi iz uviđanja još jednog od ključnih obeležja savremenih društava, a to je rizičnost (Bek, 2001). U uslovima (visokog) rizika i, već pomenute, komplek-

snosti savremenih društava, raste značaj društvenog planiranja. Zapravo, moglo bi se reći da se planiranje smatra jednom od nužnih pretpostavki samog opstanka i razvoja savremenih društava. To znači da savremena društva (tačnije, nosioci društvene moći) polaze od toga da bi ostvarivanje razvojnih ciljeva bilo, u znatnoj mjeri, otežano ukoliko se ne bi baziralo na procenama razvojnih potencijala, određivanju dugoročnih, srednjeročnih i kratkoročnih ciljeva i njima odgovarajućih zadataka i mera, kao i identifikovanju aktera koji bi trebalo da učestvuju u njihovoj realizaciji. Jasno je, pritom, da, bez obzira na nivo odlučivanja, participante, vremenski okvir, raspoloživa sredstva i sl., društveno planiranje predstavlja primarno politički čin, manifestaciju društvene moći određenu, pre svega, onim što oni koji tom moći raspolažu procenjuju kao prioritetan cilj/ciljeve.

Društveno planiranje jedna je od „većitih“ naučnih tema. Pri tome, sagledavanje odnosa nauke i planiranja, a posebno uloge naučnih saznanja u planiranju društvenog razvoja staro je pitanje na kome se „lome koplja“, kako između naučnika i političara (odnosno, nosilaca moći u odlučivanju), tako i između samih naučnika. Naravno, jasno je da se i naučnici i političari (tj. oni koji imaju moć da donose odluke), barem deklarativno, zalažu za jedinstvo naučne istine i političkih potreba i ciljeva. Formalno saglasna o ovom pitanju, oba „sveta“, barem delimično, dobijaju ono što je im je potrebno³. Međutim, ovo zajedništvo moglo bi da se okarakteriše kao površinsko, s obzirom na to da realni društveni uslovi nedosmisleno ukazuju na to da je veza između nauke i planiranja (tj. donošenja odluka) znatno složenija. Naime, kao i svakom društvenom procesu, tako i prilikom planiranja društvenog razvoja, pitanje uloge i položaja pojedinih aktera koji u njemu učestvuju određeno je njihovom moći da utiču na njegov tok i konačan ishod. Društvena moć, pritom, proizilazi iz formalnih obeležja nekog društvenog aktera, u skladu je sa njegovim položajem u društvenoj strukturi, kao i njegovim socijalnim kapitalom. Istražujući vezu između nauke i planiranja društvenog razvoja, Bogdanović (1993) jasno ističe da je uloga nauke u ovom procesu ograničena, odnosno, da se ona proteže samo na domen predlaganja mogućih razvojnih scenarija, ali ne i na odlučivanje.

I pored podređenog položaja nauke u ovom procesu, praksa društvenog planiranja transformiše se usled promena u njegovom teorijskom pro-

³ Na ovaj način nauka postaje društveno prepoznatljiva, profesionalizuje se, stiče društvenu moć, dok, s druge strane, donosioci odluke, pozivajući se na naučna dostignuća kao osnovu u planiranju, stiču kredibilitet (kako lični, tako i profesionalni).

mišljanju. Tako se izdvajaju dva osnovna pristupa u društvenom planiranju: „odozgo na dole“ i „odozdo na gore“. Pristup „odozgo na dole“ (*top-down* pristup, *blueprint* pristup) je stariji, sa dužom tradicijom. Osnovna ideja na kojoj počiva jeste maksimalna mobilizacija znanja i iskustava stručnjaka za rešavanje problema i planiranje u pojedinim oblastima društvenog života. Njihov zadatak je da identifikuju probleme, definišu ciljeve i ishode, predlože razvojne mere i aktivnosti u formi planova, delegiraju one koji bi trebalo da ih sprovedu u delo i, na posletku, evaluiraju celokupan proces. Kod planiranja „odozgo na dole“, u definisanju ciljeva, predlaganju mera i donošenju odluka o njihovoj realizaciji učestvuju stručnjaci, kao i oni koji su na vrhu piramide moći. Donete odluke šalju se na niže operativne nivoe radi implementacije, ali ne i na razmatranje, što može da uzrokuje nedovoljnu motivisanost nižih nivoa za njihovo sprovođenje.

S druge strane, ideja o planiranju „odozdo na gore“ (*bottom-up* pristup) formira se tokom 1970/1980-ih, kao kritika negativnih posledica tzv. razvojnog turizma. Analizirajući obeležja planiranja ruralnog razvoja, Čembers (Chambers, 1979) ističe da se dotadašnja praksa uglavnom svodila na „blic“ posete eksperata ruralnim područjima koje su (često) rezultirale predlaganjem gotovih, unapred formiranih razvojnih modela, odnosno, modela za rešavanje pojedinih društvenih problema. Pri tome, malo ili nimalo pažnje se posvećivalo realnim problemima, mogućnostima i potrebama društvenih zajednica i grupa na koje su se gotovi razvojni modeli mehanički primenjivali. Sve ovo rezultiralo je u: a) stvaranju različitih oblika zavisnosti između zajednice u kojoj je model primenjivan i zajednice koja nudi resurs (znanje/informacije, tehnika, tehnologija, finansije, humani kapital) ili b) produžavanju, ako ne i jačanju intenziteta problema na koji je određen razvojni model šablonski primenjen. Stoga su tražena rešenja koja bi mogla da otklone nedostatke ovakve prakse.

Planiranje „odozdo na gore“ podrazumeva da u identifikaciji problema, postavljanju ciljeva, analizi raspoloživih resursa, definisanju potrebnih mera i odlučivanju o njihovoj primeni, kao i njihovom sprovođenju učestvuju svi zainteresovani društveni akteri, odnosno, svi oni na koje primena razvojnih mera može da se odnosi (tzv. *stakeholderi*⁴). Suština ovog pristupa jeste u sagledavanju društvenih problema iz različitih perspektiva *stakeholdera*. Na taj način, problem se potpunije određuje, a time je i ras-

⁴ Stakeholder (engl.) – osoba koja je zainteresovana za nešto, osoba kojoj je nešto važno.

pon mera (potencijalno) iscrpniji. Osim ovog, pristup „odozdo na gore“ nastoji da podstakne motivaciju i istrajnost različitih aktera u realizaciji planiranih mera time što će ih uključiti u sve faze procesa rešavanja problema/planiranja. Ovakav pristup podrazumeva fleksibilnost. Naglasak je na aktiviranju lokalnih raspoloživih potencijala i smanjivanju zavisnosti društvene zajednice/grupe od resursa koji dolaze „spolja“. Upravo je ovo suštinska razlika između pristupa „odozgo na dole“ i „odozdo na gore“. Insistiranjem na lokalnim razvojnim potencijalima, u pristupu „odozdo na gore“ ističe se da društvena zajednica/grupa nije pasivni, već aktivni sistem koji mobilizuje i kombinuje raspoložive resurse, zapravo, razvija sopstvene društvene šanse kao pretpostavke u borbi protiv društvenih problema. Dok pristup „odozgo na dole“ podrazumeva stručno znanje kvalifikovane manjine, podržano voljom onih koji poseduju moć, kod pristupa „odozdo na gore“ bi trebalo da se iskoriste znanja i veštine svih na koje se problem odnosi, pri čemu (u načelu) se znanja, umeća i veštine različitih aktera smatraju jednako vrednim i validnim u kreiranju iskustvene osnove za rešavanje društvenih problema/planiranje.

Navedene promene uslovile su potrebu za novim načinom formiranja iskustvene baze za rešavanje društvenih problema/planiranje. Upravo se u ovome ogleda važnost socioloških znanja. Naime, iskustvena baza na osnovu koje bi trebalo da se vrši rešavanje društvenih problema/planiranje podrazumeva kompleksan sistem podataka o karakteristikama društvene zajednice, prethodno implementiranim merama razvoja i podrške, akterima koji su učestvovali/bi trebalo da učestvuju u rešavanju društvenog problema/planiranju i na koje se razvojne mere odnose, kao i karakteristikama samog problema. Sa promenom planerskog koncepta i prakse, dotadašnji način formiranja iskustvene baze podataka pokazao se kao nedovoljno iscrpan. Naime, pristup „odozgo na dole“ zasniva se na statističkim podacima o pojedinim aspektima društvenog života zajednice (stanovništvo, ekonomija, obrazovanje....). Primenom odgovarajućih statističkih metoda i modelovanja, ovaj pristup projektuje planirane vrednosti pojedinih indikatora društvenog razvoja i, na osnovu toga, definiše mere neophodne za njihovu realizaciju. Međutim, u pristupu „odozdo na gore“, iskustvena baza koju čine isključivo statistički podaci nije dovoljna za kreiranje društvenih planova. Za razliku od prethodnog, ovaj pristup je u bitnoj meri subjektivan, odnosno, podrazumeva procenu individualnih i grupnih kapaciteta za implementaciju mera i aktivnosti u rešavanju problema. To znači

da su potrebni dodatni empirijski podaci, kao i primena dodatnih/novih metoda u njihovom prikupljanju i sistematizaciji. U tom kontekstu, u radu se govori o participativnim akcionim istraživanjima.

Teorijski uticaji na razvoj participativnih akcionih istraživanja

Iako je primena participativnih akcionih istraživanja⁵ u rešavanju društvenih problema/planiranju obeležila kraj 20. i početak 21. veka, korene ove ideje pronalazimo u radovima Djujija (*John Dewey*) o progresivnom i participativnom obrazovanju, Levinovoj (*Kurt Lewin*) teoriji polja, kao i Freirovoj (*Paulo Freire*) kritičkoj pedagogiji. Djujijev doprinos bazira se na oštroj kritici razdvojenosti znanja i prakse. Naime, smatrajući da obrazovanje ključno treba da doprinese interakciji pojedinca sa njegovim prirodnim i društvenim okruženjem, Djujističe da se učenje bazira na potrebi da se reši određeni praktični problem (Dewey, 2001). Time, proces učenja, kao i razvoj znanja doprinose rešavanju društvenih problema, odnosno, menjaju društvo. Njegov doprinos utemeljenju participativnih akcionih istraživanja najbolje se vidi u objašnjenju koraka u efektivnom istraživanju⁶, kao i samom određanju pojma istraživanja. Prema Djujiju, rezultati istraživanja menjaju i onog ko vrši istraživanje, ali i njegovo okruženje. Time, Djuj (Spaić, 2011) zagovara ideju socijalne akcije (ili, kako je on naziva, inteligentne socijalne kontrole) kao istinskog uslova slobode čoveka u savremenim društvima.

Participativna, tačnije akciona istraživanja najčešće se dovodi u vezu sa Levinovom teorijom polja. Akciona istraživanja su, prema ovom autoru (Lewin, 1946), mehanizam socijalnog učenja, ali i socijalne promene. Kako ističe Šejn (Schein, 1999; navedeno prema Maksimović, 2010), Levin polazi od stava da neki sistem nije moguće razumeti ukoliko ne pokušamo da ga

⁵ U radu se, pre svega, govori o participativnim akcionim istraživanjima. Međutim, kako ova istraživanja pripadaju porodici participativnih istraživačkih strategija, moguće je govoriti o njihovim opštim zajedničkim karakteristikama i uticajima. Naravno, pri tome se ne osporavaju izvesne razlike između pojedinih istraživačkih taktika. Tako, Bel i saradnici (Bell et al., 2004) govore o akcionim, participativnim i participativnim akcionim istraživanjima kao „*delovima kontinuuma akciono orijentisanih istraživačkih procesa koji kombinuju samo istraživanje sa izazivanjem neposredne socijalne promene i nisu limitirani samo na objašnjenje informacija ili podataka*“. Svaki tip istraživanja se, prema autorima (Bell et al., 2004) odlikuje različitim ciljevima, stepenom uticaja istraživanja na istraživački proces i sl.

⁶ Uočavanje problema, specifikacija problema, formulisanje pretpostavki o rešenju problema, elaboracija pretpostavki i eksperimentalno testiranje pretpostavki.

promenimo. U Levinom stavu da „*istraživanje koje rezultira samo u knjigama nije dovoljno*“ (Lewin, 1946) sadržan je eksplicitan zahtev za akcionim istraživanjima kao nužnim u društvenoj praksi. Prema autoru, ova istraživanja su „*komparativna istraživanja uslova i efekata različitih formi socijalne akcije, kao i istraživanja koja vode ka socijalnoj akciji*“ (Lewin, 1946). Levin razlikuje četiri tipa akcionih istraživanja: dijagnostička, participativna, empirijska i eksperimentalna (Adelman, 1997). Cilj participativnih istraživanja je maksimalno uključivanje populacije određene zajednice u celokupan istraživački proces. Iako sam Levin ističe da je ovaj tip istraživanja primenjiv na užoj grupi problema, njegova glavna prednost jeste veća zainteresovanost i participacija populacije u socijalnim aktivnostima koje idu u prilog rešavanju problema.

Treći autor čiji se rad dovodi u vezu sa participativnim akcionim istraživanjima jeste Freir. Centralna ideja Freirove kritičke pedagogije jeste emancipatorska funkcija obrazovanja (Freire, 2005). Sticanje i širenje znanja trebalo bi da doprinese ostvarivanju slobode, odnosno, prevazilaženju odnosa potčinjenosti. Sloboda je, prema Freiru, rezultat praxisa, odnosno, ravnoteže između teorijskog i praktičnog. Inspiracija za participativna akciona istraživanja leži u Freirovom stavu da svaki čovek ima sposobnost kritičkog pogleda na stvarnost što mu omogućava da je menja i osmišljava (od refleksije ka akciji, od akcije ka refleksiji). Kritički pogled na svet razvija se kroz novi pedagoški koncept (kritičku pedagogiju) koji se bazira na postavljanju i rešavanju problema u njihovom realnom okruženju. Takvo obrazovanje bi, prema Freiru, trebalo da doprinese stvaranju pravednijeg i egalitarnijeg društva.

Osim navedenog, participativna akciona istraživanja danas se često dovode u vezu i sa feminističkim orijentacijom u metodologiji društvenih nauka (Reid, Tom, Frisby, 2006; Gatenby, Humphries, 2000), akcionom antropologijom (Tax, 1975), radom Tavistock instituta za društvene odnose, marksizmom (Bowd, Özerdem, Kassa, 2010) i kritičkom teorijom. Na posletku, teorijske uticaje na oblikovanje ideje o participativnim akcionim istraživanjima treba tražiti i u karakteristikama savremene nauke. Kako ističu Ševalije i Bakls (Chevalier, Buckles, 2013), nauka se danas nalazi na prekretnici. Pitanje je da li će znanje ostati u rukama nekolicine ili će se jače socijalno angažovati u funkciji opšteg dobra.

Pojam i karakteristike participativnih akcionih istraživanja

Ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija participativnih akcionih istraživanja, kao ni participativnog pristupa u istraživanju uopšte (Jones, Miller, Luckey, 2013). S tim u vezi, pojavljuje se i problem klasifikovanja različitih istraživačkih taktika nastalih na participativnom tragu. Tako, kada se govori o razlikovanju participativnih istraživačkih taktika moguće je razlikovati dve osnovne struje: a) one koji zagovaraju stav da postoje različite vrste istraživačkih taktika baziranih na ideji promenjenih odnosa između istraživača i istraživanih, kao i istraživačkih ciljeva i b) oni koji smatraju da među postojećim istraživačkim taktikama nema suštinskih razlika. U prvom slučaju, govori se o kooperativnim, akcionim, participativnim, sistematskim akcionim, kritičkim akcionim istraživanjima. Pri tome se akciona istraživanja najčešće smatraju zajedničkim imeniteljem za ostale istraživačke postupke koji su se razvili na njegovim osnovama. Pod akcionim istraživanjima podrazumevaju se ona istraživanja koja za cilj imaju stvaranje znanja koje može biti primenjeno u rešavanju svakodnevnih društvenih problema. Prema Koši (Koshy, 2010; navedeno prema: Koshy, Koshy, Waterman, 2011), akciona istraživanja podrazumevaju:

„a) metod koji se koristi za unapređenje prakse – on obuhvata akciju, evaluaciju i kritičku refleksiju i, baziran na prikupljenoj iskustvenoj evidenciji – implementirane promene u praksi“; b) „participaciju i kolaboraciju – akciona istraživanja izvode pojedinci sa zajedničkim ciljem“; c) „ona su bazirana na određenoj situaciji i kontekstualno specifična“; d) „razvijaju refleksiju baziranu na interpretaciji učesnika“; e) „znanje nastaje kroz akciju u momentu primene“; f) „akciona istraživanja mogu da uključe rešavanje problema, ukoliko rešenje vodi unapređenju prakse“ i g) „u akcionom istraživanju rezultati se pojavljuju onda kada se akcija odvija, ali nisu nužno konkluzivni ili konačni.“

U drugom slučaju, ističe da su participativna, kolaborativna, emancipatorska, akciona i slična istraživanja samo sinonimi. Reč je, zapravo, o varijacijama na temu, s obzirom na to da sva ova istraživanja imaju za cilj: a) prikupljanje informacija, b) buđenje svesti određene populacije o nekom društvenom problemu, kao i unutrašnjim potencijalima za njihovo rešavanje i c) iznalaženje rešenja za konkretne društvene probleme. Pri tome se u ovim istraživanjima koriste iste ili veoma slične metode za prikupljanje, sistematizaciju i tumačenje empirijskih podataka. Takođe, ove istraživačke

taktike odvijaju se u ciklusima kroz koje se, zapravo, proverava delotvornost implementiranih rešenja/mera.

Prema Džons, Mileru i Lakiju (Jones, Miller, Luckey, 2013), akciona istraživanja podrazumevaju „*klaster primenjenih istraživačkih metoda i procesa*“. Rizon i Bradburi (Reason, Bradbury, 2001) ističu da su akciona istraživanja fokusirana na „*kreiranje novih oblika razumevanja, s obzirom na to da je akcija bez refleksije i razumevanja slepa, a teorija bez akcije besmislena*.“ Mejer (Meyer, 2000) kaže da su akciona istraživanja proces koji obuhvata ljude određene društvene situacije sa ciljem da se postojeća situacija promeni na bolje. MekTagar (MacTaggar, 2006) smatra da je participacija neodvojiv aspekt akcionih istraživanja jer ona podrazumevaju „*oblik samorefleksivnih istraživanja koja sprovode učesnici u socijalnim situacijama kako bi unapredili racionalnost, pravednost i koherentnost a) njihovih socijalnih praksi, b) njihovog razumevanja tih praksi i c) institucija, programa i u konačnom društva u kome se te prakse odvijaju*“. Time se, kako ističe autor, menjaju i sami istraživači/učesnici u ovakvom istraživanju. Participacija kao neodvojiv element akcionih istraživanja podrazumeva aktivno učestvovanje različitih subjekata u svim fazama istraživanja – od planiranja istraživanja do evaluacije rešenja kao ishoda istraživačkog procesa.

Iz određenja akcionih, participativnih i sličnih istraživanja jasno je da se, zapravo, radi o varijacijama istovetnih istraživačkih principa. Zato se ovde govori o participativnim akcionim istraživanjima kao pokušaju prevazilaženja razlika i kritika koje su upućene na račun dva najfrekventnija istraživanja u ovoj grupi: akcionog i participativnog. Participativna akciona istraživanja (*participatory action research - PAR*) podrazumevaju kombinaciju ciljeva prethodna dva tipa istraživačkih postupaka (unapređenje znanja istraživača i postizanje praktičnih društvenih ciljeva). U participativnim akcionim istraživanjima odvija se i učenje, i istraživanje i akcija.

Selener (1997) navodi da su participativna akciona istraživanja „*proces kroz koji članovi potlačenih grupa ili zajednica identifikuju problem, prikupljaju i analiziraju informacije i deluju na problem kako bi pronašli rešenja i promovisali socijalnu i političku transformaciju*“. Osnovna epistemološka pretpostavka u ovim istraživanjima tiče se složenosti stvarnosti u kojoj svaka pojedinačna pojava može biti tumačena na više različitih načina, u zavisnosti od individualnih i socijalnih karakteristika onih koje je percipiraju. Pri tome, niti jedno od tih tumačenja ne bi trebalo da ima prevagu nad ostalima. Suština ovog tipa istraživanja je u zajedničkom kreiranju i reali-

zaciji istraživačkog postupka u kojem ravnopravno učestvuju u istraživači, organizacije koje iniciraju istraživanje, kao i populacija (ili predstavnici populacije) na koju se istraživani problem odnosi – jednom rečju, svi stejkholderi. Zajedničke istraživačke aktivnosti usmerene su na stvaranje znanja i, na osnovu njega, mera i aktivnosti koje će biti funkcionalne u rešavanju problema društvene zajednice.

Prijemčivost participativnih akcionih istraživanja u analizi društvenih problema (npr. obrazovanje, rad, difuzija inovacija, socijalni rad i sl.) počiva na nekoliko bitnih pretpostavki. Prvo, participativna akciona istraživanja su pokušala da prevaziđu razdvojenost i nerazumevanje subjekta i objekta istraživanja. To znači da se u njima istraživana populacija ne posmatra samo kao puki objekt/predmet interesovanja istraživača, već su ona koncipirana kao istraživanja o ljudima i sa ljudima (Lofman, Pelkonen, Pietila, 2004). Kako kaže Mozer (1977; navedeno prema: Gredig, Marsh, 2010) „*pojedinici i grupe na koje je fokusirano istraživanje nisu samo izvori informacija za istraživače, već individue koje se pridružuju istraživačima u potrazi za prosvetljenjem*“. Zapravo, na ovaj način se tok samog istraživanja (donekle) stavlja u ruke onih koji su, u tradicionalnom smislu, puki izvor informacija. Ovo nas vodi ka drugoj bitnoj karakteristici participativnih akcionih istraživanja. Ako istraživana populacija nije objekt, već aktivni učesnik, to znači da bi njen status u participativnim akcionim istraživanjima trebalo da bude izjednačen na statusom istraživača. Zapravo, participativna akciona istraživanja polaze od pretpostavke o jednakosti svih stajkholdera u istraživanju i na koje se društveno planiranje odnosi. Ova pretpostavka neposredno je povezana sa osnovnom idejom pristupa „odozdo na gore“ o jačanju svih raspoloživih razvojnih kapaciteta. Jednakost stajkholdera ukazuje na narednu bitnu karakteristiku ovih istraživanja. Naime, polazi se od pretpostavke da sve zainteresovane strane koje učestvuju u istraživanju raspolazu jednako vrednim informacijama od značaja za analizirani fenomen. To znači da participativno akciono istraživanje pomaže populaciji da deli, unapređuje i analizira sopstveno znanje o uslovima života, kao i da, na osnovu toga, deluje. U participativnim akcionim istraživanjima znanja i iskustva lokalne populacije jednako su važna kao i stručna znanja i iskustva istraživača, planera, onih koji donose odluke. Ukoliko su znanja i iskustva stajkholdera jednako važna za razumevanje istraživanog problema, onda participativna akciona istraživanja nastoje da doprinesu decentralizaciji moći u istraživačkom procesu, kao i u kontroli nad rezultatima

istraživanja. Takođe, pretpostavka o jednakoj važnosti znanja i iskustava raznih stejkholdera omogućava uviđanje, identifikaciju i razumevanje njihovih međusobnih nejednakosti, pa čak i suprotnosti. Na ovaj način, participativna akciona istraživanja doprinose utvrđivanju kapaciteta za društvenu promenu. Na četvrtu karakteristiku ovih istraživanja upućuje sam njihov naziv. Naime, u istraživanju mogu (i trebalo bi) da učestvuju svi zainteresovani društveni akteri na koje se određeni društveni fenomen/predmet društvenog planiranja odnosi. Na ovaj način, participativna akciona istraživanja bi trebalo da doprinesu njihovom međusobnom upoznavanju i povezivanju, čime se olakšava i ubrzava proces komunikacije. Na ovo se oslanja peta karakteristika ovih istraživanja, a to je akciona orijentacija. Cilj participativnih akcionih istraživanja nije samo prikupljanje iskustvenih informacija o određenom društvenom fenomenu, već i: a) buđenje/jaćanje svesti stejkholdera o određenom problemu (predmetu istraživanja/društvenog planiranja) i b) jačanje kontrole svih stejkholdera nad društvenim procesima koji oblikuju njihovu društvenu situaciju (Healy, 2001). To znači da bi participativna akciona istraživanja trebalo da imaju emancipatorski karakter (Ozanne, Saatcioglu, 2008), s obzirom na to da nastoje da osveste (marginalizovane) društvene grupe, ukinu položaje socijalne isključenosti i unaprede kvalitet života u društvenim zajednicama. Participativna akciona istraživanja bi trebalo da deluju kao aktivator društvene prakse. Na posletku, ova istraživanja su koncipirana kao istraživanja sa *feedbackom*. Povratna informacija, odnosno, praćenje primene rezultata istraživanja u rešavanju društvenog problema/planiranju razvoja olakšava proces evaluacije. Time se stvara prostor za nova istraživanja.

S obzirom na navedene karakteristike, često postavljano pitanje u vezi sa participativnim akcionim istraživanjima jeste pitanje njihovih prednosti u odnosu na konvencionalna istraživanja. Tako, participativna akciona istraživanja insistiraju na samostalnosti populacije koja učestvuje u istraživanju. Kao što je već napomenuto, umesto da je samo puki objekt u istraživanju/izvor informacija, populacija u participativnim akcionim istraživanjima se podstiče da učestvuje u svim fazama istraživačkog procesa – od identifikacije i definisanja problema, preko traženja uzroka, do uočavanja posledica njihovog delovanja, ali i definisanja mogućih rešenja. Na ovaj način se omogućava dublje razumevanje istraživane pojave, kao i doprinosi redistribuciji moći unutar zajednice/mreže stejkholdera. Drugo, ističe se da se u participativnim akcionim istraživanjima podstiče razumeva-

nje složenosti i nejednakosti u načinima života različitih društvenih zajednica/grupa. Ova karakteristika/prednost proizilazi iz uključivanja različitih stejkholdera u sam istraživački proces. Iako je reč o akterima koji dele fizički/socijalni prostor ili su zainteresovani za rešavanje određenog društvenog problema, njihova životna iskustva se međusobno razlikuju, u zavisnosti od njihovih individualnih i grupnih karakteristika, kao i pozicije u društvenoj zajednici/mreži stejkholdera. Njihovim povezivanjem u participativnom akcionom istraživanju omogućava se razmena informacija, a time i upoznavanje i razumevanje životnih navika i socijalnih šansi. Treće, povezivanjem stejkholdera različitih životnih iskustava i društvenih šansi doprinosi se boljem utvrđivanju determinističkog spleta koji određuje način ukupnog društvenog života neke društvene zajednice/ grupe. Četvrto, učestvovanje u participativnom akcionom istraživanju trebalo bi da doprinese jačanju kapaciteta svakog od stejkholdera, odnosno, jačanju potencijala za promene. Peto, participativnim akcionim istraživanjima stvara se baza podataka za rešavanje društvenih problema/planiranje koja se sastoji kako od kvantitativnih, tako i kvalitativnih podataka. Ovako kreirana baza podataka trebalo bi da prevaziđe nedostatke jednostranog tipa informacija na osnovu kojih se odnose odluke. Šesto, participativna akciona istraživanja omogućavaju povezivanje lokalnih društvenih grupa sa višim instancama društvenog planiranja/rešavanja društvenih problema.

S obzirom na to da participativna akciona istraživanja insistiraju na holističkom pristupu, ne čudi što se u ovim istraživanjima susrećemo sa različitim kombinacijama konkretnih istraživačkih metoda. Naravno, njihov odabir i kombinovanje zavise od karakteristika istraživanog problema, populacije koja je uključena u istraživanje (obima, karakteristika, međusobnih odnosa), cilja istraživanja, raspoloživih sredstava, vremena i sl. Najčešće, metode u participativnim akcionim istraživanjima obuhvataju: a) metode razgovora, b) metode za analizu prostora, c) metode za analizu vremena i d) metode za analizu društvenih odnosa i problema (Samardžija, 2004).

	<i>Participativna istraživanja</i>	<i>Konvencionalna istraživanja</i>
Čemu služi istraživanje?	Aktivnost	Razumevanje uz moguću kasniju aktivnost
Za koga je istraživanje?	Lokalnu populaciju	Institucionalni, lični i profesionalni interesi
Čije znanje se uzima u obzir?	Lokalne populacije	Naučnika/istraživača
Na izbor teme utiču...	Lokalni prioriteti	Interesi finansijera, institucionalni i profesionalni interesi
Metodologija izabrana za...	Oснаživanje, zajedničko učenje	Naučne/disciplinarnekonvencije, objektivnost i istina
<i>Ko učestvuje u fazama istraživačkog procesa?</i>		
Identifikacija problema	Lokalna populacija	Istraživač
Prikupljanje podataka	Lokalna populacija	Istraživač, popisivači
Interpretacija	Lokalni koncepti i okviri	Naučni/disciplinarski koncepti i okviri
Analiza	Lokalna populacija	Istraživač
Prezentovanje rezultata	Dostupni i korisni na lokalnom nivou	Istraživač akademskoj zajednici ili finansijeru
Aktivnosti na osnovu rezultata	Integralni deo procesa	Odvojene i moguće da izostanu
Ko preduzima aktivnosti?	Lokalna populacija, sa/bez spoljašnje pomoći	Spoljašnji akteri
Ko raspolaže rezultatima?	Zajednički	Istraživač
Na šta se stavlja akcenat?	Proces	Rezultate

Tabela 1: Participativna i konvencionalna istraživanja: komparacija procesa

Izvor: Cornwall, Jewkes (1995)

Metode razgovora/dijaloške metode su najčešće zastupljene. One podrazumevaju kako individualne, tako i grupne metode. Reč je o najstandardizovanijim metodama s obzirom na to da obuhvataju „klasične“ sociološke metode razgovora i anketiranja, kao i njihove varijetete (npr. razgovor sa tzv. glavnim obaveštajcima, intervju sa fokus grupama, tzv. *community interviews* i sl.).

Mapiranje i modelovanje fizičkog i socijalnog prostora su često korišćene metode u participativnim akcionim istraživanjima. One omogućavaju prikupljanje iskustvenih informacija o tome kako određena društve-

na grupa (u celini ili pojedinačno) doživljava svoje neposredno okruženje. Osnovni cilj njihove primene jeste identifikacija raspoloživih resursa zajednice (fizičkih, ljudskih, ekonomskih, institucionalnih). Osim ovog, primenom metoda za analizu prostora moguće je uočiti i odnose moći koji se ogledaju u raspolaganju prostorom, a time i resursima. To znači da se mapiranjem i modelovanjem prikupljaju podaci o dostupnosti resursa, njihovoj eksploataciji, donošenju odluka o njihovoj eksploataciji i sl.

Metode za analizu vremena obuhvataju vremenske linije, dnevne i sezone karte, analize trendova. Ovim metodama prikupljaju se podaci o vremenskom sledu i dinamici događaja koji su bitni za funkcionisanje neke društvene grupe/zajednice.

Društveni odnosi i problemi u participativnim akcionim istraživanjima analiziraju se primenom nekoliko metoda. Tako, socio-kulturna kategorizacija omogućava prikupljanje podataka o horizontalnoj i vertikalnoj društvenoj strukturi određene zajednice, kao i načinu na koji je članovi zajednice doživljavaju. Osim ovog, socio-kulturnom kategorizacijom moguće je prikupljanje podataka i o dominantnom sistemu vrednosti koji se nalazi u temelju društvene strukture. Ven dijagramima se prikupljaju i prikazuju podaci o ulozi pojedinih stejkholdera u mreži aktera, njihovim međusobnim odnosima i značaju za život pojedinaca, ali i zajednice u celini. „Drvo problema“ (Chevalier, Buckles, 2013) je jedna od tehnika koja se koristi za analizu složenosti određenog socijalnog problema, kao i njegovih uzorka i posledica. Podrazumeva rad sa malim grupama (do 10 učesnika). Primena tehnike bi trebalo da rezultira šematskim prikazom strukture problema, gde je „stablo“ identifikovani problem, „korenski sistem“ čine uzroci višeg i nižeg reda, a „krošnjaju“ čine posledice problema. U participativnim akcionim istraživanjima, ova tehnika često se udružuje sa tehnikom „drvo ciljeva“, pri čemu, problemu odgovara cilj, uzorcima odgovaraju mere i aktivnosti, a posledicama ishodi u postizanju cilja.

Participativna akciona istraživanja ubrajaju se u grupu kontekstualnih metodoloških postupaka čiji je cilj razumevanje istraživačkog problema iz pozicije političkih, ekonomskih, kulturnih, istorijskih, socijalnih karakteristika sredine u kojoj se ispoljava. Stoga, ne čudi što se u savremenoj teoriji socijalnog rada sve češće govori o primeni ovih istraživanja.

Participativna akciona istraživanja u socijalnom radu

Početak 21. veka doneo je novine u definisanju socijalnog rada. Prema Internacionalnoj federaciji socijalnih radnika (IFSW), socijalni rad podrazumeva i profesionalnu aktivnosti i akademsku disciplinu koja promoviše društvenu promenu i razvoj, društvenu koheziju, osnaživanje i oslobađanje ljudi. Kako navodi Glicken (Glicken, 2011), socijalni rad se odnosi i na unutrašnje i spoljašnje aspekte ljudske egzistencije. Cilj socijalnog rada je zadovoljavanje potreba određenih društvenih grupa, s tim da se im pomogne da budu samodovoljne. Ovakvo određenje socijalnog rada stavlja akcent na (prirodno i socijalno) okruženje koje ima odlučujući uticaj na živote ljudi. U tom kontekstu, odvija se pomeranje od tradicionalnog, individualnog nivoa prakse i istraživanja socijalnog rada ka grupnom i nivou celokupne zajednice.

Novi fokus u socijalnom radu traži i nove istraživačke metode. Zbog toga se u socijalnom radu sve češće govori o participativnim akcionim istraživanjima koja bi trebalo da omoguće aktivnu ulogu svih društvenih aktera u ostvarivanju aspiracija i postizanju dobrobiti zajednice u celini. Primena ovih istraživanja u socijalnom radu posebno se apostrofiru u kontekstu potrebe planiranja društvenog razvoja. Tako, dolazimo do ideje o razvoju zajednica (engl. *community development*) i jačanju kapaciteta zajednica (engl. *community capacity building*). Značajnije interesovanje za obe ideje javlja se početkom 1990-ih, posebno u praktičnim nastojanjima da se unapredi kvalitet života u nerazvijenim društvima. Iako su ove ideje postale vidljivije tek u nekoliko poslednjih decenija, to nikako ne znači da je reč o potpunim novinama u istraživanju društvenih problema i planiranju razvoja društvenih zajednica. Naime, korene ideje o razvoju zajednica možemo da pronađemo još u 19. veku i delovanju humanitarnih društava, dok se ideja jačanja kapaciteta zajednica značajnije utemeljuje sredinom prošlog veka.

Međutim, i pored prisutne tradicije, obe ideje „pate“ od nekoliko bitnih nedostataka. Prvi se tiče nedovoljno preciznog i jednoznačnog određenja pojmova razvoja zajednice i jačanja kapaciteta zajednica što je u mnogome posledica problema u definisanju samog pojma zajednice⁷. UN definišu razvoj zajednice kao „proces kreiranja uslova ekonomskog i socijalnog progre-

⁷ Craig (2007) navodi tri osnovna pravca u definisanju pojma zajednice: geografski, zajednica identiteta i problemski.

sa za celokupnu zajednicu uz aktivnu participaciju i oslanjanje na lokalnu inicijativu“. Prema Budimpeštanskoj deklaraciji (Craig, Gorman, Vercseg, 2004), razvoj zajednica je:

„način jačanja civilnog društva kroz određivanje prioriternih akcija zajednice i njihovih perspektiva u razvoju socijalnih, ekonomskih i politika zaštite životne sredine. Razvoj zajednica ide u pravcu jačanja lokalnih zajednica, kako zajednica u geografskom smislu, zajednica interesa, tako i zajednica koje se formiraju oko specifičnih tema ili inicijativa. On jača kapacitet ljudi kao aktivnih građana kroz rad grupa, organizacija i mreža, kao i kapacitet institucija i agencija (javnih, privatnih i nevladinih) za saradnju sa građanima u oblikovanju i određivanju promena u zajednici. On ima presudnu ulogu u pružanju podrške aktivnom demokratskom životu kroz promovisanje autonomnog izraza deprivilegovanih i ugroženih zajednica. Razvoj zajednica podrazumeva skup bazičnih vrednosti/socijalnih principa koja se odnose na ljudska prava, socijalnu inkluziju, jednakost i poštovanje različitosti, kao i specifična znanja i veštine“.

Razvoj zajednica je u isto vreme i proces i ishod procesa. Prema Sandersu (1958) to je i metod (s obzirom na to da je reč o načinu na koji se postižu definisani ciljevi), ali i društveni pokret, jer podrazumeva organizovanje i posvećenost ljudi određenom cilju.

Formirana su dva stanovišta o odnosu pojmova razvoja zajednice i jačanja kapaciteta zajednica. Prema prvom stanovištu, suštinske razlike između ovih ideja nema. Razlika je samo „u pakovanju“. Minimalna razlika sastoji se u tome što je ideja jačanja kapaciteta zajednica usmerena na rešavanje određenog, konkretnog problema, dok se razvoj zajednice više fokusira na ukupan društveni razvoj zajednice. Drugo stanovište polazi od ideje o jačanju kapaciteta zajednice kao sledbeniku ideje o razvoju zajednice. Razlika se sastoji u značajnijem instistiranju prve ideje na međusektorskoj saradnji, apostrofiranju društvenih i ekonomskih aspekata (npr. jačanje uloge privrednih aktera, uključivanje tržišta kao činioca prilikom donošenja rešenja problema) i jačanju uloge same zajednice u identifikaciji problema i donošenju rešenja, u smislu da zajednica sama treba da bude pokretač akcije, a ne toliko da je drugi/spolja motivišu na delovanje (Smith, Littlejohns, Thompson, 2001).

U određenju pojma razvoja zajednice jasno se izdvajaju dva ključna pojma: kapaciteti zajednice i participacija aktera u zajednici. U prvom slučaju, pod kapacitetim zajednice Časkin (Chaskin, 1999) podrazumeva:

„interakciju ljudskog, organizacijskog i socijalnog kapitala koji postoji u određenoj zajednici i koji može da se upotrebi za rešavanje zajedničkih problema i unapređenje ili očuvanje blagostanja. On može da funkcioniše kroz neformalne socijalne procese i/ili organizovane napore individua, organizacija i mreža asocijacija unutar njih i između njih i širih sistema kojima zajednica pripada“.

Sušтина ideje je u sposobnosti zajednice da prepozna i definiše raspoložive resurse,⁸ kao i način njihove primene i kombinovanja u rešavanju ključnih problema. U ovom kontekstu, jačanje kapaciteta zajednice podrazumeva *„mreže, organizacije, stavove, vođstvo i sposobnosti koje omogućavaju zajednicima da se razvijaju u skladu sa sopstvenim prioritetima i potrebama“* (Atkinson, Willis, 2006). Stoga se izgradnja kapaciteta zajednice odnosi na unapređenje karakteristika i resursa kojim raspolažu mreže po jedinaca, grupa i organizacija koji, kada se kombinuju, unapređuju sposobnost zajednice da prepozna, evaluiira i odgovori na ključne probleme (Bush, Dower, Mutch, 2002).

U drugom slučaju, razvoj zajednice povezuje se sa participacijom. Naime, jačanje kapaciteta zajednice moguće je jedino ukoliko počiva na participaciji svih zainteresovanih društvenih aktera u planiranju i realizaciji aktivnosti od značaja za lokalnu društvenu zajednicu. Uključivanje što većeg broja različitih društvenih aktera znači njihovo povezivanje i razmenu znanja i iskustava u okviru jedinstvenog plana aktivnosti u postizanju nekog cilja. U kontekstu socijalnog rada, jačanje kapaciteta zajednice jeste jedan od primarnih ciljeva tzv. prakse u zajednici (engl. *community practice*) pod kojom se podrazumeva *„proces stimulisanja i pomaganja lokalnoj zajednici da evaluiira, planira i koordinira napore u obezbeđivanju zdravstvenih uslova, blagostanja i rekreacionih potreba“* (Zastrow, 2009). Zbog čega je ovaj oblik socijalnog rada važan? Naime, iako većina socijalnih radnika i dalje

⁸ Pritom, najčešće, ove potencijale moguće je grupisati u četiri osnovne klase: humani kapital (obrazovanje/znanje, veštine, iskustvo lokalne populacije), socijalni kapital (spremnost lokalnog stanovništva da međusobno saraduje na rešavanju problema), fizički kapital (infrastrukturni sistem i ostali objekti koji mogu omogućiti dalji razvoj lokalne zajednice) i finansijski kapital (budžet lokalne zajednice, mogućnost nabavke dodatnih finansijskih sredstava – kredita, pozajmica, donacija i sl.).

najčešće saraduje sa pojedincima ili porodicama, praksa u zajednici je neodvojivi deo socijalnog rada zato što omogućava postavljanje problema u širu socijalnu sliku čime se olakšava sagledavanje raspoloživih resursa, aktera i njihovih međusobnih odnosa, relacija identifikovanog problema sa drugim problemima u zajednici i sl. Na ovaj način, socijalni rad pokušava da izbegne zamku nedovoljnog sistemskog uporišta. Prema Vel i Gemblu (Well, Gamble, 1995; navedeno prema: Hardcastle, Powers i Wenocur, 2011), ciljevi prakse u zajednici su: „*razvijanje organizovanih veština i sposobnosti pojedinaca i grupa, veća pristupačnost i inkluzivnost socijalnog planiranja, povezivanje socijalne i ekonomske uključenosti najširih društvenih slojeva, zagovaranje šire koalicije u rešavanju problema u zajednici i uključivanje brige za socijalnu pravdu u proces socijalnog planiranja*“.

Prema Rotmanu, Erlihu i Tropmanu (Rothman, Erlich, Tropman, 2001) moguće je razlikovati tri modela prakse u zajednici. Model razvoja lokalnosti odnosi se, zapravo, na razvoj zajednica. Suština ovog modela je pozivanje na participaciju najšireg mogućeg kruga heterogenih društvenih aktera u rešavanju problema od interesa za zajednicu u celini. U skladu sa insistiranjem na (dobrovoljnoj) participaciji, model razvoja lokalnosti podrazumeva i konsenzualni pristup, kao i jačanje unutrašnjih potencijala. Model socijalnog planiranja polazi od složenosti društvene stvarnosti i fenomena. To znači da praksa u zajednici zahteva stručnjake koji će analizirati, organizovati i rukovoditi složenim procesom promene, što automatski povlači sa sobom pitanje odnosa moći, kao i njene redistribucije. U ovom tipu prakse u zajednici, kako ističu autori (2001), participacija nije nužna. U modelu socijalne akcije polazi se od toga da postoji marginalizovana grupa koju je potrebno organizovati kako bi mogla da realizuje interese. Cilj su fundamentalne promene u zajednici i postizanje socijalne pravde što podrazumeva i redistribuciju moći i resursa (Rothman, Erlich, Trophman, 2001)⁹. Ono što se razlikuje u ova tri modela jeste uloga socijalnog radnika (Zastrow, 2009). U prvom slučaju, socijalni radnik ima ulogu koordinatora u procesu razmene znanja i iskustava. On je taj koji bi trebalo da doprinese postizanju konsenzusa. U slučaju socijalnog planiranja, socijalni radnik ima ulogu istraživača kojem je cilj da prikupi iskustvenu građu ne-

⁹ Ovaj model odgovara jednom od četiri Selenerova (1997) pristupa u primeni participativnih istraživanja: participativnim istraživanjima u razvoju zajednica. I ovde je suština u organizovanju zajednice kako bi se rešili određeni društveni problemi sa ciljem da se utiče na redistribuciju moći. Ostali pristupi u primeni ovih istraživanja, prema autoru su: analiza organizacija, procesa edukacije, kao i poljoprivrede (*farmer participatory research*).

pohodnu za planiranje i donošenje odluka. Na posletku, u modelu socijalne akcije, uloga socijalnog radnika je najkompleksnija. Zastrov (Zastrow, 2009) ističe da oni koji primenjuju ovaj model prakse u zajednici su istovremeno i „*advokati, agitatori, aktivisti, partizani, brokери i pregovarači*“. Upravo zbog navedenog se ovaj model retko primenjuje u socijalnom radu.

S druge strane, Hana i Robinson (Hanna, Robinson, 1994) ukazuju na tri modela jačanja zajednice: model tradicionalne društvene promene, model direktne akcije i model transformativne socijalne promene. U prvom slučaju, promena proizilazi iz tradicionalnih mehanizama donošenja odluka u kojem ključnu ulogu imaju izbori i političke partije. Ovaj model se naziva tradicionalnim jer suštinski doprinosi učuvanju *statusa quo* u odnosima moći. Model direktne akcije podrazumeva direktno protivljenje postojećim društvenim uslovima, vladajućim strukturama, merama politike i sl. Pruženi otpor temelji se, kako ističu autori, na „*privatnim vrednostima i interesima koji su javno artikulisani na kolektivnoj osnovi i udruženi sa javnom akcijom*“ (Hanna, Robinson, 1994). Treći model socijalne promene odnosi se na rad sa malim grupama u kojima je moguća dosledna i potpuna primena demokratskih principa u odlučivanju. Ovaj model podrazumeva međusobno povezivanje članova male grupe, razmenu znanja i iskustava na čemu se temelji jačanje socijalne svesti o određenom problemu, donose odluke i zajednički deluje. Model se naziva transformacionim zato što se kroz proces učenja (razmene znanja i iskustava) odvija promena u osveščivanju problema (njegovoj identifikaciji i povezivanju sa društvenim kontekstom) što je pretpostavka bilo kakve akcije.

Kako je prikazano, većina savremenih modela socijalnog rada podrazumeva neki oblik participacije članova zajednice na koje se problem/predmet socijalnog rada odnosi. To nas dovodi do pitanja primene participativnih akcionih istraživanja u socijalnom radu. Naime, decenijama u nazad govori se o važnosti aktivne participacije korisnika u socijalnom radu, odnosno, šire posmatrano, aktera u rešavanju određenog problema zajednice. Kao osnovni razlozi koji idu ovome u prilog navode se jačanje motivacije aktera u primeni rešenja, jačanje odgovornosti, raspodela resursa među akterima, bolje međusobno razumevanje, razvijanje znanja i veština. Kako navodi Hili (Healy, 2001), primena participativnih akcionih istraživanja trebalo bi da doprinese povezivanju lokalnih aktivnosti sa značajnijim, progresivnim promenama u društvu. Na važnost participacije u socijalnom radu ukazuju i Beresford i Kroft (Beresford, Croft, 1995; navedeno

prema: Hatton, 2008) kada kažu da je u rešavanju problema siromaštva i socijalne isključenosti (kao predmetima socijalnog rada *par excellans*) jedino moguće poći od uključivanja populacije u njihovo identifikovanje, promišljanje i formulisanje interesa i potreba. Participativna akciona istraživanja ujedno omogućavaju i bolje upoznavanje stajekholdera, što je posebne važnosti za uspeh socijalnog rada. Time se utiče na jačanje njihove moći, ali i doprinosi razvijanju socijalne politike.

Prema Maglajić, Holiček i Boldvinu (Maglajić Holiček, Baldwin, 2009), participativna akciona istraživanja su najpogodniji oblik istraživanja u socijalnom radu. Međutim, iako se i u referencama ova veza često pominje (Healy, 2001; Altpeter, Schopler, Galinsky, Pennel, 1999; Atkinson, 2005; Shaw, Briar-Lawson, Orme, Ruckdeschel, 2010; Thyer, 2010), Adams (2008) ističe da je teško utvrditi na koji način participacija zaista doprinosi jačanju, odnosno, sticanju društvene moći (engl. *empowerment*) pojedinaca, grupa, zajednica u celini što je konačni cilj socijalnog rada. Prema autoru (Adams, 2008), jedan od osnovnih problema jeste zaustavljanje participacije u socijalnom radu na individualnom nivou čime se iz procesa rešavanja problema direktno isključuje kontekst kao ključna stavka njegovog razumevanja. Rajt i Hajdton (Wright, Haydton, 2002; navedeno prema: Adams, 2008) ističu da pozicioniranje participacije i na njoj zasnovanih istraživanja u socijalnom radu podrazumeva četiri bazične pretpostavke: razvijenu strukturu, kulturu, praksu i evaluaciju. U prvom slučaju, misli se na strukturno obezbeđivanje resursa i pomoći onima koji učestvuju u procesu sticanja moći. Kultura kao pretpostavka participativnih akcionih istraživanja u socijalnom radu odnosi se na način na koji različiti društveni akteri u socijalnom radu vide proces sticanja moći. Treća pretpostavka, praksa, odnosi se na međusobnu saradnju različitih društvenih aktera u socijalnom radu, dok evaluacija podrazumeva način na koji su oni koji stiču društvenu moć uključeni u procese monitoringa i evaluacije samog procesa (Wright, Haydton, 2002; navedeno prema: Adams, 2008).

Umesto zaključka - kritički osvrt na participativna akciona istraživanja i njihovu primenu u socijalnom radu

Na osnovu prikaza karakteristika participativnih akcionih istraživanja jasno se uočava nekoliko važnih tačaka koje predstavljaju njihov najčešći „kamen spoticanja“. Na samom početku, uočava se nedovoljna preciznost

u određivanju samog pojma, kao i srodnih istraživačkih postupaka. Iako bi se ovo donekle moglo smatrati i prednošću (s obzirom da izostanak krutog određenja omogućava fleksibilnost i razvijanje istraživačkih postupaka pod „jednom kapom“), ipak nedostatak potrebnog konsenzusa o pojmu dovodi do njegove fragmentacije, a time i prevelike razuđenosti istraživačkih postupaka, bez velikog naučnog opravdanja.

Drugo, postavlja se pitanje kvalifikovanosti različitih *stakeholdera* da participiraju u istraživanju. Kako je ovde uloga istraživača svedena, od ostalih učesnika u istraživanju se očekuje da preuzmu delove tradicionalne istraživačke uloge. Međutim, s obzirom na to da je istraživanje složen proces, opravdano je sumnjati u mogućnosti *stakeholdera* različitih socio-kulturnih karakteristika, raspoloživih resursa, stepena moći, karakteristika postojećih uloga da budu jednako angažovani i uspešni u realizaciji istraživačkih zadataka. S tim u vezi je i pitanje standardizacije istraživačkih postupaka i procedura koje bi bile vodilje *stakeholderima*. Sa metodološkog stanovišta, problem standardizacije u participativnim akcionim istraživanjima dovodi u pitanje kontrolu kvaliteta i sam kvalitet prikupljenih podataka.

Sa ovim je povezano i pitanje izbora *stakeholdera*. Jasno je da u participativno akciono istraživanje nije uvek moguće uključiti sve grupe *stakeholdera*, a još manje sve *stakeholdere*. Ovaj problem posledica je, pre svega, složenosti problema/odnosa u zajednici, a samim tim i brojnosti aktera na koje se oni odnose. Takođe, problem izbora *stakeholdera* proizilazi i iz osnovnog načela ovih istraživanja. Naime, dobrovoljna participacija u participativnim akcionim istraživanjima povezana je i sa problemom tradicije/navike različitih *stakeholdera* da participiraju u javnom društvenom životu, kao i sa njihovim mogućnostima da se samoreprezentuju. Na osnovu navedenog, kao važna pitanja nameću se uzorkovanje, kao i primena statističkih metoda u participativnim akcionim, odnosno, kvalitativnim istraživanjima uopšte (Barahona and Levy, 2002; Chambers, 2007; Ritchie et al., 2014). Naime, partikularnost participativnih akcionih istraživanja bitno otežava uporedivost podataka i rezultata, kao i mogućnost njihovog povezivanja na višem nivou (pitanje generalizacije).

Participativna akciona istraživanja „*pate*“ i od ekstenzivnosti pripreme za istraživanje (kao i samog istraživanja), kao i površnosti prikupljenih podataka (posebno ako se ne primenjuje pravilo triangulacije, kao i ako izostane dubinska/uzročna analiza). Takođe, jedan od osnovnih pro-

blema participativnih akcionih istraživanja jesu prevelika očekivanja, kako od same istraživačke taktike, a čini se još više od dobijenih rezultata. Participativna akciona istraživanja nisu „čarobni štapić“ te je svim stejkholderima na samom početku istraživanja potrebno objasniti kakve su mogućnosti, ali i ograničenja.

Pitanje stejkholdera u participativnim akcionim istraživanjima povezano je i sa jednim od temeljnih problema, a to je iniciranje istraživačkog procesa. Da li participativno akciono istraživanje zaista samostalno iniciraju društvene zajednice/grupe zainteresovane za rešavanje određenog problema? Ili su i ova istraživanja indukovana „odozdo na dole“? Ako je ovo drugo slučaj, postavlja se pitanje koliko participativna akciona istraživanja zaista utiču na redistribuciju moći. Da li to znači da je raspodela moći moguća jedino ukoliko oni koji je poseduju (npr. institucije, istraživači...) odluče da tu moć redistribuiraju?

S druge strane, ideje o participativnim akcionim istraživanjima, kao i izgradnji kapaciteta zajednice možemo da posmatramo u odnosu na osnovne karakteristike neoliberalnih kapitalističkih društava. Naime, proces komodifikacije se nastavlja pa se društvene nejednakosti i stanja marginalizovanosti i dalje proizvode i produbljuju. U takvim uslovima, potreba za uslugama socijalne zaštite raste, kao i potreba da se socijalni rad organizuje na drugačiji način koji će moći da pruži adekvatan odgovor na rastuće zahteve. U tom kontekstu, Ferguson (2009) govori o radikalnom socijalnom radu kao tradiciji koja *“se ne stidi da se suoči sa širom političkom i ekonomskom realnošću i koja nastoji da postavi problem socijalne pravde u srce onoga što radimo”*. Zahtev za ovom transformacijom rezultat je uviđanja dominacije menadžerijalizma u socijalnom radu (Harris, 2003). Prema Fergusonu (2009), okosnicu nove radikalne prakse u socijalnom radu treba da čini saradnja sa korisnicima usluga i učenje iz njihovog iskustva. Takođe, insistiranje na kolektivnom pristupu može lakše da doprinese željenoj promeni. Navedeno otvara prostor za intenzivniju primenu participativnih akcionih istraživanja.

Kakve su mogućnosti za primenu participativnih akcionih istraživanja u socijalnom radu u savremenom srpskom društvu? Naime, pored generalnih problema primene ovih istraživanja (redistribucija moći, iniciranja istraživanja, uključivanje stejkholdera i sl.), možemo da govorimo i o specifičnim problemima koji proizilaze iz karakteristika društvenog konteksta, odnosno, karakteristika organizacije rada i resursa centara za socijalni

rad, korisnika njihovih usluga, ciljeva i mera nacionalne/regionalne/lokalne socijalne politike i sl. Sistem socijalne zaštite u Srbiji obeležava nekoliko bitnih poteškoća koje su, ujedno, i prepreke u primeni participativnih akcionih istraživanja. Tako, Babović (2010) govori o skromnim programima, kao i programima malog obuhvata. Autorka takođe ističe „*veliki jaz između zakonskih obaveza i stvarnih izdvajanja*“ za programe u socijalnoj zaštiti čime se smanjuje njihova sposobnost da „*obuhvate marginalizovane društvene grupe i tako doprinesu njihovom socijalnom uključivanju*“. To znači da položaj nižih društvenih slojeva postaje još nepovoljniji u odnosu na srednje i više slojeve. Postsocijalistička tranzicija i globalna ekonomska kriza dodatno su pogoršale situaciju, a „*nastajući sistem socijalnih usluga i davanja nije prilagođen njihovim potrebama* (potrebama nižih društvenih slojeva – prim. aut.) *niti je u stanju da izađe u susret njihovoj sve većoj ugroženosti*“ (Babović, 2010).

Osim spoljašnjih pritisaka, praksu socijalnog rada kod nas otežavaju i unutrašnji problemi organizacije rada. Tako, Žegarac, Brkić i Džamonja Ignjatović (2010) govore o nedovoljno razvijenoj praksi planiranja u centrima za socijalni rad, kao i nedostatku svesti o svrsishodnosti planova i programa rada. Donošenje ovih planova smatra se nametnutom obavezom. U ovakvim uslovima, jasno je da nema prostora za participaciju stejkholdera, jer, kako ističu autori (Žegarac, Brkić i Džamonja Ignjatović, 2010) u njihovoj izradi „*učestvuje veoma uzak krug zaposlenih (direktor, ponekad i rukovodioci službi, stručnjaci zaposleni na planiranju i razvoju), dok drugi stručni radnici imaju malo uticaja na sadržaj plana i često nisu upoznati sa predviđenim aktivnostima i pravcima razvoja*“. Osim ovog, Knežić i Lakićević (2011) navode da se u praksi socijalnog rada kod nas nedovoljno pažnje posvećuje „*analitičko-istraživačkom radu, zbog povećanog obima rutinskih i administrativnih poslova koji su im* (socijalnim radnicima – prim. aut.) *nametnuti u novom sistemu socijalne zaštite*“. Prema autorkama, nedostatak materijalnih, (već pominjanih) organizacionih i teorijsko-metodoloških preduslova ključno otežava istraživačku praksu u socijalnom radu. Ovome bismo mogli da dodamo i problem kvalifikovanosti/edukovanosti zaposlenih u socijalnom radu da izvode istraživanja uopšte, pa tako i participativna akciona istraživanja, ali i pitanje spremnosti korisnika usluga socijalne zaštite da kroz ova (i slična) istraživanja identifikuju svoje probleme i učestvuju u njihovom rešavanju, zajedno sa ostalim stajkholderima.

Na osnovu prethodnog, uočava se da primena participativnih akcionih istraživanja u socijalnom radu ima svojih prednosti, ali i ograničenja. Ova istraživanja su fokusirana na korisnike usluga socijalne zaštite, podrazumevaju interakciju unutar mreže stejkholdera, baziraju se na demokratskim principima. Kako ističu Suarez, Njuman i Rid (Suarez, Newman and Reed, 2008) „*socijalni radnici imaju moralnu odgovornost da se bave dinamikom i posledicama ugnjetavanja*”, a participativna akciona (i srodna) istraživanja idu u prilog tome. Međutim, primena participativnih akcionih (i sličnih) istraživanja u socijalnom radu bi trebalo da bude dobro promišljena kako se ne bi upalo u zamku tiranije participacije¹⁰ (Cooke, Kothari, 2001).

Literatura

- Adams, R. (2008). *Empowerment, Participation and Social Work*. UK-USA: Palgrave MacMillan.
- Adelman, C. (1997). Action research: the problem of participation. In: R. McTaggart (ed.), *Participatory action research: international context and consequences*. USA: State University of New York press, pp. 79-106.
- Altpeter, M., J. Schopler, M. Galinsky, and J. Pennell (1999). Participatory Research as Social Work Practice: When Is It Viable? *Journal of Progressive Human Services*, 10 (2), 31-53.
- Atkinson, D. (2005). Research as Social Work: Participatory Research in Learning Disability. *British Journal of Social Work*, 35 (4), 425-434.
- Atkinson, R., and P. Willis (2006). *Community Capacity Building – A Practical Guide*. Australia: Housing and Community Research Unit, School of Sociology and Social Work, University of Tasmania.
- Babović, M. (2010). *Izazovi socijalne politike*. Beograd: Secons.
- Barahona, C. and S. Levy (2002). How to generate statistics and influence policy using participatory methods in research. UK: Statistical Services Centre, The University of Reading. (<http://www.reading.ac.uk/ssc/resource-packs/>)

¹⁰ Prema autorima (Cook, Kothari, 2001), tiranski potencijal participacije (kao osnove za planiranje razvoja) je sistemski, odnosno, podrazumeva „potencijal za nepravедno vršenje vlasti“. Pri tome, autori govore o tri tipa tiranije: tiranija donošenja odluka i kontrole (sadržana u pitanju „Da li oni koji omogućavaju participaciju poništavaju postojeće legitimne procese donošenja odluka?“), tiranija grupe (sadržana u pitanju „Da li dinamika grupe vodi ka participativnim odlukama koje dodatno jačaju interese moćnih?“) i tiranija metoda (sadržana u pitanju „Da li participativne metode teraju druge koji imaju prednosti koje participacija ne može da obezbedi?“). Prema njihovom mišljenju (Cook, Kothari, 2001), odgovor na sva tri postavljena pitanja je: da.

- TipArchiveCd/Methodology/How_to_generate_stats_and_influence_policy.pdf; pristupljeno dana: 31.07.2015.)
- Bek, U. (2001). *Rizična društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bell, J., G. Cheney, C. Hoots, E. Kohrman, J. Schubert, L. Stidham and S. Traynor(2004).Comparativesimilaritiesandifferencesbetween action research, participative researchand participatory action research.In: *Critical InquiryGroup*Nr. 2. USA: Antioch University of Seattle.(<http://www.arlecc-hino.org/ildottore/mwsd/group2finalMcomparison.pdf>; pristupljeno dana: 31.07.2015.)
- Bogdanović, M. (1993). *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke nauke.
- Bowd, R., A. Özerdem, and D. G. Kassa (2010). A Theoretical and practical exposition of participatory research methods. In: A. Özerdem, R. Bowd (eds.),*Participatory Research Methodologies: Development and Post-Disaster/Conflict Reconstruction*. UK: Ashgate Publishing, pp. 1-20.
- Brettschneider, E. (2001). Bottom-up planning in a top-down world. In: R. Perez-Koenig and B. Roc (eds),*Social Work in the Era of Devolution: Toward a Just Practice*. USA: Fordham University Press, pp. 211-222.
- Bromley, R. (2003). Social planning: past, present, and future. *Journal of International Development*,15 (7), 819–830.
- Bush, R., J. Dower, and A. Mutch (2002). *Community Capacity Index Manual*. Australia: Centre for Primary Health Care.
- Chambers, R. (1979). *Rural development tourism: poverty unperceived*. UK: IDS. (<http://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/867/rc301.pdf?sequence=1>; pristupljeno dana:15.06.2015.)
- Chambers, R. (2007). Who Counts? The Quiet Revolution of Participation and Numbers. UK: IDS Communications Unit, Institute of Development Studies, University of Sussex.
- Chaskin, R. (1999). *Defining Community Capacity: A Framework and Implications from a Comprehensive Community Initiative*. USA: Chapin Hall Center for Children, University of Chicago.
- Chevalier, J. and D. Buckles (2013). *Participatory Action Research: Theory and methods for engaged inquiry*. USA: Routledge.
- Cooke, B. and U. Kothari(2001). *Participation: The New Tyranny?* UK: Zed books.
- Cornwall, A. and R. Jewkes (1995). What is participatory research? *Social Science & Medicine*, 41 (12), 1667-1676.
- Craig, G. (2007). Community capacity-building: Something old, something new...? *Critical Social Policy*,27 (3), 335-359.

- Craig, G., M. Gorman, and I. Vercseg (2004). The Budapest Declaration Building European civil society through community development. (<http://www.scdc.org.uk/media/resources/documents/budapestdeclaration4683d.pdf>; pristupljeno dana: 15.06.2015.)
- Чикић, Ј. (2013). Социјална виталност у истраживању руралног развоја. Зборник Матице српске за друштвене науке, 143, 293-306.
- Dewey, J. (2001). *Democracy and education*. USA: Penn State University. (http://www.naturalthinker.net/trl/texts/Dewey,John/Dewey,_John_-_Democracy_And_Education.pdf, pristupljeno dana: 15.06.2015.)
- Ferguson, I. (2009). Another Social Work is Possible! Reclaiming the Radical Tradition. In: V. Leskošek (ed.), *Theories and methods of social work: exploring different perspectives*. Ljubljana: Faculty of Social Work, pp. 81-99.
- Freire, P. (2005). *Pedagogy of the oppressed*. USA: Continuum International Publishing Group Inc.
- Gatenby, B. and M. Humphries (2000). Feminist participatory action research: Methodological and ethical issues. *Women's Studies International Forum*, 23 (1), 89-105.
- Glicken, M. (2011). *Social work in the 21st century: an introduction to social welfare, social issues and the profession*. USA-UK-India-Singapore: SAGE Publications.
- Gredig, M. and J. March (2010). Improving intervention and practice. In: I. Shaw, K. Briar-Lawson, J. Orme, and R. Ruckdeschel (eds), *The SAGE Handbook of Social Work Research*. USA: SAGE Publications, pp. 64-82.
- Hanna, M. and B. Robinson (1994). *Strategies for Community Empowerment: Direct-Action and Transformative Approaches to Social Change Practice*. USA: Edwin Mellen Press.
- Hardcastle, D., P. Powers, and S. Wenocur (2011). *Community Practice: Theories and Skills for Social Workers*. UK: Oxford University Press.
- Hatton, K. (2008). *New Directions in Social Work Practice*. UK: Learning Matters.
- Healy, K. (2001). Participatory action research and social work: A critical appraisal. *International Social Work*, 44 (1), 93-105.
- Ilustrovani engleski rečnik Oxford*. 2002. Novi Sad: Mladinska Knjiga.
- Jones, S., R. Miller, and I. Luckey (2013). Action research: an intervention for change, development and advocacy in a global society. In: A. W. Fortune, R. Reid, and R. Miller (eds), *Qualitative research in social work*. USA: Columbia University Press, pp. 213-240.

- Kahn, A. (1969). *Theories and practice of social planning*. USA: Russell Stage Foundation.
- Knežić, B. i M. Lakićević (2011). Problemi istraživanja u oblasti socijalne politike. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 6, 432-449.
- Koshy, E., V. Koshy, and H. Waterman (2011). *Action research in healthcare*. USA: SAGE Publications.
- Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, 2 (4), 34-46.
- Lofman, P., M. Pelkonen, and A. Pietila (2004). Ethical issues in participatory action research. *Scandinavian Journal of Caring Science*, 18, 333-340.
- MacTaggart, R. (2006). Participatory Action Research: issues in theory and practice. *Educational Action Research*, 2 (3), 313-337.
- Maglajić Holiček, R., and M. Baldwin (2009). From Reflection to Action within Community Social Work: The Role of Action Research as a Method for Social Work Education and Practice. In: V. Leskošek (ed.), *Theories and methods of social work: exploring different perspectives*. Ljubljana: Faculty of Social Work, pp. 61-80.
- Maksimović, J. (2010). Historical development of action research in social sciences. *Facta Universitatis Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 9 (1), 119-124.
- Meyer, J. (2000). Using qualitative methods in health related action research. *British Medical Journal*, 320, 178-181.
- Ozanne, J., and B. Saatcioglu (2008). Participatory Action Research. *Journal of Consumer Research*, 35 (3), 423-439.
- Reason, P., and H. Bradbury (2001). Introduction: Inquiry and Participation in Search of a World worthy of Human Aspiration. In: P. Reason and H. Bradbury (eds), *Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice*. UK: Thousand Oaks, pp.1-15.
- Reid, C., A. Tom, and W. Frisby (2006). Finding the 'action' in feminist participatory action research. *Action Research*, 4 (3), 315-332.
- Ritchie, J., J. Lewis, C. McNaughton Nicholls, R. Ormston (2014). *Qualitative research practice: a guide for social science students and researchers*. USA: SAGE Publication.
- Rothman, J., J. Erlich, and J. Tropman (2001). *Strategies of community intervention*. USA: F. E. Peacock Publisher.
- Rubin, A. and E. Babbie (2012). *Research Methods for Social Work*. USA: Brooks/Cole Cengage Learning.

- Samardžija, J. (2004). Primena participativnih metoda u ruralnosociološkim istraživanjima i planiranju ruralnog razvoja. *Ekonomika poljoprivrede*, 51 (1-2), 103-118.
- Sanders, I. (1958) Theories of Community Development. *Rural Sociology*, 23, 1-12.
- Selener, D. (1997). *Participatory action research and social change*. USA: Cornell University.
- Shaw, I., K. Briar-Lawson, J. Orme, and R. Ruckdeschel(2010). *The SAGE Handbook of Social Work Research*. USA: SAGE Publications Ltd.
- Smith N., L. Baugh-Littlejohns, and D. Thompson (2001). Shaking out the cobwebs: insights into community capacity and its relation to health outcomes. *Community Development Journal*,36(1), 30-40.
- Spaić, B. (2011). *Pravna i politička filozofija Džona Džuija*. Beograd: Čigoja.
- Tax, S. (1975). Action Anthropology. *Current Anthropology*,16 (4), 514-517.
- Thyer, B.(2010). *The Handbook of Social Work Research Methods*. USA: SAGE Publications Ltd.
- Zastrow, C. (2009). *Introduction to Social Work and Social Welfare: Empowering People*. USA: Brooks/Cole Cengage Learning.
- Žegarac, N., M. Brkić i T. Džamonja Ignjatović (2010). *Operativno planiranje u centrima za socijalni rad*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.

Jovana Čikić

PARTICIPATORY ACTION RESEARCH AND SOCIAL WORK

Abstract: Complexity of contemporary societies have induced request for coordinated social activity aimed at social development planning. That has encouraged the search for adequate methods of planning and data collecting, but also methods for evaluation of applied measures. This refers to social work, also. In social work, planning is of special significance due to fact that social work is focused on specific social problems and activities with specific social groups. Recent understandings of the concept of social work, as well as general modification in concepts of social development planning caused changes in research methods. Bottom-up planning approach and the idea of community capacity building are two issues that are being insisted on, in order to activate available local development resources. Bottom-up planning approach aims to mobilize human capital as maximal as possible. Besides, changes towards group level of practice and research in social work have raised interest in participatory researches. They should enable creation of adequate data base for planning and active role of individuals and social groups in improvement of their social chances. In this paper, we show and analyze basic characteristics of participatory action research. The aim is to point out on possibilities, restrictions and outcomes of their use in social work.

Keywords: community capacity building, social planning, participatory action research, social work.

PRISTUPI EVALUACIJI OBRAZOVNIH PROGRAMA U SOCIJALNOM RADU

Stefan Ninković¹
Nebojša Majstorović²

Rezime: Cilj ovog rada bio je da se kritički razmotre savremeni istraživački pristupi evaluaciji visokoškolskih obrazovnih programa, kao i da se opišu teorijski modeli koji se najčešće koriste u osmišljavanju ovakvih evaluacionih programa u oblasti socijalnog rada. Rad upoređuje osobine modela tradicionalne i savremene evaluacije u obrazovanju, kao i što opisuje teorijski vođene, korisničke, odzivne i razvojne tipove evaluacije. Poseban naglasak je stavljen na kombinovane modele evaluacije sa osvrtom na primenu različitih istraživačkih nacrtu u ostvarivanju različitih ciljeva koji se mogu postaviti pred evaluaciju jednog obrazovnog programa. U drugom delu rada autori iznose tehničke detalje u vezi sa izborom i korišćenjem tehnika prikupljanja i obrade podataka, diskutuju savremena iskustva i iznose svoje preporuke. Zaključeno je da efikasna evaluacija obrazovnih programa socijalnog rada mora da bude zasnovana na pluralitetu ciljeva i višestrukoj koristi njenih nalaza, na uključivanju zainteresovanih aktera u proces, kao i na primeni kombinovanih istraživačkih modela kako bi bila obezbeđena dovoljna valjanost i pouzdanost nalaza u vrednovanju ovakvih obrazovnih programa.

Cljučne reči: socijalni rad, evaluacija, obrazovni program, kombinovani model

Uvod

Evaluiranje, prema klasičnim opservacijama, predstavlja poređenje opažene vrednosti sa konstruisanim standardima (Ristić, 1995). U poslednje vreme, u području evaluacije programa mogu se registrovati novi pristupi, konceptualne konstelacije i istraživački nacrti. Ta činjenica je, između ostalog, posledica uloge evaluacionih studija u redukovanju nesigurnosti u pogledu odlučivanja o prihvatanju, modifikovanju ili napuštanju programa. Sa druge strane, uprkos pomenutoj teorijskoj iznijansiranoj prisutnoj u razmatranjima područja vrednovanja programa, postoje i pokušaji identifikovanja univerzalnih standarda i principa koji usmeravaju praksu evaluacionih studija (Mertens, 2010).

¹ stefanninkovic985@gmail.com; Odsek za pedagogiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

² Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Glavna intencija ovog rada jeste da se kroz analizu različitih teorijskih modela i istraživačkih pristupa identifikuju poželjne karakteristike evaluacije obrazovnih programa socijalnog rada. U tom smislu, u prvom delu rada su komentarisani savremeni modeli i istraživački pristupi evaluaciji programa visokoškolskog obrazovanja - formativna i sumativna, predodređena i odzivna, kvalitativna i kvantitativna, eksperimentalna i naturalistička evaluacija. U drugom, centralnom delu rada, diskutuje se o osnovnim elementima nacрта za evaluaciju obrazovnih programa socijalnog rada. Preliminarno se može reći da vrednovanje obrazovnih programa socijalnog rada podrazumeva sagledavanje opštih pokazatelja kvaliteta nastave, kao što su na primer studentske evaluacije rada nastavnika, akademski uspeh studenata, ili zadovoljstvo studenata obrazovnim programom. Sa druge strane, evaluiranje obrazovnih programa u oblasti pomagačkih profesija karakteristično je po važnosti (samo)procenjivanja usvojenosti kompetencija pružanja pomoći klijentima (pojedincima, porodicama i zajednicama).

Savremeni modeli evaluacije

Konceptualno, područje evaluacionih studija je pluralno. Ne postoji jedan, "najbolji", način vrednovanja društvenih objekata, a svaka generalizacija u tom pravcu bila bi prekomerna. Različiti pristupi ili modeli evaluacije imaju različite pretpostavke i svrhe, upotrebljavaju različite istraživačke nacрте i metode, i dolaze do različitih rezultata. Izbor modela evaluacije uslovljen je, s jedne strane, paradigmom evaluatora, a s druge strane, praktičnim mogućnostima i ograničenjima. U daljem tekstu sažeto će biti predstavljeni savremeni modeli evaluacije (Tabela 1).

Teorijski vođena evaluacija - Teorija je vitalan deo procesa evaluacije. Pojam teorijski utemeljene evaluacije znači da je vrednovanje zasnovano na teoriji ili logičkom modelu koji indicira koje relacije postoje unutar objekta evaluacije. Konstruisanje teorijskog modela kojim se opisuje i objašnjava (pretpostavljeni) način uticaja programa je važno jer omogućava uvid u mehanizme delovanja programa (Milas, 2005). Predstavnicima teorijski usmeravane evaluacije prepoznaju značaj kvalitativnih metoda, ali zagovaraju primenu sofisticiranih eksperimentalnih i kvazi-eksperimentalnih nacрта koji omogućavaju kvantifikaciju snage uticaja programa.

Korisnički orijentisana evaluacija - Ovaj pristup evaluaciji direktno je kontrastiran klasičnim, na ciljeve usresređenim kvantitativnim evaluacionim studijama. Alternativno, predstavnici korisnički usmerene evaluacije nastoje da dizajniraju evaluaciju tako da njeni rezultati budu korisni, primenljivi i akciono usmereni. Saradnja između evaluatora i realizatora programa zasigurno uvećava lokalnu relevantnost evaluacionih nalaza (Weiss, 1998). Korisnički orijentisana evaluacija jeste evaluacija *za* i *sa* primarnim korisnicima intervencije (Patton, 2011). Sistematska uključenost primarnih korisnika u toku celog procesa vrednovanja osigurava da oni razviju "vlasništvo" nad procesom i rezultatima evaluacije, razumeju nalaze vrednovanja i konsekventno inteligentno deluju na osnovu njih (Patton, 1990). Međutim, čak i kada realizatori i korisnici programa znaju evaluacione nalaze, razumeju ih, veruju u njih i vide njihove implikacije, brojni činioci (na primer, rigidnost organizacionih pravila, suprotstavljeni interesi) mogu uticati na korišćenje rezultata za unapređenje programa (Weiss, 1998).

Odzivna evaluacija - Odzivne evaluacione studije programa odlikuje neposrednija usmerenost na aktivnosti koje program podrazumeva i uzimanje u obzir raznih vrednosnih perspektiva ljudi kojih se taj program tiče (Ristić, 1995). Ovaj pristup ima specifične intelektualne korene, a karakteriše ga uvažavanje pretpostavki, vrednosti i ciljeva različitih zainteresovanih aktera prilikom kreiranja kriterijuma vrednovanja. Akteri su sve osobe, grupe i organizacije koje su pod uticajem procesa i/ili nalaza evaluacije (Bryson, Patton, & Bowman, 2011): a) akteri koji odlučuju o programu, b) akteri koji su direktno odgovorni za realizaciju programa, c) korisnici programa, d) ljudi koji su potencijalno ugroženi programom. Dakle, u ovoj vrsti evaluacije, akteri učestvuju u formulisanju ciljeva, izboru učesnika evaluacije i interpretiranju dobijenih rezultata.

Razvojna evaluacija - Prema Patonu (Patton, 2011) i formativna i sumativna evaluacija funkcionišu na pretpostavci da je svrha vrednovanja testiranje programa (modela). Upravo kroz distinkciju formativno-sumativno, područje evaluacije je redukovano na dve faze: unapređenje programa (formativna evaluacija) i testiranja programa (sumativna evaluacija). Ovaj autor daje veoma plastično poređenje formativne i sumativne evaluacije: „kada kuvar proba svoju supu, to je formativna evaluacija; kada je gost proba to je sumativna evaluacija“ (p. 22). Međutim, dinamična okruženja zahtevaju ne samo unapređivanje i ocenjivanje već i razvijanje programa. Dok

je formativna evaluacija orijentisana na unapređenje programa koji je ranije kreiran, dotle razvojna evaluacija podrazumeva kreiranje i menjanje intervencije kada je to potrebno i ako je to potrebno.

	Tradicionalni modeli	Savremeni modeli
Svrhe evaluacije	Ocenjivanje učinaka programa	Evaluiranje procesa i ishoda programa
Prikladne situacije	Stabilne situacije, intervencija je dobro konceptualizovana, a ciljevi su predodređeni	Kompleksna, dinamička okruženja koja zahtevaju inoviranje, eksploraciju i društveno eksperimentisanje
Pristup merenju	Merenje efikasnosti u odnosu na specifične, dostižne, realistične i vremenski definisane ishode	Kontinuirana interakcija prikupljanja podataka i unapređivanja programa
Uloge i odnosi	Evaluator je nezavisan, a njegova kredibilnost direktno zavisi od nezavisnosti i neutralnosti	Evaluator je deo projektnog/ programskog tima, a njegova kredibilnost zavisi od uzajamnog uvažavanja
Ključni atributi evaluatora	Istraživačke kompetencije i posvećenost metodološkoj strogosti, analitičko i kritičko mišljenje	Metodološka fleksibilnost, eklektizam i adaptibilnost, sistemsko mišljenje, toleranost u odnosu na nejasnoće
Poželjni nalazi evaluacije	Validacija najboljih praksi, uopštavanje u odnosu na vreme i okolnosti	Efikasni principi koji mogu informisati praksu i preporuke koje mogu biti prilagođene lokalnom kontekstu

Tabela 1: Tradicionalni i savremeni modeli evaluacije programa (adaptirano prema Patton, 2011)

Metode i tehnike evaluacionih studija

U evaluacionim studijama se mogu koristiti sve raspoložive metode i tehnike prikupljanja podataka. Polazeći od bazične distinkcije evaluacije procesa i evaluacije ishoda, kvalitativne metode se uglavnom vezuju za evaluaciju procesa. Kvalitativne metode, zasnovane na interpretativnoj paradigmi, kompatibilne su sa formativnom evaluacijom čiji je primarna svrha usavršavanje programa pre njegove potpune implementacije (Royse, Thyer, & Padgett, 2009). Uprkos činjenici da kvalitativne istraživačke me-

tode nisu u stanju da daju odgovore na sva evaluaciona pitanja, one mogu da obezbede holističnost, fleksibilnost i zahvatanje širokog konteksta programa. Sa druge strane, kvantitativne metode je prikladno primeniti kada su ciljevi programa nedvosmileno specificirani i kada je svrha vrednovanja određivanje da li je i u kojoj meri program postigao svoje ciljeve (povećanje znanja, razvoj veština, stavova itd.). Ovom vrstom evaluacije se praktično odgovara na pitanje “Koje razlike je program napravio?”.

Pre izbora metoda i tehnika prikupljanja podataka, neophodno je odrediti objekat i svrhu evaluacije. Konkretnije, evaluator treba da definiše status evaluanda - da li je reč o novom ili potpuno utemeljenom programu. Pitanja sa kojima je dobro započeti su: Koliko dugo program postoji? Koja je osnovna svrha programa? Koji ishodi se očekuju? Uobičajeni tehnika opisivanja evaluanda jeste logički model koji treba da pruži opis teorije promena koja je u osnovi programa.

Svrha evaluacije nije isto što i svrha programa (Mertens, 2010). Uobičajeno se govori o formativnoj i sumativnoj svrsi evaluaciji. Fitzpatrick, Sanders i Worthen (2004) navode moguće ciljeve evaluacije: donošenje odluke o usvajanju, preinačavanju ili napuštanju programa, određivanje ukupne vrednosti programa i njegove relativne vrednosti u odnosu na konkurentne programe, legitimizacija pretpostavki o neophodnosti promene programa itd.

Obaveza evaluatora je artikulisanje važnog pitanja o tome ko treba da bude uključen u proces vrednovanja. Izazovi identifikovanja i uključivanja aktera u proces evaluacije, razumevanja i uvažavanja njihovih perspektiva su brojni. Moguća pitanja u ovoj fazi su: Ko je uključen u implementiranje programa? Ko treba da ima koristi od programa? Da li postoji adekvatno reprezentovanje osoba različitog pola, moći, materijalnog statusa itd.? Ko ima pristup resursima programa? Ko su oni koji podržavaju program? Da li postoje osobe koje program ugrožava?

Jedna od osnovnih tehnika analize aktera evaluacije jeste rešetka “moći i interesa” (Bryson et al., 2011). Osnovni aspekti rešetke su zainteresovanost aktera za evaluaciju i moć aktera da utiču na njen proces. Svaki aspekt predstavlja dimenziju, tačnije svaki akter može da poseduje manje ili više moći i da bude u različitoj meri zainteresovan za ishode evaluacije. Sledstveno tome, postoje 4 osnovne kategorije aktera: igrači (akteri koji su u velikoj meri zainteresovani i imaju veliku moć), subjekti (zainteresovani su,

ali imaju malo moći), kreatori konteksta (imaju moć, ali su u maloj meri direktno zainteresovani), ravnodušni (ovu kategoriju čine akteri male moći koji nisu zainteresovani za evaluaciju).

Naravno, nije moguće potpuno zadovoljiti, ili uključiti sve aktere. Međutim, predstavljeni instrument značajno pomaže u odlučivanju kako se treba ponašati prema različitim kategorijama osoba kojih se program tiče. Šire posmatrano, on omogućava procenjivanje političkih, tehničkih i praktičnih rizika evaluacije. Konačno, ova tehnika može pružiti određene informacije u pogledu mogućnosti zagovaranja interesa subjekata koji nisu u poziciji moći.

Kada je reč o prikupljanju podataka, u evaluacionim studijama se mogu koristiti sve istraživačke metode i tehnike. Osnovne odluke tiču se sledećih pitanja: Koji podaci su potrebni? Ko će prikupljati podatke? Od koga će se tražiti informacije (uzorak)? Kada i gde će se obaviti prikupljanje podataka? U daljem tekstu biće sažeto prikazani osnovni istraživački postupci koji se koriste u evaluacionim studijama.

1. *Posmatranje* - U evaluaciji se mogu koristiti različiti oblici sistematskog posmatranja, od slobodnog do potpuno standardizovanog. Za razliku od svih drugih istraživačkih tehnika, neposredno posmatranje karakteriše prikupljanje podataka "iz prve ruke" što omogućava idiografsko razumevanje evaluanda. Sa druge strane, nije moguće direktno posmatrati sve aspekte, i postoji opasnost, prisutna u svakom pokušaju evaluiranja, da će na prisustvo posmatrača reagovati učesnici programa, čime se ugrožava pouzdanost prikupljenih podataka. Ova i druge potencijalne slabosti se mogu preduprediti putem adekvatnog nacrtu i senzitivne implementacije procedura posmatranja: pažljivim izborom aspekta programa koji će biti posmatrani, razvojem adekvatnih instrumenta, kvalitetnom selekcijom i obukom posmatrača, kontrolom kvaliteta, i adekvatnom analizom prikupljenih podataka.

2. *Intervjuisanje* - Bazična pretpostavka intervjuisanja jeste da značajne koje ljudi pripisuju svom iskustvu utiče na njihovo socijalno ponašanje. Osim toga, intervjuisanje omogućava pristupanje kontekstu ponašanja osoba čime se obezbeđuje razumevanje tog ponašanja (Seidman, 2006). Ova istraživačka tehnika je posebno efikasna u kreiranju bogatog empirijskog materijala kada je proučavani fenomen redak ili se ispoljava periodično. Intervjuisanje može biti standardizovano, kao i fleksibilno ili eksplora-

tivno. Može biti individualno ili sa grupom, lično, ili telefonski. Ono što je zajednički imenitelj svih varijanti intervjuisanja jeste razumevanje perspektiva aktera koji su na različite načine zainteresovani za program.

Evaluatori koriste fokus grupe verovatno češće nego druge oblike intervjuisanja. Fokus grupe su zasnovane na grupnoj interakciji koja omogućava prikupljanje podataka i sticanje uvida koji bi bili teško dostupni bez te interakcije (Fajgelj, 2010). Fokus grupe mogu biti prikladne svrsi u brojnim situacijama; pri indukovanju informacije pre, u toku i nakon implementacije programa. Idealno, fokus grupa obuhvata do 10 osoba približno istog statusa; na primer, nastavnike ne treba grupisati sa studentima, socijalne radnike sa klijentima i sl. Iako se fokus grupe mogu primenjivati u različim fazama, njihova primena je najsvrsishodnija u periodu analize potreba za uvođenjem programa i fazi razvijanja ciljeva programa (Royse et al., 2009).

3. *Analiza dokumentacije* - Poseban izvor podataka u kvalitativnoj evaluaciji (kao i u kvantitativnoj) jesu dokumenta. Analiza dokumentacije je najmanje optruzivna istraživačka tehnika. Prilikom evaluiranja mogu se koristiti heterogene vrste ličnih i zvaničnih dokumenata. Generalno, akceptat je na dokumentima koji nisu kreirani na zahtev istraživača. Kao i u svakom drugom društvenom istraživanju tako i u evaluaciji, kvalitet izvora se vrednuje u odnosu na njihovu autentičnost, kredibilnost, reprezentativnost i značenje (Bryman, 2004).

Sa stanovišta evaluiranja programa, posebne prednosti ove tehnike tiču se sticanja obuhvatnih informacija, neremećenja rutinskih aktivnosti programa, male pristrasnosti podataka. Izazovi koji prate analizu dokumentacije jesu vremenska zahtevnost, kao i nepotpunost i nereprezentativnost dostupnih dokumenata.

4. *Anketiranje* - Ova istraživačka tehnika se zasniva na verbalnom (samo)izveštavanju učesnika te je validnost pribavljenih informacija uslovljena iskrenošću ispitanika. Anketiranjem se mogu prikupiti raznovrsni podaci koji se odnose na mišljenje, uverenja, emocije i ponašanja ljudi. U evaluacionim studijama se mogu koristiti različiti oblici anketiranja: u direktnom (ličnom) kontaktu, telefonsko, poštansko, imejlom. Svaka forma anketiranja ima svoje prednosti i nedostatke. Na primer, anketiranje putem imejla je efikasno u pribavljanju detaljnih informacija, relativno je jeftino, ali ne postoji mogućnost kontrolisanja uzorka. Osim toga, treba imati u vidu da sve tipove anketiranja odlikuje statičnost-učesnicima programa

se u datom trenutku postavlja niz predodređenih, standardizovanih, i uobičajeno nepromenljivih pitanja.

U evaluacionim studijama visokoškolskih obrazovnih programa moguće je kombinovati različite metode i tehnike prikupljanja podataka. Kombinovanje kvalitativnog i kvantitativnog prikupljanja podataka može imati paralelnu ili sekvencijalnu formu (Mertens, 2010), a njegove name ne mogu biti provera tačnosti podataka, prikupljanje različitih podataka, provera pouzdanosti podataka i celovito sagledavanje objekta vrednovanja (Bryman, 2004). Naravno, usled ograničene epistemološke potentnosti svakog od istraživačkih postupaka, informacije do kojih se njima dolazi mogu biti divergentne ili čak kontradiktorne. Divergentnost rezultata treba da motiviše istraživača da redefiniše postojeće ili razvije nove evaluacione uvide koji će biti podvrgnuti dodatnim empirijskim proverama.

Pitanja povezana sa analizom, interpretacijom i primenom nalaza evaluacije direktno su pod uticajem korišćenih metoda i tehnika prikupljanja podataka. Model evaluacije određuje nivo interaktivnosti i iterativnosti analiziranja i interpretiranja rezultata. Na primer, kvalitativno orijentisane evaluacione studije obeležava konstantna komunikacija sa grupama aktera. Praktikuje se deljenje preliminarnih rezultata i konsultovanje o mogućim načina njihove upotrebe sa svrhom usavršavanja programa i usmeravanja daljeg prikupljanja podataka (Mertens, 2010). Scriven (1991) govori o evaluaciji "oslobođenoj od ciljeva" koja je saobrazna sa induktivnim pristupom analizi podataka koja treba da ustanovi ostvarene, a ne samo planirane efekte programa. Identifikacija bilo kakvog značajnog a neplaniranog ili neočekivanog efekta, nastalog u procesu implementacije programa, predstavlja važan zadatak evaluacije.

Sa druge strane, u kvantitativnim modelima evaluacije, manje je prisutna interakcija sa različitim grupama zainteresovanih osoba. Umesto toga, ideal je održati distancu, kako evaluator ne bi uticao na evaluande tokom procesa prikupljanja podataka o efektima programa. Kada je reč o interpretaciji empirijskog materijala, iako je ona neminovno kvalitativna aktivnost, u prvom planu su standardi ocene vrednosti programa. Na primer, ukoliko je program dizajniran kako bi umanjio stepen napuštanja srednje škole, da li je smanjenje od 50% dovoljno? Da li je dovoljno 25%? Takvi standardi su prikladni za studije usmerene ka evaluaciji uticaja programa.

Savremeni modeli u evaluaciji obrazovnih programa u socijalnom radu

U načelu, evaluaciji obrazovnog programa se može pristupiti iz dva istraživačka ugla: korišćenjem kvantitativnog nacrtu ili uz primenu kvalitativnog istraživačkog dizajna. Osobnosti ovih alternativnih pristupa su već opisane u prethodnim poglavljima ovog teksta. Naučna literatura koja prati temu evaluacije obrazovnih programa posvećuje značajan prostor i tako-zvanom mešanom (kombinovanom) modelu, odnosno, modelu koji kombinuje prethodna dva pristupa. O mešanom modelu će sada biti nešto više reći, sa posebnim osvrtom na evaluaciju obrazovnih programa u oblasti socijalnog rada.

Kako ističu Mertens i McLaughlin (2004), mnogo savremenih istraživača primenjuje mešani model u kome se ne primenjuju samo više od jednog metoda, nego su te metode iz različitih istraživačkih paradigmi i pojašnjavaju da su ove studije „deo šireg istraživačkog programa i dizajnirane kao komplementarne sa ciljem pružanja informacija u vezi sa setom istraživačkih pitanja na koja se odgovara različitim metodološkim pristupima“ (str. 112). Dakle, reč je o složenom projektu u kome se postavlja više istraživačkih pitanja i svako od njih rešava primenom različitih istraživačkih nacrtu i metoda. Primena ovakvih mešanih modela podrazumeva i to da se podaci mogu prikupljati i obrađivati paralelno ili sekventno, odnosno, da prikupljeni podaci u okviru jednog pristupa služe kao osnova za prikupljanje podataka u okviru drugog pristupa. Glavni razlog za orijentaciju istraživača ka mešanom modelu je raznovrsnost izvora podataka kao i unapređenje validnosti zaključaka evaluacije. Tako Tashakkori i Teddlie (1998) naglašavaju da se pragmatični istraživači ne opredeljuju za pozitivističku ili za konstruktivističku paradigmu, niti stavljaju pitanje metoda ispred premeta istraživanja, nego se rukovode sopstvenim vrednostima u pridavanju važnosti fenomenu kao i principom da je prihvatljiv svaki pristup koji doprinosi boljem razumevanju tog fenomena.

Cresswell (2003) klasifikuje tipove mešanih modela prema zastupljenosti kvantitativnih i kvalitativnih metoda i prema tome da li je evaluacija dizajnirana kao istraživanje koje treba da ostvari partikularni cilj evaluacije (pragmatični tip) ili da se kroz evaluaciju programa ostvari širi cilj društvene promene (transformativni tip). Drugi kriterijum je već pomenuti sled u prikupljanju podataka: paralelno ili sekvenciono. Kombinacijom ova dva

kriterijuma dobijena su četiri tipa mešanih modela: pragmatični paralelni/sekvencioni i transformacioni paralelni/sekvencioni.

1. Pragmatični paralelni mešani model uključuje kvantitativne i kvalitativne istraživačke metode i tehnike kojima se prikupljaju podaci s ciljem odgovora na istraživačko pitanje jedne studije. Zaključci se donose na osnovu rezultata obrade kvantitativnih i kvalitativnih podataka koji su prikupljeni nezavisno, odnosno, bez bilo kakve sinhronizacije u sledu. Mertens i McLaughlin (2004) navode da se prikupljeni podaci i rezultati njihove obrade iz oba pristupa koriste u sastavljanju meta-razumevanja na kraju ovakvog projekta.

2. Pragmatični sekvencioni mešani model podrazumeva da jedan tip podataka služi kao osnova za prikupljanje drugog tipa podataka. Na primer, ocena studenata da predavači često koriste tehnička sredstva u sprovođenju nastave može biti dopunjena podacima iz intervju sa samim nastavnicima ili iz protokola posmatranja koje su evaluatori sprovedli u učionicama. Ovo znači da je prvi podatak inicirao pitanja poput koliko puta mesečno su nastavnici koristili tehnička pomagala, ili koliko često to čine u okviru određenih kurseva. Otuda, odgovor na postavljeno pitanje je dobijen primenom kvalitativnih metoda kao što je analiza dokumentacije, intervjuisanje ili posmatranje. Razumevanje se postiže integracijom rezultata obrade u kojoj izlaz iz obrade jedne vrste podataka služi za konfirmaciju rezultata iz one druge.

3. Transformacioni paralelni mešani model uključuje obe paradigme u evaluaciju s ciljem socijalne promene bilo da se ona traži na ličnom ili na političkom planu (Creswell, Guttman, & Plano-Clark, 2002). Ovakva istraživanja su bazirana na vrednosnim i akcionim dimenzijama, odnosno, na oceni istraživača šta je društveno poželjno da se promeni, kao i na preduzimanju svih aktivnosti koje dovode do takve poželjne promene. Željena transformacija ne podrazumeva da jedna grupa podataka zahteva neku drugu, nego je sled tih događaja u istraživanju nepovezan.

4. Transformacioni sekvencioni mešani model ima isti cilj i značenje kao i prethodni model osim u tome da jedna grupa podataka vodi ka prikupljanju neke druge. Na primer, evaluacija nekog studijskog programa može otkriti određene tendencije koje se potom mogu istražiti dalje u dubinu, primenom nekih kvalitativnih metoda poput fokus grupe ili individualnih intervju.

Vrednost mešanog modela evaluacije se sastoji u unapređenoj valjanosti zaključaka ('inference validity', Tashakkori & Teddlie, 2002) koja se zasniva na internoj valjanosti nalaza i njihovoj uverljivosti. Primena različitih metoda unutar istog projekta može biti opravdana jer uvažava specifičnosti izvora podataka. Na primer, osobe sa invaliditetom mogu biti spremnije da iznesu svoje mišljenje tokom fokus grupe nego tokom individualnog intervjua ili ankete (npr., slabovidni ili slepi, nagluvi ili gluvi, paraplegičari i druge grupe).

Osim prednosti, primenu mešanih modela mogu pratiti i problemi u interpretaciji nalaza iz ovakvih istraživanja. Tu je reč o teškoćama koje mogu da nastanu usled razlika u uzorkovanju ispitanika unutar jedne i druge istraživačke paradigme. Otkriće dobijeno primenom kvalitativnih metoda može biti validirano primenom kvantitativnih metoda samo ukoliko istraživač preduzme uzorkovanje na bazi statističke reprezentativnosti a ne na bazi pripadnosti informanta nekom određenom agregatu (Majstorović, 2012). Nalazi potekli iz primene različitih metoda mogu i da se ne slažu u svom značenju. Tada je neophodno da istraživač ponudi neko moguće objašnjenje takvog stanja i pokuša da pronađe način da značenja nalaza integriše u jednu smislenu celinu (Mertens & McLaughlin, 2004).

Unrao, Gabor i Grinn (2007) opisuju istraživačke pristupe prethodno konceptualno određujući evaluaciju kao kombinaciju studije individualnih slučajeva koji dobijaju određeni socijalni servis i evaluacije na nivou programa socijalnog servisa u celini. U prvom slučaju reč je o evaluaciji kojom se ocenjuju faktori uspeha u pružanju podrške nekoj specifičnoj grupi korisnika (npr. nezaposlenima), odnosno, faktora promene koju takav program podrške kod njih proizvodi. U slučaju evaluacije programa u celini autori govore o primeni metoda i tehnika evaluacije koji pružaju podatke o faktorima uspeha svih profesionalaca angažovanih u pružanju socijalnih usluga kao i u željenoj promeni kod svih klijenata koji primaju socijalni servis unutar određenog programa. Dakle, reč je o odnosu program-određeni klijent kao i o odnosu program – svi klijenti. Imajući na umu da smo ovde, pre svega, zainteresovani za evaluaciju obrazovnog programa iz oblasti socijalnog rada, u sledećem poglavlju ćemo našu pažnju usmeriti na tehnike evaluacije 'program-svi studenti', očekujući da će upisnici ovakog studijskog programa biti pojedinci iz različitih profesionalnih i socijalnih grupa.

Savremene tehnike u evaluaciji obrazovnih programa u socijalnom radu

Pregled tehnika u evaluaciji studijskih programa će biti ponuđen u vezi sa ciljem evaluacije: proces implementacije programa (formativna evaluacija), efekti na stručne kompetencije polaznika programa i efekti na uspeh u poslu polaznika nakon diplomiranja (sumativna evaluacija).

Evaluacija procesa studijskog programa uključuje prikupljanje podataka o toku sprovođenja programa, ne i o njegovim efektima. U osnovi, proces sprovođenja programa čine dve dimenzije: sam sadržaj studijskog programa i administrativna podrška u sprovođenju programa. Na primer, evaluacija opisuje izbor obaveznih kurseva u studijskom programu i navodi alociran broj časova nastave i vežbi za svaki od njih. Otuda, cilj evaluacije procesa je opis sadržaja i načina sprovođenja studijskog programa, kao i utvrđivanje stepena zadovoljstva studenata programom kako bi se procenilo da li takav program odgovara potrebama studenata. Osnovne informacije potrebne da se prikupe unutar evaluacije procesa studijskog programa su razlozi za odabir kurseva u studijskom programu kao i način na koji su predavači došli do takvog programa. Potrebno je ustanoviti i profesionalni profil nastavnika kao i profil studenata koji su upisali studijski program. Na drugoj strani, evaluacijom je potrebno utvrditi stepen zadovoljstva studenata sadržajem programa, administrativnom podrškom u realizaciji tog programa kao i prikupiti njihove sugestije šta bi trebalo poboljšati u tom procesu. Kako doći do ovih informacija?

Postoji više načina. Pozadinu formiranja programa evaluator može pratiti analizom zapisnika sa sastanaka radne grupe ili, intervjuisanjem glavnih aktera (inicijatora i koordinatora radne grupe). Profil nastavnika može biti utvrđen iz njihovih biografija a profil studenata iz njihovih prijavi na konkurs za upis na studije. Administrativna podrška realizaciji programa može biti opisana detaljnom analizom programa u kome se nalaze podaci o broju planiranih časova nedeljno, broj ESPB bodova koje studenti dobijaju za svakog od njih kao i da li je u periodu realizacije studijskog programa ovo bilo i ostvareno. Tehnike korišćene za prikupljanje podataka u evaluaciji procesa moraju da zadovolje tri kriterijuma: 1) da budu lake za korišćenje, 2) da idu lako sa tokom realizacije programa i 3) da su sastavljene uz učešće realizatora programa (Unrao et al., 2007).

Primena instrumenata lakih za korišćenje u evaluaciji procesa znači da od nastavnika ili studenata ne zahtevaju mnogo pisanja i da prikupljaju samo one podatke koji će biti obrađivani, bilo da je reč o upitniku ili protokolu za intervju, postojećem ili instrumentu koji valja napraviti. Instrumenti koji prate tok realizacije programa predstavljaju način prikupljanja podataka u kojem nastavnik registruje svoje i aktivnosti studenata tokom svakog časa, svoju interakciju sa studentima u različitim situacijama. Na osnovu ovakvih podataka mogu se pratiti faktori koji utiču na efikasnost u realizaciju nastavnog programa. Konačno, u kreiranje tehnika prikupljanja podataka za evaluaciju procesa trebalo bi da budu uključeni nastavnici i saradnici koji realizuju program nastave. Oni su zaduženi za realizaciju programa i predstavljaju ključ uspeha u sprovođenju promena u sadržaju i administrativnoj podršci ukoliko to rezultati evaluacije budu zahtevali. Osećaj vlasništva nad tehnikama evaluacije je obično snažan motivator nastavnicima da učestvuju u prikupljanju podataka i to onih podataka koje oni smatraju relevantnim za evaluaciju programa.

U osnovi, svako prikupljanje podataka podrazumeva nalaženje odgovora na sledeća pitanja: koliko izvora podataka ćemo koristiti, u koliko vremenskih tačaka će podaci biti prikupljeni i kako obezbediti dovoljan kvalitet ovih podataka. U zavisnosti od jedinice analize možemo koristiti intervju sa samo nekoliko informanata (npr., u slučaju analize pozadine programa ili administrativne podrške realizacije programa), možemo anketirati sve studente upisane na program ili, ako je reč o velikom broju studenata, možemo formirati randomizirani uzorak studenata (npr., kada ispitujeemo nivo zadovoljstva programom). Kada je reč o broju tačaka za prikupljanje podataka u evaluaciji procesa, korisno bi bilo prikupiti izveštaje od nastavnika sa svakog časa tokom perioda pilotiranja programa (ili načiniti video snimke časova), ili od studenata u završnoj nedelji programa, nakon što studenti prođu skoro sve nastavne jedinice sa svim nastavnicima i formiraju stav o programu u celini ili o njegovim pojedinim kursevima.

Konačno da bi se obezbedila pouzdanost u oceni toka nastave ili kvaliteta interakcije nastavnika i studenata može se izračunati saglasnost među procenjivačima (engl. 'interrater reliability') a, u slučaju utvrđivanja stepena zadovoljstva studijskim programom, praćenjem stepena socijalne poželjnosti u odgovorima studenata. Preporučljivo je i da se instrumentarium dizajniran za evaluaciju procesa pilotira, odnosno, da se isti primeni

na uzorku nezavisnom od onog na kojem će biti sprovedena evaluacija procesa. Time bi se pratio efekat primene samih tehnika na ponašanje izvora podataka tokom perioda evaluacije (npr., ažurnost, tačnost i dovoljnost u izveštavanju nastavnika koji su nosioci procesa realizacije programa).

Evaluacija efekata na stručne kompetencije polaznika studijskog programa podrazumeva detektovanje promena kod studenata koje su definisane kao osnovni cilj programa. Glavno pitanje koje se ovde može postaviti je da li je studijski program socijalnog rada doveo do formiranja specifičnih stručnih kompetencija kod studenata, pod datim specifičnim uslovima i vremenu realizacije tog konkretnog programa. Unrao et al. (2007), pred ostalih, navode dva ključna koraka u sprovođenju evaluacije efekata socijalnog programa: 1) operacionalizacija ciljeva programa tako da isti budu merljivi i 2) operacionalizacija mera efekata programa. U prvom koraku evaluacije efekata potrebno je imati precizno definisane ciljeve studijskog programa kako bi evaluacijom utvrdili stepen njihovog ostvarenja. Konkretno, neophodno je postići saglasnost među nastavnicima o tome kako je konceptualno određenje svih kompetencija koje obrazovni program nastoji da razvije kod studenata. Na primer, ako je jedan od ciljeva studijskog programa osposobiti studente da samostalno vode slučaj, potrebno je definisati šta sposobnost vođenja slučaja sve znači i uključuje. Ključno za uspeh evaluacije efekata je preduzimanje drugog koraka: definisanje mera efekata za koje se može obezbediti zadovoljavajuća valjanost i pouzdanost. Ako u evaluaciji nije moguće primeniti upitnik onda se može primeniti intervju u kojem se od ispitanika može direktno tražiti da ocene svoje kompetencije pre pohađanja studijskog programa i na njegovom kraju. Važno je ponovo istaći da je odabrane instrumente za ocenu ostvarenja programskih efekata potrebno pilotirati pre njihove finalne primene. Podaci iz pilotiranja instrumentarija mogu ukazati na teškoće u razumevanju pitanja, u načinu odgovaranja, vremenu raspoloživom za odgovaranje, u oceni primerenosti stavki upitnika/protokola za pred-test, testiranje tokom realizacije programa ili na kraju programa/posle izvesnog vremena nakon realizacije programa. Sem toga, možemo saznati više i o ponašanju ispitanika tokom evaluacije i to u smislu njihove spremnosti da iznesu mišljenje, odgovore ili ne odgovore na neka pitanja. Na osnovu obrade prikupljenih podataka iz pilot studije moguće je razviti sistem za bodovanje odgovora i potom, na toj i prethodnoj osnovi, obučiti evaluatore koje instrumente da koriste, kako da ih koriste i kako da ocenjuju odgovore ispitanika. Kojim

tehnikama možemo prikupljati podatke o efektima programa na kompetencije polaznika?

Na raspolaganju je ceo spektar tehnika koje se već koriste u socijalnim istraživanjima. Kreatori programa evaluacije se mogu opredeliti za anketu sa ponavljanjem, fokus grupe, studije slučaja, intervjue, posmatranje ili analizu dokumentacije, kao i za njihove kombinacije ukoliko je reč o mešovitom modelu istraživačkog nacrtu. Prethodna iskustva govore da su uobičajene kvantitativne tehnike evaluacije upitnici, testovi i postojeće baze podataka o programu, dok se od kvalitativnih tehnika najčešće koriste posmatranje, fokus grupe i intervjui. Svaka od ovih tehnika podrazumeva i primenu određene tehnike obrade ovako prikupljenih podataka, odnosno, primenu tehnika deskriptivne i inferencijalne statistike kod kvantitativnih podataka i analizu sadržaja, bilo u formi frekvencijske analize ili analize sadržaja transkripta primenom savremenih kompjuterskih programa, kod kvalitativnih podataka.

Diskusija

Glavni cilj ovog rada jeste analiza savremenih teorijsko-metodoloških pristupa u evaluaciji obrazovnih programa, sa posebnim osvrtom na oblast socijalnog rada. Imajući u vidu iznete karakteristike u radu obrađenih pristupa, evidentno je da ne postoji jedan, idealni, način vrednovanja programa u visokoškolskom obrazovanju, te da uvažavanje situacionih varijabli predstavlja osnovni standard u dizajniranju i realizovanju evaluacionih studija (Patton, 2011). U osnovi, evaluacija obrazovnih programa može davati primat formativnoj ili sumativnoj svrsi, može biti zasnovana na različitim vrstama podataka (kvalitativnim i kvantitativnim), može uključivati bilo koju vrstu istraživačkog nacrtu (kvantitativni ili naturalistički), može biti usmerena na proces, ishode, uticaj, ili troškove programa.

U evaluaciji obrazovnih programa socijalnog rada neophodno je doneti odluku *koje* grupe zainteresovanih aktera uključiti, *zašto*, i *kada* u proces vrednovanja. Ne manje važna činjenica je da se inkluzijom aktera koji imaju različite vrednosne perspektive (na primer, kreatori programa, nastavnici i studenti) uvećava pouzdanost, validnost i praktična relevantnost evaluacionih nalaza (Bryson et al., 2011). Uprkos tome što u obrazovnom kontekstu dominira vrednovanja različitih aspekata programa iz ugla studenata, važno je napomenuti da se uključivanjem nastavnog osoblja u obli-

kovanje evaluacije zapravo podstiče refleksivna praksa, upitanost o karakteristikama programa, potpunije razumevanje ciljeva programa i uvećanje motivacije da se oni ostvare. Konačno, od posebne važnosti je kreiranje uslova u kojima će osobe različitih orijentacija i perspektiva biti u prilici da razmene svoje poglede na program i bolje razumeju jedni druge.

U ovom radu se polazi od činjenica da evaluacija obrazovnih programa u oblasti socijalnog rada nije oslobođena od ciljeva (Scriven, 1991), te da njeni ishodi treba da omoguće: 1) razvijanje i unapređivanje programa, 2) razumevanje procesa uticaja programa, 3) ocenjivanje ishoda programa, i 4) validiranje legitimnosti programa. Sve navedeno korespondira sa pojmom korisnički orijentisane evaluacije koji podrazumeva pomeranje težišta sa opšteg i apsatraktnog na upotrebu evaluacionih nalaza u realnim okolnostima. Po Weiss (1998) utilitarnost evaluacionih nalaza do izražaja dolazi onda kada 1) nalazi nisu kontroverzni, 2) kada impliciraju promene relativno malog obima, i 3) kada je program implementiran u stabilnom okruženju.

U gotovo svim modelima evaluacije u obrazovanju apostrofira se ideja da opis programa predstavlja referentni okvir koji omogućava kompariranje evaluanda sa kompetitorskim programima, kao i povezivanje komponenti programa sa njihovim efektima. Na primer, program koji je nedavno dobio inicijalnu legitimizaciju će neminovno biti drugačije vrednovan u odnosu na programe koji kontinuirano postoje nekoliko godina. Tačnost opisa programa može biti dostignuta konsultovanjem različitih zainteresovanih strana koje će imati različite ideje u pogledu ciljeva program. Uprkos činjenici da deskripcija programa varira u zavisnosti od njegovih karakteristika, aspekti koje treba uključiti u opisivanje su potrebe koje program zadovoljava, očekivani efekti, aktivnosti, resursi, razvojna faza, kontekst i logički model programa (Koplan, Jeffrey, Milstein, & Wetterhall, 1999).

Kako je već prethodno sugerisano, evaluaciji obrazovnih programa se može pristupiti tako da se ciljevi (ishodi) programa postave u centar istraživačke pažnje (Unrao et al., 2007). Takva usresređenost obuhvata ocenjivanje efikasnosti, relevantnosti i održivosti obrazovnog programa. Sa druge strane, evaluaciji se može pristupiti kao procesu koji je šire postavljen u odnosu na simplifikovano proveravanje nivoa ostvarenosti predodređenih ciljeva programa. U tom smislu, neophodno je da vrednovanje obrazovnih programa u oblasti socijalnog rada obeležava relativna ravnoteža između evaluacije procesa i evaluacije ishoda, pri čemu će, saobrazno statusu eva-

luanda, dominirati formativna ili sumativna evaluacija. Ovde treba istaći činjenicu da svrha evaluacije ne zavisi do prirode prikupljenih podataka već od načina njihove upotrebe (Royse et al., 2009). Ukoliko se empirijski materijal koristi kako bi usmeravao dalji razvoj programa, reč o formativnoj evaluaciji. S druge strane, ako su podaci namenjeni sumiranju vrednosti programa, reč je o evalauciji ishoda.

U evaluaciji obrazovnih programa u oblasti socijalnog rada moguće je, pa čak i poželjno, kombinovati kvantitativne i kvalitativne istraživačke metode, tehnike i instrumente. U mešovitim evaluacionim nacrtima, kvalitativne metode, uglavnom, imaju eksplanatornu ulogu i omogućavaju razumevanje razloga (ne)uspeha određenog programa. Alternativno, primenom kvantitativne metodologije testiraju se hipoteze dedukovane iz logičkog modela programa koji je implementiran (Royse et al., 2008). Jedna od mogućnosti u tom smislu je sekvencijalno eksplanatorni nacrt (Ivanova, Creswell, & Stick, 2006). U ovom nacrtu evaluator inicijalno prikuplja i analizira kvantitativne (numeričke) podatke. Kvalitativne informacije se prikupljaju u drugoj sekvenci i one pomažu u objašnjavanju i elaboriranju kvantitativnih rezultata. Opravdanost ovog pristupa tiče se činjenice da kvantitativni podaci pružaju opšte razumevanje različitih pogleda na program, dok kvalitativni podaci i njihova analiza nijansiraju i kontekstualizuju statističke nalaze.

U svakoj evaluacionoj studiji neminovni su brojni izazovi, poput usaglašavanja procesa vrednovanja sa postojećim resursima, vremenskim rokovima, eksternim i internim očekivanjima. Svakako najveći izazov predstavlja kreiranje evaluacionih nalaza koje će primarni korisnici evaluacije prepoznati kao relevantne i koje će koristi u daljem unapređivanju programa. Saopštavanje nalaza vrednovanja nije lako, pri čemu različiti slojevi korisnika očekuju različite vrste informacija. Važan zadatak evaluatora, pored pripremanja i saopštavanja jasnog izveštaja, jeste da održi bliske kontakte sa ključnim akterima čak i nakon kompletiranja studije. Taj vid "održive interakcije" (Weiss, 1998) transformiše unilateralno izveštavanje u uzajamno učenje.

Zaključak

Evaluacija je jedini način jasnog razlikovanja obrazovnih program koji su efikasni, relevantni i održivi od onih koji to nisu. Evaluacija predstav-

lja strategiju razvijanja novih programa, unapređivanja postojećih, odnosno, ona je način obezbeđivanja kvaliteta u visokom obrazovanju. Uprkos značaju evaluacije i pažnji koju ona privlači kod različitih aktera, činjenica je da pseudoevaluacione studije visokoškolskih obrazovnih programa koje rezultiraju selektivnim, irelevantnim, ili neistinitim nalazima nisu tako retka pojava.

Imajući na umu iznete karakteristike obrađenih pristupa evaluaciji, možemo konstatovati da su osnovna obeležja efikasne evaluacije obrazovnih programa socijalnog rada sledeća: 1) pluralitet ciljeva evaluacije, odnosno potenciranje višestruke korisnosti nalaza evaluacije koja podrazumeva informacije relevantne za donošenja odluka o revidiranju programa, razumevanje procesa uticaja programa i ocenjivanje ostvarenosti ciljeva programa, 2) angažovanje ključnih zainteresovanih aktera u različitim fazama procesa evaluacije čime se razvija njihovo „vlasništvo“ nad procesom i nalazima evaluacione studije, i 3) kombinovanje različitih evaluacionih modela koji impliciraju različite istraživačke pristupe, čime se uvećava valjanost i pouzdanost rezultata vrednovanja obrazovnog programa.

Literatura

- Bryman, A. (2004). *Social research methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryson, J. M., M. Q. Patton, and R. A. Bowman (2011). Working with evaluation stakeholders: A rationale, step-wise approach and toolkit. *Evaluation and program planning*, 34 (1), 1-12.
- Cresswell, J. W. (2003). *Research design* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cresswell, J., M. Guttman, and W. Plano-Clark (2002). Advanced mixed methods research design. In: A. Tashakkori and C. Teddlie (eds), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. Thousand Oaks: Sage, pp. 619-637.
- Fajgelj, S. (2010). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenу psihologiju.
- Fitzpatrick, J. L., J. R. Sanders, and B. R. Worthen (2004). *Program evaluation: Alternative approaches and practical guidelines* (3rd ed.). New York: Longman.
- Greene, J. C. (1994). Qualitative program evaluation, In: N. K. Denzin and Y. Lincoln (eds), *Handbook of qualitative research*. London: SAGE Publications, pp. 530-544.

- Ivankova, N. V., J. W. Creswell, and L. S. Sheldon (2006). Using mixed-methods sequential explanatory design: From theory to practice. *Field Methods*, 18 (1), 3-20.
- Koplan, J. P., R. Milstein, and S. Wetterhall (1999). Framework for program evaluation in public health. *MMWR: Recommendations and Reports*, 48, 1-40.
- Majstorović, N. (2012). *Istraživačke metode i tehnike u Industrijskoj/organizacijskoj psihologiji*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Mertens, D. M. and J. A. McLaughlin (2004). *Research and evaluation methods in special education*. Thousand Oaks: Corwin Press Inc.
- Mertens, D. M. (2010). *Research methods in education and psychology: Integrating diversity with quantitative & qualitative approaches*. London: Sage Publishing.
- Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Patton, M. Q. (2011). *Developmental evaluation: Applying complexity concepts to enhance innovation and use*. New York: Guilford Press.
- Ristić, Ž. (1995). *O istraživanju, metodi i znanju*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Royse, D., B. Thyer, and D. Padgett (2009). *Program evaluation: An introduction*. Cengage Learning.
- Scriven, M. (1991). Prose and cons about goal-free evaluation. *American Journal of Evaluation*, 12 (1), 55-62.
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. New York: Teachers College Press.
- Tashakkori, A., and C. Teddlie (1998). *Mixed methodology*. Thousand Oaks: Sage.
- Tashakkori, A., and C. Teddlie (eds). (2002). *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Unrao, Y. A., P. A. Gabor, and R. M. Grinn (2007). *Evaluation in social work: The art of science in practice* (4 th ed.). New York: Oxford Press.
- Weiss, C. H. (1998). Have we learned anything new about the use of evaluation? *American journal of evaluation*, 19 (1), 21-33.

Stefan Ninković
Nebojša Majstorović

APPROACHES TO THE EVALUATION OF SOCIAL WORK EDUCATIONAL PROGRAMS

Abstract: The aim of this study was to critically examine contemporary approaches to the evaluation of higher education programs as well as to describe the theoretical models which are commonly used in the design of evaluation programs in the field of social work. The paper compares the features of the traditional and modern evaluation in education, and describes the theory driven, user, responsive and developmental types of evaluation. Particular emphasis is placed on mixed models with emphasis on the application of different research designs in achieving various objectives that can be set before the evaluation of an education program. In the second part of the paper the authors present technical details relating to the selection and using the techniques of collecting data and data analysis. Contemporary experiences were discussed and authors posted their recommendations for evaluations in the future. It was concluded that an efficient evaluation of social work educational programs must be based on multiple goals and uses of its findings, the involvement of stakeholders in the process as well as on the application of mixed research models in order to provide sufficient validity and reliability of the evaluation findings.

Keywords: social work, evaluation, educational program, mixed model.

SHESPSS: OSNOVNI PODACI O PROJEKTU

Ovaj zbornik nastao je u okviru Tempus projekta: „Jačanje visokog obrazovanja za razvoj socijalne politike i pružanja socijalnih usluga“ (Strengthening Higher Education for Social Policy making and Social Services delivery – SHESPSS). Koordinator u realizaciji ovog projekta je Univerzitet u Nišu, a u realizaciji projekta učestvuju sledeće institucije i organizacije:

- Univerzitet u Beogradu,
- Univerzitet u Novom Sadu,
- Univerzitetski koledž Zeland iz Danske (University College SJÆLLAND),
- Univerzitet Katanija iz Italije (University of Catania),
- Institut za obrazovanje, Univerzitetski koledž London iz Velike Britanije (University College London),
- Republički zavod za socijalnu zaštitu iz Beograda,
- Centar za samostalni život osoba sa invaliditetom Srbije iz Beograda,
- Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Srbije i
- Asocijacija centara za socijalni rad Srbije.

U pitanju je projekat koji je u poslednjem ciklusu Tempus projekata odobren od strane Izvršne agencije Evropske Unije za obrazovanje, audio-vizuelne medije i kulturu (EACEA – Educational, Audiovisual and Culture Executive Agency). Projekat pripada grupi projekata koji se odnose na reforme kurikuluma i uvođenje novih nastavnih programa na nivou visokog obrazovanja. Projekat traje tri godine (Decembar 2013-Novembar 2016).

Glavni cilj projekta je jačanje visokog obrazovanja u oblasti socijalne politike i socijalnog rada kroz razvoj novih studijskih programa i unapređenje postojećih, kao i kroz uspešno povezivanje studijskih programa sa potrebama u domenu socijalne zaštite i potrebama na tržištu rada.

Cilj projekta treba da bude ostvaren kroz realizaciju sledećih specifičnih zadataka:

1. Uvođenje novih studijskih programa i kurseva iz područja socijalne politike i socijalnog rada (nivo osnovnih studija i master nivo);

2. Unapređenje postojećih studijskih programa iz područja socijalne politike i socijalnog rada (osnovne studije, master studije i doktorske studije);
3. Unapređenje obrazovanja u domenu socijalne politike, socijalnog rada i socijalne pedagogije koje treba da omogući osposobljavanje studenata za rad sa različitim društvenim grupama kojima je potrebna socijalna pomoć i zaštita;
4. Iniciranje i priprema materijala za utvrđivanje profesionalnih standarda u navedenim oblastima;
5. Zajedničko kreiranje studijskih programa iz područja socijalne politike i socijalnog rada na tri univerziteta u Republici Srbiji treba da omogući horizontalnu i vertikalnu mobilnost na ovim programima.

Aktivnosti na projektu obuhvataju:

- istraživanje potreba na tržištu rada za stručnjacima iz oblasti socijalne zaštite (socijalni radnici, socijalni pedagozi, analitičari mera socijalne politike, psiholozi, pedagozi, pravnici, andragozi, specijalni pedagozi),
- ispitivanje usluga koje se u većoj ili manjoj meri pružaju u institucijama sistema socijalne zaštite osetljivim kategorijama stanovništva,
- mapiranje postojećih studijskih programa radi utvrđivanja u kojoj meri postojeći nastavni programi na tri najveća univerziteta u Srbiji (Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu i Univerzitet u Nišu) mogu ponuditi adekvatna znanja i kompetencije budućim zaposlenim profesionalcima u oblasti socijalne zaštite,
- analiza mobilnosti studenata na srpskim univerzitetima i univerzitetima u najbližem okruženju, kao na partnerskim evropskim univerzitetima,
- utvrđivanje budućih kvalifikacionih standarda i jedinstvenih obrazovnih ishoda u obrazovanju profesionalaca u oblasti socijalne politike, socijalnog rada i socijalne zaštite,
- jačanje kapaciteta univerziteta u Srbiji za razvoj postojećih i uvođenje novih kurikuluma (obrazovanje i treninzi za istraživače i učesnike na projektu),

- uvođenje novih studijskih programa i kurseva i njihova akreditacija,
- diseminaciju rezultata projekta i druge organizacione i upravljačke aktivnosti,
- pilotiranje novih studijskih programa i kurseva.

U okviru projekta planirano je:

- uvođenje studijskog programa Socijalne politike i socijalnog rada na Univerzitetu u Nišu (240 ETCS),
- restrukturiranje kurikuluma i osposobljavanje studenata za rad sa osetljivim društvenim grupama i implementaciju mera socijalne politike – Univerzitet u Beogradu (70 ETCS),
- uvođenje dva nova kursa za profesionalce i državne službenike (rad sa osetljivim društvenim grupama i implementacija mera socijalne politike), Univerzitet u Beogradu (2 kursa x 5 ETCS).

Na nivou master studija:

- uvođenje studijskog programa iz Socijalnog rada na Univerzitetu u Nišu (60 ETCS),
- uvođenje studijskog programa iz Socijalne pedagogije na Univerzitetu u Nišu (60 ETCS),
- uvođenje studijskog programa iz Sociologija u socijalnoj zaštiti (*Sociology for Social Welfare*) na Univerzitetu u Novom Sadu - Filozofski fakultet (60 ETCS),
- restrukturiranje i unapređenje kurikuluma na Univerzitetu u Beogradu (17 ETCS),
- uvođenje tri nova kursa za profesionalce/državne službenike na Univerzitetu u Beogradu (10+5+5 ETCS).

Na nivou doktorskih studija:

- restrukturiranje i unapređenje kurikuluma – Univerzitet u Beogradu (20 ETCS),
- uvođenje novog kursa iz oblasti socijalne politike i specifične istraživačke metodologije (5 ETCS) – Univerzitet u Beogradu.

Na početku realizacije projektnih aktivnosti došlo je do proširenja ciljeva projekta i to na zahtev Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Sprovedena analiza potreba tržišta rada za socijalnim radnicima u različitim opštinama i regionima u Republici Srbiji pokazala je da će u narednom petogodišnjem periodu nastati značajan deficit ovog kadra. S tim u vezi, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu podneo je 5. maja 2014. godine zahtev koordinatoru projekta, prof. dr Jelisaveti Todorović sa Univerziteta u Nišu, da se u okviru ovog projekta akredituju i osnovne studije Socijalnog rada na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Predlog o proširenju projektnih ciljeva usvojen je od strane Upravnog odbora projekta 4. juna 2014. godine i o tome je obavještena EACEA. Odgovor kojim se potvrđuje prihvatanje zahteva Univerziteta u Novom Sadu u vezi sa dopunom ciljeva projekta zvanično je dobijen 25. 11. 2014. godine.

*Prof. dr Zorica Kuburić
i prof. dr Jelisaveta Todorović*

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

304(082)

364(082)

ISTRAŽIVANJA u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike / [priredili] Zorica Kuburić ... [et al.]. - Novi Sad : Univerzitet : Filozofski fakultet, 2015 (Petrovaradin : Futura). - 352 str. : tabele, graf. prikazi ; 24 cm

Tiraž 300. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezimei na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-499-0202-2 (UNS)

a) Socijalna politika - Zbornici b) Socijalni rad - Zbornici
COBISS.SR-ID 300108551

Iz recenzija

Zbornik radova *Istraživanja u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike* predstavlja doprinos razmatranju relevantnih teorijskih pristupa i sticanju znanja iz istraživanja, a otvara i neka kod nas do sada nerazmatrana pitanja. Posebno su aktuelna pitanja zasnivanja rodno osetljivih usluga, primene teorije afektivne vezanosti u praksi socijalnih službi, izazovi socijalnog preduzetništva, kao i teme i dileme vrednosnih osnova i metodološko istraživačkih pristupa. Ovo je jedna od knjiga koja doprinosi smanjivanju još uvek velikog „praznog prostora“ u literaturi o socijalnom radu i socijalnoj politici u Srbiji.

Prof. dr Nevenka Žegarac

* * *

Zbornik u celini predstavlja značajan prilog za osnaživanje kapaciteta visokog obrazovanja za razvoj socijalne politike i unapređenje pružanja socijalnih usluga, i u tom smislu, otvara prostor za dalju analizu, diskusiju i kritičko promišljanje o novim ulogama svih profesionalaca koji su uključeni u praksu socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike. Takođe, značajna vrednost ovog zbornika ogleda se u činjenici da praktičari mogu u njemu pronaći podsticajne ideje za unapređivanje sopstvene prakse, te kritičko promišljanje o mogućnostima profesionalnog razvoja u kontekstu „društva koje uči“.

Prof. dr Slađana Zuković

* * *

U Zborniku *Istraživanja u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike...* obrađene su relevantne naučne teme i primenjeni su savremeni naučni pristupi. Zbornik je jasno strukturisan i nudi odgovore na pitanja o odnosu dodirnih disciplina u oblasti socijalne zaštite. Stoga sam mišljenja da će njegovo objavljivanje biti važno za naučnu i profesionalnu zajednicu.

Doc. dr Natalija Perišić

Co-funded by the
Tempus Programme
of the European Union

